

Ўктам ҲАКИМАЛИ

Асарлар

Биринчи жилд

ПОКЛИКДАН КЕЙИНГИ УМР

Қисса ва ҳикоялар

**«Зарафшон» нашриёти,
Самарқанд - 2007**

84(55)6

*Мирфузоил Мирхалил ўғлига чуқур ҳурмат билан
бағишлайман*

Ю 35120
391

Парвардигоро!

Барча тирик жонзоти учун Ягона Орзу Армон — Эркнинг ижобат этилишидир. Сенинг шарофатинг туфайли 137 йиллик беҳад қайғули, ҳасратли, ғуссали, аламли, ғамли, дардли, фарёдли, фожиали қулликдан, арвоҳларнинг чирқирашидан, авлодларнинг асирлигидан, маънавият, маърифат қотиллари — худбинлардан халос бўлдик!

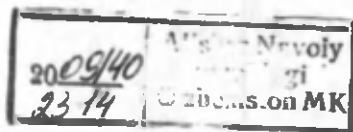
Мустақиллик барча жабрдийдалар каби менга ҳам Шаън келтирди. Мустақилликка бағишланган «Ҳасрат» романим, кўп жилдли асарларим ёруғлик юзини кўрди.

Мустақиллик фидойиларининг икки дунёсини обод қилгил!

Илоҳий неъмат — 1991 йил 1 сентябр — Мустақиллик кунингга шарафлар бўлсин!

Қаршингда абадий таъзимдаман...

Ўқтам ҲАКИМАЛИ
2008 йил 18 июн.

ОҚ ЙЎЛ СЕНГА, ЎКТАМ!

Мен ҳали кўплаб ҳикоя ва романлари босилмаган ўзбек ёзувчиси Ўктам Ҳакималининг рус тилига таржима қилинган прозасини ўқишга муяссар бўлдим. Мен учун кўп миллатли адабиётда янги истеъдод кашф этилди.

Ўктам Ҳакималининг ижоди адабиётда пайдо бўлиши аҳамиятини тўла очиб беришдек жасоратни зиммамга ололмайман. Бу — танқидчиларнинг иши. Мен эса танқидчимасман, боз устига назариётчи ҳам эмасман, ўз куч-қувватини, етмиш йилдан ортиқ умрини бадий асарлар яратишга сарфлаган ёзувчиман, яна ҳам соддароқ қилиб айтганда, ёзувчи-амалиётчи. Шу нуқтаи назардан мен Ўктам Ҳакималининг прозаси қолдирган таассурот ва унинг нимаси ҳамда қандай фазилатлари ёққани ҳақида икки оғизгина тўхталиш ниятидаман.

Аввало, бу менинг фикримча, албатта, ҳикоя қилиш услубининг тасвирлаш услубига туташиб, уйғунлашиб кетиши. Буни чинакам ёзувчининг фазилати дейиш мумкин. Яна менда ёзувчининг асар композицияси бобидаги маҳорати катта таассурот қолдирди. У сюжетни ўқувчи диққатини тортиб кетадиган даражада беришдек ноёб иқтидорга эга. Бу ерда оҳанг ва мусиқийлик роль ўйнайди, бу эса ёзувчи иқтидорининг асосий омилларидан биридир: ички мусиқийлик бўлмаган ерда санъат йўқ.

Ўктам Ҳакимали бадий прозасининг улкан санъатга алоқадорлигини кашф этиш учун унинг «Марра», «Учинчи баҳор» ҳикояларини ўқишнинг ўзи кифоя.

«Марра» ҳикоясида ўзбекларнинг от мусобақаси, бинобарин, икки киши — қачонлардир худди шундай мусобақада бир қулоғидан, бир қўлидан ажралган кекса чавандоз ва уни мағлубиятга учратишга бел боғлаган навқирон, кучли чавандоз ҳақида ҳикоя қилинади.

Ҳикояда бошдан-оёқ ўзбекларнинг «улоқ» деб аталмиш мусобақаси муфассал тасвирлаб берилган. Бу ерда нақ ҳаёт-мамот жанги борапти.

Ҳикоя ажойиб оҳангдорлиги ва чуқур мусиқийлиги туйфайли ҳаяжон билан бош кўтармай ўқилади.

Ўқувчи муаллифнинг воқеани маҳорат ва билимдонлик билан тасвирлай олгани сабабли «улоқ»нинг бутун тафсилотини икир-чикиригача ўз бошидан кечиргандай бўлади, ҳикоянинг ўз ҳаётини тикиб, маррага етиб оламдан ўтса ҳамки ғалабага эришган машҳур чавандознинг фожиавий ниҳояси асло марсия тарзида эмас, балки кекса чавандоз — қаҳрамоннинг ғалаба гимни бўлиб янграйди.

Иккинчи ҳикоя мутлақо бошқача, «Учинчи баҳор» деб аталмиш бу асар ёш она Бўри ва унинг жуфти — сариқ Бўрига бўлган ҳис-туйғулари, саҳрода кечирган бахтли дамлари, сўнг уч боласининг дунёга келиши, шунингдек, она Бўрининг уларга нисбатан оналик меҳр-муҳаббатига бағишланади.

Муаллиф бу ерда ҳам ёш урғочи Бўрининг ўз жуфти — сариқ Бўрига бўлган муҳаббати, уларнинг тунги саҳро қўйнидаги ишқ-муҳаббат ўйинларини, кейин кўзи ёришидаги азоблари, ниҳоят, овчи ўқидан хазон бўлиши манзараларини ажойиб маҳорат, бадиий аниқлик билан ишончли ифодалайди.

Буларнинг ҳаммаси нимаси биландир китобхонга Киплиннинг услубини эслатади, сеҳргарона аниқлиги билан ром этади.

Мен Ўктам Ҳакималининг ҳикояларини ўқиб туриб, ҳозирга нисбатан узоқ ўтмиш бўлиб қолган йилларда, ўша йилларда ёш, аммо эндиликда ажойиб сўз устаси бўлиб етишган Чингиз Айтматовнинг биринчи асарини худди шундай ҳаяжон билан ўқиганимни хотирладим.

*В. П. Катаев,
1985 йил 4 август,
Переделкино*

ҲАДЕМАЙ БАҲОР КЕЛАДИ

Ҳаммаёқ қор... қор... оппоқ қор...

Юз ва қўлнинг очиқ ерларни гўё тишлагандай ёқимсиз, аччиқ таассурот қолдирадиган изғириннинг тунги фасли бошланганди. Кучли шамол билан уфураётган изғирин барча тирик жонда бечорачиликка, Илоҳдан раҳм ва кўмак сўрашга кучли иштиёқ, илинж қўзғатадиган даражада иссиқжон танасида беҳад ёқимсиз ҳис ёки нафрат, ғазабга сабаб бўладиган совуқ ҳис-туйғу қўзғатар эди. Осмонни унча қалин ҳам, сийрак ҳам дейиш қийин бўлган оқиш булутлар қоплаган, бу манзара қаерлардандир совуқ оқим узлуксиз равишда оқиб келаётганидан дарак берар эди.

Қачонлардир қандайдир тоғ ҳайвонлари юриб туёқларининг изини қолдирган, эндиликда туёқ излари музлаб сирпантирадиган ёлғизоёқ тоғ йўли бўйлаб уч киши — эркак, аёл ва бола юқори томонга кўтарилиб боришарди. Изғирин таналарини жунжиқтириб, чиндан ҳам йўловчиларни бечорачилик қўйларига солганди.

Бир тарқалиб, бир сийраклашиб бораётган оқиш-бўз булутлар ортидаги осмонда, яъни тоғ чўққилари томонда юлдузлар чарақлар, ҳайбатли тоғ қояларининг ораси ва сиртқи қисмини туманга ўхшаш кумуш ранг ғубор қоплаб турар, гўё қимирламаётгандай, бирор томонга сурилмаётгандай туйилар эди. Тоғлар пасайиб бориб тепаликлар билан туташиб кетадиган, шу лаҳза ҳийла қорайиб кўринаётган тепаликлар қўйнида, узоқларга чўзилиб кетган — оқиш тасмани эслатадиган эгри-бугри сой узоқларга чўзилиб, шу лаҳзаларда гўё олтин зарраси сочиб юборилгандай ялтираб кўзга ташланар, толиққан кўнгилларда ўша томонларга кетиш, бирон-бир нарса ҳақида ўйламай, ҳисларга дам бериш иштиёқини ҳам қўзғатар эди. Орқада, қуёшга қарама-қарши кунгак томонда, унча баланд бўлмаган тепаликлар устидаги паст-баланд инсон кулбаларида эса ҳалиҳамон чироқлар пирпираб, мана, мана ўчиб қоладигандай қувватсиз милтирар, шохларидаги қорлар эриб бўлган дарахтлар қорайиб кўринар, гоҳ-гоҳ итлар эринибгина ҳуриб қўяр, баъзан эса чанқанган, ё очиққан эшакнинг қисқа ханграши ҳам янграб қоларди. Бу овозлар жуда узоқлардан эшитилиб, бевақт уйлари, иссиқ танчаларини тарк этган, яъни айрилган йўловчиларнинг қалбларида қандайдир илоҳий мададга кўмак ҳиссини қўзғатиб, қўзларига хўрлик,

хўрланганлик ёшларини қалқитар эди.

Олдинда баъзан ингичка йўлдан четга чиқиб ғазаб ва наф-рат алангасида ёниб-ўртаниб қорларни очиб бораётган бўйдор, елкалари қудратли, бўйни йўғон эркак бирдан асабийлашиб, ўзича бир нималар деб гўлдира, лекин унга, унинг ҳаракатларига, тўнғиллашига ҳам орқада келаётган, изғириндан ҳарчанд юзларини яширишга уринаётган аёл билан бола эътибор бермаётган эди. Эркак кексайиб қолганига қарамай чиндан ҳам қомати тик, елкалари эш, туғма полвонларникига ўхшаш кенг, терилари ҳам таранг эди. Унинг норғул бўйни ҳамон қизиллигини йўқотмаган, кўкраги олдинга туртиб чиққан, турли томонга кесиб ўтган ажинлар эндиликда хунук из қолдирган бўлса-да, бу одамнинг бир вақтлар ҳаддан зиёд кучли бўлганлигидан дарак бериб турар, умрида деярлик оғир меҳнат қилмаганидан пешонасига, кўкрагига тушган ажинлар деярлик кўҳна эмас эди. Симоби ранг салласи остидаги кенг, очиқ, дўнг пешонаси илк бор асабларининг беҳад таранг тортилганлигидан, яъни асабийлашишнинг илк бор ниҳоя қадар кўтарилганлигидан танаси ва пешонасига терлар қалқиган, терлар лаҳза сари катталлашиб ҳам борар эди. Ҳиссиёт ва таъсирланишда, яъни ҳаяжонланиши эҳтирос даражасига кўтарилганда оппоқ юзи сарғиш тусга кириб, қовоқлари, иягида тиришишга ўхшаш чизиқлар ҳосил бўладиган беҳад нозиктаъб бу одамнинг кўзларида ғамгинлик ва кучли ҳасрат чекишнинг аломатлари яққол сезилар, шу билан бирга қиёфасида киборлик, ҳассослик билан озгина ҳасисликка ўхшаш аломатлар ҳам кўзга ташланар, бироқ бу кутилмаганда «қулоқ-қулоқ» сиёсати туфайли бошига тушган оғир қайғунинг мана шу онларда юзига тепган асабийлиги, изтироблари аломати эди.

Ниҳоят у, ўнг елкаси оша ортига оғир бир дард чекиш ва ҳорғинлик ҳисси билан қошларини чимириб қаради-да:

— Нима қилиб Парвардигорнинг гашига теккан эканмизки, бизни шу кўйларга солди? Тентиратиб қўйди?.. Ота-боболаримдан қолган ерларимни, молларимни тортиб олиб қўйишди. Қулоқ қилишди. Мен бу мол-мулкларини ўғирлик қилиб ёки бирор одамни уриб тортиб олиб қўймаганман. Қароқчилик билан ҳам ортгирмаганман-ку! — деди у томоғи озгина бўғилиб. Бу ҳол овозини озгина дўриллатиб, томоғини қириб ачиштирди. Танаси беҳад қизиган, ташқаридаги совуқ изғирин билан қоришиб томоғида мана шундай ёқимсиз бир таассурот қолдираётган эди.

Эркакнинг гапини аёл ҳам, бола ҳам жавобсиз қолдирди.

— Падарига лаънат! Тинч халқни молдай тўзитиб юборди. Кол-хози кимга ҳам керак? Аёллар, болаларнинг чекаётган азобларини Парвардигор кўриб турибди. Илоё, Парвардигорнинг газабига уч-расин! Албатта, учрайди. Мен бунга ишонаман. Бировларга ёмон-лик қилганлар ҳеч қачон кўкармаган. Кўкармайди. Яхшиям қочиб қолдик. Бўлмаса, Сибир қилиши тайин эди! — ишонч билан гапи-ни давом эттирди эркак. У гапини ниҳоялаши билан миясига ол-тинлари ҳақидаги фикр урилди-ю, қалт-қалт титраб, ўз ихтиёри-сиз отасининг гапларини эслади: «Тоғ уйнинг бурчагига кўмган-ман ... — дея хириллаган эди ўлим тўшагида ётган отасининг кўзлари жикқа-жикқа ёшга тўлиб. — Не умидлар билан кўмгандим. Катта тўйлар қилай, болаларимни уйлантирай, қизларимни чиқарай, де-ган ниятда эдим. Эсингдан чиқарма! Уйнинг бурчагида. Оғзингдан чиқара кўрма! Авлодларингнинг ҳаммасига етади...». Эркак тобора яқинлашиб бораётган тоғ уйларини кўзи олдига келтирди: Бир неча ўн минг йиллар Ойлароча номли шоҳлик салтанати ҳукм сурган тепалик оралиғидаги текислик, мана шу текисликнинг юқори қисмида қадимий шоҳларнинг ўн терак бўйи кўтарилган баланд тахтиравони бўлиб, тахтиравонга икки юзга яқин тошли зиналар билан кўтарилар, у ердан эса кўп қишлоқлар қатори Номданак қишлоғидан ҳам Тошкенти азим яққол кўриниб турарди. Ўша шоҳ-ларнинг тахти-равонининг кун чиқиш томонида «Оқота» номли авлиёнинг катта мақбараси ҳам бўлиб, бу мақбарани жуда кўп ерлардан келиб зиёрат қилишарди. Мақбарадан салгина жануб то-монда эрадан олдинги пўлат ва чўян, темир эритадиган катта тош ўчоқлар кўзга ташланар, бу ўчоқлар ҳозир ҳам сақланиб қолган ва ўчоқлар ичидаги чала эритилган пўлат, чўян, темирлар ҳозир ҳам мавжуд эди. Мана шу ўчоқлардан озгина нарида, тўрт томонига қарийб минг қадамдан келадиган беҳад гўзал манзарали боғ кўри-ниб турар, боғнинг юқори қисмидан кичкина булоқ оқиб чиқиб, боғ эгаси ва бошқа кишиларни ҳам сув билан таъминлар, боғда меваларнинг ҳамма турларидан топилар, ёз кунлари Паркент ту-мани атрофидаги донгдор бойлар мана шу боғга йиғилиб, мол сўйиб бир неча кунлаб «Оқота» номли авлиёни зиёрат қилиб қай-тардилар. Боғнинг жануб томонида баланд қурилган тўрт хонали ва бир узун даҳлизли иморатда, ёз кунлари олдинда йўл очиб бораё-ган азамат гавдали эркакнинг отаси ва яқинлари кузгача яшашар, қиш яқинлашганида қишлаш учун Номданак қишлоғига қайти-шар эди. Боғнинг манзараси эркакнинг кўзлари ўнгида яққол жон-ланди. Уйлари паст томли эди. Айвондан илк хонага, ундан тўрдаги

хонага ўтилар, ундан эса охирги хона орқали яна айвонга қайтиб чиқиларди. Ҳойнаҳой тўрдаги, яъни бурчаги қибла қилиб тикланган уйда бўлиши керак...

«Тўрдаги уйнинг бурчагида бўлиши керак», — дея хаёлидан кечирди эркак олтин тушунчаси миясида қўзғатган лаззатни ҳис этиб ва тамшаниб ҳам қўйди. — Отамнинг озгина сир бермасликка ўхшаш одати ҳам бор эди. Одам назар-писанд қилмайдиган ерга қўмган бўлиши керак... Қайси бурчагига қўмганини сўраб ҳам қолмаган эканман...»

— Ўша уйда бўлса, бари бир топиб оламан... Акаларим, укаларимнинг бу ҳақда хабари бормикин? — деди у кейин дўриллаган овозда. Энди у ўзини бардам-бақувват сезар ва бу асли олтинлар билан боғлиқ тушунчанинг самараси эди. — Ўзимда ҳам озгина лақмалик бор... Аниқ сўраб олмаганимни қара. Жони узилмасдан сўраб қолсам бўларди-ку! — У қайсидир маънода ўз-ўзидан нафратланиб ҳам кетди. Энди бу нафрат фирқалар ҳукумати билан, улар юзага чиқарган қув-қувлар, «қулоқ-қулоқ» жараёнлари билан, ўғри, каззоб, дангаса, ишёқмасларнинг аҳмоқлиги, раҳбарлик лавозимларини эгаллагани, тўнғизлардай ҳамма нарсани бирдай тигиб, ўзларининг шахсий ғаразлари учун тўқни ҳам, очни ҳам молмулкини тортиб олиб, ўзларини ҳайдаб чиқариб, уйларига эгалик қилаётгани, йиртқишлашиб, бойларнинг молларни ҳукуматга топширмай, ўзлари сўйиб еб, айши-ишрат қилаётгани ҳақидаги тушунча туйғу билан боғланиб кетаётганди.

Улар ҳамон қора совуқли изғиринда юз-қўлларини кафтлари билан беркитиб, гавдаларини олдинга эгиб илгарилаб борардилар.

— Олтинлар меники, олтинлар ота-боболаримдан қолган. Катта ерларидан, молларидан орттирилган олтинлар... Ўлсам ўламанки, уни анави текинхўр, дангаса ватангадоларга топшириб қўймайман... — дея тўнғиллади олдинда бирдай илгарилаб бораётган эркак ва хотинидан кўнглини кўтарадиган бир илиқ сўз кутди.

— Ҳа, дадаси, олтинлар сизники, қолаверса, мана шу ўғлингизники. Улар сизники бўлиб қолиши керак... — эрининг кўнглини кўтарди аёл ҳам бу гал ширин хаёлларга чўмиб. Тезроқ тоғдаги уйларига етишлари керак. Ўтин ёқиб исинишлари керак. Сўнг олгинларини топиб узоқ бир шаҳарларга кетишлари керак... Бу лаззатли ўйлар жуда қисқа муддатга аёлни ҳам бахтиёрлик кўйларига солди.

— Улар ўзимники, меники бўлиб қолиши шарт! — дея яна гакрорлади эркак. Уни тортиб олишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Худо

хоҳласа, ўзимники бўлиб қолади. Топганимдан кейин тинчроқ бирор ерга кетаман. Балки бу қотиллар мамлакатидан бош олиб чиқиб кетарман... кейин қишлоқда қолган фарзандларимни ҳам тунда ими-жимида кўчириб кетаман...

Улар жимишди. Совуқ забтига олган, қора совуқ билан изғирин одамларнинг гўё кўзга кўринмас нишлари, ўқлари билан муддаоларига етказиб азоблар эди. Ҳамма ёқда бирдай оппоқ қорларгина назарга илинар эди.

Бўйдор, қошлари туташ, сочлари қалин, оппоқ юзли, икки чеккасидан зулф қўйган ва қалин сочлари бўйни орқали елкаларига туташиб кетадиган, асли туби билан форсий тилли Ҳиндистон халқига бориб туташадиган, ота-оналари ва ака-укалари, опасингиллари гўзалликда тенгсиз, ҳиссиётда ҳам беназир бу аёл шу йил олма пишиғида йигирма тўрт ёшни тўлдирган, иккинчи ўғли — ёнида кетаётганидан кейингисини туғиб, ерга қўйганидан кейин қаттиқ таъсирланиб, беҳад озган, кўзлари катталашиб, пешонаси ҳам очилиб, сочларида паришонлик аломатлари сезилар ва бу ғамгинлик чекилган оғир уқубатнинг самараси эди. Гарчи қаддини тикласа, олдиндаги эркак — эри билан тенглашадиган бўйдор бу аёл бевақт ўлган боласи ва бугунги тентираши изтироби ва уч хотиндан кейин тўртинчи хотин бўлиб турмушга чиқишидан кўнгил чўкиши туфайли анчагина сўлиб қолганини ҳисобга олмаса, аёл афсоналарда ифодаланадиган парилардай чеҳрасини, гўзал суврату, гўзал сийратини деярли йўқотмаган эди. Гўзаллиги, сўлимлиги ҳозир ҳам қиз болалигидагидай сақланиб қолган эди. У беҳад раҳмдил бўлгани сабабли ҳаммага, жумладан, қушларга, бошқа жониворларга ҳам шафқат туйғуси билан муомалада бўлар, гўзалликни жуда ҳам нозик англаб, мусиқани, мумтоз шеърятни ҳам бугун вужуди билан ҳис қилиб, беҳад таъсирланадиган тоифадаги аёллардан эди. Унинг шеър ёзишга иштиёқмандлиги ғамгин мусиқа тинглаганида, бирор мотамли, азали кунлари аёлларнинг фарёдларини тинглаган лаҳзаларида сиртига тепар, тажрибаси йўқлиги туфайли шеърни қандай бошлашни билмай гангиб юрар, бу ҳақда бирор одамдан сўрашга эса журъат этолмас эди. Унинг ҳассос, назокатли юраги озгина ҳасрат чекишдан кўзларини жиққа ёшга тўлдирар эди. Мана шу беҳад сеҳрли, доим таъсирланиш оқибатида ёшларга тўлиб турадиган катта, тим қора кўзлар, қайрилма, узун киприклар ҳар қандай совуқ қалбли эркакни ҳам бир кўрганида ўзига ром — қарам қила оладиган даражада малоҳатли, гўзал ва мафтункор ҳам эди. У нозиктаъблиги, нафосати ва назокати билан

олдинда кетаётган тунд, кибор, бир хотинга қаноат қилмай яна учтасини олган эркакни ҳам ўзига ром-қарам этиб, кўзга кўринмас сеҳрли, сирли иплари билан бутун вужудини ўраб, чирмаб ҳам ташлаган, ҳурматини эса жойига қўйган, шу сабабли эркак бошқа уч хотинидан ҳам кўра бунисини устун қўйиб, ўзи билан ҳозир бирга олиб кетаётган эди. Бунга эса асосан, аёлнинг ота-боболарининг тақводорлиги, яъни Парвардигорга топинишлари ва ўзгаларга озор бермаганлиги, яъни қонларининг бирор-бир манфаат туйғулари билан бузилмагани, яъни заҳарланмагани сабаб эди. Аёл эркакнинг ҳар лаҳза ҳаёлидан чиқмас, эркак учун ундан гуғилган ўғилчаси ҳам, бошқа хотинларидан туғилган ўғилларига нисбатан анчагина қадрли туйиларди.

Аёл ўн тўрт ёшида, яъни олдидаги эркакка ўн йил муқаддам, ўзидан ўттиз ёш фарқ қиладиган кишига турмушга чиққан эди. Бу садоқатли, тақводорлик нурлари билан улғайган, яъни Парвардигордан бошқа зотни тан олмайдиган, фақатгина унга бутун вужуди билан топинадиган, ибодатда одат қиладиган, ўзини биргина Парвардигорнинг тушунчаси билан бахтиёр этадиган, овқатни ҳам ортиқча ейишни, ортиқча ухлашни ва кўп гапиришни ҳам ортиқча гуноҳ деб биладиган, гуноҳ деб санайдиган бу аёл муҳаббат борасида ҳам беҳад садоқатли эди ва эрини бир ёш йигитдай ифодага, тасвирга сиғмайдиган даражада севарди. Ҳатто, ораларидаги ёш фарқини ҳам аллақачонлар унутиб юборган эди.

У ташқи муҳит, яъни иссиқ-совуқ, сувсизлик туфайли баъзан юз берадиган очликка бардошлик, ҳамма шарт-шароитларга ҳам кўникувчан, қалби раҳм-шафқат туйғуси билан лиммо-лим тўлган, бу феъли билан бутун умр поклик ва покизалик пардасини, яъни шарият буюрган барча муқаддас қонун-қоидалардан сакраб ўтмаган, куфр ишлардан ҳазар қиладиган, яъни пешонасига битилган биргина эркак билан муросада ўтишни илоҳий тушунча даражасига кўтарадиган, яъни ўзининг гўзал ҳаёти билан жаннатга эшик очиб борувчи аёллардан, яъни Парвардигорнинг бу борада таҳсинига сазовор бани инсон наслидан эди. Буни эркак ҳам бутун вужуди билан англаб етган ҳолда аёлга озор бермасликка, бирор масалада камситмасликка, ҳамиятини оғритмасликка уринар, тирришар ва бу тушунча-туйғуни доим ҳам ёдида сақлашга ҳаракат қиларди ва мана шу манзара уни қайсидир маънода аёлнинг поклиги ва покизалигига яқинлашишга ўзи сезмаган ҳолда интилитирар ҳам эди. Аёл кўз очиб олдидаги эркакни кўрди ва бутун вужудини иккиланмай унга бахшида этди. Номус, ор туйғуси аёл учун

биринчи даражада муқаддас туйғу эди. Унга ёлгон сўзласалар ҳам, тўғри деб тушунар, шу соддалиги билан кўп ҳолларда эридан дакки эшитиб келар, бари бир раҳмдиллик чегарасини бузиб ўтишга журъат этолмас, ёш ўлиб кетган фарзандини эслаганида ҳозир ҳам бир ерга яшириниб тўйиб-тўйиб йиғлаб ҳам оларди. У эски илмга ўқиган, «отинойи» бибисидан шеърий илмни ҳам ўрганган, мумтоз шеъриятга ортиқча меҳр қўйган, бибиси туфайли Нодирабегим, Увайсий, Зебуннисо ва саккизинчи асрларда ўтган турк шоираси Туркон Хотуннинг шеъриятига ҳам ортиқча меҳр қўйган, шеър ёзишга мойилликни ҳам ўша мумтоз шоиралар қўзғатган эди. Худди шундай кучли иштиёқ, муҳтожлик ва эҳтиёж билан диннинг барча талабларини сидқидилдан, яъни улугъ Эътиқод билан бажарар эди. Бажаришни эса муқаддас бурчи деб биларди.

Бечора аёл шу кунларда учинчи фарзандига ҳомиладор бўлиб, говуқ шўрвага бошқоронғи эди.

Ўртада бир қоқилиб, бир йиқилиб, баъзан отасининг, баъзан онасининг кўмаги билан мажбурият юзасидан аранг илгарилаб бо-раётган бола, яъни отасидан кўра кўпроқ онасига ўхшайдиган етти ёшлардаги тим қора, катта кўзли, кенг пешонали ўйчан бу бола бир оз асабийлашган, лекин тийраклиги, сергаклигини йўқотмай, узоқларда увлаётган бўриларнинг ёқимсиз овози, аллақандай бургутларнинг чиғиллашларини ҳам хотирасидан чиқармай жимгина олдинга интилар, иложи борица олижаноб онасига оғирлигини туширмасликка уринарди. У қора рангли тўнда, қулоқларини қизил рангли рўмол билан боғлаб олган, кавушига ҳар лаҳза қор тушиб, маҳсиси намланган, танаси бу паллага етиб беҳад жунжиккан эди.

У совуқдан кўкиш тусга кирган қўлчасини ўқтин-ўқтин онасининг иссиқ кафтига тиқиб таҳлика билан ихрар, ҳамма ноз-неъматлар муҳайё бўлган хонадондан чиқиб қутилмаганда шипшийдон қирларда, қора совуқ заптига олган, изғирин чимчилаётган паллада, ташналикда, очликда қаёққадир тентираб кетаётганликлари нафрат ва ғазабини қўзғатаётгани каби бу даҳшатли фикрларини миясига ҳам сиғдиrolмаётган эди.

— Оҳ... бир пиёлагина товуқ шўрва ичким келяптики... — дея дафъатан шивирлади аёл кучли иштиёқ ва ҳавас ҳисси билан ва эри эшитиб қолиб жеркиб беришидан қўрқиб енгил, лекин сунъий равишда йўталиб ҳам ҳам қўйди. — Бир пиёлагина товуқ шўрва кимни ўлдирибди... — Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Онажон... Мен ҳам товуқ шўрва ичаман... — деди бола ҳам ва кеча оқшом еган сергўшт, серёғ паловни эслаб бир неча бор қуруқ

тамшанди. — Бирам ичким келяптики... Ойи, қачон тоғдаги уйимизга етамиз?!

— Отангдан сўрайсан... — деди бу гал аёл ва боласига қараши билан юрагига унга нисбатан кучли ачиниш ҳиссини сизди. Кейин бошидаги тугунчага қўлини чўзиб, узоқ титкилаб ниҳоят бир бурдагина нон олди-да, боланинг кафтига суқди. Бола жон-жаҳди билан нонни оғзига суқиб, палапартиш тамшана бошлади. Унга термилиб туриб аёл ҳам кучли иштиёқ билан лекин қуруқ тамшанди. Оғзи сўлакайга тўлди.

— Ўша товук шўрвадан бўлса, мен ҳам йўқ, демасдим ... — бўлдиради олдинда кетаётган эркак. Аёл унинг гапини эшитиб сергакланди. Эрим, гапимни эшитмади, деган фикрда эди, эшитганидан эрнинг фикри ҳамон тиниқлигидан ҳайратланди. Лекин эр ҳам, хотин ҳам бошқа товук шўрва ҳақида оғиз очмади.

Эркак ва аёл, етти ёшли бола ҳамон оёқларини учини ерга, қорга мажбуран босиб, тираб уйга кириш, олов ёқиб қора совуқ изғириндан маълум маънода қутилиш иштиёқида ёзги боғ уйлари-га кўтарилиб боришар, қадамларини тезлаштириш билан орадаги масофани қисқартиришга тиришардилар. Қор юқорига кўтарилган сари қалинлашганидан қалинлашиб борар, совуқ ҳам кучга минар, энди оёқлар олдиндан кўра кўпроқ орқага тортар, оппоқ қор билан, оппоқ сукунатнинг шафқатсиз ваҳми ва бу ваҳмнинг изтироби кучайгандан кучайиб уч мушфиқ қалбини эзар, сиқар, сарғайтирар, синиқтирар, шўрочилар ва фирқалар ҳақидаги ўйлар эса шафқатсизларча эзиш билан адоқсиз нафрат ва ғазабларига сабаб ҳам бўлаётган эди.

— Қишлоқдан чиқиб кетаётганимизни бирор одам кўрмадимикин? Ана у Мирисмоил, Қамбариддинга ўхшаш шўрога, фирқаларга ёлланган сотқинлар кўрган бўлса, миршабларга тундаёқ етказади. Мироқил деганини биласан. Чойхоналарда кун бўйи ўтириб одамларнинг гапларини эшитиб тунда Паркентга бориб чақиб, кечаси яна орқасига қайтади, чойхонада пайдо бўлади. Бунақа сотқинни ер юзи билмайди. У Мирисмоил билан она бошқа ака-ука... — деди эркак совуқ сесканиш билан. Бу гал эркакнинг овози беҳад тиниқ ва ифодали чиқди. — Илоё, кўрмаган бўлсин...

— Уйдан чиққанимизда ҳали тонг ёришмаган эди. Кўни-қўшнилари ҳам кўрмади, чоғимда... Тўла деган қўшнимиз нима учундир кейинги пайтларда деворимиздан ичкарига мўралайдиган одат чиқарди. Бу шариятга тўғри келмаслигини ҳам билмайди... — жавоб қилди аёл бу гал озгина ўзини тетик ҳис қилиб. Бироқ унинг

овозида титроқ ва таҳлика оҳанги англашилди. Бу, ҳовлисига мўра-лайдиган Тўла исмли қўшнисини эътиборга олгани ва бундан эри рашк қилишини ўйлаб танасида кечирган титроқ ва таҳлика самараси эди. Чиндан ҳам аёлнинг беҳад ёқимли, яъни ғамгин мусиқа оҳанги маъносини англаштирилган овозида ғайри табиий қайғу мазмунни англашилган эди.

Қадамлар ҳамон олдинга босиларди. Эркак бундай совуқли кунларда гоҳ яёв, гоҳ от, эшак билан, баъзан туя билан ҳам кўп бор юрган, зарурият туғилганида ёлғиз ўзи тоғ ҳовлиларига келиб, меваларни териб, олиб ҳам кетган эди. У ҳозир ҳам Яратганнинг синови вазифасини ўтовчи қаҳратон совуғига мардона чидаб бераётганди. У фақат отаси кўмиб кетган олтинларни топиб олиш, ўзи эгалик қилиш, замон тинчиши билан қишлоққа қайтиш ёки бирор шаҳарга яширинча кўчиб кетиш, ундан ҳам кўра тоғли хилват йўллар орқали бирор чет элга ўтиб кетиш, ёки фирқаларга қарши кучларга қўшилиб кетиб, ўғри, каззоб, дангаса, яъни миллатнинг, ватаннинг сотқинларига қарши яширинча курашиш ҳақида бош қотирар, шу билан оғзи ширин сўлақларга тўлиб, кунни кеча оқшомда еган сергўшт, серёғ палов ҳақида енгилгина, ора-сира ўйлар, аёл эса ўша палов билан озгина сўлиган, яъни тахмонларга осиб қўйилган қизил узум, қирмизи олма ва бир пиёлагина товуқ шўрва, эндигина тандирга ёпилган билқилдоқ нон ҳақида бош қотирар, боласи тезроқ уйга етиш, олов ёқилгандан кейин қўллари тутиб исиниш борасида тинмай фикрлар эди. Ҳаммасидан ҳам уларни кўпроқ совуққа қотиб музласалар, бир зумда таёқдай қотиб қолишлари мумкинлиги билан бирга узоқларда увиллаётган бўрилар келиб, турли томонларга судраб, тортқилаб кетишлари мумкинлиги ҳақидаги ўй ҳам тарк этмаётганди. Аёлнинг миясидан эса кўпроқ товуқ шўрва ҳақидаги фикр чиқмас, гўё қўрғошиндай ёпишиб қолганди.

— Онажон... Чарчадим... Оёқларимнинг учи музлаб, увишиб қолди, — деди бу гал бола ихраб, галдаги тепаликни босиб ўтиб, сойликка эна бошлаганларида, — бошқа юролмайман...

— Отанга айт. Савил қолсин йўллари. Мен ҳам ўлар ҳолатда толиқдим. Бир косагина товуқ шўрва кимни ўлдирибди... Бир косагина товуқ шўрва юрак-бағримни эзиб юборди... — деди бу гал аёл эрига ошкор эшиттириб ва бу билан эрининг юрагида ҳам раҳм тўйғусини кучайтиришга, тоғ уйларига етиб борганларидан кейин қишлоққа юбориб товуқ олдириб келиб тўйғунича товуқ шўрва ичишга кўндиришга мойиллигини сўз билан эшитишга уринди.

— Ўлиб қолмайсан, чида! Парвардигор сабрли бандаи мўминларни хуш кўради. Синов учун тентиратаётган Парвардигор иссиқ уйини ҳам, иссиқ товуқ шўрвасини ҳам беради. Ноумид шайтон, — деди бу гал эркак ҳамон йўғон овозда. — Бу ерларда қолиб кетмаслигимиз керак. Қолиб кетсак, бўриларга ем бўламиз.

Эркак пинак бузмай йўлида давом этаверди. Аёл билан бола ҳам ортидан ноилож эргашидилар.

Ниҳоят, тунги қора совуқ, яъни шамолли изғирин шиддатга миниб, забтига олганда, улар атрофи тош билан ўралган, эндиликда япроқлари тўкилиб шумшайиб қолган дарахтларни оралаб ўтиб, қор босган, эндиликда турли ахлатлар қоплаган боғнинг омонатгина эшигини очиб ичкарига кирдилар. Кундузлари оппоқ, тунлари қоп-қора сукунат қоплаб ётадиган ҳовлининг тинчини ҳам буздилар. Эшиклари омонатгина симлар билан боғлаб қўйилган эшикларни очиб ичкарига юзландилар. Хоналар ҳам беҳад совуқ ва ваҳимали эди.

— Тош чироқни олганмисан?— тўнғиллади ичкарига, зулмат қаърига кирганларидан кейин эркак.

— Алғов-далғов паллада чироқ эсга келармиди... — зўрға жавоб қилди аёл.

— Қўрқиб кетяпман... — ихради бола ва онасининг биқинига суқилди. Лекин боланинг гапига аёл ҳам, эркак ҳам қулоқ солмади.

Ташқарида ҳамон шамолли изғирин увиллар, дарахтларнинг шип-шийдон шохларига урилиб ҳуштак чалар, бу бошқалардан кўра кўпроқ боланинг юрагида ваҳм ҳиссини кўзғатаётган эди. Галдаги вазифа шох-шабба йиғиш ва ўртага гулхан ёқиб, чой қайнатиш билан қорин тўйдириш ва йўл азобини бир нави енгиллаштириб, тоғнинг қутирган бўрилари таҳликасидан қутулиш, эртанги кун режаларини тузиш эди. Сўнг отаси кўмиб кетган сон-саноқсиз олтинларни излаш фасли бошланар ва бу эркак учун энг шарафли, лаззатли онлар вазифасини ўтар эди.

Эркак билан аёл ва бола ичкарига кириб ортидан эшикларни зичлаб ёпиб, занжирлаб, ташқаридан бўладиган хавфни бир нави бартараф қилганларидан кейин кун ботиш томонидаги охирги хонага ўтиб, зимистон бағрида дуч келган жойга чўкиб, нафасларини ростлаб, толиққан оёқлари ва беллари, ўйлайверишдан чарча-

ган мияларига дам бериш ниятида бир неча сонияли сукутга толдилар. Эркак тиззаларини қучганича, совуқ ерда паришонлик билан ўтирар, турли томондан ўрмалаб кираётган қора совуқ тери қота бошлаган танасига урилиб аста-секин ўрмалаб миясигача чиқар, у эса бунга парво қилмас, эркакдан салгина нарида ўтирган аёл билан бола бир-бирларининг пинжига суқилиб, тезроқ олов ёқиш, исиниш, чой қўйиш, қоринларини тўйдириш илинжида ёниб-ўртанар, эркакдан кўра кўпроқ хона ичидаги ваҳимали қопқора сукунат бу икки вужудни темир панжалари билан сиққандан сиқиб, азобнинг, изтиробнинг, ғам-аламнинг, ҳасратнинг, саросиманинг таҳлика ва қўрқув оқибатида уйғонадиган қийноқларида эзар, бари бир нон ейиш, чой ичиш, таналарини талаб этилгандай ҳаётий жараёнларига қайтариш иштиёқида ёнар эдилар. Ҳамон узоқларда бўриларнинг увлашлари, аллақандай нотинч ва безовта ноаниқ оҳангли фарёдлар ҳам янграб турарди.

— Қачонгача бундай сукут сақлаб ўтирамиз? — деди эркак бу ерларга тунда чиқишга жазм қилганига пушаймон еган оҳангда ва оғир-оғир хўрсинди, энтиқди. — Ташқарига чиқиб шох-шабба йиғиб кел! Олов ёқмасак, совуқда қотиб қолсизлар...

— Қўлларим совуқда қотиб қолди, — деди аёл секингина, яъни беозорлик оҳанги ифодаланаётган овозда. Бироқ «ҳомиладорман, қўрқаман, қорнимдаги боламга бирор озор етказмай...» дейишга қўрқди. Аслида у эрининг бир оғиз сўзини ҳеч қачон қайтармаган, бирор нарсани буюриши билан дарҳол бажаришга киришиб кетарди. Бу гал ўзидан ҳам кўра қорнидаги туғилажак боласини ўйлаб илк бор эрининг топшириғига ийманибгина қарши чиқаётган эди. Бир ўғил боласини ерга бериб, адоқсиз изтироблар чекиб икки йил узлуксиз равишда йиғлаб сўлиб ҳам қолганди. Ҳар бир туғилажак болага илоҳий тус берадиган, яъни Парвардигорнинг хосияти деган тушунча билан ёндашадиган аёл учун қорнидаги боласига бир қалтис ҳаракат билан бирор зиён-заҳмат етказишни балоизим деб билгани учун ҳам ҳозир ташқарига чиқишга розилик бермаётганди.

Эзмачурукликни жини ёқтирмайдиган, яъни сиркаси сув кўтармайдиган эркак гўё эндигина ухлаб дам олиб турган ёш, навқирон йигит шиддати билан сапчиб туриб, нафрат ва ғазабини ўзидан олиб шиддат билан ёнига ўгирилди-да, ташқарига чиқиб кетди. Орадан чамаси ярим соат вақт ўтар-ўтмас бир кучоқ шох-шаббани йиғиб келиб, хонанинг ўртасига ташлади. Қорда нам тортган ўтинларни ўртага қалаб олов ёқди. Гулхан аста-секин шуъалланиб сўнг

гуриллаб, охири ҳақиқий оловга айланди. Парвардигор оғир аҳволга гушиб қолган, яъни шўролар, фирқалар томонидан ноҳақ қувилган бечора бандаи мўминларнинг танасини қиздирди. Аввалги ҳолига қайтарди. Қора қумғондаги сув ҳам қайнаб чиқди. Чой дамлашди. Парвардигорнинг тўрт мўъжизасидан бири бўлмиш олов ҳамон гуриллаб ёнарди. Улар гулхан атрофига ўтиришиб нон, туршак, тут қоқиси билан тамадди қилишди.

Эркакнинг фикри ҳали ҳам тиниқ, кўзлари сергак ва ҳамон сир бермасликка ўхшаш аломатлар акс этиб турар, аёл билан бола эса иссиқдан, нон ва чойдан кейин, яъни иссиқ элтиши оқибатида кўзларига қўнган уйқуни қочиролмай, ухлашга эса эркакдан ийманиб ўтиришар эдилар. Ташқарида бирдай изғирин ҳуштак чалар, турли-туман овозлар сусайиш ўрнига кучайиб борар эди.

Иссиқ чой, нондан кейин танаси тўлишган эркак кутилмаганда сапчиб туриб турли томонга юрди. Бурчакларни синчиклаб кузатди. Дўнг ерларни эса алоҳида назорат билан кузатди.

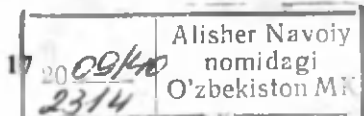
«Худо хоҳласа, — дея ўйларди у гоҳ шодмонлик билан, гоҳ лаззатли орзу билан, — олтинларимни топиб олсам, қишлоққа ҳам қайтмайман. Олдинги хотинларимдаги болалар улғайиб қолди. Бир кунларини кўришар. Мана булар билан тоғ ошиб кўз кўрмас, қулоқ эшитмас манзилу маконларга бош олиб кетаман. Бу ерларни товонимнинг кири кўрсин. Тинчроқ жой топиб, олтинлардан солиб кун кўравераман. Мана бу қора кўз ўғлим, туғиладиган болам омон бўлса, ана у мушфиқ аёлим соғлигини йўқотмаса, Парвардигорнинг насибасини териб ерман... Тавба! Нимага, отамдан олтинларни қайси бурчакка кўмганини сўраб қолмаган эканман? Тўртта уй бўлса, тўрта уйда ўн олтита бурчак бўлса, қайси бурчакни қовлайман?!»

— Бу қонхўр шўрочилар, фирқаларнинг зулми сусайса, бари бир қишлоққа қайтамиз. Ота-боболаримизнинг ҳоки ётган ердан кўнгил узиб кетиш осонмас. Еримиз, қора молларимиз, майда молларимизни теппа-текин текинхўрларга ташлаб кетавераманми?! — эркак жимиб озгина сукутга толди ва ўзи сезмаган ҳолда танасига титроқ кириб кўзлари ёшланди. У бечора «қишлоқда кўз очиб кўрган хотиним, яна уч хотиним, ҳар биридан фарзандларим қолиб кетаётир... Улар ҳам тану жонимга айланган... Уларни шўрочилар, фирқаларга ташлаб кетолмайман. Оёқ ости қилишга ғурурим йўл қўймади...» деёлмади. Фақат сўзсиз йиғлаш ва титраш билангина чекланиб сукутга толди ва бу жараёни миқ этмай кузатиб турган аёл эрига, эрининг ҳозирги аҳволига ачиниб бошини эгди ва жимги-

на йиғлади. Энди бу бечора раҳмдил аёлнинг елкалари титрар, бурни оқиб, кўз ёшлари юзини юварди. Бу фақат эрининг аҳволига ачиниш туфайли танасида кўзгалган ачиниш туйғусининг натижаси эди. Кўзлари уйқуга кетган бола ҳам онасининг безовталигидан шартта кўзларини очиб, онасига термилиб йиғлашга тутинди. Бу гал эркак боласига индамади. Хотинига бир назар ташлаб бошини эгди ва кўзлари ёшининг шиддати ортди. Энди уч киши, яъни ўз ихтиёрисиз қувғинга учраган, ота-боболари мулкига қонуний эгалик қилиб келган, мутлақо гуноҳсиз, озорсиз мушфиқ бандаи мўминлар гўё бегоналардай бир-бирларига ачиниб, бир-бирларига ҳамдардлик билдириб, бечорачиликнинг, мушфиқликнинг, эзилганликнинг, чорасизликнинг, яъни учраган самарасиз тақдир ўйинининг азобларига дош беролмай, кейинги кунларнинг мавҳум тентирашларини олдиндан ҳис қилган ҳолда сўзсиз йиғлаб, аламларини бир-бирлари олдида ифодалар эди.

— Молларимизни, мулкимизни, уйларимизни қайтиб беришмайди, — дея гапини давом эттирди эркак ёшли кўзлари билан хотини ва ўғилчасига интизорлик туйғуси билан термилиб. Аёл кўзлари билангина эрига ҳамдардлик билдирди. Бола эса уйқунинг зўрлиги туфайли қайтадан онасининг билагига бошини босиб мудрай бошлаганди. Эркак бир неча сониялар паст овозда бир нималар деб гўлдираб ҳам турди. Бироқ унинг кейинги сўзларига аёл ҳам, бола ҳам эътибор беришмади. Эътибор берадиган аҳволда эмас эдилар. Йўл чидаб бўлмас даражада толиқтириб ташлаган эди. Тез орада бола ухлаб ҳам қолди. Ҳомиладорлик, яъни бошқоронғилик, бир косагина товуқ шўрва илинжида ёниб-ўртанган аёл иссиқдан, нон ва чойдан кейин ухлаб қолганини, эри ва боласини ҳам унутганини эргина билди. Энди аёл туш кўрар, тушига қишлоқда қолган қари онаси, онасининг бир донагина тухум туғмайдиган товуги кирар, у эса ўша товуқни қувиб, ушлаб, патини юлиб қозонга солиш, шўрвасига тўйиш кўйида ёнар, онаси эса тушида: «Болажоним, кўзимнинг оқу қораси, биттагина товугимни сенга асраб ўтирганидим, ушла, қозонга тиқиб шўрвасини тўйиб ич, бошқоронғисан... Шўрвага тўймасанг, боланг чала туғилади...», дер, тушида аёлнинг қулоқларига узоқлардан ҳали замон эри айтган бўриларнинг увиллашлари ҳам оқиб кирар, қўрқувга солар эди.

Ташқарида изғирин чийиллагандан чийиллар, энди уй атрофида ўлжа излаб чўққилардан пастга тушиб келган бўрилар изғишар, гоҳ-гоҳ «шақ-шуқ» қабилидаги тиш овозлари ҳам эшитилиб қоларди.

Уларнинг биринчи туни шу тариқа кечди. Сал ўтмай эркак ҳам аёлининг ёнига чўкиб, лекин озор етказмаслик учун эҳтиётлик билан ёнбошлади ва тез орада тошдай қотиб ухлаб қолди. Ортда мана шундай азоблар келтириши мумкин бўлган қанчадан-қанча тунлар, кунлар навбат кутиб турарди. Уларнинг ичида, орасида, ташқарисида, атрофида қанчадан-қанча совуқлари, изғиринлари, бўрилари, очликлари, ташналиклари ҳам навбат кутиб турарди. Буларнинг ҳаммаси Парвардигорнинг турли босқичдаги синовлари эди. Бу синовларини шўрочилар, фирқалар, яъни каззоб, нашавон, ўғрилар қўли ва зулми билан амалга оширар, бу уч айбсиз айбдорларни синовдан ўтказаетган эди.

Аёл бошқалардан эртароқ туриб ташқарига чиқди. Кенг айвондаги тош ўчоққа қумғон осиб сув иситди ва зудлик билан таҳорат олиб, сўнг эрини уйғотиш учун ичкарига кирди. Бу пайт эркак туриб қўллари билан ер титиб отаси кўмиб кетган олтинларни кучли бир иштиёқ билан қидирар эди.

— Сув иситдим... — деди аёл маъюслик билан ва эрининг ортига ўгирилишини истаб озгина кутганидан кейингина гапини давом эттирди: — Таҳорат оласизми?

— Боратур, ҳозир чиқаман, — эшитилар-эшитилмас жавоб қилди эркак пинағини бузмай ва аёлнинг ташқарига чиқиб кетишини кутиб озгина қаддини ростлади. Ростлагани кез кўзлари яраланган шерники каби олайишга ёки қийшайишга ўхшаш нотабий манзара ҳосил қилди. Олайди. — Қайси бурчакка кўмилган экан?

Аёл қумғон тагига қайтадан ўтин қалаб, айвоннинг шимол томонидаги устун орқасига яқинлашиб, қишлоққа қайтишларида қистириб кетилган алачани олиб ёзди-да, эрининг чиқишини тоқатсизлик билан кута бошлади. Эркак ниҳоят ичкаридан чиқиб эшикка яқинлашганда аёл қумғонни олиб эрига узатди. Эркак қумғон билан уйнинг орқа томонига ўтди. Таҳорат олиб изига қайтди. Номозга ўтирдилар. Номоздан кейин эса аёл қумғонни қор билан бир неча бор артиб, ичига ҳам бир неча бор қор тўлдириб ағдариб гашлаб қайтадан ўчоққа осди. Эркак ичкарига кириб ўғлини уйғотди ва онасининг ёнига чиқариб юборди. Кейин сопи билан тўсин орасига суқиб қўйилган кетмонни олиб жон-жаҳди билан олтинларни излашга тушди. Энди у чин маънодаги шерга айланиб, кучли бир иштиёқ, шиддат ва ҳавас билан кетмонни ерга урар, ургани сайин танасидаги иштиёқ ва ҳавас лаззатга айланиб, лаззат орзу умидлар билан боғланиб, ўзини олтинлари билан қайсидир шаҳарларда, қайсидир мамлакатларда дориломонликда яшаётган-

дай тасаввур қиларди. Энди у кетмонни авайлаб ерга санчар, ҳар санчганида қулоқларига «тақ» этган олтиннинг овози чалинишини кутар, лаҳзама-лаҳза отаси васият қилиб қолдирган темир сандиқчага тегишини, «жаранг-журинг» этиб сочилиб кетишини кутгандан кутар, тоқати тоқ бўлиб, аёли билан боласини ҳам маълум муддатга унутиб бораётган эди.

Эркакнинг танаси қора терга кўмилиб, бутун танасини тернинг енгил кайфияти эгаллаб, қайсидир маънода ичадиган чойи, ейдиган нони ва ортда қолган қишлоғи, уч хотини, уч ўғли, тўрт қизи, ҳашаматли уйини, ҳисобсиз молларини, қариндош-уруғларини ва ниҳоят сўнгги кунларида кунига яратган вафодор хотини ва жони-танига айлангани ёнидаги ўғилчаси билан ҳам иши бўлмаб қолганди. Энди унинг бутун вужуди билан вужудига қарашли қулоқларининг эшитиши, миясининг олтинга боғланган ўй-хаёллари, фикри, ҳис-туйғулари, тушунчаси, қўл-оёқлари, танаси биргина олтинни топиштагина хизмат қилаётган эди. Унинг учун ҳаёт гўё мана шу сониялардан бошланиб, гўё мана шу дақиқалар билан тугайдигандай, унинг учун энг гўзал ҳаёт лаҳзалари ҳам шу сонияларга айланган эди. У шу кунларгача бундай лаззатли онларни танасидан кечирмаган, ҳамма нарса ёнида бўлгани, яъни ўзиники бўлгани, эндиликда ҳаммасидан жудо бўлиб ғирт қашшоққа айланган бир пайтда отасидан қолган олтинларга эгалик қилишлик ҳисси уни шундай ҳолга солган, илгариги лаззатлари хотирасидан кўтарилиб кетиб янгиси—ҳозиргиси қаттиқ ўрин ола бошлаганди. Илгаригиси—ота-боболаридан қолгани, эндигиси, яъни топиладиган олтинлар ўзиникига айланиб қолиши керак эди. Кўлдан кетганлари самарасиз, лаззатсиз, янгиси эса самарали, лаззатли эди. Чунки ўзиникига айланиш олдида эди. Олдингиларига деярли эътибор бермаган, эндигисига бутун вужуди билан эътибор берар, шу сабабли тушунча, туйғуларидан ташқари хотирасига ҳам кучини ўтказиб улгурган эди.

У кетмонни ерга ботгунга қадар ковлади. Бироқ олтин сандиқча топилмади.

— Ота, — деган овоздан у кутилмаганда чўчиб, боз устига сапчиб ҳам тушди, ҳайрат ва нафрат билан ўғлига юзланди. — Чой қайнабди, ойим чой ичсинлар, деяпти...

— Чиқиб тур, ҳозир чиқаман, — қаҳр билан жавоб қилди бу гал эркак ва таҳлика туфайли кўзгалган титроғини босишга уриниб қайтадан кетмон дастасини кучли қўллари билан сиқди. Яна танасидаги аъзолари шиддат билан ўз ҳаракатларини давом эттирди.

«Битта бурчакни энди қазиб бўлдим, — хаёлидан кечирди эркак ўғли ташқарига чиқиб кетганидан кейин. — Бу уйда ҳали учта бурчак бор. Албатта, биттасидан чиқиши керак. Нариги уйларнинг бурчагига кўмилган бўлса-чи?!

— Топаман, топмасдан қўймайман! — шивирлади озгина вақтдан кейин эркак ҳамон иштиёқини сусайтирмай. — Топиб ана у қаззоб, ўғри, нашавонларга бир кўрсатиб қўяй, қандай яшашни. Улар уйимни, молларимни тортиб олишди, лекин хотинларимни, фарзандларимни тортиб олганлари йўқ. Олтин топилгандан кейин қишлоқдаги хотинларим, фарзанд-ларимни ҳам олиб кетаман... Бу ғаламислар калламни тортиб олмадилар, ололмайдилар... куч-қувватим бор. Ота-боболаримни «бешмирза» дейишган. Бешмирза уруғ қишлоқда шоҳ бўлган, ҳеч кимга бўйин бермаган. Сув суғорганда одамлар кўчаларга чиқмай ҳам қўйишган. Бир қур бешмирза халқнинг тутун пулини еб қўйганида, оқсоқолимизни калтаклашганда бешмирзанинг йигитлари чиқиб бутун қишлоқ халқини уриб, уйларигача қувиб боришган. Биз билан ҳазиллашганлар ютқизади. Ўзим ҳам юзлаб сотқинларни катта кўчада молдай бўкиртириб сўйиб гашлашга ярайман. Лекин Худодан қўрқаман! У дунёимни ўйлайман... Онам билан отамдан менинг туғилишимни мурасага киритган Парвардигор насибамни ҳам беради. Бойнинг боласи бари бир бой бўлади. Қашшоқнинг боласи қашшоқлигича қолади. Бу ҳам Парвардигорнинг яхшиларга кўрсатган саховати...»

У боланинг иккинчи чақиришидан кейин айвонга чиқди. Бироқ бир бурда нон ейиш ҳам кўнглига сиғмади. Ўтмади. Бир пиёлагина чой ичди-да, хотинига ёзда буталган шохларни йиғиб келишни буюриб, ўзи ичкарига кириб кетди.

У кетмонни қайтадан қўлига олиб, шер панжасидай келадиган гўштдор, мускулдор қўллари билан кетмонни синдириш даражасига етказиб ерга уришга тутинди. Энди у уйнинг иккинчи, яъни жануб томондаги бурчагини қазиганга киришганди. У қазигандан қазир, қулоқларининг эшитиш қобилиятини бир нуқтага жамлаб, яъни динг қилиб, яна темир сандиқдан кўтариладиган «тақ-туқ»ни, олтинларнинг «жаранг-журинг»ни эшитиш орзусида, армониди аъзои бадани олов алангасида, оташида ёна бошлади. Ҳаяжони эса баланд пардага кўтарилган, таъсирланиши эса бошини айлантириб, кўзларини тиндириш даражасига етганди. У ҳар гал кетмонни ерга солганида «ҳозир, мана ҳозир чиқиб қолиши керак!» — деган фикрни кўнглидан кечирар, чиқавермагач эса қайтадан кетмоннинг сопини синдириш оҳангида ерга санчиб, тупроқни

чиқариб ташлаб, қайтадан ботирарди. Биалакларга зўр бериши эса уни тобора қора терга кўмиб бораётганди.

Бир пайт кетмон бир қур тошга тегиб, учқун сачратди. Учқун гўё тошдан эмас унинг кўзларидан, очикроғи юрагидан сачраганди. Таъсирланиши ниҳоя қадар кўтарилиб кетмонни кўтариб ерга уришда давом этди. Аслида кетмон тошга теккан, учқун эса тошдан ажралганди. Қани у отаси кўмган темир сандиқча?! Қаерга кўмилган? Шунчалик чуқур кўмилганми?! У тошдан, яъни олтин солинган темир сандиқча чиқадиған ердан, тошдан қаттиқ нафратланди ва даҳшатли ғазаб билан тепиб ҳам юборди.

Эркак кун бўйи бурчақларни ковлаш билан банд бўлди. Олтинлар солинган темир сандиқни тополмагач, қазилган тупроқларни қайтадан жойига тортиб қўйиб, толиқиб, синиқиб, сарғайиб ўзини кўрпача устига ташлади. Қайтиб бошини кўтармади ҳам.

— Топилмадимми? — дея ташқаридан кириб сўраган хотинига:

— Топилса, итдай чўзилиб ётармидим, — дея гўлдираш билан жавоб қилди ва қайтадан бошини тўни бағрига буркаб олди. У ўқтин-ўқтин бошини кўтариб атрофга ўйчан назар ташлар, лекин хотини билан ўғлининг юзига қарашга ботинмас эди.

Гунни гулхан ёқиш, чой дамлаш, овқатланиш, сукутга толиш билан кечирдилар. Барибир намозлар ўқилди. Эртаси куни эса эркак ташқарига чиқиб ёзилаётганида, ногаҳоний учга бўлинадиган қояларнинг учинчиси, яъни ғарб томонидаги қоя ёнбағрида бир-бирлари билан қувишиб, олишиб, ерга ағанаб юрган уч азамат бўрига кўзи тушди. Бу оч, яъни ўлжа излаб иссиқ гўшт ейиш иштиёқида ўртанаётган бўриларнинг авзойи бузилган, қаршисидан келган нимаики бўлса, ёриб ташлашга таппа-тайёр туришарди. Бир... икки... уч... Тарғил, кўк, қора... Бўрилар шу қадар очикқанидики, бири четга ўтирилса, иккинчиси нақ томоғидан олиб, гиппа бўғиб ташлашга шайланар, шу сабабли бирортаси ҳам четга аланглашга журъат этмай фақат тўғрига қараб чопишарди. Уларнинг игна учидай ўткир тишлари ниманидир ғажиб ташлашга шайланар эди. Эркакнинг юраги, тушунчаси, туйғуларида қаттиқ, жуда ҳам қаттиқ санчиқ ва изтироб кўзгалди. Қаттиқ титроқ исканжасида ўртанишга ҳам сабаб бўлди. Туриш, таҳорат олиш, бомдод намозга ўтиришни ҳам унутди.

— Наҳотки шу бўриларга ем бўлсак...— дея ўзи ҳам сезмай шивирлади. Нима учун у шу қадар ишонч ва қўрқув билан шивирлаганига ўзи ҳам тушунмади. Балки бу қисматиға битилган азалий битикнинг эндиликда мияси ва ҳисларида жонланиши оқибатида

гилига чиққан сўзларда ифодаланиши оқибатидир... Лекин у бу қадар чуқур ўйларга, хаёлларга, фикрларга бориб ўтирмади, деярлик китоб ўқимагани, саводсизлиги бундай ифодадан уни бенасиб қолдирди.

— Шошиб кўпроқ нон олишни ҳам унутган эканмиз, тугаб борапти, — деди ичкарига кирган аёл эри намоздан туриб жойномозни устундаги михга илаётганида. — Сабзи билан шолғомни излайвериб тирноқларим кўчиб ҳам кетди... Озгина топилган қаргошкани қозонга солдим...

— Синчиклаб қарадингми? — сўради эркак нимадандир ҳафсаси пир бўлиб ва юз-кўзларида ғамгинликнинг ҳасратли ифодаси аниқ жонланди. Бу гал унинг бундай ҳолга тушишга, ҳали-ҳамон қоялар бағрида кўзларига чалинган бўрилар таассуроти сабаб бўлаётганиди.

— Мана, қаранг, тирноқларим орасидан қон сирқияпти, қипқизил қон... — кўзлари ёшга тўлиб шивирлади аёл... — Онам тушимга кирибди. Биттагина товугини қувиб, сўйиб, менга шўрва пишириб беришга ошиқаяпти... Онам бечора мени ўйлади чоги...

— Нима, бошқа овқат емаймизми? Бувим товугини сўйса, мен ҳам товук шўрва ичардим... — дея минғирлади бола ва «овқат емасак нима бўлди?» дея кўнглидан кечирди.

— Ким билади, насиб этса, ермиз... — ўкинч билан шивирлади аёл ва боласининг бошини силади. — Бувинг бечора менга товук шўрва пишириб берай деб биттагина товугини қувиб юрибди... Кеча ҳам тушимга кирганиди. Кеча ҳам менга шўрва пишириб бериш учун биттагина товугини қувиб юрганди... Онажонимнинг говуғи ҳам битта, қизи ҳам... Отам ёшлигида ўлиб кетган экан. Онам бояқиш мен билан тул қолиб, бошқа турмушга чиқмаган экан...

— Хотин, ўкиनावерма. Мени биласан. Кўнглинг истаган нарсани муҳайё қилиб бераман. Мен, молларини хотин, бола-чақасидан аяйдиган хунаса эркаклардан эмасман. Олтинларни топиб олсак, бирор ерга кетсак, сени бурнингдан чиққунча товук шўрва билан боқаман... Юзлаб товуклар боқамиз... — эркак бу гал кўтаринки руҳ билан хотинига термудди ва уни уч хотинига қараганда минг бор ортиқ севишлигини, ҳеч кимга ўхшамайдиган, яъни гўзалликда тенгсиз, малоҳатда, нафосатда тенгсиз бу нозанин-жононни Парвардигор биргина унга насиб эттирганини ўйлаб қалби ғурур ва фахр туйғусига тўлиб-тошди. Ундан туғилган беҳад гўзал ўғилчасини ёнига тортиб, бағрига босиб, қучиб пешонасидан ўпиб ҳам

қўйди... Тўртта кўз — эркакнинг кўзи билан аёлнинг кўзи бир-бирларига узоқ термилиб турди. Аста-секин ёшга тўлиб борди. Кейин ёшлар ёмғир каби ерга тўкилди. Ўрнига янги ёшлар тўлиб келаверди... Бола ҳам иккаласига қарар, нима учун кўзлари ёшга тўлаётгани, нима учун тўкилаётгани, ўрни қип-қизил бўлиб, қонгаш манзара касб этаётганини англаб етолмай, ҳис қилолмай аввал титраб сўнг йиғлаб, ҳар иккала томонни ҳам бирдай севишлигини фикрида қайд этиб аввал онасининг бағирига, сўнг отасининг бағрига суқилиб:

— Отажон йиғламанг... Онажон йиғламанг... Кўнглим бузилиб кетаяпти... уйга, қишлоққа қайтамиз... — дея гоҳ отаси, гоҳ онасига талпиниб сўнг бошини онаси тиззасига босганича узоқ вақт ҳиқирлаб ётди... Ва бу ифодага, тасвирга сиғмайдиган, яъни инсон боласи ўзининг ота-боболаридан қолган ҳалол молини, мулкини қандайдир ёвуз кучлар шафқатсизларча тортиб олиб, ўзларини уйларида қайтаб юборган, тоғ йўлларида тентираб юришлари эркакни илк бор йиғлашга мажбур қилган эди. Аёлни эса бир косагина товуқ шўрвага муҳтож айлаган, болани эса ота билан она орасида қонлар йиғлашга ва меҳр-муҳаббатини қайси бирига ортиқроқ сарфлашни билмай гангиб турган лаҳзаларидаги фирқаларнинг шафқатсизлиги ва боланинг олижаноблигининг тўқнаш келган онларидаги чидаб бўлмас гангиш билан эзгулик йўлидаги талпишларининг ифодаси ва тасвири эди. Буни уч юрак, эркак ва аёл, бола юраги ҳам аниқ сезиб ва шўрочи фирқаларга, уларнинг қишлоқдаги сотқин малайларига Парвардигордан балолар ёғилишини кўнгилларидан истаб турардилар. Бу икки тушунча, яъни ёмонлар билан яхшилар орасидаги масофада, яъни жаннат билан дўзах орасидаги масофа бани инсон наслининг турли кўринишидаги тентирашлари, вафо ва жафоларининг намоиши эди.

Кунлар тунлар билан алмашарди. Ленин, Сталиннинг зўрловлари билан яъни яхудий миллатининг «доҳий»лари Россияда тўнтариш қилиб, бечора миллатларнинг ер-сувларини, мол-мулкларини, олтин-кумушларини зўрлаб тортиб олиб, Швейцария банкларига ўз номларига қўйиш учун юзлаб миллатларни чиқиб бўлмайдиган қуллик занжирларига солиб, бирон-бир судсиз, терговсиз одам боласини қатағон этиш йўли билан сиянизмнинг «ўлим» борасидаги қонуниятларини амалда тадбиқ қилиш билан миллатларни чиндан ҳам тўзғитиб юбориб, беғуноҳ азоблаш натижасида бири заҳм касали билан эсидан оғиб, иккинчиси эса заҳарланиб рихлатга юз тутганларнинг зулми қишлоқлардан қувилиб, тоғларда

генти раб олтин излаётганларни ҳам четлаб ўтмаётган эди.

Икки кун ичидаёқ ҳамма ёқни илма-тешик қилиб, олтиндан нишона ҳам тополмаган эркакнинг ҳафсаласи пир бўлган, нима қиларини, нима деярини билмай уззукун чўзилиб ётарди. Икки-уч кунгагина мўлжаллаб олиб нон, туршак, тут қоқилари минг бор тежаганлари билан ниҳояга етаётганди.

Еттинчи куни аёл сақлаб қолган сўнгги нонни уч бўлакка бўлди. Каттароғини эрига, кичикроғини ўғлига, энг кичик бўлагини ўзига ажратди. Едилар. Лекин ҳеч нарса емагандай, ҳаттоки кўрмагандай лаб-лунжларини ялаб бир-бирларига ғамгин-ғамгин термилиб ўтиришаверди.

— Дадаси, энди нима қиламиз? — овозини пасайтириб, ийманибгина сўради аёл ва илинж билан эрига назар ташлади.

— Бошим қотди, нима қилишимни ҳам билмай қолдим, — кескин жавоб қилди эркак.

— Қишлоққа қайта қолсак-чи, — қайтадан мурожаат этди аёл. Бу гал унинг овозида титроқ оҳанги сезилди.

— Қандай қайтамиз? Озгина ўйлаб гапирсанг-чи! Итдай боғлаб олиб «қулоқ» қилишади. Мени Сибирга жўнатади. Нима, сенлар кўчада тенти раб қолишинг керакми?! — деди эркак бу гал газабга гўлиб. — Ана у Мирмаъди, Қамбариддин, Мирисмоил, Мироқилга қўйиб берса, одамнинг гўштини ҳам ейишади. Уларнинг Худоси йўқ... Худоси бўлса, ўғирлик қилармиди, наша чекармиди, зино йўлига кирармиди?

Аёл беихтиёр сукутга толди. Эрига бошқа гапиришга ботинмади. Энди аёл ҳам, эркак ҳам, бола ҳам оза бошлаганди. Эркакдан ҳам, боладан ҳам кўра оғироеқли бўлгани учун очликни аёл оғирроқ кечираётганди.

Аёлнинг ҳисобида тоққа чиққанларига роса саккиз кун тўлганда улар туз тотмадилар.

Янги тун ҳам чўкди. Қоп-қора тун. Бўриларнинг увлашлари билан, бургутларнинг чиғиллашлари билан, кийикларнинг таҳликали чопишлари билан галдаги тун чўкди. Уйда қоп-қора сукунат ҳукм сулар, олам одамлар назарида гўё даҳшатли, шафқатсиз сукунатга айланиб улгурган, у гўё очлик билан бошлангандай туюлар, ўртадаги гулхандан эса жонсизгина тутун бурқсир, энди гулхан ҳам, алангаси ҳам одамларнинг таналари билан кўнгилларини ҳам илитолмаётганди.

Бола қўл-оёқларини шалвиратиб, гоҳ-гоҳ:

— Ойи... нон... нон... — дея ихраб қўярди.

— Жоним, ёлғизим... нон бўлса, сендан аяйманми, ўзим ҳам емай сенга бермайманми...— дея кўзлари жиққа-жиққа ёшга тўлиб боласини юпатган бўлар, ноилож бошини эгиб ёшларини қўрга тўкиб, чирсиллатиб ўйларга толарди. Аёлнинг танаси, кўнгли хунларга тўлиб ёшларини чўғга тўкиб, тушларида биттагина товугини қувиб, ушлаб оғироёқли қизига шўрва пишириб беришга уринаётган кекса, яъни ўзидан бошқа фарзанди йўқ, сўққабош онасини хотирлар, қулоқлари остида онасининг гаму андуҳга тўлиб-тошган фарёдлари янграгандан янграб турарди.

*Андижонда ўт ёқсам,
Ўшда тутун ёр-ёр...
Бу дунёда бормикин,
Бағри бутун ёр-ёр...*

Пешонаси, қовоқлари ва иягини ажинлар бужмайтириб ташлаган, озиб гўё қотиб бораётган балиқни эслатувчи, юзи чуваккан, сочлари кўкиш тус олган онаси қиш кунлари танча четига михланиб, кимдандир нимадандир илинж ва юпанч излаб, кўзлари билан атрофга термилар, чорасизлик, яъни кексалик аламларини шу таҳлид ифодалар эди. Биттагина товугининг ортига қарар, тухум туғиши билан илтиб ютар эди. Бошқа пайтларда ана у — очликдан эри ва боласи ёнида сукут сақлаб ўтирган оғироёқли аёл — қизи кун ора кундошларидан яшириб кечки овқатдан киши билмас онасининг уйига ташлаб қайтарди. Қизи кетганидан бери деярлик ҳар куни тушига кирар, бир донагина товугини сўйиб пишириб беришини сўрар, кампир уйғонибоқ қизининг қайтишини кутар, товугига қараб ҳам олар, эшикдан кириши билан ушлаб қозонга тиқишни режалаштириб юрарди. Бир неча кундан бери кампир яна ўша қўшиғини бот-бот такрорлайдиган одат чиқарди.

Бу пайтга етиб кампирнинг шилпиқ кўзларидан тириклик нурлари сўна бошлаган, одамларга ҳам, оламга ҳам тунд бир кайфиятда назар ташлайдиган ҳолга етганди. Уни ҳеч нарса қизиқтирмасди. Ёши қирқдан ошганида кўрган қизигина унинг учун ягона муқаддаслик, яъни Парвардигордан кейинги илинж ва юпанчга айланиб бораётганди. Қачонлардир қизига ўхшаш гўзалликда беназир бўлган, сўлимлиги билан тоғли аёлларнинг султонига айланган бечора кампир туғаверган, болалари ёшига етиб, етмай ўлаверган, охирги учтаси эса анча ёшга бориб ўлган ва кампирнинг барча гўзаллиги, шаддодлиги, назокати, нафосатини ўзлари билан

олиб кетганди. Боз устига қирқ ёшни қоралаб-қораламай девқомат эри ҳам ўлиб берганди. Ўзига ўхшаш гапдон аёлларга гап бермайдиган тақводор, эрининг гапини икки қилмайдиган, ҳурматини доим ҳам исталгандай ўринлатадиган бу кампирни вақт аввал кўзининг нурини, оёқ-қўлларида қувватни, миясидан ақлни, ҳисларидан эса шиддатни олиб ташлади. Бевақт хазон бўлган болалари ва вақт сандалга михлаб ташлади. Ўрнини эса ана у тоғда, нима қиларини билмай саросимада гангиб ўтирган қизига бўшатиб берди. Энди унинг ҳамроҳи — танча, узоқларда онасига етишолмай қайғуга ботиб ўтирган қизи, қизи ҳақидаги хотира... Ақалли қизчаси қишлоқдан кетиб қолмаганида, қош қорайиши билан уйидагилардан яшириб бир косагина иссиқ овқат ташлаб кетар эди.

Ҳаётнинг ашаддий қонуни шундай. У ҳеч ким билан, ҳеч қачон ҳисоблашиб ўтирмайди. Вақти билан керагини олади, керагини беради. Умр ҳаёт тўрига илинган балиқ... Табиийки унинг қизи ҳам ҳадемай қарийди. Балки тоғларда тентираб юрса, қарилик унга насиб этмас. Эри олтинларини тополмай, қора сукунат бағрига сингиб қолиб кетар... Тани қаро тупроқ ўлиб, оҳ ўтлари охир бўлмас... Борингки ўлмай ҳам қолди, эри олтинларини топиб ҳам олди, дейлик! Аста-секинлик билан қарийди. Аввал гўзаллиги ва гўзаллиги билан боғлиқ нафосати, назокати, малоҳатини йўқотиб боради, аста-секин куч-қувватдан ҳам қолади. Кўзлари эса нурларидан айрилади. Ақли, ҳиссиётлари шиддатини йўқота бориб, бор меҳр-муҳаббатини болаларига сарфлаб-сарфлаб, ўзи емай уларга илинади. Борингки, қариб олтинпарст эрининг ўлимини кутади, унгача бир аёлдан талаб этиладиган, яъни Парвардигорнинг олдидаги муқаддас масъулияти, бурчини тўла адо этиб, эрига вафо кўрсатиб, бола-чақасининг жой-жойига қўйиш, узагиш тараддудига тушади. Сўнг онасига ўхшаб чин маънода танчага михланиб қолади. Ундан у ёғи тушунарли... Ким билади, балки ёшлар унга боқиб: «Бечора кампир қийналиб кетди, нимага ўла-қолмайди», дея юзига ошкор айтиб ҳам қолар ва у Яратганга илтижолар билан: «Тезроқ жонимни олақол! Тезроқ азоблардан қутилай!», дея мурожаат билан ёлвориб, онаси каби ёшларга ҳавас, иштиёқ ва тундлик билан боқиб, кексалик аламларини мана бундай ифодалар:

... Бу дунёда бормикин,
Бағри бутун ёр-ёр...

Сўнг, табиийки, ўлим уни ҳам совуқ оғушига олади. Еб тўймасларнинг еб тўймаси, валломат шоҳларни ҳам, қашшоқни ҳам бирдай «тобут»деб аталмиш отга миндирадиган мана шу ўлим! Сўнг уни оломон чопқир от — тобутга солиб шиддат билан абадият кулбасига кузатиб боришади, элтишади... Ўлгандан кейин эса ҳамманинг жойи бир ерда. Иссиқ-совуғи, кеча-кундузи, ёз-қиши, эрта-ю кечи йўқ. Бирдай чўкиб ётадиган сукунатнинг, қурт-қумурсқаларнинг емига айланади. «Мен шоҳман, менга яхшироқ қара, мен қашшоқман, менга кўпроқ диққат қил!», деган гапларга ўрин йўқ. Бир хил савол, бир хил жавоб. Сўнг икки йўл кўзга ташланади. Бири жаннатга элтади, иккинчиси дўзахга... Кимдир биринчиси, кимдир иккинчисига бурилади... Ундан уёғи яна маълум...

Эҳ-ҳе у ёш бўлишига қарамай қанчадан-қанча даҳшатли зулм ва золимлар зулмига мардона чидаб берди. Фаройиб-ажойиб воқеаларга гувоҳлик ҳам қилди. Ҳалиям аслларнинг асли экан. Эрини кўмди, бир неча фарзандларини кўмди, биргина қизини Яратган асраб қолди, энди унинг келажагини сўраб туради, тезроқ қайтса бир донагина товугини сўйиб, қизига товуқ шўрва пишириб берса етади... Ёлғизгина қизининг илинжини қондирса етади. Парвардигорнинг буйруғи шу...

Аёл ҳамма қизлар қатори совчилик йўли билан келин бўлиб ёнидаги эркакка турмушга чиққанида бахтиёр эди. У катта ҳурмат ва илтифотлар билан оппоқ отда, амакиваччасининг ортида, аёллар кузатувида куёвнинг ҳашаматли уйига узатилиб борганиди. Оппоқ от ловуллаб ёнаётган гулхан атрофидан айланганида, келин ва куёв томон аёллари ўзларининг қадимий, яъни аламли, қайғули «ёр-ёр»ларини айта бошлаганларида, амакиваччасининг белини маҳкам қучиб, отдан йиқилмаслик учун тиришиб, ортида қолган — туғилган уйи, онаси, отасидан бир умрликка айрилиб ўзга ва бегона уйга бир умр яшашга келганлигининг беҳад оғир уқубатларини ҳазм этолмай йиғлаган, ёшларини тўкиб, устидаги паранжи ва чимматини намлаб ҳам ташлаганиди. Бу чиндан ҳам бахтиёрлик ва аламли лаҳзалар эди. Бироқ бу дардли, аламли ва шодлик лаҳзалар ҳам узоққа чўзилмади. Ўзидан катта уч кундоши сиқувида қаттиқ эзила бошлади. Яна метиндай иродаси қўл келди. Раҳмдил эри билан муроса қилаверди.

Аёл фикрини йиғиб, тўрда қаттиқ хуррак отаётган эрига юзланди. Хаёлини эри ҳақидаги ўйлар эгаллади. У бойнинг ўғли эди. Юзлаб таноб ерлари, юз минглаб қора моллари, қўйлари ва кўзаларда олтинлари мавжуд эди. Бир хотинга қаноат қилмай иккин-

чисини, сўнг учинчисини олди. Учинчиси билан ҳам тинчимай, гўртинчисини, яъни ҳозир қаршисида изтироб чекиб онасини хогирасида тиклаган, эндиликда бошқа хотинларига нисбатан ошиқча содиқлик кўрсатган — эри ҳақида ўйлаётган аёлга ҳам уйланди. Россия деган ерларда инқилоб бўлди, деган гапларни эшитди. «Колхоз» деган нарсалар тузилди. Аёллар паранжиларини ташлаб, бошланг кўчаларга чиқиб, истаган кишиларини танлаб турмушга чиқишди, қишлоқларда рақс кечаларини уюштиришди. Эридан ажралиб бошқасига тегиб кетаверди. Шариат кўтармаган зиноларга шу қадар кенг йўллар очиб берилдики, бутун аёллар шошиб қолди. Ота қизга, қиз отасига қулоқ ҳам солмай қўйди. Ҳатто, бир комсомол аёл фирқаларнинг, шўрочиларнинг мажбурлаши билан тунда бой отасини болта билан чопиб ҳам ташлади. Шу тариқа отасининг мол-мулкини текинхўрларга олиб берди...

Эрига термулиб ўтирган мушфиқ — оғироеқли аёлнинг эри ҳам ҳамма қаторида мол-мулкидан айрилди. Ўғри, каззоб, нашавонларнинг сиқуви билан уйини, хотинлари ва фарзандларини ташлаб тоғга, ёзги уйларига қочди. Уч хотини ва бошқа фарзандлари у билан кетишни истамади. Чамаси уларга ҳам аёлларнинг паранжи ва чимматларини ташлагани ёққан, улар ҳам бошқа эркакларга турмушга чиқишни ёки фирқаликка ёзилишни истаб қолгандилар... Унга ёнидаги аёлгина вафо кўрсатди. Энди эса хотини ва бир ўғли билан очликда тиришиб ётибди... Озди, олдинги шиддатидан гушди. Қонлари оқиши ҳам сусайди. Демак, очлик ўз кучини кўрсата бошлади. Ҳолсизлиги ҳам ниҳоясига етиб бораётир. Ундан у ёғи эса ўлим... Эҳтимол ўлмай, ташқарида тинмай увлашаётган анави бўриларга ем бўлар... Ахир ҳеч ким пешонасига битилган қисматни олдиндан айтиб беролмайди. Гуноҳу зинолари учун, бировларнинг ҳаққини ноҳақ егани учун бўриларнинг тишларига ем бўлиши ҳам мумкин... Ахир Яратган ҳеч қачон қилинмаган гуноҳ, йўл қўйилмаган зино учун банди мўминларини жазоламайди... Бажарилган ишнигина баҳолайди. Баҳо эса кимгадир жаннат, кимгадир дўзах вазифасини ўташи мумкин...

Очлик аёлни енгди. Ўзи ҳам сезмай ёнбошлади. Сал ўтмай уйқуга толди. Энди у туш кўрар, бугунги тушига ҳам товук шўрва, яъни онасининг биттагина товуги кирар эди. У онасига қўшилиб биттаю битта товукни қувар, лекин тутолмас, товук эса тутқич бермас эди.

Улар бугун ҳар кундагига қараганда кечроқ уйғонишди. Номоз ўқиш эса кўнгилларига сиғмади.

— Нон,— дея хархаша қила бошлади бола. «Нон», дерди эркакнинг жовдираган кўзлари ҳам. Очлик ниҳоятда кучайган, яшашга, яъни бир бурдагина нонга муҳтожлик ундан ҳам кучайган эди. Бу азладан абадгача чўзиладиган қонуният гуноҳсиз бир хонадон бошига кутилмаганда тушганди.

Эркак бир неча бор уриниб туришга ҳаракат қилди, лекин пайлари увишиб қолгани сабабли қўзғалишга имкон бермади. Бели ҳам сирқираб оғрирди. Қўл-оёқларида ҳам улуг бир уйишишликка ўхшаш сустлик, сусткашлик ўз кучини кўрсата бошлаганди.

— Нима қиламиз? — тортинибгина сўради аёл. У очлик туфайли болам тушиб қолмасин, деган хаёлда ўзича куйиб-пишарди.

— Ўғлингни етаклаб қишлоққа жўна! Бирор егулик олиб қайтарсан,— деди эркак бу гал кескинлик билан, — бунақада очликдан ҳалок бўлиш ҳеч гап эмас.

— Одамлар, айниқса ана у фирқалар нима дейишаркин?

— Деганини дейишсин! Бу мени қизиқтирмайди. Бормасанг, ўлишимиз тайин. Қишлоқ фирқаларнинг, каззоб, ўғри, дангасаларнинг ота-боболаридан қолмаган. У ерда менинг ҳам ота-боболарим ўтган. Ерим, сувим, молларим бор. Уч хотиним, фарзандларим бор... Мени Худонинг еридан жудо этишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Жўна!

— Майли, бошқа қишлоқларга борамиз, тиланчилик қилиб қайтамиз... Ўзимизнинг қишлоқдагилар танишади. Қўшни — тожик қишлоқларга борсаммикин?

— Навдак, Невичгами? У ернинг бойлари мени ҳам, отамни ҳам танишади. Ундай десам, у ердаги бойларни ҳам фирқалар туғиб беришган... Боравер... Сени ҳеч ким танимайди. Ўғлингга тайинла, бирор одам сўраса, мени ўғлим эканини айтмасин. Фирқалар сезиб қолишади.

— Майли, ўша қишлоқларга бориб, тиланчилик қилиб қайтамиз. Биров кофир бўлса, биров мусулмон, — деди бу гал аёл мамнунлик билан дадиллашиб йўлга тайёрлана бошлади. Начора, тиланчилик қилса, қилади-да. Ўзи учун, ўғилчаси учун, эри учун қилади. Қорнидаги боласининг ҳаётини асраб қолиш учун астойдил қилади. Нима бўлганда ҳам жонларини асраб қолишлари шарт. Ўлим — йўқлик, йўқолиб кетишлик. Ўлмаслик эса умрни давом

этириш. Болаларни, авлодни асраб қолиш, демак. Тиланчилик эса ўғриликка, каззобликка, дангасаликка, фирқаликка, шўрочиликка кирмайди... Энди аёл жаннат билан дўзахнинг фарқига бора олади. Шўрога алданганлар, фирқага кирганлар ва ўз ватанлари, миллатни сотиб, ҳайдаб, уриб, сўкиб қатагон қилаётганларнинг қисмати дўзах билан ниҳояланади. Уларга жазо буюрганлар эса чеккан азоблари учун ҳам жаннатга кириши мумкин... Ўғрилик, ғарлик қилмаса, бўлгани... Ўз юртингда ўз миллатингга ўғрилик қилишдан Яратганнинг ўзи асрасин!

Аёл аста-секинлик билан кафтига тиралиб турди-да, эрига, сўнг ўғлига юзланиб:

— Юр, Сайфиддин! — деди.

— Нон еймизми? — сўради бола бўйнини тутолмай бошини гурли томонга ликиллатиб, кейин бўш қопдай чайқалиб, онасининг кафтига қўлчасини суқиб олдинга интилди. Ёпишди, боши айланиб, кўзлари тиниб қаддини тўла ростлашга мадори етмай эгилди, аммо нон ейишга бўлган иштиёқ уни мажбуран туришга ундади. Турди.

Чўпдай озиб, силласи қуриган ва ҳали-замон қорнидаги боласининг тушиб қолишидан хавотирланиб, иложи борица ҳаракатларини тергаётган аёл аста юриб ҳолсизланган эрининг тепасига яқинлашди. Чўкди. Ҳароратсиз кафтлари билан боши, елкаси ва қўллари синилади. Юз-кўзларига интизорлик билан термилар экан, юраги ҳаддан зиёд эзилиб кетди. Кўзларидан иссиқ-иссиқ ёшлари ёмғирдай эрининг устига тўкила бошлади. Шу лаҳза у эрини беҳад кучли туйғу билан севишини, бирор вақт ёмонлик кўрмаганини ҳис этиб, ўзининг олдида — ўзи кўнглидан эътироф этди. Энди у ихраб, энтикиб, хўрсиниб, ўпкасини босолмай хўрлик билан йиглар, эрини ёлғиз ташлаб кетишга кўзи қиймас, қишлоққа қайтмасликка, тиланчилик қилиб нон топиб келмасликка ҳам иложи йўқлигини сезиб йўлга шайланар эди.

Аёл эрини гўё бошқа кўролмайдигандай оғир, жуда оғир термилиб, яъни изтиробнинг, ҳасратнинг, ғам-аламнинг охириги пардасига кўтарилган даражада бутун вужуди билан гўё эрининг вужудига сингиб кетишни истагандай термилиб, кўнгил узолмай, илк бор узатилиб келгани, оқ отга миниб келгани ва чимилдиққа киргани, у билан юз кўришгани, илк бор эркак зотини шу эркак орқали таниганини, яъни иффатини қурбон қилганини ҳам хотирлаб жонидан тўйган одам қиёфасида, кетишдан кўра кетмасликни, яъни эрининг ёнида қолиб очликдан ўлишни афзал кўра-

диган одам қиёфасида ортига ўтирилди. Чумоли қадамида ташқарига чиқди. Чиқиши билан ерга чўкиб хўнграб йиғлай бошлади. Энди бу кўз очиб кўрган эрини бийдай тоғ бағрида ёлғиз қолдириб кетаётгани, тахминан бошқа кўролмаслигини ҳис қилган кездеги аёл ҳисларининг олдиндан сездиргани палласидаги хўрлигининг ортиши ва ноиложлик йиғиси эди.

— Ойижон, тулинг, сизга нима бўлди? — дея бола тетиклашиб онасининг елкасига қоқар, овутишга уринарди.

— Болажоним, биз кетяпмиз, даданг ёлғиз қолаяпти... Бу ерлар ёмон. Ҳамма нарса бор... даданг яхши одам, мени ҳеч қачон уришмаган, ҳатто жеркиммаган. Онамникида емаганимни, онамникида киймаганимни, дадангнинг уйида едим, кийдим. Буларни унутсам, кўр бўламан... Илоё дадангни Парвардигор ўз паноҳида асра син, омин! — дея аёл боласини бағрига босиб гўё телбалардай қаддини ростлади. Йўлга тушди. Тушгани кез эрининг: «Тезроқ қайтинглар, қишлоқ тинчиган бўлса қайтамыз...» деган гапларини эслаб ортига бир неча бор қаради. Бари бир йўл кўнглига сиғмади. Ўғлини қолдириб ўзи югургилаб ичкарига кирди.

— Нимага қайтдинг? — сўради эркак.

— Кетиш кўнглимга сиғмаяпти. Қайтгунимизча чидайсизми?

— Чидamay нима қиламан, қаёққа бораман? Яна олтинларни қидириб кўраман. Насиб этган бўлса, топиб оларман. Сизлар фақат тезроқ қайтинглар...

— Иложи борица озгина нон йиғилса, қайтаверамиз... — деди аёл ва ўғлидан хавотир олиб бу гал шахт билан ёнига ўгирилиб ташқарига чиқди. Боласини етаклаб бир неча кунлар илгари босиб келган тоғ йўли бўйлаб пастлаб кетди. Олам мусаффо, соф эди. Ҳаммаёқни оппоқ қор тиниқлаштириб юборганди. Оламда биргина оқлик кўзга ташланарди. Қаерлардадир булутлар парвоз қилар, қаерлардадир кийиклар қандайдир таҳдиддан ҳуркиб чопишар, қаерлардадир жимирлаб сувлар оқарди. Бола ҳамон чайқалиб, йиқилишга етганда онасининг оёқларига ёпишиб жон сақлар, аёл ҳам аранг ўзини тугиб, очликка бардош бериб илгарилар эди. Уларни сирпаниб кетаётган тишсиз кавушлари қийнаётганди.

«Ҳадемай баҳор келади... — ўйлаб борарди аёл лаззатли орзу умидлар оғушида ва пастдаги қишлоқлар ва илон изи бўлиб оқиб ётган ва шу кез ҳақиқатан ҳам гўзал манзара ҳосил қилаётган Қизилсойга, узоқларда кўзга чалинаётган қир-адирларга, осмонда қанотларини қоқмай учаётган бургут, ёввойи кабутарларга иштиёқ билан термилиб. — Ҳадемай оппоқ қорлар эриб кетади. Остидан

аввал бойчечаклар, кейин лолалар ўсиб чиқади. Қорларнинг сувлари қирлардан шалдираб пастларга қараб оқади. Осмон қушларга тўлиб кетади. Қирларга эниб, бошларини кўтармай бораётган молларни кўриб кўзлар қувонади. Тўқайзорлар эса боғлоглиқ, кишанли отлар билан лиқ тўлади. Болалар ланка ўйинига, қизлар сопалак ўйинини ўйнашга киришиб кетадилар. Қулоқчўзма ўйинлари ҳам қизигандан қизиб боради. Қизчалар сочларига чамбараклар тақиб янги тушган келинчақларнинг уйларига кўргани киришади. Оҳ, қандай гўзал кунлар бошланади! Менга ҳам роса қизлар киришганди. Оҳ, қани у кунлар?! Фариштадай кечган қизлик даври қани? Кўзим баҳорнинг охириларида ёриси керак. Илоё шундай бўлсин! Чақалоқни кўтариб ҳовлига чиқасан, онангникига борасан, қўни-қўшниларникига чиқиб кўнгил ёзиб қайтасан. Илоё қиз бўлсин-да. Ҳадемай ёнимга кириб қолади. Ҳар қалай қиз бола ўғил болага қараганда куйгунчак, меҳрибон бўлади. Онага эгилади, қайишади. Эрим ҳам қиз болани истаяпти».

— Оҳ меҳрибоним — Худойим! Бир косагина товук шўрвани насиб эта қолсанг, нима қилади?! Бир неча кундан бери тилайвериб ичим тушди. Кўнглим озиб бораётир... Боламга бирор нарса бўлмаса деб кўрқаётирман. Очлик таъсир қилиши мумкин. Ўз панохида асрайдиган Парвардигор бор, — деди у кейин фикрини жамлаб. Овози бу гал шу қадар заиф чиқдики, бола онасининг кейинги гапларини эшитиб улгуролмади. Идрок этолмади. Очилиги ҳалал берди. Чунки у ҳам шу пайтда фақат қорнини тўйдириш борасида ўйлаб бораётган эди.

Аёл бирдан жимиди. Жимигани кез кўзлари жиққа ёшга тўлди. Хўрлиги ортиб кўкси кўтарилди, елкаси силкинди. Боласи кўриб қолиб, йиғлаб юборишини ўйлаб дарҳол ўзини қўлга олишга уринди. Барибир анча жойгача йиғлаб борди. Орқасига бир неча бор қараб тоғ ҳовлисига, уйга, уй атрофидаги манзарага жиддий назар ташлади. Лекин кўзларига эри чалинмади.

Улар тушга яқин Номданак деб аталадиган ўз қишлоқларига эмас, икки чақиримча кун чиқиш томондаги Навдек қишлоғига этиб келишди. Кунгак бўлгани сабабли бу қишлоқда қорлар эриб, йўллар очилиб, моллар уйларнинг орқасига боғланиб, итлар ҳам олдинги оёқлари устига тумшукларини қўйиб тинчгина ухлашарди. Бу манзара аёлни бир нави ҳушига келтирди. Кутилмаганда қора сукунат ҳукмронлик қилаётган тоғдаги уйлари, ҳимоясиз қолган эрини ўйлаганида кўнгли яна чўкиб кетди.

— Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг, садақа қилинг. Садақа

балони қайтаради. Мана бу боламга раҳмингиз келсин! Узоқ ерлардан келаяпмиз, садақа қилинг! Ўзимизга тўқ эдик. Эрим оғриб ётиб қолди... — дея аёл қийшиқ эшикдан чиққан кексароқ аёлга тикилди ва қачонлардир эшикларини қоқиб садақа сўраб келадиган тиланчилардан эшитган гапларини янглишмай такрорлай бошлади. Кекса аёл ичкарига кириб йўқолди. Кейин бошқа бир ёш жувон чиқиб эшикнинг тирқишидан рўмолини юзига тортиб ташқарига назар ташлади. Гўзалликда тенгсиз, нафақат эркакни, бир кўрган аёлни ҳам ўзининг гўзаллиги билан саросимага солиб қўядиган, яъни бегона эшик қаршисида турган аёлни кўрган мезбон жувон довдираб қолди. Эшикни очиб бир қадам ташқарига чиқди. Меҳмон аёлнинг юз-кўзларига кучли иштиёқ, ҳавас билан боқиб сукутга толди. Ҳаяжонланганидан кўзларига ёш ҳам қалқиди. Башанг кийинган аёлнинг садақа сўраши, мезбон жувон учун чиндан ҳам кутилмаган ҳол эди. Мезбон жувон довдираб қолиб:

— Опа, ичкарига киринг, бахтсизликка учраганга ўхшайсиз, бояқиш ўғлингиз ҳам роса толиқибди. Қозонга олов ёқувдим... Кира қолинг... — деди самимий жилмайиш билан.

— Мабодо товук шўрва пиширмаётганмидингиз? — кўзлари ёниб сўради меҳмон аёл.

— Йўқ, хамир овқатга уннаган эдим...

— Ойижон, кирайлик, — деди бола, — хамир овқат егим келяпти.

— Болам, даданг касал, тезроқ боришимиз керак...

— Йўқ, овқат ейман...

— Синглим, садақа қила қолинг. Эримнинг мазаси йўқ, товук шўрва бўлганида кирардим.

— Вой-эй, товук шўрвага бошқоронги бўлганга ўхшайсиз... Бошимдан ўтган. Бир косагина товук шўрвага бир туяни алмашишга ҳам рози бўлганман. Келишингизни олдинроқ билганимда, қурумсоқ биттагина товугимиз борида, ўшани сўйдириб пишириб берардим.

— Сизларда ҳам биттагина товук бор экан, онамнинг ҳам биттагина товуги бор. Сўйдиришга кўзим қиймаяпти...

Мезбон жувон югургилаб ичкарига кириб кетди. Иккитагина иссиқ нон олиб чиқиб меҳмон аёлга узатди. Бола нондан бир бўлагини узиб олиб дарҳол оғзига тикди. Тикди-ю, бироқ чайнашга ҳоли етмай ранги оқариб серрайиб қолди.

— Оппоқ синглим, биттаси ҳам бўлариди. Қайин онангиз жеркиб бермасин. Бунча ҳам Аллоҳнинг назари тушган аёл экансиз, —

шивирлади меҳмон аёл боласининг елкасига қоқиб, — илоё қўшганингиз билан қўша қаринг. Тупроқ олсангиз, олтин бўлсин! Болачақангизнинг роҳатини кўринг, омин!

— Илоё айтганингиз келсин. Кирсангиз бўлариди...

— Раҳмат, йўлимиз узоқ, кечикиб қоламиз...

Аёл эшикнинг ёпилишини кутди. Мезбон жувон кўздан йўқолиши билан четга ўтиб йўлга ортини ўгириб чўкди. Чўкди-ю, нонни ушатмай оғзига тикди. Хунук тамшана бошлади. Энди она боласига, бола эса онасига қарамасиди. Ўзлари ўзлари билан овора бўлиб қолганди. Аёлнинг нонни еб бўлмасидан боши айланиб, кўзлари тиниб ҳам кетди. «Ҳозир ўлиб қолсам керак», деган фикр ялт этиб миясидан кечди. Бола ҳам танасидан шундай беҳолликни кечиарди. Бу ҳол узоқ очликдан кейинги кўпроқ овқат еб қўйилгандан кейинги зўриқиш аломати эди. Ҳартугур тез орада бу зўриқиш жараёни ўтиб ҳам кетди. Кейин она-бола навбатдаги эшикларни қоқа бошладилар. Аёл садақага берилган нон, туршак, майизларни дастурхонга солиб боғлаб олган, ҳар лаҳза ушлаб кўрар, тушгани, тушмаётганини синчиклаб кузатар, хуллас, эҳтиётлаб янги эшикларни қоқишга шайланар эди. Кечга яқин аёлнинг дастурхони тўлди. Аёл қишлоқдан чиқаётиб ўғлига:

— Сайфиддин, ҳозир қоронғи тушади, йўлда бўриларга ем бўламиз. Шу қишлоқда тунаб, эрталаб вақтли йўлга чиқамиз, — деди. «Бўрилар» сўзини эшитган бола дарҳол:

— Тоққа чиқмаймиз, — деб юборди. Аёл ҳам эрининг олдига бориш фикридан қайтди.

— Онангиз уйдадилар? — сўради аёл катта дарвозанинг ўртасидаги кичик эшигидан югуриб чиққан қизчадан.

— Уйда, чақирайми? — деди қизалоқ ва аёлга ҳайрат билан қараб қолди.

— Бир холам сўраяпти, денг.

Қизча қандай югуриб чиққан бўлса, шундай югуриб изига қайтди.

— Опа, узоқ қишлоқдан келувдик, кечикиб қолдик, эрим бир эрга кетганди, ўзингиздан қоладиган гап йўқ. Алғов-далғов замон... Раҳмингиз келсин. Бир кечагина тунаб кетайлик. Илоё, болачақангизнинг орзу ҳавасини кўринг, — у ичкаридан қизча бошлаб чиққан қирқ ёшлардаги узун бўйли, елкалари кенг ва ўзига ўхшаш кўзлари катта аёлга бечорачилик билан кўзларини сузди.

— «Саховатли бандаларимга менинг ҳам саховатим чексиз...», деган Парвардигор. Бир кеча минг кеча бўладими?! Муҳтож киши-

ларга қилинган яхшилик жаннатнинг эшиги очилишидаги биринчи восита... Киринг, ўргилай, кириг. Бир кунга эгаси бермас, икки кунга ҳўкизи ўлмас, деган гаплар ҳам бор. Хўжайиним ҳам бағри кенг одам. Шу фирқалар озгина безовта қилиб турибди-да... — деди мезбон аёл меҳмон аёлнинг қўлтиғидан олиб ичкарига бошлар экан. Кейин болани бағрига босиб қучди. — Ширинтой, музлаб қолибсан-ку! Синглим, оғироёқликка ҳам ўхшайсиз... Ҳой, ҳой, бундай аҳволда узоқ йўл юрманг... Оч юриш ҳам сизга тўғри келмайди. Бугун иссиқ жой қилиб бераман. Роҳатланиб дам оласизлар... Қани ичкарига кириглар... Синглим, тагингиз ҳиндлардан эмасми? Кўзларингиз бирам каттаки, отам раҳматли савдо билан Ҳиндистонларга ҳам қатнаган экан. Ҳинд қизларининг гўзаллигини доим гапирарди.

— Онам томони Ҳиндистондан, Аҳмадободдан келишган экан. Чиндан ҳам ҳиндистонликларга бориб тақалади.

— Ҳой, ҳой, топқирлигимни қаранг... қани ичкарига...

Улар ҳовлидан ўнг томонга бурилиб тўрдаги меҳмонхона вази-фасини ўтовчи кенг хонага кирдилар. Мезбон аёл сандал устидаги кўрпани олиб, югургилаб ташқарига чиқиб бир ҳокандоз чўғ олиб кириб танчага солди. Кўрпани ёлди. Аёл билан бола иссиқ танчага оёқларини суқиб роҳатланишнинг, лаззатланишнинг энг олий поғонасига кўтарилиб тез орада мудрай ҳам бошлашди.

— Синглим, бемалол, очилиб-сочилиб ўтираверинг. Бу ерга ҳеч ким кирмайди. Ўзимизга тўқ хонадонмиз. Уйинг куйгур мана шу шўрочилар, фирқалар чиқиб эримни тинчитмаётир. Тавба. Ҳайрон бўласиз. Ота-боболаридан қолган мол-мулкни сўраб-суриштирамай гортиб олишга кимнинг ҳаққи бор. Ўғирланган бўлса, тортиб ол. Бу Ленин деганидан ҳам кўнглим қолди. Турган-битгани жабр, зулм экан... Бемалол ёзилиб ўтиринг. Меҳмонни ҳазрат Пайғамбаримиз ҳам сийлаганлар.

— Раҳмат, ортиқча уринаверманг.

Бола ёстиққа бошини босибоқ ёнбошлади-ю, тез орада қаттиқ ухлаб қолди. Меҳмон мезбон олиб кирган жўхори гўжадан бирикки хўплаб, орқага суриб қўйди-да, тобора юмилиб бораётган кўзларини уқалаб, ўзини бир оз сергаклантирди. Бечора ҳамон товуқ шўрва кўйида ёниб-ўртанар эди.

— Хўп замонлар бўлди-да, синглим, — гап бошлади мезбон аёл. — Ҳаммаёқ алғов-далғов. Инқилоб деган гаплар чиқди. Бойларни уйларида қувиб чиқариб ерларини давлатнинг ҳисобига ўтказиб юбораётган эмиш. Ҳамма тенг бўлармиш. Демак, ҳаммани камба-

гал қилармиш... Ҳаммани бой қилса, бундай давлатни олқишласа бўларди. Бунга ҳеч ҳам тушунмаяпман.

— Ҳамма тенг бўлса, ерлар давлатнинг ҳисобига ўтиб кетса, бизнинг ерларимиз ҳам олиб қўйилади. Етти ота-боболаримиздан қолган ерларимиз. Мулла Турғун деган камбағални шўрочиларга ёлланган фирқалар тунда ўлдириб, отини сўйиб еб, ўзини жарнинг остига кўмиб ташлабди. Мен бунга тушунолмадим. От эгасини танимайди. Тошкенти азимдан аскарлар чиқиб бойни босиб олиб кетаяпти... Бойларнинг ўзларига ҳам озгина ер қолдириб, мол қолдириб муро-са қилиши керак. Бой гуноҳкор бўлса, хотин, бола-чақаларининг нима айби бор? Ур-йиқит, ўлдир, қув-қувдан бошланган давлат назаримда узоқ яшамайди. Раҳматли дадам шундай дер эдилар. Ҳар қалай замон тинчиса яхши бўлар эди.

— Тинчир, тинчимаса ҳам қўлимиздан ҳеч нарса келмайди. Аёллар ҳам далаларга чиқиб ишлармиш. Паранжи, чимматларини ташлармиш. Худо олсин, қачонгача эркакларнинг қўлларига қарам бўлиб ўтирамиз. Бу зулматхоналар жонга тегди. Ўзинг топган нон беминнат бўлади.

Оғзи очилиб қолган меҳмон аёл мезбон аёлнинг гапларини гоҳ ҳайратланиш, гоҳ таажжуб билан, баъзан эса афтини тириштириб гинглар, аёлларнинг далаларга чиқиб ишлашлари, паранжи, чимматларини ташлашига ақли етмас эди.

— Опа, раҳматли отам, аёлларнинг устиларига паранжи ёпиш, юзларига чиммат тортиш билан уларнинг гўзаллигини, иффатини, ор-номусини сақлаймиз, Парвардигорнинг олдидаги поклиги, покизалигини асраймиз, дердилар. Аёлларга озгина қўйиб берса, ёмон йўлларга кириб кетармикин... Ахир ҳамма аёллар у дунёга поклиги, покизалиги билан боришни истайди, ҳамма аёллар ҳам жаннатга киришнинг талабдори... Лекин тенг бўлишлари, далада ишлашлари қизиқ экан...

— Мактаблар очилармиш, болаларимиз мактабларга қатнармиш...

— Бунисига қўшилса бўлади...

— Биздан салгина нарида Арслонхон деган катта эшон-бой бор. Ўнга яқин хотинлари бор. Хотинлари эрларидан розимас... Бу ҳам инсофдан эмас-да...

— Опа, мен ҳам уч хотиннинг устига тўртинчи хотин бўлиб геккан эдим. Аммо эримдан розиман. Яхши одам. Бирор вақт чертмаган. Ёлғиз онамдан ҳам доим хабар олиб турадилар. Шу ... қулоқ масаласи бизларни озгина қийнаб қўйди-да... Яхши бўлиб қолар... Худо пошшо. Бир дуо қилинг. Аллоҳ фирқаларнинг, шўрочилар-

нинг юзини тескари қилсин!

— Омин! Айтганингиз келсин!

Мезбон аёл ташқарига, ўз ётоғига чиқиб кетди. Меҳмон аёл эса ўғли томонига бошини қўйиб тез орада ухлаб қолди. Унинг бугунги тушига эри кирар эди.

* * *

«Наҳотки олтинларимни тополмасам? — тинмай ўйларди мутлақо ҳолдан тойган эркак, яктаги енги билан пешонаси, юзини лаҳза сари артиб. — Ковламаган бурчагим қолмади. Отам ёлғон гапирмаган. Олтин бор. Яна ковлаб кўраман. Олтинларни топмасдан ўладиган аҳмоқ йўқ...»

Олтин ҳақидаги мана шу фикр уни сўнгги куч-қувватини йиғиб туришга ундади. Турди. Кетмон сопини ушлади, сиқди.

Кун пешин палласидан оған, ҳайбатли, арчалари бирдай яшнаб ётган тоғ чўққиларида қуёш шуъласи жилваланар, паст томонлардан кечки изғирин бошланган, бу эса тунги қора совуқдан, қоп-қора сукунатдан дарак беради.

У қадим замонлардан бери ривоятларга кўра, бойлар, шоҳлар доим ҳам олтинларини останага кўмиб қолдиришларини кўпчиликдан эшитган эди. Остона одамга ризқ-рўз келтирадиган муқаддас жой саналади. Остона ҳақида кўп яхши гаплар ҳам гапирилган. «Ватан остонадан бошланади» деган гаплар ҳам бежиз айтилмаганини у яхши биларди. Мана шу фикр миясига бирдан уриши билан остонага яқинлашиб эҳтиёткорлик билан кетмонни урди. Ураверди. Санчди, санчаверди. Остона, олтин тушунчаси чиндан ҳам унга фавқулодда бир куч ато этди ва шиддатини ошириб юборди. Гарчи қорни ичига тортиб, пуччайиб қолган, ҳар лаҳза гулдираб кўнглини оздирса-да, бари бир кетмонни ерга санчар, тупроқларни четга чиқариб ташларди. Очлик энди унинг қўл-оёқларига титроқ кирита бошлаган, бу титроқ ичида, териларида ҳам сезилаётганди. У ерни ковлашни тарк этмаётган эди.

— Бу зулматхона жонимга тегди. Жонимдан тўйдирди. Ўғлим билан хотиним келиб қолса, олтинларни топиб олсам, кечасининг ўзида йўлга чиқаман. Бошим оққан томонга кетаман. Оҳ, топиб олсам қандай яхши бўларди, — уқтирарди у ўзига-ўзи. — Тавба, қайси мамлакатда бойларнинг ерини тепла-текин тортиб олишадими? Бирор ерда шунақа қонун бормикин? Ўғри, каззоб, дангаса, нашавон, хотинбозлар қайси мамлакатда ўқимай ишларга кўтарилар экан? Нима бу ўғрилар, каззоблар, дангасалар, нашавонлар

мамлакатига айланадими?! Парвардигор қандай қилиб бу шайтонларга имконият яратиб бераётир!!

Унинг танасидаги куч энди йиғилиб фақат қўлларига жамланган, мана шу қўллари билангина ерни титкиларди. Кўзларидан нур, миясидан ақл, танасидан ҳислари тобора рангсизланиб бораётган эди. Бани инсон наслининг олтинга ўчлиги, ташналиги ана у эркакни сўнгги кучларини йиғиб бўлса-да, олтинларни топишга хизмат қилаётган эди. Бу инсон нас-лининг азалдан абадгача кетадиган, лекин тузалмайдиган даҳшатли юқумли касали. Шоҳлар бутун бир мамлакатнинг олтинлари, мол-мулкларини ўзиники қилиб олиб ҳам, ўлиши мумкинлиги, ўлганидан кейин уч-тўрт газ кафангина зарур бўлишини, гўрига бир дона олтин олиб кетолмаслигини, бундай қонун ҳозирча мурсага киритилмаганини билсалар-да, ҳаттоки қайсидир замонларда тишлари устига олтинларни қоплагиб, сунъий тишлар қўйилганида, шоҳлар ўша олтин тишлар билан кўмилганида ўғрилар кечалари гўрларни қазиб олтин тишларини қоқиб олганликларини билсалар-да, бари бир олтинга бўлган ваҳшийликлари, йиртқичликлари ниҳоя топмади. Бу йўлда улар минглаб одамларни қириб ҳам юборди. Қулликка ҳам солди. Бироқ олтин балосидан қутила олмадилар.

Ана у — уч хотин устига тўртинчисини ҳам олган, минглаб қора, майда молларга эгалик қилган, бировларни менсимаган, оёқ учида кўрсатган эркак ҳам мана шу олтин кўйида ўлар ҳолга етса-да, ер қазиш билан банд. Бани инсон насли яралгандан бери, яъни одамлар қазиб олган ҳисобсиз олтинларнинг бир мисқолини ҳам ҳеч ким ўзи билан гўрига олиб кетолгани йўқ, ёки еб ҳазм ҳам қилолгани йўқ. Олтин бир бурда нонга айланиб бирор одамнинг қорнига кирмаган, ҳаётини бир лаҳзагага ҳам асраб қолмаган. Шундай экан, бу жонсиз, хосиятсиз, ҳазмсиз матоҳга жонларини нечун қурбон қиладилар?!

Ерни аввал доира шаклида, кейинроқ пастга қараб қазий бошлаган эркак белигача чуқурликка тушганидан кейин кетмон нимагадир «тақ» этиб тегди. Эркакнинг кўзлари, мияси-ю, ҳисларида гўё ўт чақнаб кетгандай туйилди. Юрак уриши беҳад кучайди.

«Бу нақ олтиннинг овози, — дея хаёлидан кечирди у ва бирдан юзи, кўзларида шодмонлик нурлари жонланди. Энди унинг овозидаги йўғон оҳанг йўқолган, бачкана, инжиқ эркаклар овозида сезиладиган лойқалик, хиралик оҳанги сезиლაётганиди. — Тошнинг овози ҳеч қачон жарангламайди.»

— Оҳ, Яратганим! Менга, аёлим, ўғилчамга раҳминг келди, —

дея гўлдиради у ўзига ярашмаган чийилдоқ овозда. — Топиб олсам, хотиним, ўғлим келиб қолса, дарҳол йўлга тушамиз...

Энди у чарчоқни ҳам, толиқишни ҳам, очликни ҳам унутиб шиддат ва шижоат билан, лекин авайлаб ерни ковлар, ҳар лаҳза «жаранг-журинг» овозини эшитишни кутарди. «Тақ-туқ!» «Жаранг-журинг!»

Ниҳоят, ҳа, ниҳоят унинг назарида илоҳий кучга айланган, энг шарафли ва шавкатли обрў-эътиборга, диққатга сазовор бўлган, гўё ватанидан ҳам, халқидан ҳам азиз кўринган, туйилган темир сандиқнинг бир учи кўринди. Темир сандиқнинг учи кўриниши чиндан ҳам унга байрамдек бўлиб кўринди. У кетмонни ерга қарсиллатиб уриб ерга чўккалади-да, қўлларини чўзди. Темир сандиқни гўё ўғли каби силашга тутинди. Ўпишга ҳам шайланди. Темир сандиқни ковлаб олди ва аввал ўпди, сўнг пешонасини босиб бир неча лаҳза сукутга толиб турди. Кўзларининг тиниши, бошининг айланиши қолган, очлиги ҳам унутилган, ичакларининг қулдираши ҳам ўз-ўзидан тинган эди. У бошини кўтарганида кўзлари милклари жиққа-жиққа ёшларга тўлиб-тошганиди... Бу бахтиёрлик аломатлари эди...

Унинг бир неча кунлик, узлуксиз меҳнати ўз самарасини берган эди. Отаси кўмиб кетган олтинларини ниҳоят топиб олган эди. Бундан ҳам кўра улуг бахт унинг учун йўқ эди... Унинг мазмуни олтинлар билан боғланиб қолганди.

— Эй, Тенгрим! Саховатингдан ўргилай! — кичқириб юборди дафъатан эркак. — Ойсара, Сайфиддин! Мана кўринглар, олтинларни топиб олдим. Энди у меники, уни энди ҳеч кимга бермаيمان. Ҳеч ким уни мендан ололмайди. Бечора отамнинг ўзига буюрмаганди... Менга буюрди.

У темир сандиқни қийналиб кўтарди, кўксига босиб кўзларини юмганича бир неча дақиқалар сукутда турди. Ерга қўйди, қайтадан кўтариб, яна кўксига босди. Унинг бу ҳаракати ойлаб гўшт емай ўлгудай очиққан ва ниҳоят ўлжа устидан чиқиб қолиб ваҳшийларча, яъни ўлар-тириларига қарамай ўлжасига ташланган бўрининг ҳолатини эслатарди. Энди очлик ва чарчоқни мутлақо эсидан чиқарган, вужуди ғайри табиий кучдан чин маънода ларзага келган, у ҳақиқий йиртқичга айланганиди. У темир сандиқни неча бор кўтаргани, неча бор кўксига босгани, ўпганини ҳам билмасди. Саноқдан ҳам янглишиб кетганди.

Бир пайт у фикрини йиғиб, ҳисларини ва ақлини нисбатан жиловлаб, ўрнидан турди-да, сандиқни олиб тўрга ўтди. Сандиқни

оёқлари орасига олиб олтинларни санашга тутинди. Бир... ўн... йигирма, юз...

«Мана шу олтинлар аканг қарағайники бўлади, Маҳмудбой, — дея ўзига-ўзи кўнглидан мурожаат қила бошлади. — Энди у чиндан ҳам сеники. Буни йиғиш учун отангнинг, қолаверса, ота-боболарингдан қолган қўра-қўра молларинг, қўй-эчкиларинг, отларинг сарф бўлган. «Кулоқ-кулоқ» бўлмаганида, тортиб олиб қўйган мол-мулкингни ҳам сотиб олтинга айлантирганингда, бирор чет элга кетиб шоҳ бўлишим ҳам мумкин эди. Ҳали ҳам кеч эмас. Ўғлим билан хотиним тезроқ қайтса, етади».

У сандиқнинг қопқоғини шошилинич кўтарди, олтинларни қайгадан санашга киришди. Санади, санади ва яна такрорлади. Олтинлар кўзларини қамаштириб юборгунича санади. Энди олтинларни санаб гоҳ иштони ичига солар, тагига яширар, қўйнига солар, гашқарига назар ташлар, ҳеч ким йўқлигига, ҳеч ким қарамаётганлигига обдон қаноат ҳосил қилганидан кейин қайтадан ерга ташлаб санашга киришиб кетарди.

«Ҳалол бандаи мўминимни ҳеч қачон эътиборимдан четда қолдирмайман» деган Худо Қуръони Каримда, — кутилмаганда гўлдиради у сархушлик, сармастлик билан олтинларга термилди.

Кейин у ваҳшийлик, йиртқичлик қиёфасидан чиқиб, одамлигига қайтди. Ирғиб ўрнидан турди-да, темир сандиқни тўрдаги чопони тагига яширди. Бундан ҳам кўнгли тўлмай, чопони тагидан олиб қазилган ерга олиб бориб ерга қайтадан кўмди. Бу билан ҳам ташналиги қонмай, охири ёстиқ тагига яшириб устига бошини қўйди.

— Мана энди ўзингники бўлганига ишонасанми, Маҳмудбой! — дея шоду хуррамлик билан бўкирди. — Ишонаман. Ишонганда ҳам беҳад ишонаман! — дея жавоб қилди кейин ўзига-ўзи. Шу гариқа узоқ сукут сақлаб ётди. Бир неча сониялардан кейингина қаттиқ очиққанини, боши айланиши, кўзлари тиниши қайтадан хуружга минганини ва кўнгил озиши ҳам ружу қилаётганини ошкор англаб етди. Бўғинлари, суякларигача сирқираб оғир, танасида қандайдир лойқа, яъни ачишиш ва сирқираш, ундан ҳам кўра оғир қувватсизлик, эришга ўхшаш турфа азоблар қўзғалган, гўё қутилишнинг иложи йўқдай туйиларди. Тез орада беҳоллик кучайиб ҳушини ҳам йўқотди. Бир неча дақиқалардан кейин бир нави ўзига келиб, гангиб, қаерда ётгани, нима учун ётганини тез орада фарқлолмай, беихтиёр темир сандиқни пайпаслаб қидирди. Неча азоблар билан урина-урина алоҳал ўрнидан турди. Бу ўлим билан қаёт чегарасида турган одамнинг чорасизлик бўсағасидаги, яъни

сўнги бор олдинга интилиши, яшашга нисбатан қўзғалган кучли иштиёқ хуружи ва исёни эди. Мудҳиш ўлим танаси тердан тушиб совий бошлаган бир бечорани совуқ оғушига тортар, бироқ ҳаёт ҳам ўзининг ноз-неъматлари, гўзал ранглари, мушк анбарлари, кушларнинг оҳанграбо қўшиқлари, сувларининг шилдирашлари, соф ҳавоси, гўзал қизлари, хотинлари, фарзандлари, бойликлари, темир сандиғи билан, яъни Парвардигорнинг саховатини ифодаловчи қудрати билан дақиқа сари нурли истиқболига чорлар, у эса ўлимни бир неча қадамлар орқага суришга тиришар эди. Ўлим эса қоп-қора сукунати, қора совуғи — шамолли изғирини, бўрилари ва бўриларнинг увиллашлари, кимсасиз тоғ чўққилари, оппоқ қорлари, «қулоқ-қулоқ» сўзини чиқарган фирқалари, шўрочилари, каззоблари, ўғрилари, ишёқмаслари, маддоҳлари, каслари, сотқин-хоинлари билан ўзига тортгандан тортар эди. Эркак эса икки орада масту аластдай гангир, чайқалар, букилиб ростланар, хириллар, чинқирар, бўкирар, иложи борица ҳаёт томонга ўтишга жуда тезлик билан интилар, уринар эди. Бир томонда жаннат илоҳий нурлари билан нурланиб турар, бошқа томонда эса даҳшатли оловлари билан дўзах кўзга ташланар, эркак буни назари билан ҳис қилиб турар, лекин қай томонга ўтиши зарурлигини унутиб қўйган эди. Олтин дўзах томонга, олтинсизлик, яъни хотини, ўғли ва уларни кўриш илинжи эса жаннат томонга етакларди.

Олтинларни топиб олгани учун ҳам ҳаётдан умидини узолмаётганди. Ўлим билан юзма-юз туриб мардларча олишишга ўзини қодир сезаётган эди. У чин маънода эмакляб, туришга уриниб, эгилиб, тўғриланиб, баъзан қаддини ростлаб курашар, курашганда ҳам танасида даҳшатли даражада қўзғалган оғриқ, беҳоллик, санчиқ, ачишиш, ҳаммасидан ҳам кўра даҳшатли туйилаётган ҳолсизликни енгилар учун курашаётган эди. Баъзан пешонасини чангаллаб, баъзан ерни тирноқлари кўчгунга қадар тимдалаб, чангаллаб, баъзан ғазабидан билагини тишлаб, гўё ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди қабилидаги ҳаракат — изтироб билан курашаётганди. Ҳаёт ва ўлим... Қаршисида икки улкан дарахт қад кўтариб турарди. Ундан салгина нарида эса улкан қайрағоч кўзга ташланар, қайрағочнинг шохлари алам билан тўлган, аламлар хирпираб уни даҳшатга соларди. Ахир унга ўхшаган, яъни орзу ниятларига етолмаганлар ўз аламларини қайрағоч шохига илиб кетганлар-да... Бирор вақт кўзига чалинмаган қайрағоч энди кўринди, шохларидаги аламлари ҳам энди назарига тушди. Қандай даҳшат! Қайрағочнинг шохлари аламларга тўлганига қараганда бу дунёдан рози бўлиб ўлганлар деярли

йўқ экан-да...

У кураша-кураша ўлим устидан бир нави ғалабага эришди. Нон ҳақидаги ўйларини мажбуран бир четга суриб ташлаб, темир сандиқдаги олтинлари ҳақидаги фикрига қайтди. Табиийки, бу ҳам жуда қисқа муддатли ўз-ўзини овутиш, чалғитиш ҳисси эди ва узоққа чўзилиши даргумон эди.

— Мана шу олтинларнинг ҳаммаси меники, ўзимники бўлиб қолади, — дея дафъатан отасини эслаб кетди.

Саид исмли отаси қишлоқнинг, қолаверса, Паркентдаги етти кентнинг энг донгдор бойи эди. У Тошкенти азимда ҳам, Россияда ҳам бойлардан сон-саноқсиз дўстлар орттирганди. Тоғларнинг ҳаммасини ўзиники қилиб олганди. Қора моллари, отлари, қўй-эчкиларининг сон-саноғини билмай ҳам қолган эди. Чунки юз минглаб моллари келгуси йили икки юз мингга айланган, умрининг сўнгги кунларида ҳам набираси тенги қизалоққа уйланганди. Уйида юзлаб қўшчилар ишлатар, шу билан бирга қўли очикликда ҳам беназир зотлардан эди. Эшигини қоқиб келган қашшоқлар, етим-есирлар, сағирларга оғзидан чиққан сўзига яраша сўраганини хат қилиб бериб юбораверарди. Шу сабабли уни оддий фуқародан тортиб бойгача севиб қолганди. Икки бор ҳаж қилган, ҳажга ўзи билан бир неча кишиларни ўз ҳисобидан олиб борганди. Тақводорликда ҳам беназир эди. Номданак қишлоғига икки катта Жомий масжидини ўз ҳисобидан қуриб берган эди. Фарзандлари ҳам оталаридан беҳад рози эдилар, фақат ана у эркак Маҳмудбой отасидан деярли розимасди...

Қачонлардир Саидбой Хуррамой деган беҳад гўзал аёлга уйланган, ўша биринчи хотинидан еттита фарзанди туғилганди. Хуррамой исмли аёли оғир оёқлигида тошкентлик Ойим деган бир гўзал аёлга уйланиб, биринчи хотинини эътиборидан четлатган эди. Ҳатто, аёлнинг кўзи ёриганда ҳам ёш, гўзал хотини билан ишрат қилиб диққатсиз қолдирганди. Биринчи хотини тунлари чақалоғини эмизиб, бедорликда тунни тонгга улаган кезлари Саидбой қаршидаги томнинг устида ёш хотини билан айши-ишратда бўлган ва буни Хуррамой эрининг юзига айтиб солган. «Мана шу ишларингизни панароқ ерда қилсангиз бўлмайдими, қизчангизнинг бўйи чўзилиб қолди, кўзи тушиши мумкин. Озгина шарм-ҳаёни ҳам ўйланг...», деганида Саидбой жаҳолатга берилиб Хуррамойни тепган. Хуррамой эса эмизикли боласини ҳам ўйлаб ўтирмай маргимуш ичиб қўйган... Етти боласи эса етим қолганди. Саидбойнинг отаси Мирашур ўғлини қамчи билан савалаб: «Жаннати хотинингнинг бошига етдинг! Энди хор бўласан...» деганди. Чиндан ҳам умрининг охи-

рида танчага михланиб қолди. Кенжа хотини қарамай ҳам қўйди. Тошкентлик Ойим эса фарзанд кўрмай ёш ўлиб кетди. Парвардигор ҳар иккаласидан ҳам Хуррамойнинг ҳаққини олиб берди... Шу сабабли Маҳмудбой отасидан маълум маънода нафратланар эди.

Саидбой ҳам қариганида, хотинларининг эътиборидан қолганида танчага михланиб бир неча бор ўлимга чап беришга уринди. Тиришишига, уринишига, чап беришига қарамай бир куни ўлим томоғидан гиппа бўғди. У ўлмасидан анча илгари киши билмас олтинларини отга ортиб, хуржунларга жойлаб тоғдаги уйига олиб чиққан, остона тагига кўмиб ташлаган эди. Буни ҳеч кимга айтмаган, билдирмаган, сир тутганди. Сўнгги нафаси чиққунигача тоғ томонга термилган, лекин боролмаган, етолмаган, дами ичига тушиб ётаверганди. Ёнида ҳеч ким йўқлигида жимгина йиғлаб оларди. Бу ўша кўмилган олтинига етолмаганидан кейинги алам йиғиси эди.

Ҳозир отасининг олтинларини топиб олиб лаззатланаётган ўғли, яъни эркак отаси бетобланиб қолганида ёнида ўтириб, беморнинг тоғдаги ёзги уйларига термилиб жимгина йиғлаганини мана энди англаб етди. Отаси моллари эвазига сотиб олинган олтинлардан ҳар йили масжидга, ёки мадраса талабаларига биттадан эҳсон қилиши шарт эди. Лекин қилмасди. Пора бериш йўли билан қишлоқ домласини пинҳона қўлга олиб, ўша «битта олтин»ни ҳам ўзига олиб қолиш йўлини излади. «Мулланинг айтганини қил, қилганини қилма» деганларидай масжид домласи бойга осонликча йўл топиб берди. Қопни бугдойга тўлдириб, ичига битта олтинни кўмиб, муллаваччаларга олиб бориб кўрсатиб: «Сизлар қийналгансизлар, бугдойни оласизларми ёки ичидагисиними?» — дея мурожаат қилади. «Ичидагиси»га тушунмаган муллаваччалар ҳайрон бўлиб турганида, домла: «Бой ака, булар бугдой олиша қолади, сотиб қорихайрига яратишади», дея луқма ташлайди. Муллаваччалар домланинг гапини иккита қилишга журъат этишолмайди. Шу тариқа бой «битта олтин»ни ҳам ўзиникига айлантириб олади. Бу ўтмишдаги гаплар эди. Энди отаси йўқ. Отаси ўтиб кетди, олтинлар эса ўғлига насиб этди.

Эркак отаси ва олтин билан боғлиқ ўтмишни хотирлаб оғир, жуда оғир қайғу билан ихради. Йиғлаб туриб бемор отаси дераздан тоғ уйлари томонга термилиб, нигоҳини узоқмай ёш болаларча ҳўнграб йиғлагани, тўшақда михланиб ётганида ота-онасини, отабоболарини эслаб бир ракатгина номоз ўқиб савобини бағишлаганини ҳам мана энди англаб етди. Демак, олтин ота-онаси, отабоболаридан ҳам устун келган ва бой отасини ваҳшийлаштириб,

йиртқишлаштириб юборган экан. Олтинлар бузуқ хотинлар каби доимий равишда қўлдан-қўлга ўтиши мумкинлиги, айна вақтда ҳеч кимга вафо қилмаслиги, шунингдек, уни ўзиники қилиб олиш йўлида қонлар тўккан шоҳларга ҳам вафо кўрсатмаслигига мана энди тушуниб етди. Гарчи бузуқ хотинлар бирор эркакка вафо қилмаса-да, қачонлардир бирор қаттиққўл эркакка турмушга чиқса, туғиши мумкинлиги, бироқ олтин туғмаслигини ҳам у очиқ-ошкор англаб етди. Эҳ-ҳе, гоҳ қизғиш, гоҳ сарғиш, гоҳ эса оловдай ловиллаб кўринадиган олтинлар қанчадан-қанча қўлларга ўтмади. Лекин бир бурдагина нон каби бирор одамнинг қорнига кириб гўйдирмади. Бани инсон насли қазиб олган олтинларнинг ҳаммаси борица турибди. Баъзи қисми тиш бўлиб қабрга кириб кетди. Ёки катта кемаларда улкан сувликларга чўкиб ётибди... Мана сизга охиروқибатнинг натижаси... Баъзан олтинпарастларни ота-оналаридан, ака-укаларидан, ватандан, миллатдан, борингки, Парвардигордан ҳам жудо қилган мана шу олтинлар уларга ҳам вафо қилмай, аксинча жаво қилиб, яъни буюрмай, хор-зорликда тентираб, тиланчилик билан ўлдириб юборди. Мазмун шу... Моҳият шу...

Тун яримдан оғди.

Эркак ҳаётини сақлаб қолиш учун қайтадан қўллари билан ерни чангаллаб дўнг пешонасини лаҳзама-лаҳза-тириштириб, телбаларча ўлимга қарши баҳоли-қудрат жанг қилиб ҳам кўрди. Очлик кучини кўрсатиб, охири йиқилди. Очлик ниҳоясига етиб уни чўзилтириб ташлади. Орадан саноқли лаҳзалар кечиши билан қоп-қора сукунат чўкиб ётган зимистон хонада бир нималарнинг енгил босилган оёқлари шарпалари сезилди, сўнг чўкиб ётган оғир ва даҳшатли сукунатни ҳам бузиб юборди. Буни эркак жуда яқиндан аниқ ҳис этди. Бу ўша — тоққа чиққанларининг учинчи куни гаҳорат олиш учун ташқарига чиқиб, том орқасига ўтганида қоя бағрида изғиб юрган бўрилар эди. Олинаётган кескин нафаслар, оёқларининг шарпаларига қараганда бўрилар кўп эди. Бир... икки... уч, тўрт... қора, кўк, тарғил...

Тинимсиз равишда тақирлаётган тишларнинг «шақир-шуқури»дан эркак ўзига келиб, кучли таҳлика, изтироб билан кўзларини очди. Очди-ю, даҳшатли тиржайишлар, хунук тиш ва ўнлаб тумшуқларни кўрди.

— Мен қаердаман?! Булар нималар?! Ойсара! Сайфиддин! — дея у бор овозида бақирди. Лекин овози деярли чиқмади, ўзи эшитадиган оҳангда ҳам чиқмади. Энди унинг ақли ва ҳислари улғу бир ҳақиқатни, яъни умри тутаётганлигини ошкор эта бошлади. Ўлими

яқинлашгани ошкор ҳам бўлганди. Энди унинг учун севимли хотини, ўғилчаси ва жон-танига айланган, сўнгги дақиқаларгача умидини узолмаган, орзу-ниятларини тиккан олтинларини ҳам, бир неча кунлаб очликда, ташналикда ер қазиб, бурчак ковлаб, излаб, не ҳасрат билан топган олтинларини ҳам, яъни хотини, боласи билан тиланчиликка кетмай қолиб, эвазига ўлимни алмашиб олган олтинларидан энди абадиятга айриладиган палла яқинлашган эди.

У бутун кучини қўлларига, сўнг оёқларига жамлаб, йиғиб туришга, ҳаёт учун, яъни бўриларга қарши курашиб, олишиб кўришга шайланди, лекин танаси ўзига бўйин бермади.

«Эй, Тенгрим! Энди менга олтинлар керак эмас! Фақат жонимни асраб қол! Хотиним, ўғлим келгунча тирик қолдир! Мана бу йиртқичлардан, ваҳшийлардан асра! Озгина яшай! Фақат яшай...», дея ўйлади. Аммо, лекин бу гал ҳам овози чиқмади. Фақат лаблари беҳолгина қимирлади, тили ҳам беҳолгина кўтарилиб тушди, айланмади. Ўнлаб совуқ, хунук тиржайган тумшуклар, тишлар унга яқинлашгандан яқинлашиб келарди. Хона гўё ер юзининг дўзахига, оловлар ёниб ётадиган гулханига айланиб, гўё аланга уфурарди. Бу йиртқичларнинг олаётган нафаслари, нафасларнинг унинг юзқўзларига теккан кезидаги ёнишлар, алангалар эди. Ниҳоят катта очилган бир тумшук томоғидан ғиппа олди. Олди-ю, ўткир тишлар кирт-кирт қилиб гўштларига санчилди. Санчилаверди. Аччиқ, тахир, қўланса, лойқа ачишиш ва оғриқлар бутун вужудига тарқалди. Кейин сон-саноқсиз тишлар вужудга санчилиб турли томонга силкита бошлади. Энди у гўштларида, пайларида, суякларида ҳам киртиллаган, қирсиллаган овозларни англаб, ҳис қилди. Орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтмай эркакдан чала чайналган суякларгина қолиб, даҳшатли ириллашлар, бир-бирларига сапчишлар, тишлашишлар, талашлар билан турли томонга судралди. Тортилди. Шу тариқа кучли бир эркак тишлар орасида хомталаш бўлди. Остона тагидан топилган олтинлар эса эгасиз қолди, сабил қолди. Отасига буюрмаган шу олтинлар ўғлига ҳам буюрмади. Бўрилар эса олтинларни ақалли ҳидлаб ҳам кўрмади...

Шошиб уйга кирган аёл илк бор тупроққа, тупроқдаги қонларга кўзи тушиши билан кескин тўхтаб ортига тисарилди. Хона ичи қип-қизил қонга бўялганди. Тупроқ устида чала чайналган,

бўғинларида қизғиш ва оқиш рангли гўштлар ва пайлар сақланиб қолган суякларни, турли томонда сочилиб ётган олтинларни, қонга бўялган чопонни, салла, яктак-иштонни кўриши билан кўзлари тиниб, даҳшат билан бўкирди-ю, орқасига тисланди. Худди шу лаҳза боши чирпирак бўлиб айлана бошлади. Мана шундай қил устида турган бир пайтда, шу кеча ёмон туш кўргани, тушида эрининг қандайдир чуқурликка йиқилганини эслаб аҳволи баттар оғирлашди. Унинг кўз тиниши, бош айланиши кучайгандан кучаяр, даҳшатга тушиб йиғлар, бола эса додлаб онасининг қўлидан ушлаб ташқарига судрар эди.

— Ойижон... Кетайлик, тезроқ кетайлик, бизларни ҳам бўрилар еб кетади... Ойи, ойижон...

— Илоё, Худо раҳматига олган бўлсин! Жойларини жаннатдан берсин! Шаҳид кетибди. Жаннати бўлишлари тайин... Эрим яхши одам эди... Менга заррача ҳам озор бермаганди, — дея аёл беихтиёр юзига фотиҳа тортди. Бола ҳам онасининг ҳаракатини такрорлади. Аёл бир неча қадам босганидан кейин кескин тўхтади. Ортига ўгирилди.

«Марҳумнинг суякларини шу ерда қолдириб кетиш шариатга гўғри келмайди-ку! — деган фикр ўқ тезлигида миясига урилди. — Ҳама мени эрим билан бирга уйдан чиқиб, қочиб кетганимни билади. Марҳумнинг танмахрамлиқ қарзи, жавобгарлиги менинг бўйнимда турибди. Ўн йилга яқин бир ёстиққа бош қўйдим. Икки ўғил туғдим. Учинчисига ҳомиладорман... Марҳумнинг суякларини шундай ташлаб кетиш гуноҳи азим ҳисобланади...»

— Сайфиддин, юр ўғлим, бўрилар бизларни ҳам еса, есин! — деди кейин аёл овоз чиқариб ва кутилмаганда шиддатга миниб ортига қайтишга, уйга киришга, марҳумнинг суякларини рўмолга гуғиб ўзи билан бирга қишлоққа олиб кетишга журъат пайдо қилди. Боланинг хархашасига бу гал эътибор бермади. Қайтди, уйга кирди. Болани эшик олдида қолдириб, ўзи ичкарига кириб қон-қақшаб йиғлаб, гарчи илк бор ўлимга, ўлган кишининг суякларига дуч келаётган бўлса-да, асло қўрқмай, сесканмай, жирканмай, мардлиқ, мардоналик билан суякларни рўмолига ўради. Яктак-иштонини, тўнини шипдаги арқонлардан бирини олиб, боғлаб, бошига қўйиб, бошқасини елкасига ташлаб йўлга тушди. У битта-битта босиб, пастлаб борар, йиғлар, ихрар, баъзан додлар, ўғлининг бошини силар: «Қорнимдаги туғилажак болам ҳам, ёнимдаги ўғилчам ҳам етим бўлиб қолди. Ўзим ҳам етимликда катта бўлгандим, болаларим ҳам етимликда улғаядиган бўлди», дея ўйлар, йиғларди.

Кўз ёшлари кўксини ювиб ташлаганди.

— Дадам ўлиб қолди... дадамни бўрилар еб кетибди... энди нима қиламиз? Энди қаерга борамиз? — дея бола ҳам онасининг ёнида йиғлаб борарди.

— Парвардигорим! Бир бандаи мўминингга шунчалик даҳшатли ўлимни қандай раво кўрдиги? — ҳамон аёлнинг фарёди бийдай далада янграб, узоқларда акс-садо берарди. Бошидаги тугундан, елкасидаги ўралган чопон ва ятак-иштондан ҳам энди қўланса хид анқий бошлаганди.

— Ойи... йиғламанг...

Бир ерга етганда аёл билан бола ер юзида катта-катта қонли панжаларнинг изини кўришди ва юзларини четга буриб ўтиб кетишди.

— Дадангнинг қисмати шундай экан. Ўлганидан кейин ҳамма ҳам бир. Илоё, Аллоҳ раҳматига олган бўлсин! Яхши одам эди. Ҳеч қачон ёмон гапирмаган эди. Онаси заҳар ичиб ўзини ўлдирганида бешикда қолган экан, Асолат исмли опаси қишлоқда янги кўзи ёриган хотинларни излаб топиб, эмиздириб келар экан. Даданг тўрт аёлни эмган экан. Ҳаммасини «онам» деб кўришарди. Фарзандларига ҳам мурувват кўрсатиб келар эди. Онаси заҳар ичиб ўлган экан, ўзини бўрилар еб кетди... Бу қандай кўргилик?! Бу қандай жафо?! — дея аёл боласининг пешонасини силар, йиғларди. Бола онасининг ҳамма гапига тушунмаса-да, бувисининг заҳар ичиб ўлгани, отасини бўрилар еб кетгани фожиасини ҳис қилиб тўлиб-тошиб, тўйиб-тўйиб йиғларди.

— Ойи, бўлди, бўриларни гапирманг. Кўрқиб кетаяпман, — деди бола онасининг ёшли кўзларига термилиб ва ўзи ҳам йиғлади.

— Майли, далаларда аёллар ишласа ишласин, — дея юпатишга тутинди аёл ва бу билан боласини овутган бўлди. — Ҳозир уйимизга эмас, бувингнинг укаси — катта тоғангникига борамиз. Ўзим далага чиқиб кетмон чопаман. Сен мактабга кириб ўқийсан. Далада ишласам, ақалли битта нон берар. Кейинчалик пахса билан уй қуриб оламиз. Сен катта бўлсанг ... ишлайсан, катта мактабларда ўқийсан.

— Мактаб нима?

— Мактаб ... болалар ўқийдиган ер бўлса керак-да. Эски мактабда ҳам болалар ўқишади-ку! Қани, тезроқ юр. Катта тоғангникига борамиз. Худо хоҳласа, аҳволимиз яхшиланиб қолар. Худонинг бир куни қоронғу бўлса, бир куни ёруғ.

Улар тоққа туташадиган қирлардан пастга тушиб, Қизилсой

соҳилларига яқинлашиб қолдилар. Қишлоққа эса унчалик кўп йўл қолмаганди.

«Ҳадемай қорлар ҳам эриб кетади, — ўйлай бошлади аёл катта бир тошга омонатгина ўтириб. — Ариқларда шилдираб сувлар оқади. Булбуллар сайрайди. Лолалар очилади. Биринчи бўлиб тут пишади. Тўйиб еймиз. Кейин гилос, ўрик, олча пишади. Оҳ, ундан у ёғи гўкинчилик... майсалар униб, бойчечаклар очилиб, осмонда қушлар парвоз қилганида баҳри-дилим очилиб кетади. Қўшни аёллар билан суҳбатлашиб кўнгил ёзаман. Кейин эса кўзим ёрийди... Илоё қиз бўлсин-да... Дадаси қиз болани яхши кўрар эди. Афсус кўролмайдиган бўлди... Қиз туғилса онасининг исми билан атамоқчи эди...»

Аёл яна йиғлай бошлади. Бола яна онасининг елкасига қоқиб:
— Йиғламанг, кўрқиб кетяпман... — дея ихрар эди.

* * *

Аёл катта сойни кечиб ўтаётганида бирдан тўхтаб қолди. Миясига эса: «Ҳозир кимникига кираман. Кимнинг менга кўзи учиб гурибди... — деган фикр ялт этиб урилди. — Мар-ҳумнинг суякларини олиб кирсам кимникига сиғаман... Яхшиси сойга ташлаб кетсам-чи... Одам ўлганидан кейин кўмилди нима, кўмилмади нима... Сув оқизиб бирор ёққа олиб кетади... Сув оқизиб кетса, кейин нима бўлади? Эримнинг арвоҳи чирқираб қолмайдими? Одам ўлганидан кейин кўмиш учун Худо ахир қаро ерни чиқарган-ку. Эртага ўлиб у дунёга борганимдан кейин нима деб жавоб бераман?»

Аёл суякларни сувга, тошлар орасига ташлаб кетиш ҳақида узоқ бош қотирди. Сувга ташлаб кетишдан илгари тоғдаги уйларида қолдириб келмагани ҳақида ҳам анча ўйлади. Уни кўпроқ «фалончи бой» «қулоқ-қулоқ»дан кўрқиб қочиб кетувди, йўлда бўрилар еб кетибди», деган миш-мишлар ҳам қийнаётганди. Аёл учун бундай гапларнинг чиқиши шармандалик саналарди. Марҳумнинг бошқа хотинлари, фарзандлари учун ҳам бундай гапларнинг чиқиши ҳар қалай кўнгилсиз ҳол эди.

— Сайфиддинжон... — деди бир пайт аёл ўғлига ва саросима билан кузатди. — Мана бу нарсаларни шу ерга, сувга ташлаб кетсак-чи... Яқинда сел келиб оқизиб кетади...

Боладан жавоб бўлмади. Онасига бир қараб олиб қайтадан бошини эгди.

«Бундай қилишдан кўрқаман. Шариат буни таъқиқлайди... Қайси

аёл ўз эрининг суякларини сувга ташлаб кетиб, уйида тинч, оёқларини узатиб ётади. Бу бандага ҳам, Худога ҳам эриш туйилади...», дея хаёлидан ўтказиб аёл туриб йўлга тушди. Ўзи айтмоқчи қишлоқнинг кун чиқиш томонидаги Абдували исмли тоғасиникига қараб йўл солди. Қош қорайиш олдида тоғасининг эшигини қоқди. Кейин ичкарида йиғи-сиғи бошланди. Аёлнинг онасини ҳам чақириб келдилар.

* * *

Бомдод номозидан кейин аёлнинг Абдували исмли чуваккина, бечорагина қиёфали тоғаси, Ашур, Эргаш исмли икки ўғлини ва Алим исмли узун бўйли, ориқ, сийрак соқол-мўйловли домла билан, бир неча юз йиллардан бери ўлик қўйилмайдиган эски мазорга суякларни олиб боришиб, ими-жимиди кўмишди. Тўрт киши марҳумга жаноза ўқиди.

— Марҳумни юмбасизлар-да, майли, шаҳид кетибди, юмаса ҳам бўлаверади, — деди домла орқага қайтаётганларида. — Биров билмагани маъқул. Марҳумнинг шаънига яхши бўлмас...

— Яхши... — деди Абдували исмли чуваккина одам.

Сал ўтмай эски қабристон четидаги улкан қайрағоч шохиди бойқуш еру кўкни бузгудай қичқирди... Йўловчилар ваҳм билан орқаларига юзланди.

Қабристон томонда қандайдир қизил бир аланга товлангандай таассурот қолдирар, ҳамма бирдай ўша алангага термилиб турар эди.

Мазордан қайтганлар уйига кирганида ичкаридан додлаган овоз эшитилди. Бу марҳумнинг аёли, унинг суякларини тоғдан елкалаб келган тўртинчи хотинининг овози эди. Гоҳ-гоҳ аёлнинг фарёдига ўғил боланинг ҳам йиғи овози қоришиб бораётган эди.

Орадан икки ой ўтиб, қорлар эриб, ариқларда сувлар шилдираб оқиб, гуллар очилиб, майсалар униб, булбуллар сайраган паллада аёлнинг кўзи ёриди... Худодан сўраганидай қиз бола туғилди...

Унинг исмини марҳумнинг онасининг исми билан аташди...

«Хуррамой»

Хуррамойнинг чилласи чиқмасдан эса онасининг онаси ҳам юз берган кўргиликларга бардош беролмай бандаликни бажо келтирди...

Бу «қулоқ-қулоқ» даврининг илк кунлари..., илк фожиалари эди...

ҚОҒОЗ ҚУШЧА

Етти ёшларни тўлдирган бўлишим керак. Чунки опаларим қўлларимдан тортқилашиб: «Каллахум келаси йили мактабга боради», деганларини хотирамда яхши эслаб қолганман. Ўйлаб-ўйлаб хотирлаш мумкин бўлган ўрта бўйли, бургут бурун, сепкил юзли отам урушга кетган, қирқ беш ёшларни қоралаб қўйган, пешонаси кенг, қошлари қалин, бурни узун, уч томони озгина кенг, қулоқлари катта, юзи пастга қараб чўзилиб борадиган онам икки опамни бошлаб эрта тонгдан далага, буғдой ўроғига кетар, қош қорайганида қайтишар эди. Мен Соҳиба исмли опам билан уйда қолардим. Соҳиба кун бўйи уй пойлар, мен эса йиртиқ иштон-қўйлақда, ёқавайрон, ялангоёқ кўчага чиқиб кетар, кеч билан юз-кўзим, қош-киприklarимгача чангга беланиб қайтардим. Опаларим даладан қайгишлари билан бағриларига босиб, юзимни тишлаб, раҳмсизларча подлатиб қийнашар «эрмак»ларини йиғлатибгина тинчишар эди.

— Каллахум, қани айт-чи, кимни кўпроқ яхши кўрасан? Меними?

— Йўқ, мени яхши кўрасан-а?

— Йўқ, ҳеч қайсингизни яхши кўрмайман, ана у Соҳиба қийнамайди, ўшани ёқтираман... Сизларни яхши кўраман, фақат даладан олма олиб келганларингизда... — дер, бу эса у «йиртқич»ларнинг чангалидан қутилишнинг осон йўли бўларди. Бари бир опаларим бу жавобим билан ҳам қониқмас, қийнай-қийнай охири тинкамни қуритарди. Мен ҳам бўш келмас, баъзан юзларини тирнаб, баъзан сочларига чанг солиб жавоб қилардим. Шунда улар:

— Ойи, қаранг! Тирранчангиз сочимни тортаяпти. Вой-вой, ўргилай, сочимни қўйиб юбор! — дея онасидан овқат олган қуш болаларидай чирқирашар эди.

— Ўзларингдан кўрларинг, ёлғизгина укаларингни шунчалик ҳам қийнайсанларми?! — дея ойим шунчаки пўписа қилиб қўя қоларди.

Опаларим билан менинг орамдаги беҳад гўзал, яъни опа-укаликнинг бетакрор лаззатли «жанжали» шу йўсинда ниҳоя топарди. Кейин кенжа Соҳиба опам сув олиб келиш учун паст ариқча челак кўтариб кетар, Назиҳаси эса кир ювишга тутинар, Маърифаси эса кўпроқ ҳовли супурар, Комол исмли уч ёшлардаги ўғилчасини доим ортидан эргаштириб юрар эди. Назиҳа опам Маърифа опамдан уч ёшгина кичик, лекин бўйи баланд, катта кўзлари мовийга мойил, киприклари узун, сочлари олтинсимон рангда бўлиб, ўтдан

ҳам, сувдан ҳам қайтмайдиган шаддод қиз эди. Бу пайт Маърифа опамнинг эри — Зиётовой поччам отам билан қаерлардадир ҳарбий-да, хизматда юрар эди. Назиҳа опам кутилмаганда қаердандир пайдо бўлиб, сичқонга ташланадиган олғир мушукдай менга ташланиб қолар, ўпар, эзғилар, тишлар, йиғлатибгина тинчир, буларнинг ҳаммаси гарчи танамни озгина оғритса-да, бари бир ҳисларимга роҳат бағишларди. У мени йиғлатиб тинчир, аммо бошқаларга йиғлатишга қўймас эди. Мени кўча-кўйда бирор бола йиғлатса, ёки жиғимга тегса, Назиҳа опам ўқ тезлигида ташланиб бундай «жазокор»ни тупроққа ағдариб, белаб, кўчамизга бошқа қадам қўймайдиган қилиб ҳам қўярди. У яхшигина сурат ҳам чизарди. Биринчи сурат чизиши менинг қоғоз қушчаларимдан бошлаган эди. Гоҳида у менга варрак ҳам ясаб берар, ўзи ҳам мен билан томга чиқиб бирга учирар эди.

— Ҳой, Каллахум! — дея қичқирарди у варрагимиз осмону фалакка кўтарилиб кетганида. — Қара, варрагимиз ҳамманикидан баланд учаяпти! Қойилмисан! Биз урушни ҳам, жанжални ҳам, варрак яшашни ҳам, сурат чизишни ҳам дўндириб ташлаймиз...

Яхши эслайман. Мен дум-думалоқ, болдирларим лорсиллаган, бошим беҳад катта бўлгани учун, турли томонга оғиб юрар, айнақса югурган кезларим бошимнинг катталигидан гандираклаб ҳам кетардим. Шу сабабли опаларим мени «Каллахум» деб чақиришар эди.

Севимли Назиҳа опам билан орамизга кутилмаганда совуқлик тушди. Анча вақтгача гаплашмай ҳам қўйдик. Асли гаплашмасликка арзигулик сабаб ҳам йўқ эди. Кечқурунлари эшигимиз олдидан кимдир ашула айтиб ўтадиган бўлди-ю, орамизга совуқлик тушди-қолди. Мен бу аҳволдан ич-ичимдан сиқилар, эзилар, лекин опамнинг чиройли, яъни гоҳ кабутар, гоҳ булбул, гоҳ бургутнинг сурати чизилган қушчалар ясаб берганидан беҳад шод ҳам эдим. Чунки опам ташқарида кечқурунлари янграйдиган қўшиқни тинглайдиган бўлганидан кейингина ғаройибдан ғаройиб, ажойибдан ажойиб қоғоз қушчалар ясаб берадиган одат чиқарганди. Қушчаларнинг тумшукларини қизил рангга, кўзларини эса мовий рангга, қанотларини сариқ рангга бўяб, бинафша ранг-ли гуллар чизар эди. Гуллар ва қушларнинг ораларига қандайдир ёзувлар ёзилган ва ёзувларнинг боши ва охирига албатта, лола расми солинган бўларди. Бу манзара чиндан ҳам мен учун қувончли ҳол эди. Опам қоғоз қушчани бир зумда ясаб ташлар, гуллар ва қушларнинг суратини эса узоқ чизар, ёзувларини жиддий ўйланиб ёзарди. Ўйчан-

лик, эҳтиёткорлик жараёнларини ҳозир эсласам, ўртаниб кетаман. Шаддод, сиркаси сув кўтармайдиган, яъни ҳеч нарсадан қайтмайдиган, ўзини ўтга, чўққа ҳам ураверадиған Назиҳа опам хат ёзишга киришганда бирдан ғамгинлашиб қоларди... Ғамгинлашиш лаҳзаси қошлари чимирилиб, пешона териси тортилиб, гўзаллашиб ҳам кетарди. Баъзан қушчаларнинг ўнг қанотига каттароқ, чап қанотига эса кичикроқ лоланинг расмини чизар, лолаларга иккита булбул эгилиб, гўё сайраётгандай тасаввур қолдирарди. Опам қушчалар, лолаларни чизар, кейин турли томонга ўтиб, бармоғини пешонасига тираб, ёки лаблари орасига суқиб, қаламни эса бармоқлари орасида айлантириб суратларга жиддий термилар, салдан кейин жойига чўкиб қушчанинг думига, қанотлари тагига шошилинч бир нималарнидир ёзар, кейин бўёқли қаламлар билан расмларга ранг берар эди. Қоғоз қушчаларда бутун бир санъат мажмуаси акс этар, ўша кезлар менинг ёш қалбимда турли гўзал манзаралар ва фикрлар уйғотар, кўзғатар, ҳисларида улуг бир кўтарилишни юзага келтирар, гоҳ шоир бўламан, гоҳ рассом бўламан, бошқа пайтда эса ашулачи бўламан, деган орзу-ниятлар оғушида қалбим сурурларга тўлиб-тошиб нимадандир фахрланар, бу аслида келажак билан боғлиқ, яъни ўша пайтлар ўзим билмаган, кейинчалик маълум ва ошкор бўлган ёзувчилик иқтидорининг чексиз ҳаяжонга, таъсирланишга солган, ундаган лаҳзаларидаги болалик сархушлиги, сармастлиги экан.

— Югур, Мухтор аканинг уйига ташлаб кел, фақат ҳеч ким кўрмасин, ўзига ҳам кўрсатмай ташла, — дея уқтирарди опам.

Қушчани кўчага олиб чиққанимдан кейин болалар атрофимни ўраб олишар, юришга имкон беришмас, қушчани ким ясагани, расмларини ким чизганини ёниб-ўртаниб сўрашар, мен эса уларга расмларни ҳам, қушчаларни ҳам опамнинг ўзи ясаётгани, ўзи чизаётганини кучли бир ҳавас ва иштиёқ билан ҳикоя қилар, шу тариқа Мухтор аканинг уйига боришни, хатни ташлаб келишни унутиб қўяр эдим.

— Ҳой, тирранча, Каллахум! — дея ўшқирди бир куни Назиҳа опам важоҳати бузилиб ва кўзларини олайтириб, мен томон босириб кела бошлади. Ортимга тисарилдим. — Олдин берган қушчаларни Мухтор аканикига ташлаб келганмидинг?! Ё менга тўн кийдириб, алдаб юрибсанми?! Мухтор аканинг уйдан бизнинг уйга ҳеч ҳам қушлар учиб келмаяпти-ку! Нима бизнинг қушларнинг қанотлари бору, Мухтор аканинг қушларининг қанотлари йўқми? Менинг қушларим учади-ю, унинг қушлари темир қанотми?

— Билмайман... — дея довдираб қолдим. Опамнинг кўзларига термилиб, — ташлаб келаман... Нима, қоғоз қушчалар ҳам учадими? — дея гапимни давом эттирдим.

— Учади, нимага учмас экан?! «Тоҳир ва Зухро» эртагини эшитгансан-ку! Ўша эртақда қоғоз қушчалар учадими-ку! — гулдиради опам. — Керак бўлса, мен ясаган қушларнинг ҳаммаси ҳам учади. Қанотларида ажойиб лолалари, ғаройиб булбуллари бўлган қушларни ким айтади сенга учмайди деб...

— Ҳайронман...

— Ҳозир ҳайрон бўласан, катта бўлганингда эса ҳайрон бўлмайсан... Куласан, ё йиғлайсан... Ўзинг ҳам катта бўлиб қушчалар ясаб, қанотларига лолаларнинг, қушларнинг расмини чизганингдан кейин, ажойиб ранглар билан бўяганингдан кейин учмай кўрсин-чи. Учади, учганда ҳам жуда баланд учади. Бургутлардан ҳам баланд учади... Тушундингми? Ўзинг ҳам анави Солиҳ аканинг қизини кўриб жимиб қоласан-ку... Кейинчалик мен ҳам ўша қизга атаб ясаган қушчангни олиб бориб ташлаб келаман... Тушундингми, шайтонвой... Тушунмайсан, тушунишга эса озгина бор... Энди мана буни ол-у Мухтор аканинг уйига югур. Оёқларингни қўлингга олиб югур. Кейин ўзингга ҳам бундан кўра чиройлисини ясаб бераман...

— Бундан чиройлисини бошқа ясолмасангиз керак... Шунча чизган суратларингиз, ясаган қушчаларингиз бунчалик чиройли чиқмаганди... Бунисини ҳеч кимга бермайман. Уйига ҳам ташлаб келмайман... Кечириб қўядилар... Бошқа гап борми?

— Ҳў, тўнғизча, гапларимни ўзимга қайтарасан-а... Бор, ташлаб кел. Сенга бундан минг марта чиройлисини ясаб бераман. Бора қол...

— Йўқ.

— Бора қол, Каллахум! Жоним, жаҳоним, бора қол... — деди ниҳоят у ва иягимдан қаттиқ сиқиб бошимни кўтарди, бошини эгиб ўнг юзимдан аввал ўпди, кейин шу қадар қаттиқ тишладики подлаб юбордим. — Борасанми, йўқми?! Бормасанг, юзингни еб қўяман... Суякларинг қолади... Ахир бу дунёда сендан кўра ширин бола йўқ. Ойим доим: «Бу болани хафа қилманглар! Унга оғироёқ-лигимда тушимда куёшни кўрганман. У келажакда улуг одам бўлади. Ҳаммани оғзига қаратади», дея мақтанади-ку! Катта бўлганингда, ҳаммани оғзингга қаратганингда, бизни ҳам эсингдан чиқармассан. Бора қол, ширинжон, асалжон...

Бу гаплардан кўнглим бўшашган бўлиши керак. Фириллаганча янги, яъни энг гўзал ишланган қушчани Мухтор аканинг уйига ташлаб келдим. Бу билан опамни беҳад қувонтирдим. Кейинчалик

ҳам у кўп қушчалар ясади. Бироқ бирортаси ўша қушга ўхшамайди. Мен Назиҳа опам ясаган ва гўзал расмлар ишлаган энг чиройлисини Мухтор аканинг сарҳарлари нураган, пахса деворнинг баъзи ерлари қийшайган уйига ташлаб келган эдим...

Мухтор дегани ўрта бўйли, деярли чиройли ҳам бўлмаган, лекин кўзлари, юзи ёқимли, секин гапирадиган, кўпроқ жилмайиб қарайдиган бу одам ўрта маҳалладаги катта Жомий масжидининг жануб томонидаги тупроқ томли пастак ҳовлида, аммасининг уйида истиқомат қилар, улар асли Телов деган ердан келишган, аммасининг отаси, яъни бобоси қизини узатганида ҳамроҳ бўлсин деб уни қўшиб юборган экан. У йигитни мен кўпроқ унча катта бўлмаган дарвоза олдидаги тупроқдан кўтарилган супа устида китоб ўқиётган ҳолда кўрардим. У тобут арава ҳайдар, даладан колхознинг омборига дон ташлар экан. Урушдан салгина илгари у Назиҳа опам билан бир синфда ўқиганини ҳам эшитгандим. Мухтор ака мени кўриши билан оғзи қулоғига етиб жилмаяр, беҳад мулойим бўлиб қолар, қизларга ўхшаб беозоргина юриб, мен билан кучоқлашиб кўришар, кафтини елкамга босганича:

— Ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини тортиб оладиган шаддод Назиҳа опанг нима қилаяпти? Даладан қайтдимми? Мени сўрайдимми? Сен яхши боласан... Лекин кейинги пайтларда қушлар учирмай қўйдинг-ку! — дея гапга соларди. У гапириб туриб баъзан гутилиб, яъни дудуқланиб қоларди. Мен унинг кўпроқ мана шу одатига эътиборимни қаратардим. Опам у ҳақда сўраганида «Анави дудуқми?», дер, опам бундай пайтларда: «Мен сенга дудуқни кўрсатиб қўяман», дея қувиб қоларди. Мен эса тирақайлаб қочар, етказмасдим. Бу йигитнинг ҳамма қилиқлари, кулиши, жилмайиши, сўзларининг оҳанги ҳам менда яхши таассурот қолдирар, бироқ опам ҳақида сўраганида рашкка ўхшаш қандайдир ҳис жаҳлимни чиқарар, алам туйғусини ҳам қўзғатар эди. Мен унинг ҳамма саволларига жавоб берардим-у гап опамга кўчгач, индамай жўнаб қолардим. Ўша кезлар кечқурунлари эшигимиз олдида янграйдиган ашула илгаригига қараганда кўпроқ эшитиладиган бўлди. Баъзан ашула ой тоғ чўққиларидан кўтарила бошлаганида, одамларнинг қадамлари кўчаларда селгиганда янграб қолар, аввал секин, кейинроқ эса кўтарилиб бораверарди. Бир пайт ашуланинг оҳанги сусаяр, шу тариқа тинар эди. Ўша қўшиқнинг икки сатри ҳали ҳам ёдимда:

*Чиқармикан ойгинам, армоним ушаларми?
Йўлларимга нуридан поёндоз тўшаларми?*

Назиҳа опам даладан қайтганидан кейин у ён-бу ён юриб кеч киришини тоқатсизлик билан кутар, ашула эшитилиши билан уйимиз билан кўча эшик орасидаги четларида сариқ гуллар очилиб ётадиган йўлак бўйлаб югура бошларди.

— Назиҳа, қаёқдасан? — опам ҳовлида кўринавермагач, ойим бақириб излашга тушарди. — Тезроқ ухла, эрталаб туролмай қийналасан. Ўроққа чиқишинг керак.

Назиҳа опам ойимнинг овозини эшитиши билан чўчиб тушар, гўё чўғ ушлаб олгандай типирчилаб, фикрини ҳам жамлолмай довдираб, қийналиб орқасига қайтар эди. Шу тариқа кечки овқатга ҳам қарамас, ашула оҳангини унутолмай тўлғаниб ётарди.

— Ашулани айтадиган ким? Яхши айтади-я, — деган саволимга баъзан:

— Билмайман. Фақат эшикка яқинлашиб, ташқарига мўралаганимни ойимга айтма, истаган пайтингда чиройли қушчалар ясаб бераман... — дея жавоб бериш билан чекланарди. Эшик олдида борса нима қилибди. Ташқарига мўраласа, нима қилади? Буни ойимга айтиш, айтмаслигимнинг кимга қизиғи бор? Ўша кезлар бунинг сирига тушунолмаган эдим...

Бир куни қушчам тут шохига илиниб қолди. Ҳовлига кириб тош отдим. Тушди, ола туриб кутилмаганда бошқа бир қушчага кўзим тушди.

— Ур-рз-эээ... роса чиройли қушча топиб олдим! — дея бақириб юборганимни ўзим ҳам билмайман. Чиндан ҳам қушчамисан қушча эди-да. Топиб олган қушчани лаззатланиб томоша қилдим. Синчиклаб кузатдим. Назиҳа опам ясаб берган қушчалар бу қушча олдида жуда жўн туюлиб кетди. Топиб олган қушчанинг қанотларига тўлин ойнинг булутлар орасига кириб бораётган фасли чизилган, бўйни мовий ва қизил рангнинг омуктасидаги ранг билан тасвирланган, дум томонида эса майда, яшил майсалар устида чиройли, нозик оҳуча ўтлаб юарди. Қанотларининг ўртасида икки дона нилуфар гули очилиб, бир-бирига эгилиб турарди. Расм чизилмаган ерларида турли-туман рангдаги ёзувлар кўзга ташланарди.

— Нима гап Аҳмад? — бир пайт болалар «гур» этиб атрофимни ўраб олишди ва қўлимдаги қушчага кучли бир ҳавас, иштиёқ билан тикилишиб: — Вой-вой, ким ясаб берди? Опанг ҳеч ҳам бунақа қушча ясолмасди-ку! Менга бер...

— Айта қол, ким ясаб берди? Тошкентдан олиб келиб беришган шекилли...

«Чиндан ҳам қушчани кимдир Тошкентдан олиб келиб, уйимизга ташлаб кетган шекилли, — дея ўйланиб қолдим қутилмаганда. — Тошкентликлар шунақа чиройли қушчалар ясаб сотишади... Лекин Тошкентдаги тоғаларимиз кам келади. Келса ҳам ширинлик, чиройли майизли нонлар олиб келишади...»

— Назиҳа опам ясаб берди. Менга қушча ясаб берадиган бошқа одам йўқ, — дедиму ёлғон гапирганимдан қизариб кетиб, ўнғайсизланиб дарҳол гапимни ўнглашга уриндим: — Кимдир ясаб ташлаб кетган бўлса керак... Йўқ, йўқ, осмондан тушган...

— Вой, ростданми?

— Худо менга осмондан учуриб юборган бўлса керак. Ойим доим: «Яхши болаларга Парвардигор чиройли қушчалар, ширин қулчалар, қантлар учуриб юборади», дер эди. Тўри экан. Чиндан ҳам ойим шўхлик қилган кезларим мени алдаб шундай дерди. Кечалари уйқум қочиб: «Эй, Худо менга ширин қулча, қантлар тушир!» десам, кимдир қўйлак тиктиргани келиб, ойимга иссиқ нон ва қант олиб келиб қоларди ва мен Худонинг саховатига ёшлигимдан ишонардим. Қош қорайғунича қушчани бир лаҳза ҳам қўлимдан қўймай учирдим. Охири болалар ушлайвериб кир қилиб ташлади. Бу ҳам етмагандай аввал қанотини, сўнг думини узиб ҳам ташладик. Болаларга жаҳл қилиб қушчани бор кучим билан ерга урдим-да, уйга кириб кетдим. Қушчанинг қанотлари, думи, бўйнидаги ёзувлар эса ҳали ҳам ўчмаганди. Назиҳа опам даладан қайтиб-боқ тут тагидаги деворларнинг тагини тимирскилаб, пайпаслаб нималарнидир қидира бошлади.

— Ҳой, Назиҳа, овқатга кел, — деб ойим чақирганида ҳам у девор тагида тимирскиланиб юрарди.

— Каллахум! — дея бақирди дафъатан ўзига сирли қараб турганимни кўрганидан кейин, — бу ердан бирор нарса топиб олдингми? Нимага рангинг оқарди?

— Топиб олдим.

— Нима?

— Сизникидан ҳам чиройли қушча... Нақ тирикка ўхшарди.

— Қани?

— Аспаласопинга кетди... Болалар билан ўйнаб охири кир қилиб, қаноти, думини узиб йиртиб ҳам ташладик...

— Нима? Йиртиб ташладик? — дея ёнимга ўқ тезлигида югуриб келиб юзимга тарсаки тортиб юборди. — Жинни, тентак, эси паст! У асабий ихраб, тишларини ғичирлатиб, охири кўзлари ёшланиб уйга кириб кетди ва ҳар кундагидай ашула эшитгани ҳам

ташқарига чиқмади.

— Нимага йиғлаяпсан? — сўради ойим.

— Анави сариқ жинни, кўк кўз тентак урди... — дедим бурним-ни тортиб.

— Ўзингдан кўр, сенсирасанг, юзига тик қарасанг, «кўк кўз», «сариқ», десанг уради-да.

— Унгамас! — дедим бўғилиб, — бу сариқ жинни, кўк кўз жинни деворнинг тагидан қоғоз қушча топиб олиб, йиртиб ташлаганим учун урди. Ўзи ясаб берган қушчага ўхшамайдиган, тошкентликлар ясайдиган чиройли қушча топиб олдим. Йиртиб ташлагандим...

— Бошқа болалар учириб юборгандир-да...

— Ўртоқларим унақа қушча ясолмайди...

Бу сирли-сехрли қоғоз қушча ҳақидаги гап шу билан ниҳоя топди. Шу кеча ярим тунгача ҳиқиллаб ётсам-да, Назиҳа опам юпатмади. Илгарилари бағрига босиб, ўпиб кўнглимни кўтарар эди. Алам қилар экан. Эртаси кунни ойим ҳам, опаларим ҳам далага, бугдой ўроғига чиқишмади.

— Эртага йигитларни ҳарбийга жўнатишармиш... Ойим ҳам кузатгани чиқармиш. Қариндошларимизнинг ўғиллари ҳам бормиш, — деди ўша кунни Назиҳа опамнинг кўзлари жиққа-жиққа ёшга тўлиб.

— Яхши, мен бугун уй пойламайман, — деди Соҳиба опам қувониб, мен ҳам қувондим. Чунки катта кўчага чиқиб ҳарбийга жўнаётганларни кўришим мумкин эди. Чиндан ҳам ўша кунни ойим, опаларим катта кўчадаги колхоз идораси олдидаги ҳарбийга жўнаётганларни кузатишга чиқишди. Орқаларидан мен ҳам эргашдим. Йиғи-сиғи билан кузатилаётганлар сафида менга доим жилмайиб қарайдиган Мухтор деган йигит ҳам бор эди. У ойим билан кўришиб хайрлашар экан, мен томон яқинлашиб, пешонамдан астойдил ўпиб, секин шивирлади:

— Назиҳа опанг чиқмадими?

— Чиқмоқчийди, ойим жеркиб берди. Аччиқ қилиб уйига кириб кетди. Ичкарида роса йиғлади... — дедим бепарволик билан.

— Ростданми? — Мухторнинг кўзларидан ёшлар бамисоли ёмғирдай тўкила бошлади. Унга қараб туриб ўпкам тўлиб кетди. Йиғлаб юборганимни ҳали-ҳамон тушунмайман. Мухтор машинага чиқиб кўздан йўқолгунича менга қўл силкиб борди. Кулоқларим остида эса: «Назиҳага менинг саломимни етказиб қўй! Ҳарбийдан ҳам чиройли қоғоз қушчалар ясаб юбораман... Бу гал йиртиб ташлама,

Назиҳа опангга бер!», деган гаплари уйга қайтгунимча жаранглаб турди. Уйга қайтганимда Назиҳа опамни кўчадаги деворга орқасини суяб, юзини чангаллаб, хўнграб йиғлаётганини кўрдим.

— Нимага йиғлаяпсан? — сўради ойим ҳайратланиб. — Кўрқдингми?

— Йўқ! Бошим оғрияпти... — деди-ю, Назиҳа опам орқасига шартта ўгирилиб кўчанинг нариги томонига, ўртоғининг уйига кириб кетди. Кўшни уйда Анор исмли ўртоғи яшарди.

— Бечора қизим уззукун совуқ сув ичади, емишининг мазаси йўқ, толиқиб қолди. Отанг ҳарбийдан қайтганида турмушимиз ўнгланиб кетарди, — дея ойим опамнинг ортидан термилиб туриб кўзлари ёшланди. Назиҳа опам шу куни уйга алламаҳалда қайтди. Орадан бир ойлар чамаси вақт ўтган бўлса-да, опам даладан қайтиб, деворларнинг остида бир нималарни изларди

Ўша кунлари Назиҳа опамнинг аҳволидан оғир қайғуга чўмиб юрдим. Тушимга кира бошлади. Кейинчалик тушимда Мухтор деган йигитни ҳам кўришга муяссар бўлдим. Осмонда турли-туман рангли қушчалар учиб юрарди. Назиҳа опам олтинранг сочларини битта қилиб ўриб, кўксига ташлаб олиб, қошларига ўсма қўйиб, қизил ҳарир қўйлақда қандайдир боғларда ёлғиз ўзи кезар эди. Осмондаги учаётган қушчаларга қараб талпинар, оёқлари ердан кўтарилай-кўтарилай дерди-ю, лекин кўтарилолмас эди... Осмондаги учаётган қушларнинг бири ҳарбий кийимдаги Мухторга айланиб қолганмиш. У опамга, опам эса унга интилармиш, лекин етолмасмиш. Узоқларда момогулдирак гумбирлаб, чақмоқ ҳам чақармиш.

— Назиҳа, — дермиш қушга айланиб кетган Мухтор киприкларини пирпиратиб, — ҳали ҳам ўша-ўшасан. Фақат озибсан, кўзларинг киртайиб кетибди...

— Сен ҳам роса озибсан. Нимага аскарлик кийимингни ечмай юрибсан? Милтигингни ҳам ташламабсан. Юр, Қизилсой соҳилларини айланамиз. Урушга кетмасингдан илгари айланишни хуш кўрардинг-ку! Энди аскарлик кийиминг-ни ечмайсанми? Милтигингни ҳам ташламайсанми?

— Ташламасам керак. «Умринг бўйи ҳарбийда қоласан, милтигингни ҳам ташламайсан», дейишяпти...

— Ундай деб мени кўрқитма...

Мухтор билан опам қушлар қиёфасида аввал кун чиқиш томонга, сўнг кун ботиш томонга бориб келармиш. Бир-бирларидан кўзларини узолмасмиш.

— Қоғоз қушчаларингни олмаганимдан бери сени роса соғиндим, — дермиш Мухтор. — Ўзиям жуда узоқ вақт кўришмадик-да. Сени кўриб қолармиканман, деб осмонларда учиб юраман. Менинг осмоним бошқа... Менинг осмоним узоқ... Қара, орзу қилаверсанг, охир учратар экансан. Қандай бахтлимиз...

— Мен ҳам роса соғиндим... Тунлари ухлолмай, кундузлари буғдой ўролмай сени ўйлаб йиғлаб чиқаман, — дермиш Назиҳа опам Мухторга зорлик-интизорлик, маъюслик, ҳасрат билан гоҳ-гоҳ бошини кўтариб назар ташлармиш. Тушларимни тарк этмайсан. Тушимга сендан бошқа нарса кирмайди. Тушимни эгаллаб қўйгансан. Худодан сўрайверсанг, бари бир учратар экансан. Бахтиёрлигимнинг чегараси йўқ. Озгина дам олайлик... Эслайсанми, баҳор кунлари сойга катта сел келганида нариги қирғоққа ўтиб, ёмғир ёғаётган кезлар ҳам бойчечак терердик. Одамлар бизга ҳавас қилишарди. Лекин ... шу кўпдан бери бир-биримизни тополмай қолганимиз ёмон бўлди-да...

Кейин Назиҳа опам ҳам, Мухтор ҳам майсалар устига ётиб, қафтларига ияқларини босиб узоқларга термилармиш.

— Одам қушга айланиб кетса, ерга қўниши жуда ҳам қийин бўларкан... — дермиш Мухтор.

— Ундай дема, мени қўрқитма. Биз одам болаларимиз. Ерга яралганмиз. Қушлар осмонга яралган... Сен пастга тушишинг керак... Ота-онанг ёнига тушишинг керак, — дея опамнинг кўзлари ҳалқа-ҳалқа ёшларга тўлиб-тошармиш...

— Эсингдами, сенга юзга яқин хат ёздим, лекин бир марта ҳам жавоб ололмадим. Урушга жўнатишларидан олдин ҳам ёздим. Унга ҳам жавоб ёзмадинг. Ҳарбийга кузатишга чиқарсан, деб кўз тутдим. Кўзларим тўрт бўлди, лекин сен чиқмадинг... Машина кўздан йўқолгунча сени изладим. Топмадим. Уканг, Аҳмаднинг бошини силаб, ўпиб ҳам қўйдим. Сени сўрадим. Яна ғаши келиб сен ҳақингда гапиргиси келмади. Ука-да, опасини ҳимоя қилади.

— Қон йиғлаб катта кўчага чиқишга, сени ҳарбийга кузатишга жон-танам билан интилдим, топиндим, лекин онам розилик бермади. Она-да. Сўзини икки қилолмадим. Она рози — Худо рози. Лекин йиғлай-йиғлай қовоқларим шишиб ҳам кетди. Ўша кун қўшнимиз Анорларникига чиқиб кетиб кечаси уйга чиқдим. Онам яна уришиб берди. Ўша кеча ҳам роса йиғладим. Қоғоз қушчанг ҳовлимизга учиб тушиши билан мен албатта, қоғоз қушча ясаб укамдан жўнатардим. Аҳмад ташладим деб, ташламай, кўчада ўйнаб, йиртиб қайтиб келар экан. Бола-да, нима дейсан. Буни кейинроқ

ўзи гапириб берди. Шундай бўлишини билганимда кечаси бўлса ҳам ўзим деворингдан ташлаб келардим... Қишлоқ жойи, қизлар учраша олмас эди. Фақат хат билан кўнгилларини изҳор қилардилар.

— Фафлатда қолдик... Энди мени кечирасан, мени чақиришаяпти... — деди кутилмаганда Мухтор кўзларида ёш ялтираб. Муҳлатим тугади, энди кетишим керак... Мени қушларим кутаётир... Қушлар дунёсида, осмонида ёлғон гапириб бўлмайди. Ёлғон ерда, одамлар орасида ўтади... Осмонда фақат поклик, покизалик мавжуд... Поклик, покизаликка эса хиёнат қилиш мумкинмас.

— Шошма, мени ёлғиз қолдириб кетма... — ёлворармиш Назиҳа опам, — сен кетсанг, менга яшашнинг қизиғи қолмайди. Мен бу дунёдан ёлғиз ўтишим мумкинмас...

— Начора, қушларим сафига чорлаётир... Улар учиб, ўтиб кетмаслиги керак.

— Мухтор... Мухтор...

Мухтор аскарлик кийимида, қушнинг қиёфасида, қанотларига милтиғини осиб, турналарга ўхшаб юқорига кўтарилиб кетаётганмиш... Опам эса юзини тирнаб, сичини юлиб қон-қақшаб йиғлармиш... Энди унинг лаблари орасидан:

Чиқармикан ойгинам, армоним ушаларми?

Йўлларимга нуридан поёндоз тўшаларми? —

деган сатрлар узилармиш...

— Вой, тавба, одам ҳам учар эканми? — кимдир мендан сўрармиш.

— Мен ҳам биринчи марта кўряпман. Ана у Мухтор ака. Қори бува хотинининг жияни, ақасининг ўғли. Теловдан аммаси билан келиб қолган... Аммаси Номданақда зерикиб қолмасин, дея бирга қўшиб беришган, — дермишман мен.

— Бечора, етимча. Отаси, бобосини фирқалар қулоқ қилганидан кейин қишлоғи — Теловига кетолмай қолиб кетган йигит-да... Бахтсиз йигит қара, қушга айланиб кетибди... — дермиш кимдир...

— Ҳарбийда хизмат қилар эди, ҳали ҳам қайтмади... — қандайдир овоз ҳам янграб турармиш.

Шу пайт сой устида чиндан ҳам турга ўхшаш оппоқ, қанотлари қора қушча пайдо бўлган эмиш. Гоҳ сувга тўшни уриб, гоҳ тепага кўтарилиб учармиш, гўё қанотлари боғлангандай учолмасмиш-эй... Осмонда катта қора бургутлар қанот қоқиб қушчага ҳамла қилармиш... Қаердандир Назиҳа опамнинг доди, бўкириғи, фарёди янграб турармиш. Ўзини кўрмасам ҳам овозини таниб турганмишман...

Шу ерга етганда чўчиб уйғониб кетдим. Ўрнимдан туриб деразани очиб юбордим. Кўшни хонада Назиҳа опамнинг йиғлаётгани эшитилаётганди. Уни Маърифа опам юпатар, яна қандайдир овозлар қулоғимга чалиниб қоларди. Беихтиёр осмонга қарадим. Ўша қоғоз қушчаларни эсладим. Назаримда ўша кезлар қоғоз қушчалар тирик қушлардай қанотларини ёзиб-йиғиб, қоқиб учган эди. Ўша қушларда одам боласининг, ақлу ҳисларининг беҳад нозик ва нафис безаклари — расмлари ва битиклари ўз ифодасини топганди, тасвирланган эди. Унда бани инсон наслининг янгигина куртак отиб, аста-секинлик билан шохга айлана бошлаган, шохдан новдага, новдадан дарахтга, яъни танага айлана бошлаган фасли, яъни икки ёш қалбининг бир-бирларига табиий йўл билан, Парвардигорнинг иродаси билан жуфтлашиш ва жуфтлашишнинг илк оқибатлари бўлмиш насл қолдириш учун бўладиган табиий интилиш, топиниш, талпинишлари ўз аксини топган экан. Уни мен билмай хазон қилган эканман. Аслида қоғоз қушлар қуш эмас, икки ёш қалбининг бир-бирларига боғлашдаги илк хатлар вазифасини ўтаган экан...

Тонг отиб келарди. Ой, яъни доим қоғоз қушчалар ҳовлимизга гашланадиган кечаларда ёришиб турадиган ой эндиликда ботиб кетганди. Юлдузлар ҳам аста-секинлик билан тонг шафағи билан хиралашиб бораётганди. Қаердадир янги ин ясаб, тухум қўйиш, сўнг болалар очиб чиқиш қўйида ёниб-ўртаниб, хониш қилаётган булбулнинг одамни масту аласт, сархушу, сармаст қилиб ташлайдиган ноласи янграб турарди. Яна қаердадир саъванинг ҳам чирқираши қулоққа чалиниб қолар, лекин уни булбулнинг хониши босиб кетаётган эди. Сўнг юлдузсиз мусаффо, соф баҳор осмонида тўртта кўз кўринди... Иккитаси Мухторнинг кўзлари, иккитаси Назиҳа опамнинг кўзлари...

* * *

Қорлар эриб сумалаклар ҳам узилиб тушди. Баҳорлар бир-бирларини қувиб, ўрнини эгаллайверди. Шу орада уруш ҳам тўхтади. Қайси кунлиги эсимда йўқ, онам опаларимга Мухтор деган ўша мушфиқ, яъни ота-оналари Телов деган узоқ тоғ қишлоқларидан қулоқ бўлиб қаёққадир кетиб қолган, ўзи эса ҳеч қачон қишлоғига қайтолмаган, қондошларини кўриш ҳам насиб этмаган, толесиз йигитдан, яъни қоғоз қушчалар ясашга моҳир йигитдан «қора хат» келганини гапириб бераётганини эшитиб қолдим. Салдан кейин

ичкарида Назиҳа опамнинг хонасида шовқин-сурон кўтарилди. Ҳамма бирдай югуриб унинг ёнига шошилди. Унинг сочлари тўзғиган, юзи тирналган, кўзлари қонгалашиб кетган, хонанинг ўртасида туриб қўлига тушган нарсаларни дуч келган томонга отар, бўкирар, «дод» солар, йиғлаб, ёнига ҳеч кимни яқинлаштирмасди. Ойим бир қур қўлидан ушлаганида ўзини бутун кучи билан деворга урди ва кучли зарбдан бурнидан тирқираб қон отилди. Ҳамма «вой, ўлмасам!», деб бақириб юборди.

— Ҳой жинни-пинни бўлдингми, қара, серраймай, ўл! — ўшқирди ойим катта опамга. — Латта-патта олиб кел, бурнига бос, кўп қон кетиб қолмасин... Кўнгли озиб қолади... Ҳой, болажоним, ўзингни қўлга ол! Ким сенга ёмон гапирди?!

— Онажон... жинни бўлдим... Жинни бўлганда ҳам тузалмайдиган даражада эсимдан оғдим... Менга тегманглар, яхшиси ўлдинглар, кўмиб ташланглар... Мен учун ҳамма нарса ўлди... — ҳамон бўкирарди Назиҳа опам.

Кейин у гандираклаб, бир йиқилиб, гўё бўриларга талон бўлган бечора оҳудай судралиб ҳовлига чиқди, ундан кўчага югуриб кетди.

— Дадаси, қаранг, қизингиз ўзини бир нарса қилиб қўймасин, — дея ойим дадамга юзланди.

— Нима урганмидинг? — сўради дадам.

— Уни биров урадим, бировни урдиришга қўядими, урган одамни тириклайин еб қўяр...

Опамнинг ортидан кўчага югуриб чиқдим... У ҳамон гангиб, турли томонга эгилиб, тўғриланиб қаёққадир кетиб борар эди.

Уч кундан кейин Назиҳа опам қаердандир кўк кўйлак топиб, кийиб олибди. Унинг кўк кийгани сирига ҳам ҳеч ким тушунолмади. Энди у кўк кийими билан Қизил сой бўйларига тушар, айланар, бойчечаклар териб сувга ташлар, ўзича бир нималар деб сўзлар, йиғлар, кулар эди...

Аза очганининг учинчи ё тўртинчи куни қулоғимга, уйдагиларнинг шивир-шивири чалинди. Опам бечоранинг эси оғиб қолганини опаларим, ойим, дадам шивир-шивирлар билан бир-бирларига тушунтиришар эди...

У кўк кийган, яъни мотам тутган, аза очган куннинг учинчи ё тўртинчи куни мутлақо эсидан айрилиб, эси Мухтор айланиб кетган қушни излаб тентирар эди...

ТИКОНЛИ СИМ

*Ватан рози эмас эрса,
Ёрил, майли, тамом ўлсам.*

Усмон Носир

— Войдодай... оҳёрай... — хонани қизларнинг аламзада фарёдлари ларзага келтирар эди. — Хурдай келиб, хурдай кетди... — фарёдлар орасидан бошқа бир овоз — онанинг ҳасратга тўла ноласи ажралиб турарди.

*Оппоқ тонглار отади...
Сен қайтмайсан болажон...
Қора кунлар ботади...
Сен қайтмайсан болажон...*

Қўланса ҳид анқиётган тор-тиқис ва совуқ хонада ҳамон мотамсара фарёдлар янграрди. Кўзлари ичга тортиб, пешона ва юз суяги туртиб чиққан, териси устихонига ёпишган маҳбус маҳрига тушган ўнинчи хонадаги сим каравотда гужанак бўлиб ётар, киндик қони тўкилган муқаддас тупроқ, узоқларда қолган житарларидан кўнгил узолмай, даҳшат, машаққатга айланган умрининг сўнгги сониялари билан ноилож видолашар эди. Тугаб бораётган шоир билан видолашиш учун бугун ота-онаси ва устозларининг руҳлари, сингиллари, қўқонлик, наманганлик қизлар шарпаларга айланиб ўнинчи хонага ташриф буюрганди. Бир томонда ҳазрат Фарғоний, Форобий, Сино, Беруний, Яссавий, Амир Темур, Улуғбек, бошқа томонда эса ҳазрат Навоий, Саккокий, Лутфий, Бобур, Огаҳий, Увайсий, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Элбек, Сўфизоданинг руҳлари сўзсиз фарёдлар чекиб, пешоналарини бир-бирларининг елкаларига босганча сукут сақлар эдилар.

Темир каравотларнинг ўнг томонида турган оқ либосдаги машшоқ қизлар «айрилиқ» мусиқасини чалишар, оёқ томонидаги — кўк либосдаги қўшиқчи қизлар шоирнинг устидан бойчечак, чучмомалар сочишар, «видо»лашиш қўшиғини куйлашар, қора либосдаги қизлар эса қўлларини қийналиб кўттариб, тушириб, битта-битта қадам босиб «мотам» рақсини ижро этишар, шу тариқа дунёга хурдай келиб, хурдай кетаётган норасида шоирнинг ўлимини қаршилашар, еру кўкни қайғуга чўмдирар эди. Маҳбуснинг тепасида икки сийрат қон йиғлар, атрофида эса қизлари юзлари-

ни тирнаб, сочларини юлар эди.

Маҳбус ҳушидан ажралган, кўзларини очишга қуввати етмай энтикар, нафас олиши тобора мушкуллашиб борар, бурун катак-лари лаҳза сари кенгайиб тораяр, тушунчаси ҳам сусайиб, қисматнинг чидаб бўлмас даҳшатли азоблари орасида беҳад толиққан юраккинаси типирчилар, гўё қалтис бир ҳаракат билан ёрилар эди. Қалбига илоҳий нурдай ўрнашган шеърят ҳам, қоғоз-қалам ҳам унинг учун эндиликда мутлақо қадрини йўқотган, миясининг соғлом қолган қатида ва сўлиб бораётган юрагида ҳамон Туркистонга қайтиш, ўша муқаддас тупроқда, қондошлари даврасида жон гаслим қилиш ҳақидаги тушунча — туйғу липиллаб турар, гўё бир силкиниш билан ўша илоҳий эътиқод ҳам саробга айланар эди...

Ниҳоят фарёд ва оҳанглар олий нуқтага кўтарилиб, маҳбуснинг кулоқлари орқали мия ва юрагига таъсирини ўтказди-ю, кўзларини очишга мажбур этди. Узун ва қайрилма киприклар заминидаги гирикликка ташна кўзлар кутилмаганда очилди. Очилар экан, у қаршисида оқ, кўк, қора либосдаги қирқ кокил, кокилларига бойчечак, чучмома таққан, бошларига мажнунтол навдасидан ясалган чамбарак кийган туркистонлик норасида қизларни кўрди. «Муножот» оҳанги янграгандан янграр, қайғули рақс ҳамон давом этар, маҳбуснинг устидан ҳамон гуллар сочилар, нафис ва ҳароратли кафт-лар совий бошлаган танасини силар, умрини бир лаҳзага чўзишга уринар, она эса ҳамон аламзадалик билан хиргойи қиларди:

Томда булбул сайрайди...

Шеърда Усмон йиғлайди...

Алла, болам, аллаё...

«Войдодай... оҳёрай... ҳурдай келиб, ҳурдай кетаро...»

Фарёд ва оҳанглар хонадаги ҳавони тўзғитгандан тўзғитар, шарпалар ва руҳларнинг қаддини эгар, деворларни силкитарди. Руҳлар қўлларини кўкка чўзиб, Яратгандан шоирнинг умрини узайтиришни сўрардилар.

Каравотларнинг учтаси бўш эди. Мазкур каравотларда ётган уч маҳбусни манқуртлар бирин-кетин абадиёт уйқусига толдириб, изғиринлар, қорлар ихтиёрига топшириб, шу тариқа изларини ер юзидан мутлақо қуритиб ташлаганди. Қисматнинг чидаб бўлмас даҳшатли найранги ва зарбаларига мардларча чидаб, тинмай олишаётган иккинчи қатордаги маҳбус ўзининг тутқун умрини адо-

гига етказиш бўсағасида турар эди. Кўпдан бери Аллоҳнинг назаридан четлашган музлар юртининг хосиятсиз дарахтзорлари, кимсасиз ҳудудларида қаҳратон қиш чўкиб ётар, изғирин чийиллаб, бағрини қон қилар, музлар эса барча тирик жонни қотириш пайига тушиб, гоҳо ичкарига ёпирилиб кирар, охирги ўлжаси — шоири замонни ўз ихтиёрига олиш пайида ҳамлага кўчар, ҳозирча ташна руҳлар, безовта шарпалар бунга имкон бермаётганди.

— Эй, Тенгрим! Кун кўрмаган норасиданинг умрини қайтариб бер! Бечора тутқунни ҳурликка чиқар:

Томда булбул сайрайди...

Шеърда Усмон йиғлайди...

Алла, болам, аллаё...

Маҳбус ҳайрат билан қирқ кокил шарпалар, руҳларни кузатар, ғамгин термилар, киприклар ораси ҳалқа-ҳалқа ёшга тўлиб борарди.

— Азизлар, кечикдингиз... — маҳбус беҳолгина шивирлади. — Сизларни кута-кута кўзларим тўрт бўлди. Таналарингиздан анқиётган ватан, миллатнинг ҳидини туярман, дея умрни хазон қилдим, қирқ кокил қизларнинг бирига уйланиш умидида тунлари тўлганиб шеърлар битгандим. Орзу орзулигича, армон армонлигича қолди. Шоирингизга аталган қиз қизлигича қолиб қариди... Шоирингизни бой бердингиз... бир сафга кўшилиб ватанни ҳам, шоирингизни ҳам қулликдан халос этишга ярамадингиз...

— Войдодай... оҳёрай... дийдорингизга тўйиш, тугаб бораётган лаҳзаларингизда кўзларингизни қувонтириш ниятида қамоқхонага келдик... Сизни севардик... Сиз ҳеч кимга насиб этмадингиз... Не-не азамат йигитлар туғилмай ўлди... Ўзингиз доим ўлаётганимда қўқонлик қизлар чилдирма чалиб, лапар айтиб турсин, дердингиз...

— Мен ҳам сизларни севардим. Карнай-сурнай, чилдирма билан кўёвнавкар бўлиб, уйингизга боришни яратгандан сўрагандим... Не-не азамат Усмон туғилмай ўлгани рост, умр ҳазин япроқлар остида қолаётганда, онам, отам... сингилларимни кўролмадим...

— Войдодай... оҳёрай... хазон бўлган акам-эй, ёрим-эй...

Зах, совуқ хонада, сим каравот устида маҳбус ҳамон кўксини кўтариб, не машаққатлар билан ҳавони сўрарди. Ташқарида ҳиссиз қиш чўкиб ётарди. Қаерлардадир бурун катакларини кериб, буғлар уфуриб, таналари қора терга кўмилиб оҳулар чопар, оёқлари ма-

дордан кетиб, тумшуқлари билан қорға санчилар, ўнiglана олмай нолон-нолон ўкирар, кўзларидан оппоқ қорларга қон ёшлари тўкилар эди. Бошқа томонларда очликдан тентираётган бўрилар қор уюмлари остида қолиб, ҳасрат билан увлар, яна қаерлардадир айиклар қоплонлар галасига дуч келиб, ўзларини дарахтларга уришар, гўштлари сочилиб, суяклари синар ва рақибларига ем бўларди. Кўкда эса юлдузлар учар, сон-саноқсиз умрларни сўлдираар, қайсидир ўлкаларда ер силкинар, сув тошқини юз берар, мунаввар, музаффар олам адоқсиз фарёдларга тўлиб, жонзотини таҳликага солар эди.

Туркистонда бирдай тун чўкиб ётар, туркийлар илоҳга саждалар қилиб, Туркистонда абадият тонги отишини сўраб, кўк кийиб кўчаларда тентирар, «Усмон узиляпти...», дея пин-ҳона йиглашарди. Қаердадир чақалоқ чирқираб йиглар, ўқтин-ўқтин «алла» садоси янграб қолар эди:

Томда булбул сайрайди...

Шеърда Усмон йиглайди...

Алла, болам, аллаё...

Жоним, болам, аллаё...

— Эй Навоий, бода бирлан хуррам эт кўнгил уйин, не учунким бода келган уйга қайғу келмади... Войдодай... оҳёрай...

Маҳбуснинг қулоқларига кутилмаганда «Муножот» кўшиғи ва оҳанги оқиб кирди-ю, кўрғошиндай оғирлашиб бораётган киприкларини очишга уринди. Қийналиб очди. Кўзларига биринчи галда ташқарига қараб очиладиган қамоқҳона эшиги олдидаги чолғувчи қизлар чалинди. Кўк либосдаги ўша қизлар шашқатор ёшлар тўкиб, маҳбусга термилар, «Муножот» оҳангини ижро этишар, мақомчи қизлар уларга жўр бўлишарди.

«Демак, қондошларим мени кўшиқ, мусиқа билан кузатиш ниятида бу ерга ташриф буюришибди-да, — деган ўй урилди маҳбуснинг тобора сусайиб бораётган миясига, — ақалли умр тугаётганида асқотди бояқишлар... қондошларимга Туркистон қамоқхоналарига ўтказишини сўраб, неча марталаб хат йўлладим, бироқ илтижомга қулоқ солмади. Уюшма раҳбарлари эса дostonларим, шеърларимни йўқотиб юборишди... балки ўзлаштириб олишди...».

Ёғоч қутича устидаги темир товоқчада ярмигача чекилган тамаки қолдиқлари ва моғор босган бўтқа турар, маҳбус аллақачонлар уларни унутган, ҳозир кўзи тушиб, юзини терс ўгирди. Беихтиёр

кўзларини юмди. Кўшиқ, мусиқа ҳамон юраккинасини эзар, эзгилар, қайтадан кўзларини очишга ундарди. Териси шалвираб қолган қовоқлари хиёл очилди, очилар экан, нигоҳи бир-бирларини кучиб ҳиқирлаётган руҳларга ва давра олиб илондай тўлғанаётган раққоса қизларга қадалди. Кўшиқ йиғлар, оҳанг тўлганар, қизларнинг намхуш кокиллари гўё мажнунтол новдаларидай силкинар эди.

Маҳбус қоқсуяк бармоқларини каравот қирраларига тираб ўнгла-нишга уринди. Қийналиб ўнгланди. Танасини сиқаётган совуққа ҳам эътибор бермай, туман янглиғ кўзларига чалинаётган хона ичидаги манзарани онг дилгирлиги, ҳис безовталиги билан кузатди.

— Шарпаларнинг, руҳларнинг йиғлаётганига қараганда, яқин-орада тугайман... — дея шивирлади кейин у — оёқ-қўлларим музлаб бораётгани шундан далолат берапти... — У хаёлан чечаклар сочаётган қизларнинг оҳангдай тўлғанаётган сочларини силай бошлади. — Йиғламанглар, сингилларим, йиғламанглар, сизлар учун мен йиғлаб бўлдим... Сизларни деб ёшларимни тўкиб тугатдим... Сизларга атаб шеърлар битдим... Бирингизга ёр бўлмоқчи эдим... Ёв ва ўз орамиздан чиққан хоинлар яшашга қўймадилар... Ўша қотиллар, хоинлар туғилажак ўғил-қизларимни ҳам бевақт ўлдирдилар... Етар, йиғламанглар. Бизни ўлдирганлар, сотганлар йиғласин... Туркистонни қонга бўяганлар, туркни қул қилганлар йиғласинлар...

— Усмон ака... — маҳбуснинг қулоқларига қизларнинг дард-аламга тўла овозлари чалинди. — Сиз йиғлаб бўлдингиз, етар, сиз учун энди биз йиғлаймиз... йиғладик, йиғлаб ўтамиз... Туркистонни қонга бўяганлар, туркни қул қилиб берганлар йиғламайди, улар тошбағир, улар қотил... Улар миллатни абадий йиғлатиб қўйди... сиз учун бутун турк қавми йиғлаётир... бундан буён сизни шу аҳволга солган хоинларимизнинг юзларини тирнаб, сочларини юлиб йиғлаймиз... Туғилмай ўлган ўғил ва қизларимизнинг аламини ҳам ўша қотиллар, хоинлардан олиб йиғлаймиз.

«Қатағонга учраган, умрни бой берган бир мен эмас, — дея хаёлидан кечирди маҳбус изтироблар алангасида қовирилиб, — не-не гўзал қизлар эрга чиқолмай бўзлаб қолган... Қанчадан-қанча доно турк йигитлари «пантуркизм» тамғаси остида узлатга чекилди... ҳаммасининг бошига «инқилоб» етди...»

Маҳбуснинг қалин қошлари чимирилиб, қовоқлари уйилди. Оғир киприклари қайтадан туташди. Хаяжонини чеклаш, хаёлини чалғи-

тиш ниятида яна кўзларини очиб, ёғоч кулдонга назар ташлади. Кулдондаги қолдиқ тамакини олиб чекишга шайланди, бироқ қуввати етмади. Бошини кўтариб беихтиёр устозларига тикилди. Ҳазрат Навоий юзини гоҳ Саккокий, гоҳ Ҳусайн Бойқаро, гоҳ Бобурнинг юзига босиб, Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Элбек, Сўфизодани бағрига олиб:

— Аллоҳ туркка даҳо шоирни инъом этганди, лекин пешонамизга сиғмади, қотиллар, хоинлар пешанамизга сиғишга қўймади... Туркий шеърият мулкида қайтадан хазон фасли бошланди... — дея юпатар эди. Бизларнинг умримизни хазон қилгани етмагандай, Усмон бечоранинг ҳам тагига сув қуйдилар, турк қачон хоинлардан қутилади?! — дея ўзларича шивирлашарди. Усмондан салгина олдин отилган шоир ва ёзувчилар. — Бу қонхўр тузум қачон қонга тўяди...

— Боёқишлар, умрим тугаётганда видолашишга, кўнглимни кўтаришга келишибди, — дея маҳбус устозларини жиддийроқ кузатди. — Азизлар, йиғламанглар... Аллоҳ сизларни «инқилоб»дан олдин яратганига шукр қилинглар. «Инқилоб»дан кейин яралганингизда устоз Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Сўфизода, Элбек каби сизларни ҳам аҳмоқ бир аскар отиб ташларди... етар! Йиғламанглар. «Инқилоб» ўлдирган устозлар учун ҳам мен йиғладим...

Маҳбуснинг киприклари ораси жиққа ёшга тўлди, ёшларини яшириш умидида бошини эгганди, қулоқларига яна фарёдлар чалинди:

— Даҳо шоирдан айрилганимиз учун, уни ўз сотқинларимиз ўлдиргани учун, бола-чақа қилолмагани учун ҳам йиғлаймиз... Бу — Туркистоннинг, бутун турк қавмининг йиғиси...

— Азизларим, жон узилаётганда Туркистонда бўлишни, танам ўша муқаддас тупроқда қолишини, қабримда жаноза ўқилишини истагандим... — маҳбуснинг қақраган лаблари аранг қимтинди, — кўзларим юмилиб, айрилиқ қўшиғи янграётган кезде тепамда онам, отам, сингилларим туриб, оғзимга сув томизишини шунчалар хоҳлагандим... ҳаммасидан ҳам онам бечорага қийин бўлди... Бир ўғилни деб юрак-бағри қонга тўлди... Қамоққа олиб кетаётганларида ул мушфиқ зот: «Сенсиз ўлиб қоламан» деганида, атайлаб кўнглини совутиш, умрини узайтириш ниятида: «Ўлсанг, ўлавер!» дея чиқиб кетгандим. Онам бояқиш ўзига ачинганимни тушундимикин? Отадан эрта етим қолдим, онам бошқа турмушга чиқишга мажбур бўлди. Эндигина кўксимга офтоб тегиб, шеърларим босила бошлаганида қамоққа олдилар. Аллоҳ беражак уч бахтдан ҳам бенасиб

қолдим. Билмадим, қайси гуноҳларим билан Аллоҳнинг гашига теккан эканман, у мени азоблар денгизига улоқтирди... Ақалли отам ўлмаганда, оёққа туриб у зоти олийни таниб, дийдорига тўйсам ҳам майли эди... Демак, у зоти олий билан у дунёда юз кўришамиз... Мен ҳеч кимни сотмадим... Аммо мени сотдилар...

Маҳбус толиқди. Кўзлари ўз-ўзидан юмилди. Табиий истак билан кафтларини каравот қирраларига тираб аранг ўзини ўнглаб олди. Очлик танасини қуритар, сония сари эс-ҳушидан ажратиб, жонига чанг соларди. Очлик эълон қилганига ҳам уч кун бўлди. Беҳад озган ва таниб бўлмайдиган аҳволга етганди. У мудраётиб орқасига чайқалди-да, бошини деворга уриб олди. Ўрни ачишиб, оғриди, лекин у эътибор бермади. Эътибор беришга эса мадори етмади. Ярим соатлардан кейингина тушунча-туйғуси ўз фаолиятига қайтиб, эс-ҳуши бироз тикланди. Шундан кейингина ачишиб оғриётган ерини озорсизгина силади. Кўзларини очиш бу гал илгаригига қараганда минг бор қийинлашиб кетди. Умри бўйи талпинган ҳаёт, олаётган нафаси, сўниб бораётган нурли лаҳзалари, гўзал шеърят ва шеърятда мадҳ этган ватан, миллат ҳам, қаршисидаги руҳлар ҳам, қизлар шарпаси ҳам энди мутлақо ширасиз, самарасиз гуюлар, кўнглини оздирар эди. Барча кечмишлар, хотиралар беҳад зерикарли кўринарди. Кутилмаганда темир эшик асабини арралаб гичирлаб очилиб, асаб торларини кесаётгандай таассурот қолдириб, ичкарига соқ-чи кирди. Бу таомилдаги кечки текширув эди. Соқчига кўзи тушиши билан маҳбуснинг кўзлари олайди. Лаблари тиради.

— Қотил! Сотқин! Одамхўр! Кўзимдан йўқол!— дея ниҳоят бўкирди маҳбус. — Сени кўрарга кўзим йўқ! Сен ҳам, доҳийинг ҳам сотқин! Бу дунёда бирорта эркак зоти йўқ! Ҳамма қотил, ҳамма сотқин...

— Телба... ҳали-вери эсинг кирмайди... сенлар шундай жазога пойиқсанлар... — дея соқчи ортига ўтирилди.

— Қотиллар! Сенлар эсимдан оғдирдиларинг-ку...

«Нима учун андижонлик Азамат ака ёнимга кирмай қўйди? — деб ўйлади у соқчи чиқиб кетгандан кейин. — Ҳар куни ёнимга кириб овқат едирарди, тамаки чектирарди. Ҳеч бўлмаса, жоним узилаётганда оғзимга сув томизармиди... Мурдам устида Куръон тиловат қилармиди... Балки дарахт кесаётиб музлаб қолгандир...»

Хона жимиди. Маҳбуснинг бўкириши билан руҳлар, шарпалар яширинганди. Соқчидан кейин қайтадан жонландилар. Маҳбус озгина тетиклашди. Дикқат билан атрофга аланглади. Руҳлар таҳлика

билан бир бурчакда серрайиб туришарди. Аста-секин руҳлар ҳам, шарпалар ҳам жонланди. Фарёдга тўла қўшиқ, ҳасратли оҳанг қайтадан янграй бошлади. Хона даҳшатлар орасида қалтираб қолди. Раққоса қизлар мусиқага ҳамоҳанг денгиз сатҳидаги тўлқинлар янглиғ кўтарилар, сўнг улкан сув қатърига сингиб кетар, кейин сочларини ёйиб, қўлларини ёзиб, қаддиларини ростлар, яна йўқлик оламига кириб йўқолар эди. Гўё қаердадир, оғзини йиртиб булбул нола қилар, ёнгинасида гўё бўйнига камалак ўқи санчилган оҳу типирчилар, қўшиқ қизларнинг сочилган ҳисларига айланиб, оҳанглар эса қонлар рангида товланиб борар, ўртада гўё қизлар эмас, қўшиқ ва оҳанглар рақсга тушар, бойчечак, чучмома бўлиб маҳбуснинг устига сочилар эди.

— Гулларни Туркистон боғларидан териб келганмиз, улар сизга аталган...— деган нолалар янгарди,— куёвликка борганингизда устингиздан сочиш ниятида эдик... насиб қилмади, энди у дунёга ўзингиз билан олиб кетинг... бир қисмини туғилмай ўлган қизларингиз, ўғилларингиз, қамоқхонада хазон бўлган умрингиз устидан сочамиз... қолган қисмини эса у дунёда уйланганингизда бошингиздан сочамиз. Онангиз куёвлигингизга атаб тикиб қўйган гўнни, қўқонлик қизлар тиккан дўппини кийиб, наманганлик қизлар тиккан белбоғни белингизга боғлаб турасиз... Фақат йиғламанг...

— Майли, сизлар йиғламанглар, майли, ватан, миллат йиғласин, фақат онам йиғламасин... сингилларим йиғламасин... уларнинг ёшларини кўриш оғир... улар йиғлай-йиғлай Туркистонни ёшларга гўлдириб ташлашди...— шивирлади маҳбус тасаввурисидаги шарпалардан кўзини узолмай, — ёзилмай қолган, ёзилиб, ёзувчилар уюшмасига жўнатилган, сотқинлар томонидан ўзлаштирилган шеърийат учун ҳам йиғилганлар... сизларни йиғлатмаслик учун аслида ўзим йиғлагандим, ўзим қамалгандим... сизларни омон сақлаш учун ўзим ўялпман... Ватан, миллатнинг ҳурлиги учун шоирлар азалаздан кўксини ўққа тутиб келган, муқаддас тупроққа кўмилсам, чечакларини қабримнинг устидан сочарсиз, деган умидда эдим... Дунёда биргина бахт бор... Бу ватан тупроғида ўлиш. Ватан тупроғига кўмилишдир.

Томда булбул сайрайди...

Шеърда Усмон йиғлайди...

Алла, болам, аллаё...

Жоним, болам, аллаё...

— Нима учун ораларингда Мунаввархон кўринмаяпти? — сўради маҳбус шарпаларга юзланиб, — у доим тушларимга кириб чиқарди... тушларимда йиғлаб юрарди...

— Мунаввархон сизни деб эсидан оғиб қолган...— Маҳбуснинг қулоқларига хира овоз эшитилди, — ўзини ҳам, ўзгани ҳам танимайди... Туркистон кўчаларида тентираб сизни излайди, туғилмай ўлган болаларингизни сўроқлайди...

Маҳбус сесканди. Бир нуқтага термилиб қолди. Хона бирдан ёришгандай туюлди. Хона ичида пешонаси кенг, сочллари жингалак, оқ юзли шарпа кеза бошлади. Аввал бир ерда йиғлаб, титраб турди, либоси аста-секин қизил қонга бўялди. Қизил ранг аста-секин оловга айланиб ловуллаб бошлади. Мунаввар оловлар орасида жизғанақ бўлиб ёнди, тутунга айланиб кетди. Тутунлар тарқалиши билан хонада яна қора кийимдаги қизлар қолди. Улар ҳамон қўлларини қийналиб кўтарар, туширар, мақомчи қизлар эса чайқалиб фар-ёдлар чекишарди. Толесиз шоир билан видолашув ҳамон давом этарди...

«Бахтсиз қизлар... — деган фикр жонланди шоирнинг миясида. — Кўқондаги уйимизга кириб, «шеър ёзиб беринг, қўшиқ қилиб айтамиз», дея ҳолу-жонимга қўйишмасди. Шеър ёзиб беришга улгурмагандим. Яхшики: «Ўлсам, кўқонлик қизлар тепамда чилдирма чалиб, лапар айтиб, рақсга тушинг-лар...» деган шеъримни унутишибди.

Маҳбус беҳад толиқиб, совуққа олдирган жонсиз бармоқлари билан қулоқларини яширди. Фарёдлар, оҳанглар дарҳол тинди. Тингани кез тасаввурида Кўқондаги уйи-кенг ҳовли, ҳовли атрофидаги катта-кичик уйлар ва ўртадаги шийпон жонланди. У, ўша хонадонда яшаган кезлари шеър билан олишиб тунни тонгга улар, беҳад толиқиб озгина ухлар, чошгоҳга яқин ҳовлига чиқар, онаси Холамбиби тайёрлаб қўйган ширчойни ичар, сўнг шийпонга чиқиб, атлас кўрпачага ёнбошлаб дам оларди. Тушликдан кейин от бўлиб сингилларини устига миндирар, айлантирар ёнғоқ ўйнар, сингилларига ёнғоқ ютқазиб қўйиб, онасидан дакки эшитарди. Баъзан сингилларига қудуқдан сув олдириб ичар, яна тунги машғулоти билан банд бўларди. Холамбиби яна тун бўйи ухламай, ўғлининг ташқарига чиқишини кутар, овқатлантиришга шошилар, сингиллари эса акани от қилиб миниш, ёнғоқларини ютиб олиш кўйида ўртанардилар...

Маҳбус қулоқларидан қўлларини бўшатди. Ёшланган кўзларини очди. Нигоҳи беихтиёр тамаки ва қолдиқ овқатга қадалди. Афти

гиришиб, юзини ўгирди. Жони қил устида титраб турган шу лаҳзада маҳбус тамаки чекишни истар, бироқ олиб чекишга қуввати етмасди. Тамаки чекиш иштиёқи тасаввуридаги қўшиқ ва оҳангни узиб қўйди. Қисқа муддатга улардан жудо бўлди... тамаки ҳам, гугурт ҳам тугаганди. Бу эса умрига нуқта қўйилаётганидан далолат берар эди. Андижонлик Азамат акадан ҳамон дарак йўқ эди. У кучли иштиёқ билан тасаввуридан узоқлашган манзарани қайта жонлантиришни яна бир бор тўйиб томоша қилишни истади. Истаги ушалиш бўсағасида турганда эшик очилиб, ичкарига кўзойнак таққан, бўйдор, боши катта, мовий кўзли яҳудий киши кирди ва ифодасиз, совуқ нигоҳини маҳбусга қадади. Бу сот-қин ҳам алоҳида топшириқ билан маҳбусни излаб келганди. У маҳбуснинг бугун ё эрта жони узилишини билар, сўнг Тошкентга қайтиб, қариндош-уруғларига: «Усмон Носир ҳаёт, ишлаб юрибди», деган мишмишларни тарқатиши керак эди...

— Қотил! Сотқин! — гўлдиради маҳбус тишларини ғичирлатиб ва муштини тугиб кўтарди, бироқ туришга мадори етмай шаштидан тушди. — Ортимдан юриб сотгандинг. Қамалишим ҳақидаги буйруқ ўқилганда юзингга тупургандим, яна тупураман! Мендан олдинроқ Қодирий, Чўлпон, Фитратни сотган эдинг! Сендан қутуламанми? Уюшмадаги дўстларинг юбордими? Ҳадемай сенларни халқ тошбўрон қилади...

— Миллатчи! Истаганингча бўкир, бари бир қўлларингдан ҳеч нарса келмайди... — минғирлади меҳмон, — шу ерда ириб-чириб кетасан... — меҳмон эшикни қарсиллатиб ёпди.

Хона тинчиди. Тинчиган кез маҳбуснинг ёнгинасида яна оёқ шарпалари сезила бошлади. Кимлардир ёнига келиб чўкар, ҳароратли қафтлари билан танасини силарди. Унинг юраги фавқулодда бир ҳисдан қаттиқ уриб кетди. Юмилиб бораётган кўзларини очди. Ўзидан бир неча чақирим масофага узоқлашган тушунчасини аранг ортига қайтарди. Табиийки, бу ўн йиллардан буён оч-наҳор ташналик билан қаҳратон қиш, адоқсиз изғиринлар орасидан судралиб кечирган умр лаҳзаларининг ҳаётга интилиши, яъни инсон ва вужудидаги сўниб бораётган ҳаёт нурининг охири бор тирикликка талпиниши белгиси эди. Кураша-кураша у ниҳоят «ўзлиги»га қайтди. Киприклари ёзилиб, қовоқлари териси тортилди. Тирикликка қайта бошлагач, тасаввури кўзгусида яшил дўппили, яшил тўндаги, кенг пешонали, кўзлари ғамгин Қодирий, узун бўйли, оқ юзли, кўзойнакли Чўлпон, сочлари тақир тўкилган, қирра бурунли Фитратнинг сийратларини кўриш бахтига муяссар бўлди. Сий-

ратлар оғир сукутга толган, шогирдлари-маҳбусни кузатиб туришарди...

«Устозлар ўлган...— ўйлади у оғир хўрсиниб. — Ўлганлар эса гапирмайдилар...»

— Устоз Чўлпон бир қур устоз Қодирийнинг «Самарқанд дарвоза» кўчасидаги уйларига бошлаб боргандилар, — дея шивирлади кейин маҳбуснинг чехраси ёришиб, — Қодирий елкамга қоқиб: «Усмонжон, шеърларингизни ўқиб чиқдим. Сиз миллатнинг фахри бўлиб қоласиз», деган эдилар. Ҳеч қачон, ҳеч кимни сотмадим. Сотганлар эса нишон, мукофотларни олиб, Туркистон кўчаларида ялло қилиб юришибди... Оҳ, миллат қачон уйғонади? Қачон фарзандларини қамоқдан қутқаради? Қачон дўст билан душманни фарқлайди?

«Оҳ, бирам «Ўтган кунлар»ни ўқигим келяптики... — дея хаёлидан кечирди кейин у, — Отабек — менман... босқинчига қарши курашган ҳам — менман... баргдек узилиб кетсам, унутмас мени боғим... ишимни ҳурмат қилар, гуллардан ҳайкал қўяр...»

Томда булбул сайрайди...

Шеърда Усмон йиғлайди...

Алла болам, аллаё...

Жоним, болам, аллаё...

Маҳбуснинг танасидаги беҳоллик кўзлари нурига ҳам кўчди. Кўзлари нури аста-секин йўқола бориб, бош айланиш, кўнгил айнаш билан алмашди. Бир неча сониялардан кейин эса тушунча — туйғуси ҳам танасини тарк эта бошлади. Шу тариқа ўнг елкаси томон оғди. Ғужанак бўлиб узоқ ётди. Бироқ ҳолидан хабар оладиган киши топилмади. Қамоқхонанинг удуми шундай. Умри ниҳоланаятган маҳбусни эсларидан чиқаришади, унга овқат ҳам, сув ҳам беришмайди. Бундай маҳбуслар рўйхатлардан ўчирилади, ҳисобдан чиқариб ташланади. Туркистоннинг бўлғуси даҳо шоири икки кун илгари ҳисобдан чиқарилган—унутилганди...

Баъзан ортидан кузатадиган айғоқчилар ёнига кирар, «сўнгги» сўзини ололмай, ноилож изларига қайтарди. Соқ-чилар асосан маҳбус бандаликни бажо келтиргандан кейин мурдасини олиб чиқиб, узоқ ерларга ташлаб қайтиш ниятида ёнига кирар эдилар. Маҳбус ўлим билан мардларча олишар, лекин бўйин бермас, натижа соқчиларни ҳам доғда қолдираётганди.

Ташқарида ҳиссиёз изғирин тентирар, ўкирар, қорларни тўда-

лаб қамоқхона эшигига урар, тирик жониворларнинг тинкасини қурита туриб, ичкаридаги маҳбусни эса йўқлик оламига судрар, изғирин ҳам иродали, эътиқодли шоирни раъйига қарата олмай, бошқа хонадаги иродаси заиф маҳбусларга ҳужум бошлар эди. Тугаб бораётган маҳбуснинг назарида Туркистонда бирдай тун чўкиб ётар, қондошлари кўк кийиб, кўчаларда тентирашар, дорилбақога ҳозирланаётган севимли фарзанди — Усмонни қон йиғлаб излашардилар. Руҳлар ва шарпалар эса совуқ оқим — ўлимни ичкарига киритмаслик учун жонларини жабборга бериб, эшикни итаришар, кирган қисмини сиқиб чиқаришар, шу тариқа шоирнинг жонини маълум муддатга асрашар эди.

— Эй Парвардигори олам! Бизнинг бевақт хазон бўлган умримизни ҳам Усмоннинг умрига қўшиб бер! Ақалли сўнгги лаҳзала-рида ёруғликка чиқар! Ватани, миллатнинг дийдорига тўйиб қол-син...—бу ҳазрат Навоийнинг руҳи-руҳининг чирқираши эди. Чи-рқираш садолари остида шарпалар маҳбуснинг устидан чечаклар сочиб турдилар.

— Усмонжон... етар, тур! Ётганлар турмайдилар, кетганлар қай-тмайдилар!— ногаҳоний унинг қулоқларига таниш овоз эшитил-ди-ю, кўзлари ярқираб очилди. Вужудига титроқ кириб, аста тин-ди, тингани кез ҳайратдан тошдай қотди. У кафтларини каравот қирраларига тираб, олдинга интилди. Гўё вужуди ғайритабиий кучдан гўлишиб кетгандай туюлди. Ўзи ҳам сезмаган ҳолда қўлларини ол-динга чўзди. Димоғига болалигидаги каби ёқимли, қадрдон ҳид уфурди. У энтикиб, қаршисидаги паст бўйли, пахмоқ соқолли, оқ саллали, оқ якак-иштондаги кишига оч назар билан термилди.

— Отажон! — деб юборди кутилмаганда маҳбус ва кўзлари жиққа ёшга тўлди. Аччиқ ёшлар икки юзи оша энгагига, ундан кўксига гома бошлади. Бу — дийдаси қотиб кетган маҳбуснинг ҳақиқий йиғиси эди... Таниб-танимаёти отасидан айрилганлиги—дийдорига гўймаганлиги уни шундай аҳволга солаётганди. — Отажон, икки ёшимда сиздан жудо бўлгандим, адо бўлгандим... Дийдорингизга гўйиш учун умрим бўйи руҳингизни изладим... умр тугаётгандаги-на чеҳрангизни кўришни Аллоҳ насиб этди. Қотиллар, сотқинлар, олчоқлар дунёсидан тезроқ мени олиб кетинг. Бу дунёда сиздан, онамдан, сингилларимдан бошқа бирорта содиқ тополмадим... Ва-ганни, миллатимни севганим учун Аллоҳ бошимга шундай боло-ларни солди... сева, сева қамалдим... Музлар мамлакатига сургун қилиндим...

— Сенга «Усмон» исмини ўзим қўйгандим. Қўлингни ҳалоллаш

ниятида халққа тўй беришга ҳозирланаётганимда Аллоҳ омонатини олиб қўйди... Аллоҳ пешонамга ёлғиз сени берганди, бари бир сиғмадинг... Чекаётган азобларинг, оху зорларингга чидолмай ер қаъридан чиқиб келдим... Аллоҳ бутун азобларини сенда синаб кўрди, сен унинг азоблари манбаига айландинг... Йиғлама, сени қаматиб турли нишон, мукофотлар олган қондошларинг йиғласин. Ер остида сенга мен, ер устида онанг, сингилларинг ачинди. Тур, болам, ер остига кетамиз, ер устидагилар ўз қонларини ўзлари ичиб ётаверсинлар...

Маҳбуснинг қўллари кўтарилиб, тасаввуридаги отаси — руҳнинг қўллари билан туташди. Тирик етим Усмон ва эллик икки ёшида бандаликни бажо келтирган марҳум руҳ оғир сукутга толди.

— Отажон, энди армоним ушалди... — деган нидо узилди кутилмаганда маҳбуснинг қақраган лабларидан, — мана, ўлимим олдидан чеҳрангизни кўрдим, шунисига ҳам шукр. Бошқаларига тупурдим! Шеъроятга ҳам тупурдим! Ҳеч кимга шеъроят керак эмас, ҳеч ким уни қадрламайди... «Инқилобчилар»га фақат қурбонлар керак... «доҳийлари»га ҳам тупурдим! Улар ер юзини ўликларга тўлдириб ташлашди... Отажон, озгина шошманг, бу ерга мўътабар зотлар ташриф буюришганди... онам, сингилларим, кўқонлик, наманганлик қизлар билан ҳам видолашиб олай. Бу дунёга бошқа қайтмайман... онам ҳам қайтиб Усмонни туғмайди... ҳар қалай тирикликдаги видолашувнинг ўзгача гашти бор... аслида бу дунёга туғилгандан кўра, туғилмаган маъқул экан...

— Майли, Усмонжон, отимни ташқарига боғлаб кетаман. Миниб, ортимдан етиб оларсан...

— Ҳаммаси жонга тегди, жонимни оғзимга келтирди, бора туринг. Кетганлардан бирортаси ҳам қайтмаган ўша номаълум дунё — абадий уйқулар оламига ҳадемай мен ҳам бораман.— Маҳбус ҳансирай бошлади. Кўкси кўтарилиб тушар, кўзларидан ёшлар булоқ янглиғ қайнаб чиқиб, кўксида ёшлар дарёсини ҳосил қиларди. — Отажон, сиз билан Туркистон боғларида яйраб юрмадим, меваларидан емадим, сувларидан ичолмадим... фақат миллатга ачинаман, миллатда гуноҳ йўқ. Билиб-билмай босқинчиларга ёлланди... босқинчининг сотқинига айланди. Босқинчи миллатдан сотқин ясади... миллат ёппасига сотқинга айлангач, эътиқод кўчаларда тентираб, қон йиғлайди... Руҳлар кўкда чирқираб қолади... доно фарзандлари ўлимга маҳкум этилади...

Маҳбуснинг беҳоллиги кучайиб, беихтиёр жимиди. Кўзлари ҳам беихтиёр юмилди. Қуввати озгина тикланиб, кўзларини очиш имкони туғилганда отаси йўқолиб қолганди.

— Войдодай... оҳёрай...

*Томда булбул сайрайди...
Шеърда Усмон йиғлайди...
Алла болам, аллаё...
Жоним, болам, аллаё...*

Ичкарида айрилиқ қўшиғи куйланар, айрилиқ оҳанги чалинар, маҳбус жимгина йиғлар, ташқарида эса изғирин вишиллар, маҳбусни ҳар лаҳза йўқлик оламига судрашга уринар, Холамбиби қизлари ва шарпалар-руҳлар ёрдамида совуқ оқим — ўлимни орқасига қайтариш учун жазавага тушишарди. Ҳаёт билан ўлим орасидаги даҳшатли жанг олий нуқтага кўтарилган, «жангчилар» ер билан кўкни ларзага солиб титратарди.

— Эй Аллоҳи Карим! Саховат кўрсат! Ҳозироқ мени қамоқдан халос этсинлар! Сочларини юлиб, юзларини тирнаб кўчаларда тенгираётган онам, сингилларимни, Туркистонни кўриб қолай... ақалли ўлимим олдидан сенинг қудратингни кўриш бахтига мушарраф бўлай... қулоқларимга доим: «Ўғлимни топиб беринглар! Акамизни топиб беринглар!» деган овозлар эшитилаверади...».

Совуқ оқим — ўлим маҳбуснинг оёқларидан бўксасигача кутарилган, бундан буёғига ўтолмас, маҳбус ўтишга қўймас, икки орада ҳамон даҳшатли ва шиддатли жанг борар, бироқ икки томон ҳам ён беришни истамасди. Унинг кўзлари юмилиб борар, онги ва қўллари билан ўлим шарпасини қайтариб турар эди. Бир қур кўнгли озиб, танасига совуқ тер қалқиди. «Энди тугайман...» деган хаёл билан шошилинич кўзларини очишга тиришди. Очди. Хона титрар, кенгаяр, тораяр, ёнар, ўчарди.

У озгина енгил тортди. Беихтиёр калта тўни, пахтали иштонини кузатди. Кейин қути устидаги қоғоз-қаламга лоқайд тикилди. Кўнгли гумириб, дарҳол юзини бурди. Илгарилари мана шу қоғоз-қаламни сўраб, дуч келган одамга ёлворар, амал-тақал қилиб топгач, тунни тонгга улаб шеърлар битарди. Мия ҳарорати, юрак қони билан битилган, ҳурликни ифодаловчи шеърларини турли йўллар билан ватанига жўнатар, ватани эса бирдай сукут сақларди... Ватани, миллати йўқолиб қолганди... Ватандошлари шеърларини йўқотиб қўярди. Доим ўзлигини ифодалашга кўмаклашган қоғоз-қалам

энди кўнглини ғашлатарди. Даҳшатга айланди. Қоғоз-қалам бу дунёдаги қотилликларни ифодалашга ожизлиги, қоғоз-қалам қатағон қилинган, ўлдирилган ва миллатчиликда айбланган гуноҳсизларни рўйхатга олиш учунгина воситалик вазифасини бажариши мумкинлигини у энди англади. Қоғоз-қалам эзгулик учун эмас, тубанлик учун хизмат қилиши ҳам унга энди аён бўлди. Мана шу қоғоз-қалам орқали битилган шеърият туфайли пешонасига «миллатчи» деган тамға босилди. Музлар юртига бадарға этилди. Аслида у, Ҳомер, Данте, Навоий, Шекспирлар топинган, муқаддас деб билган шеърият туфайлигина қатағонга учраганди. «Инқилобчилар» аслида уни эмас, шеъриятни қамаган, шеъриятни очлик ва ташналикда сақлаб, азоблаб ўлдираётганди... «инқилобчилар»га инсониятнинг дарду аламларини ифодаловчи шеърият — эзгулик керак эмасди, уларга доноларни, донолар яратган шеъриятни ўлдирадиган хоинлар, сотқинлар, қўшмачилар зарур эди... бу йўлга юрмаганлар эса «инқилоб» тигидан ўтишга мажбур эдилар...

Қоғоз-қалам қисмати билан боғлиқ саноксиз фожиаларни хотирасида тиклади. Кўзлари ўнгида Ёзувчилар уюшмасининг катта йиғинлар хонаси жонланди. Маҳбуснинг боши оғриб, юраги сиқилди, қўл-оёқларига титроқ кирди. Хонага йиғилганлар эндигина йигирма икки кўкламни қаршилаган, лекин дуёвий сиёсатни, инсоний фожиаларни тўла англаб етмаган, соддалиги билан ҳазрат Темурдай бобоси билан фахр-ланиб юрадиган, яъни келажакнинг бўлғуси даҳо шоирининг тақдирини ҳал этиш керак эди. Унинг ягона гуноҳи — шоирлиги-ю, ягона эътиқодлилиги эди... Шоир бир оғиздан «миллатчи» деб қораланган, энди шу борадаги ҳужжатлар тасдиқланиши кутилар эди. Қотиллар чекистларга суянган ҳолда «Ура!», «Ура!» билан шоирни қамоққа ҳукм этилиши олдиндан кўриб қўйилганди. Шундан кейин иқтидорсизлар ўз курсиларини маҳкамроқ эгаллар, иқтидорлилар эса ўлдириллар, ё музлар ўлкасига бадарға қилинар, ўша ерларда ириб-чириб кетишлари зарур эди. Аллоҳ яратган иқтидорлиларни иқтидорсиз бандалар хазон этаётганди...

Йиғинни «улуғ» бир шоир бошқарарди. «Туя» лақабли бошқа бир шоир Усмонни қоралаши керак эди. Маймунсифат бошқа бир иқтидорсиз киши кутилмаганда: «Миллатчига бу ерда ўрин йўқ! Чиқиб кетсин!» дея бўкирди... Бу ҳақиқий ҳукм эди. Ҳукмни ўтирганлар бир оғиздан маъқуллашди. Қарсаклар садоси Усмоннинг қулоқларини қоматга келтирди. Йиғилганлар орасидан қўл кўтармаган, қарсак чалмаган бирор киши топилмади... Тамом-вассалом!

Усмон сапчиб турди. Қалтираётган қўллари бир-бирига жуфтлаштирди. Қақраган лабларини ялаб, ўчкорлик ва кек ҳисси билан йиғилганларнинг кўзларига тикилди. Ўтирганлар кўзларини яширишга уринди.

— Қотиллар, сотқинлар! — дея гўлдиради Усмон аламзада бир оҳангда, — ҳаммангиздан нафратланаман! Ҳаммангизнинг турқингизга тупураман! Эрта-кеч ортимдан юриб ҳужжатлар тўпладингиз... Сизлар Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Элбек, Сўфизоданинг ҳам бошига етдингиз... бугун мени қаматяпсиз... ёв эртага сизларни ҳам ўз-ўзингизга ўлдиртиради, қаматтиради... чунки ёвга сиз керакмасиз... сизларни ҳазрат Темур, ҳазрат Навойнинг руҳларига солдим! — шоирнинг сўзи узилди, боши эгилди. «Наҳотки, турк деб аталмиш жангари миллатда бирорта содиқ одам йўқ? Наҳотки, ҳамма сотқинга, қотилга айланган бўлса?! Нима ёмонлик қилдики, Аллоҳ бу миллатни шундай аҳволга солди?!» дея ўйлади у. Кейин аста бошини кўтариб, ўтирганларга мазахли тиржайиб боқди. Кейин... Оёқларини тахтага қарсиллатиб босиб хонани тарк этди. Юриб бораётиб у марҳум отаси ва оқсочли онаси, ўйинқароқ сингилларини эслади...

Маҳбус хаёллар, тасаввурлардан ҳақиқатга қайтди. Қайтгани кез яна қулоқларига фарёдлар чалинди:

— Войдодай... оҳёрай...

Томда булбул сайрайди...

Шеърда Усмон йиғлайди...

Алла болам, аллаё...

Жоним, болам, аллаё...

Маҳбус каравот қирраларини сиқди. Лекин қўллари илгаригидай раъйига қарамади. Боши орқасига эгилди, оёқлари беихтиёр ёзилди. Шу орада эшик очилиб, ичкарига изғирин уфурди, изғирин ҳамласи билан фарёдлар, оҳанглар ҳам узилди. Руҳ ва шарпалар капалак янглиғ учиб чекинди. Ичкарига назорат соқчиси кирганди.

— Носиров... — минғирлади назорат соқчиси, — тамаки олиб кирдим... ҳали-бери ўладиганга ўхшамайсан... бирор гапинг борми?

— Йўқол, фашист! — қичқирди маҳбус шартта кўзларини очиб. — Ўн йилдан бери олган маълумотларинг етади! Сенга гапирадиган гапим йўқ. Ўлаётган одам гапирмайди, ўлаётган одамдан маълумот олинмайди... ҳадемай навбат сенга ҳам етади... бизлардан кейин ўз-

ўзларингни отасанлар... охири Сталининг ўзини отиб тинчийди...

Назорат соқчиси оёқ учида юриб чиқиб кетди. Эшик зичлаб ёпилди. Руҳлар, шарпалар қайтадан жонланди. Янграган фарёд ва оҳанглар жони узилаётган маҳбуснинг умрини яна бир неча сонияларга чўзиш имконини яратди. У адоқсиз азоблар исканжасида гўлғанаётган кез раққосалар орасидан ўн олти ёшлардаги, қирққокилли, бошига гулдор дўппи кийган, бўйдор, атлас кўйлакдаги қиз ажралиб чиқди-да, овозсиз қадамлар билан маҳбус томон яқинлашди.

— Усмонжон ака... — деган ҳазин овоз эшитилди маҳбуснинг қулоқларига, — кўзингизни каттароқ очинг. Мунаввархонман... танимасангиз керак... чунки сочларим оқариб кетди... йиғлолмайман, кўз ёшларим қуриди... тул қолиб қаридим, мени ўзингиз билан у дунёга олиб кетинг... хурга айланиб жаннатда юрамиз.

— Ким у мени чақирган? Ким у, мени деб қон йиғлаётган? Мени деб бўтадай бўзлаётган ким? Овозини эшитяпману ўзини кўролмайман... — маҳбус гангиб кўзларини очди. Интизорлик билан атрофга аланглади. Назарида ўн гулидан бир гули очилмаган, гўзалликда тенгсиз қишлоқ қизи Мунаввар жонлангандай туюлди. Излади, лекин тополмади.

— Мени кўрмаяпсизми? Кўролмаяпсизми? Демак, кўзларингиз нури тугаган... тушунчангиз ҳам сусайган...

— Мунаввар бону... вақт ўтди, шоирингни бой бердинг. Шоирингдан туғиладиган ўғил-қизларингга алла айтиш бахтидан бенаиб қолдинг. Болаларингни кўчаларга етаклаб чиқиб: «Шоир Усмоннинг болалари», деёлмайсан... туғилмай ўлган болаларимиз билан жаннатда кўришамиз, уларни жаннатда ўйнатамиз... қўшиқ куйлаётган, мусиқа чалаётган қизларнинг сафига қўшил. Жоним узилгандан кейин тепамда чилдирма чалиб, лапар айтиб, рақсга тушинглар... мудраётган миллатга мендан салом етказ. «Улуғ шоирингиз узоқ юрт-ларда, музликлар шаҳрида бевақт хазон бўлди, сизлар ҳолидан хабар олишга ҳам ярамадингиз... Миллатдан миллионлаб ўғиллар туғилар, лекин Усмон қайта туғилмас...», деб айт.

«Алвидо! Ҳаммангизга алвидо! — беҳолгина хаёлидан кечирди шоир эринибгина. — Ватанга ҳам, миллатга ҳам, шеърятга ҳам алвидо! Сотқинлар, хоинлар мени беҳад толиқтирди, чарчатди. Зерикдим, зериктирдилар... бу дунёни қонга тўймаётган ёвузларга қолдираман, ўзим руҳларга қўшилиб йўқликка кетаман...»

— Болажоним, ширин жоним... кўзларингни оч, менга ақалли

сўнгги лаҳзаларингда нигоҳ ташла. Сенинг доғингда ичим куйиб, ириб битди... — кутилмаганда маҳбуснинг қулоқларига меҳрибон ва сирли овоз чалинди. Овозни дарҳол фаҳм-лай олмади. Гўё туш кўраётгандай туюларди. Сеҳрли бу овоз гўё томирлари орасида липиллаб оқаётган қонлари, юраги, миясида янграётгандай тасаввур қолдирарди. Гўё вужуди хитоб қиларди. Гўё танасида тандирдан узилган иссиқ нон, Туркистон сувлари, она сути мазасига ўхшаган таъм кезар эди. Гўё шеъриятдан ҳам улуг, туғилган тупроқдай қадрдон, худди илоҳий таассуротга ўхшаш овоз қулоқларига чалинарди. Ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайдиган шу овоз шоирнинг танасида фавқулодда бир куч-қудрат уйғотди. Сесканиб олдинга интилди. Ўнгланди. Кўзлари ярқираб очилди, нурлари ҳам тикланди. Шиддат билан қўлларини тасаввурида бунёд этган қаршисидаги илоҳий сийрат — онаси томон чўзди. Сочлари шаррос оқарган, йиғлайверишдан қовоқлари салқиган, териси устихонига бориб ёпишган Ҳоламбиби ўғлининг ёнига чўкиб, бошини кўксига босганча, вужудини силар, илитар, ҳиқирларди...

— Тур, болам, умрингни узайтиришини, ёруғликка чиқишингни Аллоҳдан сўраб умрим бўйи ибодат қилдим... Қамалганингдан кейин бирор марта кулмадим. Сингилларинг ҳам кўнглимга сизмади, сени деб йиғладим... Сингилларинг кун-тун, «акамни топиб беринг», деб йиғлашади. Изларингни излаб Қўқонга, Наманганга бораман, тополмайман... бир қур қон ҳам қусдим... «Мени Туркистон қамоқхонасига ўтқазсин», деб ёзган хатингни олиб раҳбарингга бордим. «Ўғлинг миллатчи, ўғлинг ўша ерларда ўлиб кетсин...» дея раҳбаринг мени хонасидан ҳайдаб чиқарди. Қўлларимни ерга босиб, қарсиллатиб: «Бошингга ўғлимнинг кунни тушсин», дея қаргадим, ҳушимни йўқотиб йиғладим... қарғишим урди... Яхшиям, қамоққа кетаётиб: «Ўлмасанг ўмбалоқ ош», деган экансан... сабр берди.

— Онажон, қаддингни кўтар... — шивирлади маҳбус болалик кезларидаги каби юзини онасининг қўлларига суриб, эркаланди. — Мансуров деган ватангадо, миллатгадо қамоққа олиб кетаётганда кўнглингга озор бериб, тўғри қилгандим, англабсан (Усмон Носир эркаланиб онасини «сен»сирарди)... айб ўзингда, мени бевақт туққан эдинг... умр тугаётган паллада ҳидингни ҳидладим, энди ўлимимга розиман... энди мени на ватан, на миллат, на шеърият қизиқтиради... ҳозиргина раҳматли отамнинг руҳини кўрдим... сен отамнинг ёнига боратур... ортингиздан етиб оламан... Бу дунёда ҳурлик йўқ. Ҳурлик у дунёда... у дунёга борибгина қулликдан ха-

лос бўламиз... барибир мияда, «Кулликда ўлдим...», деган тушунча сақланиб қолади... Алвидо, онажон! Алвидо!.. Алвидо!.. Бу дунёда кўришиш насиб этмади, у дунёда кўришамиз...

Маҳбуснинг тасаввуридаги сийрат орқага чекиниб, аста-секин тушунча-туйғусидан чиқиб кетди. Чиқиб кетиши билан маҳбус орқасига йиқилди ва сим каравотда узоқ тўлғаниб ётди. Ҳиқирлаб ётганида қулоқларига яна таниш овозлар оқиб кира бошлади:

— Аяжон, йиғламанг, акам ўлмаган, сизни қолдириб ўлишга ҳаққи йўқ...

Маҳбус кўзини очди. Назарида сингиллари Равза, Роҳатхон, Инобатхонлар жонланди. Лекин у сингилларини хотирасида узоқ тутиб туролмади. Тасаввурида хира жаранглаётган: «Акажон, туринг, онамизга раҳмингиз келсин! Туринг, бизларни устингизга миндириб, отдай кишнаб ўйнатинг! Ёнғоқ ўйнаймиз. Қудуқдан сув олиб берамиз, ичасиз... Мунаввар янгам ҳам кутаётир...» қабилидаги овозларни хира илғади.

— Равза, синглим, туёқсиз кетдинг... қайлигингни қотиллар отиб ташладилар... — дея у зўрға шивирлади. Сўнг сукутга толди. Хона ҳам, олам ҳам тинчиди. Кутилмаганда шоир танаси қизий бошлаганини ҳис этди. Қизиш оёқ-қўллари учидан бошланиб, тобора юқорига кўтарилиб борарди. Бўксаси, елкасига етиб, сўнг танасига кўчди. Юраги, миясини ҳам қоплади. Қизғиш олов билан алмашди. Танасига ёйилган олов яллиғланиб, хуружга минди. Хона гўё ловиллаб ёнар, алангаси атрофга тарқаларди. Тинмай қарсиллаб, чўрт узилиб қулаётган нарсаларнинг овозлари қулоғига кира-рар, маҳбус ўнгланишга, даҳшатли манзарани кўришга интилар, лекин ўнглана олмас, кўзларини ҳам очолмасди. Танаси эса даҳшатли олов орасида бамисоли жиззадай қовриларди. Олов миясига кўчганда у қичқириб, сапчиб турди, кўзлари ҳам қинидан чиққудай очилди-да, қаршисида сонсиз-саноқсиз тиконли симларни кўрди. Ярим яланғоч, қирқямоқ кийимдаги, таналари музлаган, кўзлари милтиллаётган маҳбуслар олов алангасига чидолмай бўкирар, типирчилар, тиконли симлар орасидан чиқишга тиришар, минглаб қуролланган махлуклар эса маҳбусларни урар, тепар эди. Олам тиконли сим ва маҳбусларга тўлиб тошганди...

Олов сувлар, тоғлар, дарахтлар, музларга кўчди. Олам даҳшатли олов исканжасида жизғанақ бўлиб ёнар, тоғлар портлаб қулар, сувлар қўпириб тошар, одамлар қўлларини кўкка чўзиб фарёдлар чекар, жониворлар бўкириб турли томонга чопишар, ер билан осмон қоришиб борарди. Мақом ва муножот садолари олий нуқтага

кўтарилган, хона ичида кезаётган шарпалар, руҳлар пардай тўзиб, ўзларини турли томонга урар, оламни аёлларнинг ҳасратли фарёдлари қоплаганди. Ёнишлар, қулашлар, кўпиришлар, фарёдлар орасидан фавқулодда бир садо янгради:

— Онажон...

Садо хонада узоқ жаранглаб турди, аста-секин оламга кўчди ва акс-садо билан қайта бошлади. Акс-садолар ҳам сусая бориб, ниҳоят тинди. Тингани кез маҳбуснинг танаси шилқ этиб қаравотга гушди. Қўл-оёқлари қалтиради. Лаблари учди. Кўзлари катта очилиб, секинлик билан юмила борди. Танаси ҳаракатлари сўнди. Сўнгани кез Туркистон, турк миллати даҳо шоирдан мутлақо жудо бўлди...

Бир неча дақиқалардан кейин марҳумнинг кўз милклари орасидан икки томчи ёш қалқиб чиқди, дарҳол қотди. Бурнидан сирқиган бир томчи қон ҳам лаҳза ўтмай музга айланди. Шу тариқа совуқ оқим ғалабага эришди. Шоир эса бошқа ўнганмайдиган бўлиб енгилди...

Томда булбул сайрайди...

Шеърда Усмон йиғлайди...

Алла болам, аллаё...

Жоним, болам, аллаё...

КАМПИР

Кампир чалқанча ётар, ҳансирар, узоқ беморликдан сўнг юзи сарғайиб кўпчиган, салқиган қовоқлари ости кўкиш тусга кирган, тез-тез чўчиб тушар, лекин уйғонмас, ҳароратининг кучлилигидан ёрилган юпқа лабларини чўччайтириб, енгилгина қимтинар эди. Кейинги пайтларда тушлари алғов-далғов бўлар, тушларига аксарият қизлик давридаги воқеалар, ота-онаси, эрта ҳаётдан кўз юмган яқин кишилари, шунингдек, тақдирига алоқадор фожиавий воқеалар кирарди, уйғониб ваҳимага тушарди. Кампирнинг оёқ-қўллари ҳаддан зиёд шишган, уззукун ётар, ташналиги ортар, лекин сув ичишдан ўзини тияр эди, олам даҳшатга тўлиб борарди...

Қизлик кезлари чўмилиб ўйнаган, балиқ тутган қишлоқ остидаги Қизил сой қирғоғида, қумлоқ соҳилда қотиб турганмиш. Қирлар бағрида эсаётган кучли шамол сой сувини тўлқинлантирармиш. Ўн икки ёшли, майда сочлари учига пилик боғланган, кўк нимчадаги яланг оёқ қизча паришон пўртана — тўлқинларга тер-

милармиш. Галаён—тўлқин қутургандан—қутуриб қумлоқ соҳилига урилар, баҳайбат харсангтошларни қулатиб, чирпирак қилиб, қаёқларгадир оқизиб кетётганмиш. Кутилмаганда сув сатҳида парлари тўкилган, қанотлари майишган оққуш пайдо бўлганмиш. Куш тумшуғини кап-кап очиб нафас олармиш. Учишга, сузишга ури-нармиш, лекин мадори етмасмиш... Барибир юксакликка интилармиш. Куш икки бор сувга шўнғиди, чиқди. Кейин жон талвасасида типирчилади, яна юқорига интилиб кўрди... Учинчи бор шўнғиди... бу гал сув — қутирган ваҳший тўлқинлар комига тортди... қанотларини синдирди... қанотлари синган, тўлқинлар синдирган кез қутирган галаён — пўртана қаъридан дард-аламга, қайғу-ҳасратга тўла илинжли ва ўкинчли фарёд кўтарилди...

Майда сочларида пиликлар ҳилпириб турган қизча йўқолиб қолди...

Кампир сесканди, бу гал қаттиқ чўчиб уйғонди. Лаблари, томоғи қақраган, ўпкаси оғзига тиқилгудай энтикар, кўкраги тердан намланиб кўксига ёпишганди. Ёнига ўгирилишга уринди, лекин қуввати етмади.

— Ойша, — шивирлади кампир беҳолгина ва нурсиз кўзлари билан қизини излади, тополмади, — менга хўрда пишираётгандир...

У қисқа-қисқа йўталди, томоғи қирилиб ачишди, бир неча дақиқадан сўнг хаёли ўзига келиб атрофга лоқайд назар ташлади.

Ташқари ёришган, бир тавақаси очиқ дераза тагидаги айвонда самовар биқир-биқир қайнар, ҳовлидаги тут дарахти шоҳида эса икки-уч чумчуқ чигиллар, кўчада сигир-бузоқ, қўй-эчкиларнинг “ма-а... мууу”лари эшитилиб турарди, хона жимжит, беш-олтита дангаса пашша беморнинг юзи атрофида уймалашар эди. У кўзларини омонатгина юмди, беихтиёр хаёлга чўмди. Шу тун кўрган тушини ёдлади. Қизик, тушига кўпдан бери сой, оққуш кирмай қўйганди. Дунёни ўйин-кулгидан иборат деб тушунган, пиликли сочларини силкитиб сой соҳилига тушган қизалоқлик кезлари оққушни ўнгида кўрарди. Кейин турмушга чиққанда, сой бўйига пақир кўтариб тушганда сузиб юрганини кўрувди. Илк бор бўйига ҳомила олганида ҳам тушида сузиб юрганини кўрувди. Очарчилик йили, Расулвой исмли эрини Совурвой ўғри деган киши ўроқ билан чопиб ташлаганда эса оққуш тушида чирқираб учиб юрган. Оққуш, оппоқ қуш нима учун доим бахтсиз дамларида тушига киради?... Ундай деса бахтли дамларида ҳам тушларида кўрган, бахтдан дарак берганди-ку...

Кампир тоб ташлаган эшикнинг ғийқиллашидан ҳушига келиб кўзини очди. Назари бинафшаранг жемпирли, елка ва кўкракларини лорсилаб турган, кенг пешонали ўғлига тушар экан, енгилгина хўрсинди. Ўғил қоғоз халтани онаси ёнига қўйди-да, аста ерга чўкди.

— Ойи, тузукмисиз? — йигитнинг кўзлари ғамгинлашди ва онаси оёқларига қўлини чўзди, силади. “Оёқларининг шиши кучайибди”, ўйлади ўғли ва қалин қошлари чимирилиб бошини эгди.

— Шукур, — шивирлади бемор ва оқи кўкиш тусга кирган кўзларини ўғлидан узолмай қолди. Киприкларини ораси ялтиради. — Уйланмадинг...

— Ойи, — деди йигит шошилишча онасининг кўнглини кўтариш мақсадида, — эрта-индин оёққа турасиз, тўйни бошлаб юбарамиз...

— Алдайсан, мени ишонтирмоқчи бўласан... уйланиш ниятинг йўқ. Опаларинг билан гаплаш, жонлиқ олиб қурбонлиқ қилинглар, зора тузалиб кетсам... Табибга бордингми?!

“Мол олиб сўйган билан, табибга боқтирган билан тузалишингиз қийин, — Кўнглингиз учун ҳаммасини қиламиз. Ахир, икки марта юрагингиз жароҳатланди...”

— Ҳаёт ширин, — дея шивирлади кейин у, — ҳеч кимнинг ўлгиси келмайди...

Йигит тиззаларини ерга тираб қайтадан онасининг оёқларини уқалашга тутинди.

— Ойижон хўрда пишди, берайми? — сўради хонага кирган кампирнинг кенжа қизи ва онаси ёнига чўкиб рўмолча билан пешонаси, юзини артди. — Тузалиб қолдингиз. Эртага худойини ўтказамиз...

— Умрингдан барака топ, — жавоб қилди кампир ва ўрта бўй, ориқ, салгина ғамдан кўзига ёш оладиган қизга термилди. — Олим, хизматингга бор, болам...

Олим аста қўзғалди. Ташқарига чиқди. Кампирнинг қизи онасига хўрда ичирди.

Кун оғди. Оқшом тушди. Пода даладан қайтди. Кушлар дарахт шоҳларига қўнди. Кампирнинг бир куни ўтди. Набиралари гуриллашиб ёнига киришди... гуриллашиб чиқиб кетишди. Хона чироғи ёқилди. Бемор ҳаёлан ўзига назар ташлади. Оёқ-қўллари тобора шишиб, шиш кўкрагига кўтариляпти. Сўнг бўйнига, ундан ҳалқумига кўчади... Шу тариқа санокли кунларига чек қўйилди... ҳозирча бу “сўнгги кун”нинг бошланиши бўлса керак... шиш миясига

кўчгандан кейин эса барчасига... тўғриси айтганда, бари бир эмасми! Овқат ўтмай қолди. Бир қошиқ хўрда билан тирикликни асраб бўлмайди. Тезроқ тугагани маъқул. Чунки ўзи узоқ ётиб “оҳ-воҳ” чеккан беморни ёқтирмасди. Тўнғич ва ўртанча қизларидан дарак йўқ. Ўртанчаси келмаса майли, болалари кўп. Кўпроқ тўнғичини кўргиси келяпти. Тўнғичи ҳам қариди. Лекин хасисроқ... асли унда ҳам айб йўқ. Қизлари кўп. Турмушга чиқараман, деб тун-кун сеп йиғади. Ўзбекнинг тўйи осонмас. У кутилмаганда тўнғич қизи ўтган йили эри сўйган қўй гўшtidан бир қadoқ ҳам қолдирмай сотиб юборганини эслади. Она, онадан бир қadoққина гўштни аямас бўларди. Начора, одам мол-мулкка ўч. Йиғади, теради, сўнг қолдириб ўлиб кетади. Қизиқ, она боласини дейди, бола эса ўз боласини... шундай қилиб фарзандлар ота-онасига қилолмаган яхшиликларни болаларига қилиб, улар олдидаги қарзларни узар экан-да.

Кенжа қизи меҳрибон, турмуши ҳам чакки эмас. Эри конда ишлайди.

Ховли тинчиди. Қизи кириб, ёнига ёнбошлади. Тез орада уйқуга толди. Чарчаган. Тун яримдан оғди. Олам сукутга толди. Кампир яна хаёлга чўмди. Кўзлари олдида Улуғ исмли чуваккина, умри бўйи эт қўймаган, оқ юзли онаси жонланди. Аломат гаплари билан аёлларнинг ичакларини узадиган онаси нонуштадан сўнг тўрдаги катта хонага ўтар, икки томонига икки ёстиқни қўйиб, йиғилган маҳалла қизларини ўқитар эди. Онасининг ёни, олдида ўнлаб китоблар очик турар, қизларга кўпроқ ғазал ўқиб берар, ёд олдиар, баъзан ғазалларни ўзи оҳангга солиб хиргойи қиларди. Ўша кезлар онаси аёл ва аёлликнинг бетакрор гўзаллиги, бола-чақа, эрларига кўрсатадиган илтифоти, вафоси, шунингдек, ҳеч кимга, жумладан, эркакларга ҳам маълум бўлмаган дард-аламлари, қайғу-ҳасратларини, инон-ихтиёрсиз турмушга чиқиш изтиробларини шу ғазаллар ва оҳанглар орқали ифодалар эди. У — сочлари ёйилган, яланг оёқ қизалоқ онаси ёнига чўкар, отин-қизларга термилар, хаёлларга ботар, кўзларига ёш олар, жимгина уларнинг дардларига шериклик қиларди. Хонани бирдан қизларнинг дардли овозлари гўлдирар, у ҳам жўр бўларди:

*Ул на гумбаздур эшиги туйнуғидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур макон.*

*Синдуруб гумбазни қизлар ҳолидин олсам хабар,
Юзларига парда тортиқлик турарлар бағри қон.*

У, ўн олти ёшни тўлдирди. Оёқ болдирлари, билаклари лорсиллаган, юзи қип-қизил, қовоқлари тўмпаёган, йўғон сочлари тақимиға урадиган қизни Расулвой деган йигитга унаштириб қўйишди. Онаси ва аёллар аламли ёр-ёрлар билан уни бегона, нотаниш уйга узатиб боришди. “Ёр-ёр” садолари осмону фалакка кўтарилган, эгарда Сайфиддин исм-ли укаси қалтираб борар, у эса тинмай ортда қолаётган қадрдон гўша — уйи, бўйдор, камсуқум отаси, укалари ҳақида ўйлар, эркин болалиги кечган ҳовлидан кўнгил узолмай пин-ҳон йиғлаб кетар эди.

Оппоқ отни аёллар қип-қизил гулхан атрофида уч марта айлан-тиришгани ҳам ҳозиргидай эсида. Кейин “ёр-ёр” садолари сўниб, уни аёллар, болалар қий-чувлар билан ичкарига кузатиб киришди. Сочи, ҳатто қош-киприкларигача сариқ эрини у илк бор чимилдикда кўрди. Аста-секин эрига кўникди. Ёқтириб ҳам қолди. Эрини эски илмдан хабардор қилди. Кейин хонадонда икки қиз туғилди. Колхоз янги тузилган, эр-хотин колхозга киришганди. Аста-секин қийинчилик даври бошланди. Бугдой унмади. Одамлар ёввойи жавдар, ёввойи мош териб кун кўришарди. Кейин ундан ҳам айрилишди.

Бир куни Ниёзмат исмли, димоғи билан гапирадиган қўшниси келиб эрини йўл четида, тут тагида ўлиб ётганини айтди. У жонҳолатда югуриб эрининг ёнига келди. Эрининг боши иккига бўлинган, ўроқ билан чопилганди. Маълум бўлишича, эри бола-чақа қорнини ўйлаб Совурвой исмли кишининг томига чиққан, ёйилган арпадан озгина ўғирлаган экан. Эгаси сезиб қолиб, ўроқ билан урган, сўнг мурдасини кўчага ташлаб, ўзи тутдан йиқилди, дея гап тарқатганди. Эрини тупроққа қўйди. Шу тун ухламай, икки қизини кўксига босиб, йиғлаб тонг орттирди. Тушига яна оққуш кирган, қоп-қора сув устида тинмай чирқираб учиб юрганди. У ҳеч кимга арз қилмади, ўзи колхозда ишлаб қизларини боқди.

Бемор тишларини гижиралатди. Танаси ҳарорати кучайиб, пешонасига тер қалқиганди. Томоғи қақраб, ниҳоят сув ичгиси келганини ҳис этди ва қўлини чўзди. Қизи уйғониб пайпаслади, чойнакни ушлади ва жўмрагини онаси лабларига яқинлаштирди. Кампир икки қултум чой ичди-да, эшикка қаради. Туриб ташқарига чиққиси, сой бўйига тушиб, турли томонга югургиси, қўшиқ куйлагиси, оққушни яқиндан кўргиси, дардларини ёриш орзуси туғилганини сизди. Бироқ туришга ҳам, қимирлашга ҳам мадори етмади. Такрорланмас — гўзал болалиги узоқларда қолиб, гўё хаёлий орзуга, ғаро-йиб бир тушга айлангану узоқлардан қўл силтаб

у билан абадийликка хайрлашар эди. Бу ҳол уни яна фикрга толдирди...

Яхши кунлар ҳам бошланди. Қариндош-уруғ, қўни-қўшнилар, ёш умринг хазон бўлмасин, турмушга чиқ, дейишди. Гангиб қолганди. Эндигина Самарқанддан институтни битириб қайтган Али исмли йигитдан совчи келди. Розилик билдирди, тўй бўлди. Али отасидан ёш етим қолиб, зиё излаб шаҳарга жўнаган, илмли бўлиб қишлоққа қайтган, бу орада онаси, икки синглиси ҳаётдан кўз юмганди. Али эрта тонгда мактабга чиқар, яланг оёқ, юпун кийинган болаларни гоҳ етаклаб, гоҳ опичлаб мактабга олиб борар, кузагиб қўярди. Етим болаларни уйида тарбиялар эди. У эрига қўмаклашар, болаларни ювиб-тарарди. Сал кун ўтмай Али районда биринчи бўлиб Москвага борди, орден олди. Шу йили районга катта ишга кўтаришди. Кейин эрининг “меҳнат дафтарчаси”га райисполком муовини, маориф мудир, мактаб директори, деган изоҳлар қайд этилди. Али баъзан райондан қурбақага ўхшаш қора машинада келар, қизлари, ўғилчаси, хотинини солиб далаларга олиб чиқарди.

Кампир сесканди, ёнига, қизига юзланди. “Шу қизимга қийин, — ўйлади у ва юраги оғир тортди, — содда, ҳамма гапга ишонаверди. Мендан кейин қийналади.”

— Тузукман, ухлайвер, — деди кейин у овози титраб, — уйқунг чала бўляпти. Ташқарига...

Қизи онасини етаклаб ёзилишга олиб чиқди, қайтадан жойига ётқизди. Кампир ухлашга уриниб кўрди, кўзини юмди, бўлмади. Хаёллари қочди. Шу тариқа у уруш бошлангани, эри унга билдирмай ҳарбийга ёзилиб кетган даврни хотирлади. Эри урушга жўнаган, колхоз юмушлари аёллар ва ўспирин йигитчаларга қолганди. У аввал аёлларга қўшилиб буғдой ўрди. Ҳаракатчанлиги, меҳнаткашлиги, йўқни йўндириши билан тез орада одамлар оғзига тушганди. Аёллар уни биригадирликка сайлашди. Энди у қизлари ва аёллар билан далада — хирмонда тунай бошлаганди. Дон ҳарбийга юбориларди. У буғдой ўриши, колхозчиларни овқат билан таъминлаши, бригадирлик қилиши, боз устига донни қўриқлаши зарур эди. Чунки ҳарбийдан қочганлар тунлари дайдишиб, хирмонга ўғриликка келишарди. Ҳаммасидан ҳам кўра мана шу масала қийин эди. Ўғрилар ундан қутилиш йўлини излашарди.

Эҳ-ҳе, боши нималарни кўрмади. Кундузи аёлларни кўнглини овлар, тунлари ўйин-кулги билан алдар, шу тариқа дардларини енгиллаштирарди. Кейин ўзи хоҳламаганда қўлини қонга ботирди, жигари қонига...

Кампирлар қатори аёллар болалари билан капаларда оддий по-хол устида ухлашарди. У эса икки ёшли ўғилчаси, тўрт ёшли қиз-часи ёнида ёнбошлаб, иягини кафтига тираб, бедор тунги сукутга голган оламини кузатар, тинглар эди. Бир куни бахтсизлик юз бер-ди... Тун ярмидан оғиб, олам тинчиганида қулоқларига от туёқла-ри дўпири эшитилди. Сапчиб туриб ташқарига чиқди. Тол тагига яқинлашди. Оғир меҳнатдан толиққан чоллар ҳам миқ этмай ухла-шарди. У диққатини бир жойга йиғиб атрофни тинглар, хирмон ортида писиб кузатарди. Салдан кейин икки отлиқ кўринди, ерга тушиб бугдой қоплай бошлади.

— Қимирламаларинг! — бўкирди у жон ҳолатда ва милтиқ теп-кисини кўтариб, қўндоғини кўксига босди. — Қимирласаларинг отиб ташлайман!

Ўғриларнинг узун бўйлиси апил-тапил отига минди. Қочди. Ор-тидаги ўғрига узилган ўқ хато кетмади. Қарсиллаган овозга “ўлдим!” деган фарёд қоришди. Ўғри турли томонга ағанар, оғзини кап-кап очар, чинқирар, бўкирар эди. Олам инсон фарёдига тўлиб-тошган-ди. Олам инсон қонига бўялганди. Гўё осмондаги яримта ой ҳам инсон қисматига йиғларди...

— Она! Онажон!

Бригадирнинг кўзлари олайди, қон миясига тепди. Ўзини тел-баларча ўғрига отди.

— Нима қилиб қўйдим?! — дея қичқириб юборди ва бурнига қон ҳиди ўрилиши билан эсанкираб қолди. — Жигарим, нимага ўғрилиқ қилдинг? Нимага тўғри келиб дон сўрамайсан?! Отанг, акаларинг, қондошларинг ҳарбийда қон тўкиб, сен учун Ватан учун курашса, сен нимага ҳарбийдан қочасан?!

Ўғрини бағрига босди, қонли юзи, кўзларидан қайта-қайта ўпди. Сўнг кўтариб аёллар олдига қайтди. Кейин нималар бўлганини эслолмасди. Ҳушига келганда қуёш чиққан, колхоз раҳбарлари йиғилишганди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, районга чақиритиб, машҳур Салим ўғрини отиб ташлагани, колхоз тинчлигини таъминлаганини ай-ғиб, уни мукофотлашди. У ҳўнграб туриб мукофотни иргитди.

— Мен одам ўлдирганим учун, инсон шаънига иснод келтирга-ним учун мукофот оламанми?! — дея ўшқирди раҳбарларга. — Қўлимни қонга бўядим. Бутун умр оналар мени қарғаб ўтишади. Бошқа бригадирлик қилмайман.

— Сиз Ватанга, халққа, қолаверса, ҳарбийда хизмат қилаётган қондошларингизга фойда келтирдингиз, — дея тушунтирди узун

юзли ҳарбийча кийинган раҳбар. — Сиз эзгу ишга қўл урдингиз.

Бари бир у сўзида турди. Бригадирликдан воз кечди.

— Юзим қора бўлди, — шивирлади кампир ниҳоят хаёллардан ҳақиқатга қайтиб. — Боёқиш Салим ёш эди. Уйланмаганди. Пушти-ни қуритдим.

“Нимага Ватанни ёв босса эркаклар қочади? Нимага одамлар ўғирлик қилади? Нимага бир-бирларини ўлдиради?! Ахир шусиз ҳам инсон умри қисқа-ку...” дея ўйларди кампир, лекин аниқ бир қарорга келмасди. Кўзлари олдидан ўша ёш, навқирон йигитнинг қонга бўялган кенг юзи, қон сизиб чиқаётган кўзлари, типирчи-лаётган қўл-оёқлари ўтаверар, қулоқлари остида эса “ўлдим!” деган фарёд жаранглаб турарди. Унинг юраги беҳаловат уриб, танаси беҳолланди.

— Ойи, нимага безовталанаяпсиз? — сўради ёнида ётган қизи.

— Тузукмисиз?

— Тузукмасман, — минғирлади кампир, — уканг қани?

— Ҳовлида ётибди.

— Чақир.

— Болам, — дея гап бошлади кампир ташқаридан шошиб кирган ўғлига. — Ўпкангни бос. Умринг бўйи ҳаприқиб юрасан. Ўқишингни тугатдинг. Уйлан. Мен кўролмайман чоғи... икки сигир, икки бузоқ боқиб қўйибман. Ўлимлигимга атагандим. Бир амаллаб мени кўмарсизлар. Сигир-бузоқларни сотиб уйлан. Йилимни кутиб ўғирма. Қирқим чиқиши билан уйлан. Ёзувчи бўламан, деб ўзингни ўтга-чўққа ураверма. Кун-тун ёзасан. Ҳали ҳам китобинг чиқмади. Ўқиш ҳам, иш ҳам бўлаверади. Одам бола-чақаси билан бут. Уйланмасанг, бола-чақа қилмасанг, пуштинг қурийди. Пуштсиз одам тақир ер. Ота-бобонг ҳеч қачон оч қолмаган. Сен ҳам оч қолмайсан.

— Оёққа туриб кетсангиз, майли, уйланаман, — шивирлади йигит терлаган бармоқларини бир-бирига сиқиб.

— Ўлим ҳақ, — деди кампир қатъий, — ўлмасдан ҳеч ким дунёга устун бўлмайди. Ўлган одам учун ҳамма нарса ўлади... Отанг билан ишинг бўлмасин. Қариди, майли, кўнглига теккунча ароқ ичсин. Бор, дамингни ол.

— Бозорга борайми, мол олиб келайми? Қурбонлик қиламизми?

— Керакмас. Етар. Ўлаётганимда ҳам бир жониворнинг жонига зомин бўлмай... Қарилар ўлади, ўрнини авлодларига бўшатиб беради. Шоҳнинг ҳам, гадонинг ҳам қисмати шундай. Улар ўлими ол-дидан тенглашадилар, болажоним. Сен тезроқ уйлан. Ўлимда адолат

бор. Мен ҳадемай ташвишлардан қутиламан.

Йигит юзини чангаллади, туриб ташқарига чиқиб кетди.

— Чой қўяйми, ойи? — деди қиз кампирга.

— Керакмас. Чой оёқларимнинг шишини кучайтиряпти. Опаларингни айтиб кел.

Кампир ёлғиз қолди. Энди у ўзини мутлоқ ўлимга тайёрлаганди. Шу кунгача яшаш учун кўп урингани, болаларини қурбонлик қилишга ундагани ўзига бачканаликдай туюлди. “Баъзан оч, баъзан тўқ яшадим, — ҳаёлидан кечирди кампир. — Лекин одамлар ҳақиқа хиёнат қилмадим. Мендан ёмон от қолмади...”

Кечга яқин хонага кампирнинг уч қизи ва ўғли йиғилди. Беморнинг истаги билан набиралари ҳам чақирилди. Кампир уларни жилмайиб қаршилади. Ҳаммасига қанд-қурс, китоб-дафтар олиш учун ўлимлигига йиққан пулидан улашди, сўнг пешоналаридан ўпиб, хайрлашди.

— Ҳовлига тушиб катта гулхан ёқинглар, — деди у қизларига, — ўтинни кўпроқ қаланглар. Олов эрталабгача ўчмасин. Ота-боболаримиз қадим-қадим замонларда оловга топинганларида шундай қилишарди. Марҳумни шундай кузатишарди...

— Ойи, ойижон... — қизлар йиғлашди.

— Чиқинглар, — гўлдиради беихтиёр кампир. — Кўнглим олов гусаяпти. Ота-боболар қадим-қадимда марҳумнинг қабрига ҳам шам ёқишарди... боринглар, мени ранжитманглар. Ҳой, Маърифа! Раҳматли бувингнинг қўшиқлари эсингдами?

— Эсимда, — шивирлади тўнғич қизи.

— Олов ёнғач, ўша қўшиқни айт. Бор овозингда айт. Бир эшигай. Онагинамнинг руҳи ҳам эшитсин... деразани катта очиб қўй. Олов шуъласи ичкарига ҳам кирсин. Танамни ёндирсин...

Деразани ланг очиб қўйишди. Қизлар ҳовлига тушишди. Ўртага баланд қилиб ўтин қалашди. Ёқишди. Болалар — кампирнинг набиралари шодон қичқириб гулхан атрофида айланишар, на отоналари, на тугаб бораётган бувилари, на эртага боражак мактаблари ҳақида бош қотиришарди. Кампирнинг қизлари эса гўё тошга айланиб, гулханга термилишар, ғамгин-ғамгин қадимий турк қўшигини куйлашарди:

*Қора рўмолим қўлимда,
Қараб қолди йўлингда.
Сариқ рўмол қўлимда,
Сарғайибман йўлингда...*

Гулхан ловуллаб, гуриллаб, атрофга сон-саноқсиз учқунлар сач-ратиб ёнар, алангаси осмону фалакка туташар, ўтинлар қарсиллаб ёрилар, турли томонга учар, болалар тинмай қичқиришар, уч қиз ва бир ўғил эса тинмай қўшиқни такрорлашар эди.

Тун тугаб борар, тонгнинг янги нурлари оламни аста-секин мунаввар этар, қушлар чуғурлашар, жониворлар мудраб ғимирлашар эди. Кампир тобора нурсизланиб бораётган кўзларини ташқарига тикар, гулхан шуъласини хира илғар, қўшиқ оҳанги ҳам қулоқларига хира эшитиларди. У ўзини кўк нимчада гоҳ яланг оёқ, яланг бош, гоҳ пиликли сочларини қумлоқ сой соҳилида югуриб юргани, гоҳ сув сатҳида сузаётган оққушнинг сузаётгани, баъзан ўзини келинлик либосида, от устида кетаётган ҳолда, сўнг ловиллаб ёнаётган гулхан атрофида айланаётган, гоҳ аёллар билан бугдой ўраётган, кейин эса Салимни отаётган, гоҳ қизлари, ўғли, набираларини қучаётган, гоҳ эса тобут устида лопиллаб бораётган ҳолда кўрар, энтикар, ҳансирар, аста жимиб қолар эди.

Нихоят, оламни қоронғулик қоплади. Сўнг тинчиди. Овозлар ҳам тинди. Тингани кез кампирнинг оёқ-қўллари даҳшатли бир вазиятда силкинди, кейин бутун вужуди ҳаракатдан тўхтади...

Ташқарида гулхан ёнар, энди шашти, тафти бир оз сусайган, қўшиқ оҳанги ҳам сўнганди. Фақат болаларнинг овозларигина кутарилгандан кўтариларди.

Эртаси куни кампирнинг қизлари қабристонга чиқиб шам ёқиб қайтдилар... Шомга яқин эса осмонни оппоқ оққушлар тўлдириб, кунчиқардан кунботарга қараб учиб ўтишди...

УЧИНЧИ БАҲОР

Оғир сукунат чўкиб ётган ер сатҳидаги оппоқ қорлар эриб бўлди. Бу ёғи бошқа фасл... ёмғир фасли... Ёмғир фасли ҳам бошланди. Осмони қоплаб ётган қора булутлар кечга яқин қуюқлашди-да, шаррос ёмғир қуйди. Димиққан, қоронғи ва зах бўри ини — гор деворларига шиддат билан урилаётган ёмғирнинг шашти тонг ёришиши олдидагина бир оз сусайди. Аста-секин осмон ёришиб, илк тонг нурлари бутун борлиқни, жумладан, уч кундан бери тўлғоқ азобида тўлғанаётган ёш Бўрининг кулбаси — горни ҳам мунаввар этди. Ҳомиладор тарғил Бўри ёмғир шиддат билан ёғаётган кездеги нотинчлик ва ёмғир тинганидан кейинги хуш ҳаво ва осойишталикни ҳам яхши ҳис этди, ёшли кўзлари ва дардли қалби бахтиёрлик нури билан ёришди. Бу, узоқ мудатли, сурункали ёмғирдан

кейинги, яъни ер ва жамики тирик жониворлар учун Яратгanning кўрсатган эҳсони эди. Баҳор бошланиши олдидан бир-икки кун мана шундай шаррос ёмғир қуяр, сўнг осмон чарақлаб кетар, яъни эр ва жамики тирик жониворлар учун табиатнинг кўрсатган эҳсони эди. Баҳор бошланиши олдидан бир-икки кун мана шундай шаррос ёмғир қуяр, сўнг осмон чарақлаб кетар, табиатда намхушлик фасли бошланарди. Кўкатлар ер қобиғини ёриб, сўнг тепага кўтариларди. Ёввойи ҳайвонлар инларидан ташқарига чиқиб хилват ерларни излаб топиб, ўзларини офтобга солишарди. Оҳ, бундан буюғи роҳат-фароғат даври... баҳор! Назокатли, нафосатли фасл! Эт жунжикмайди, қиш бўйи увишиб чиққан томир, пайлар яйраб, тез ва чаққон ҳаракат қилишга имкон туғилади. Ахир рақиб — овчидан қочиб қутулишнинг ягона йўли ҳам шу тез ва чаққон ҳаракат эмасми! Эҳ, қанийди, тезроқ бўшалса-ю, танасини узлуксиз сиқаётган сим-сим оғриқдан қутулса.

Ёш, ҳомиладор Бўри шу қаби табиий туйғу билан оғир, жуда оғир увиллаб бошини девор томонга ташлади. Шишган бурни, қуруқшаган, қақраган лаблари орасидан ҳаво сўриб, шу тариқа узоқ хирилаб ётди.

У эндигина уч баҳор юзини кўра бошлаган, бу унинг илк бор кўзи ёриши эди. Ёш Бўри шу онгача тўлғоқ азоби ҳақида бирон-бир тушунча, туйғуга эга эмасди, ҳозиргидек ёлғизланиб ҳам қолмаганди. Дарди кучайган сари ёлғизлик азоби қалбини баттарроқ сиқа бошлади. Очлик, тунлари тентиращдан ҳам кўра ёлғизлик азоби оғир экан. Овчининг ўқи ҳали уни бирор марта жароҳатламаган, ўқ азобини фақат тасаввур қилибгина даҳшатга тушар, бироқ тўлғоқ азоби эса тасаввурида жонланган ўқ азобидан минг бор кучлилигини мана, энди ҳис этди. Учинчи баҳор юзини кўргунча у онаси катта тарғил Бўрининг ортидан, ризқ излаб чопган кезлари, вақт етиб мана шундай ҳолга тушиши мумкинлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаганди. Онагинаси, уни дунёга келтирган меҳрибонгинаси — тарғил Бўри қаёқларга кетди? Нимага келмайди?! Ахир онаси бирор вақт уни ёлғизлаб қўймаган, фарзанди учун ҳамзоти — бўрилар билан бир неча бор тишлашганди-ку! Нима бўлди ўзи?! Наҳотки шунчалик бераҳм... Ким билади, балки икки оёқда юрадиган қуролли овчилар уни отиб олишдимикин?! Оҳ, қани ҳозир онагинаси ёнида бўлсаю оёқлари, пешонасини яласа, ялайверса, вужудидаги оғриқни олиб ташласа, азоблардан холос этса! Ёлғизлик дардидан қутқарса... У ҳам онагинасининг иссиқ, юмшоқ тафтини туйса, туяверса... Кейин онаси бир парчагина гўшт

келтириб берса.

Ёш, ҳомиладор Бўри ниҳоят туришга, оғриқ, очлик ва ташналик азобини унутишга уринди. Бари бир дарди енгиллашмади, ташналиги баттар кучайди. Сўнг қорнида қаттиқ санчиқ кўзғалди-ю, кўз олди қоронғилашди. Бу мутлақо бош-қача санчиқ эди. Оғриқ пайларини бўшаштириб юборди, кутилмаганда хаёлини ўлиш, ундан ҳам бошқачароқ — мангуга йўқолиб кетишга ўхшаш туйғу эгаллади. Тезроқ кўзлари юмилсаю қайтиб очилмаса... У ҳушига келгач, яна ўнгланишга киришди, бўлмади, панжаларидан бошланган сим-сим оғриқ танасига, ундан миясига кўчиб ҳолсизлигини оширди. Кейин танаси гўё тикан санчилгандай жимирлашиб, ўрнини дарҳол иссиқлик қоплади. У танаси ловиллаб ёна бошлаганини сезди ва ёниш оқибатида содир бўлаётган беҳоллик ва иситмани ўтказиб юбориш учун тумшуғини чўзиб очди-ю, шаҳд билан девордаги илдизни тишлади. Оғир, жуда оғир увлаши оқибатида ғор жаранглаб кетди. Энди у қаҳр ва ғазаб билан илдизни ғажир, кўчиб чиққан кесакларни қўшиб чайнар, қақраган тили ачишар, очликдан эса ичаклари гўлдирар, қуруқ илдиз бўлақларини ютиш мадорсиз Бўрига осон бўлмаётган эди. Илдизни чайнайвергач, дарди бир оз енгиллашгандай туюлди. Мазасиз тупроқ кўнглини оздириб йўталтирди. Тўсатдан қорни билан орқа оёқлари ўртасида кўзғалган санчиқдан кўзлари олайиб, тишлари такиллаб кетди. Юраги “гуп-гуп” ураётгани, санчиқ эса оғриқ билан алмашгани, сўнг қорни қаттиқ силкинганини ҳам у яхши ҳис қилиб турди. Бу туғилажак болалари азоби эди... Улар ёруғ дунёга келишлари олди-дан оналарини азоблаётгани, кўзи ёриши яқинлашиб қолганини ёш ҳомиладор Бўри дарҳол сезди. Унинг шишган қовоқлари орасидаги ғамгин кўзлари, ҳароратли лабларида мамнунлик ва осуда жилмайиш содир бўлди. Бу — тилсиз жониворларга, умуман, тирик жон, яъни она ва оналикка хос илк бахтиёрлик туйғуси ифодаси эди. Мана шу тирик жонгагина хос муқаддас туйғу беихтиёр оналик меҳрини жўштириб юбордию оғриқ азобларини ҳам бир неча дақиқа унутишга мажбур этди.

Бироқ бахтиёрлиги узоққа чўзилмади. Очлик, ташналик, оғриқ азоби турли томондан совуқ ва ёқимсиз панжалари билан унинг ҳилвираб турган танасига яна чанг сола бошлади. У, уч кундан бери шу тахлит тўлғанар, на уйқуси, на ўнгида ҳаловат бор эди. Бўри ерга баттар қапишди, чап юзини тупроққа босди. Бирдан хотирасида илк бор оёққа турган, қорин тўйғазиш илинжида онаси ортидан ташқарига чиққан кезлари жонланди. Хотиралар унинг

қисқа муддатли ором, яъни ўз-ўзини алдаш, оғриққа бардош бериш вазифасини ўташи керак эди. У, ўшанда, диркиллаб, тарғил жунларини селкиллашиб онаси ортидан ташқарига чиққанди. Катта тарғил Бўри ҳуркак ва оч назар билан атрофга аланглаган, тумшуғини қўтариб теваракни узоқ қузатган, ҳид олганди. У эса бир туғишган икки бўри боласига қўшилиб майда, учли тишлари билан онасининг жунларидан тишлаган, тортқилаган, ирғишлаб ўйнаган эди. Уч бўри боласи шу тариқа кимсасиз, яйдоқ яйловда кунни кеч қилишганди.

Тентираш бошланишидан бир ой олдин у илк бор совуқ ва зах ғорда ёруғликни кўрган, “инг”лаган эди. Онаси лаби билан уни ва яна икки боласининг жунларини ялаб қуритган, ялаб-ялаб кўзларини ҳам очган эди. Мана, ниҳоят ўша ҳол ўзининг бошига ҳам тушди. Дарвоқе, жунлари қуриб, кўзларини очганида онаси ва туғишганлари хира тумандай туюлгани ва сўнг онаси тумшуғи билан ўзига тортгани, юмшоқ, иссиқ бир нарсани узоқ туртиниш-суртинишдан кейин топиб олишига қўмаклашгани, у лабларига чалинган нарсани миқ-миқ сўргани, сўргани сари иссиқ ва лаззатли суюқлик оқиб томоғига, ундан қорнига ўтгани, сўнг ёнбошлаб мудраганини ҳам яхши эсларди. Ғор ичи ёришар, сўнг қорон-ғилашар, у туғишганлари билан олишиб чарчагач, онасининг маммасига ёпишар, оппоқ, лаззатли сутини сўра-сўра, охири кўзларини юмарди.

Бир куни онаси ғорга катта бир суякни судраб киргани, у бошқа бўри болалари билан тишлашиб олишгани, егани, кейин ташқарига чиққани, тўсатдан нимадир гумбирлагани ва онаси болаларини эргаштириб жонҳолатда ғорга қочгани ҳам хотирасидан қутарилмаган эди. Онаси! Оҳ, қани у? Туғишганлари-чи?! Эрта ё индин кўзи ёрийди... У ҳам, албатта, онасига ўхшаб ерда, зах тупроқда акиллаб ётадиган болаларининг жунларини ялайди, ялаб кўзларини очади... Бир амаллаб эмизгунча чидайди-да, кейин ташқарига чиқиб қорнини тўйғазиш йўлини излайди. Қорин тўйғазиш онсонмас. Тентираш керак. Тентираб овчиларга дуч келиши мумкин. Ғо-йибдан пайдо бўлиб, ўқлар узиб танани қақшатадиган, оппоқ қорни бўриларнинг қип-қизил қонларига бўйядиган шу овчилар бошқа бўрилар қатори унга ҳам кўпдан бери кун бермасди. Улар унга ҳам, ажлодига ҳам нима учундир кўз тикканди... Нега, нима учун?! Тўғри, бўри инсон наздида озорли ва мутлақо кераксиз жонивор эди. Шу сабабли бўрини йўқотиш қўйига тушганди. Бироқ ҳозирча Парвардигорнинг жонзотига ачинмаётганди. Ҳатто бўри-

лар касал ва касаллик тарқатувчи ўлимталарни еб, инсон зотини офатлардан сақлаши ҳақидаги тушунча билан ҳам қизиқмаётганди...

Бўрининг эти жунжикди. Илинж билан бошини кўтарди. Галдаги кўзгалган оғриқ уни шу аҳволга солди. Бу гал оғриқ орқа оёқлари тарафда қаттиқ санчиқ билан кўзгалганди. Санчиқ, ўзини чангалзор орасига урган кезларидаги каби қовоқларга санчиладиган тиканлардай кучли оғриқ билан кўзгалиб, оёқларигача қаттиратиб юборди.

Кутилмаганда бир бор онаси, туғишганлари билан тулки боласини қувишгани, етиб олишиб, тишлашиб бир зумда хомталаш қилишгани, у тулки суякларини ғорга судраб келганини эслади ва орзиқиб тамшанди.

Бўрининг овқатга бўлган ҳисси кучайди. Бу ҳол кўзлари олдида яна онасини намоён қилди. Оҳ, қани у?! Онагинаси — катта тарғил Бўри ҳозир бирор нарсани судраб кирса, очлик азобидан халос этса... Қорнини тўйғазиб, тумшуғини онасининг оёқлари устига қўйиб тинчгина ухласа. Онасининг қизғиш, ҳароратли лаблари увишиб бораётган панжаларини илитса-ю, қонлар оқишини тезлатиб, пайларини ёзса, болалик даврига қайтарса. Кейин кўнглини эзаётган, қалбини ҳасратга тўлдириб ташлаган тор ва зах ғорни тарк этиб ташқарига чиқса, чопса-чопаверса, оёқлари чигилини ёзса! Наҳотки, бўрининг қисматини шу зах, тор, зимистон ғор ҳал қилса...

Бўрининг танаси қалтирай бошлади. Онаси, ҳомиладорлик ва ёлғизлик дарди, кимсасиз ғор бирдан даҳшатга айланди ва азобига азоб қўшди. Зимистон ва зах ғор — онаси, ўзидан олдин ўтган аждоди ҳам туғилиб ўсган, вақти билан бирин-кетин тарк этган шу кулба-ғор эндиликда азоблар маконига айланди.

Қизиқ: нега онаси келмай қўйди? Ахир у севимли фарзандининг ҳолидан хабар олиб турарди-ку! Ўтган баҳор у икки ёшни тўлдириб, овчиларни доғда қолдириб юрган кезлари бир парча гўштни судраб келиб тўлғоқ азобида тўлғанаётган онасига илинмаганмиди. Ўша кўни онасининг қонталаш кўзлари ёшланиб, боласининг тумшуғи, қулоқлари, кўзларини ялаганди-ку. Онасига ачиниб кўзи ёшланганди. Меҳрибон боласини наҳотки унутган бўлса... Ё яқин атрофда овчилар изғиб қолишганмикин?..

... Ҳазонли куз фасли охирлаб, осмондан илк бор майда оппоқ қор ёққач, бўрилар учун таҳликали кунлар бошланарди. Ғор атрофига овчиларнинг изи тушар, бўрилар тун чўкишини кутишарди.

Сўнг у ҳам ташқарига чиқар, димиққан, сиқилган кўнгли ёришиб, қор ямлар, ямлайверар, шу тариқа ташналигини қондирарди. Кейин эса қаршидаги тепалик томондан тушиб келадиган кўкраги кенг, қулоқлари динг, оёқлари йўғон кўк Бўрини кутар, кўргач ёнига чопиб бориб суйкаланарди. Кейинчалик у фақат шу кўк Бўрини кўриш илинжида ташқарига чиқар, чопиб, ағанаб уни қаршиларди. У илк бор кўк Бўрини кўрганда қонлари жўшиб қизиқ аҳволга тушганди. Сўнг у томон интилаверди. Кўк Бўри ҳам унга яқинлашиши билан мулойим бўлиб кетар, тарғил кўзларида эса оташин бир меҳр туйғуси мавжланиб суйкалар, ҳазин ва маҳзун увларди. Бундай кезлар икки ёш бўри ўзларини мутлақо эркин ҳис қилишар, ўлим ва қўрқув, овчиларни қисқа муддатга унутишарди. Улар тун бўйи қувишар, бир-бирларини думалатишар, авайлаб тишлашар, тишлашлар аста-секин ялаш билан алмашарди. Оҳ, ўшанда унга қандай яхши бўлган эди!.. Овчилар ва уларнинг таъқибчи туйғусидан ташқарида ҳукм сурарди. Кўк Бўри танасининг бир бўлагига айлангану, ундан ажралишнинг иложи йўқдай туюларди. Бир куни улар тўдадан ажралишиб чиқишди-да, дайдиб кетишди. Энди уларни на очлик, на ташналик илинжи қийнарди. Қувишиб, олишиб тунни тонгга улашардилар. Ҳатто, шамол ҳам, оёқларига уриладиган кўкатлар муҳаббат ҳиссида ўртанаётган ёш урғочи Бўрига лаззатли туюларди. Кўк Бўри жуфтининг кўзлари, кулранг тумшуги, оёқлари, қулоқларини ялаб эркалатар эди. У бу роҳат ва фароғат қанча вақтга чўзилганини билмасди. У фақат вужуди эриб, эриётиб, гўё кўк Бўрининг вужудига қоришиб бораётганини ҳис этиб турарди. Ҳаттоки, териси ҳам яйраб кетганди. У бундай лаззат, роҳатни илк бор онасининг оппоқ, иссиқ, яъни ухлатиб қўядиган оромбахш сутини эмганда туйганди. Ўша кезлар ғор ҳам, совуқ ҳам, олам ҳам лаззат, фақат лаззатга айланган, у лаззатлар оғушида эркин-эркин нафас оларди. У ғаройиб дамлар хазон бўлди. Умрининг қайсидир лаҳзаларини хазон қилиб сўлди. “Кўк Бўри! Оғир дамларида уни ташлаб кетди-я!..”

Оҳ, қани ўша бахтиёр дамлар! Ўша кун эмасмиди, тилсиз жониворларнинг вужудларида илоҳий ва самовий бир куч тошиб кетиб, овчилар олдидаги тутқунликдан қутулиб, ўзларини мутлақо эркин ҳис қилишгани! Кейин улар тепалик ошиб ўтаётганларида ваҳший тўда — ҳамжинсларига дуч келишганди. Тўлин ой мовий бўшлиқлар аро сузиб борарди. Қутурган бўрилар тўдаси шу ойдинли кечада катта бир қора Отни ўлжа олишганди. От ингичка, узун оёқларини ёзиб-йиғиб, керилган бурун катаklarини кериб, киш-

наб, шиддат билан чопарди. Ой нурида отнинг ичига тортиб кетган қорни, тўлқинлардай силкинаётган ёли ва унинг турли томондан тишлаб хомталаш қилаётган ваҳший тўда — бўрилар аниқ кўриниб турарди. Тишлар отнинг сонларига кирт-кирт санчилар, санчилган еридан қип-қизил қон отилиб чиқарди. Қоп-қора отнинг вужуди илма-тешик бўла бошлаганди. Ниҳоят оқиш Бўри отнинг тумшугидан тишлаб олди-ю, бошқа қўйиб юбормади. От мункиб кетди. Бўрилар эса устидан босди. От хириллаб қолди. Тарғил Бўри Отнинг кекирдагига ёпишиб, кирсиллатиб чайнашга киришди. От кишнар, дард билан, ҳасрат билан аламли пишқиар, тишларини бир-бирига урар, лекин туришнинг иложини қилолмаётганди.

Ёш, тарғил Бўри таҳлика ва қўрқув туйғусидан қалт-қалт титраб, ҳаётини сақлаш учун ёвузликка қарши шиддат билан курашган, кураша-кураша енгилган ва оқибат суякларигина қолган Отга ачиниб термилганди. Чунки, у бундай воқеага илк бор дуч келаётганди. Аммо қорин тўйғазиш хирси раҳмдиллик туйғусидан устун келди... Ўшанда илк бор ўз ҳамжинси — бўрилар қисмати унга аён бўлганди. Ўша куни қорни оғриб, эзилиб орқасига қайтган, тарғил Бўри ҳамласи ва қора От талвасасини кўзлари олдидан қочиролмаганди. Бўлажак она бўри шу туйғу таъсирида узоқ азобланиб келганди. Ўша воқеадан сўнг у тирик жониворларга ўзича ташланмас, бўрилардан қолган ўлимтиklar билангина қорин тўйғазарди.

Ниҳоят у оғриғини енгиллаштириш мақсадида ўзини у ён-бу ён ташлади. Тўлғоқ оғриғи кучайгандан-кучайиб борарди. На онаси, на кўк Бўридан дарак бор эди. Оғир дақиқаларда бир-бирларини ҳимоя қиладиган оқибатли бўрилар қани?!

Ҳомиладор Бўри азоблар тўлқинига фарқ бўлаётган кез бирдан кучли шамол қўзғалдию ғор оғзидаги тупроқларни ичкарига уфурла бошлади. Оҳ, қандай яхши-я! Турли кўкатларнинг ҳидини олиб кирган илк баҳор нафаси Бўрининг танасини яйратиб юборди. Тана ҳарорати бироз пасайдию, лекин очлик, ташналиги аксинча кучайиб, овқат ейишга бўлган иштиёқини бир карра оширди. Ҳалаён билан бошланган иштиёқ бирдан уни, бор кучини оёқларига жамлашга, панжаларини ерга қаттиқ тираб туришга мажбур қилди. Тураркан, қақраб кетган оғзини очиб, бурчакдаги юз, минг маргалаб чайналган ва оқ ем бўлиб кетган суякни ялаш ниятида тилини чўзди. Чайнади, ялади. Аммо на бир лаззат, на бир маза туйди. Ой-куни яқинлашганидан бери у мазани ҳам фарқ қилолмай қолганди. Бироқ бу гал суяк маза бермагани аниқ эди. Суяк ғажилиб, шимилаверганидан мутлақо таъминини йўқотганди. У суякни ялар,

пайларини шимар, бари бир кўнгли таскин топмаётгани. Фақат пайларни сўлаклари билан намлар, у шу сўлакларнинг аччиқ таъминигина туяр, бу кўнглига таскин бериш ўрнига, аксинча, баттар очиқтирар эди.

Кутилмаганда у “инг”лаб юборди. Тўсатдан танасида даҳшатли оғриқ кўзғалди-ю, кучли силкиниш билан алмашди. Вужудининг ярми — белидан паст қисми беҳолланди ва бошини айлантириб, кўзларини тиндирди. “Ўласан! Энди ўласан!” Гўё кимдир тинмай фарёд чекарди. У қалт-қалт титради. Галдаги силкиниш эса чўзилгириб ташлади ва вужудининг ярмини — белидан юқорисини беҳолликка солди. Силкиниш ва оғриқ танасини гўё кесар, кесиб гашлаётган эди. Қаттиқ ўқчиш натижасида бирдан оғзидан тахир суюқлик оқиб тушди, лекин бу сувми, қонми, фарқ қилолмади.

Ҳушидан кетган Бўрининг вужуди бирдан енгил тортди... кейин ингичка овоз янгради-ю, қулоқлари динг бўлиб, кўзлари ёришиб кетди. “Инг!” Бола, болажоним... Танасидан тер қуйилаётган ва терлар мутлақо ҳолдан тойдирган Бўри дарҳол орқасига ўгирилишга, биринчи жажжи фарзандини кўришга уринди. Лекин тобора кучайиб бораётган санчиқ ва силкиниш бунга имкон бермади. “Инг!” — бу иккинчи овоз эди. Санчиқ ва силкинишнинг мароми бузилди. “Инг!” — учинчи овоз. Учинчи овоздан сўнг она Бўри гандираклаб кўзғалди, сўнг “шилқ” этиб ерга йиқилдию бошини кўтармади. Фор ичини “инг-инг!” овозлари тўлатиб юборган, янги бўшалган она Бўрининг қулоқлари остида шу овозларгина тинимсиз жаранглар, у эса турадиган, кўзғаладиган аҳволда эмасди.

Ниҳоят у кўзларини очди, тумшугини ерга тираб, оёқларини зранг ростлади-да, бошини кўтариб орқасига ўгирилди. Уни бу гал ўз ихтиёрисиз туришга, орқасига ўгирилишга оналик меҳри мажбур қилди. Ерда ағанашиб ётган уч боласини кўрар экан, она Бўрининг кўзлари олди ёришди, ийиб кетди ва тортган, тортаётган азоблари бир сонияда унутилди-қолди. Ҳа, уни шу кезги ҳолсизлик, очлик, ташналик, сим-сим оғриқдан оналик меҳри холос этди.

Она Бўри болаларини оёқлари орасига оларкан, навбатма-навбат юнглари ялай бошлади, кўзлари очилишига қўмаклашди. Уч бўри боласи туртина-суртина охири она Бўрининг юмшоқ, иссиқ маммасини топиб олишди, тамшана-тамшана сўришга киришишди. Оппоқ, лаззатли сут бўри болаларининг лаблари орасидан сизиб чиқар, томоқларидан “култ-култ” ўтар, оналари вужудидаги оғриқни тобора енгиллаштирар эди.

Олам ва горга аста-секин осойишталик чўкди. Тунги зулмат эса қуюқлашди. Бўри болалари мудрашар, эринибгина сут эмишарди. Узоқ бедорликдан беҳад чарчаган она Бўрининг кўзларини ниҳоят уйқу босди, салдан кейин эса ҳеч нарсани сезмай қолди. Уйғонганда эса тонг ёришиб келар, олам, гор бирдай жимжит эди, очлик ва ташналик унинг танасини аёвсиз кемирарди. Она Бўри болаларини уйғотиб юбормаслик учун аста кўзғалди, титраётган оёқларини аранг ерга босиб, гандираклаганича гор оғзига яқинлашди. Ўзи, болалари очликдан нобуд бўлиши ҳақидаги тушунча уни ҳамон ташқарига чиқишга ундарди. У гоҳ болаларига, гоҳ ташқарига термилиб, бир нафас чўққайиб ўтирди.

Осмон шаффоф эди. Олам, жумладан, Бўрининг қоронғи, зах, гор кулбаси — горга ҳам боҳор келганди. Ҳаётнинг абадийлиги, умрининг боқийлигидан дарак бериб турувчи бу йилги баҳорда ҳам сойлик, тепаликларда турли қушлар учиб-қўниб, ҳазин чирқирашар, борлик яшнаб бораёттанди. Баҳор нафаси оламни мунаввар этар, ҳаво сўриш, сўраверишдан Бўрининг қулф-дили очилиб, танаси яйраб борарди. Она Бўри оёқларини ростлади-да, сойлик томон юриб кетди. У баъзан тўхтаб нафасини ростлар, гоҳ чўзилар, турар, кўзларига илинган нарсаларни ҳидлаб кўрарди. Шомол эскандан-эсар, очиққан, мадорсиз Бўрининг иштаҳасини очгандан-очар, ердан ёмғир ва димиққан тупроқ ҳиди анқир, димоғини қитиқлар эди.

Оҳ, у мана шу дақиқаларни орзиқиб кутмаганмиди! Кутганди! Гарча азоблар билан бўлса-да, бари бир тароватли баҳорга ҳам етиб олди. Энди, табиийки, томирларининг чигили ёзилиб, қонлари оқиши тезлашади. Ҳадемай кучга тўлади. Болалари ўсади. Бошлаб ташқарига чиқади.

Она Бўри гандираклар, ризқ излаб ҳамон илгариларди. Очлик, ташналик уни узлуксиз олдинга ундар, болаларга бўлган меҳри эса орқага қайтишга мажбур қиларди. У кичкина ҳалқоб сув қаршисида тўхтади, тилини чиқарди-да, чўзиб тамшанди, тамшанаверди. Ташналиги бир оз қониб, танаси яйрагандай туюлди, лекин очлиги кучайди. Кейин у тепаликка қўтарила туриб, “итбурун” ўсимлигининг тагига тумшуғини сиқди. Тили серуруғ мевага етиши билан яқин-атрофда нимадир гумбирлаб кетди. Сўнг она Бўрининг кўзлари, миясида ловиллаб олов ёна бошлади. У олов тафтига бардош беролмай, “ув”лаб юборди. Орқа оёқларини тишлади. У гурли томонга ағанар, тинмай увлар эди.

“Болалари!” Мана шу тушунча ва туйғу уни кўзғалишга, қочишга ундади. Олдинги оёқларини ерга қаттиқ босиб, бўкса ва орқа оёқла-

рини судраганча ғор томон силжиди. У танасининг ярмини тиклаб, ярмини судраб ғорга яқинлашди. Миясида гүё: “Нега мени отдинг? Сенга қандай зиён етказдим?! Очлик, ташналик, тўлғоқдан энди-гина қутулганим учун отдингми?”— деган тушунча ифодаланаётган эди. У ихраб, увиллаб, ерни қип-қизил қонга бўяб ҳамон болаларининг ёнига яқинлашарди. Ғор оғзи ва ичидаги тупроқлар усти ҳам қип-қизил қонга бўялди. Она Бўри увиллай-увиллай ниҳоят танасини тупроққа ташлади. Алам билан кесак, тупроқларни чайнади. Салдан кейин эса танасини ёндираётган олов аста-секин сўнди. Сўнгани замон ўзи ва болалари ҳақидаги ҳис танасини мутлақо тарк этди. Тарк этган кез эса, юмуқ кўзлари адоғига қалқиган икки томчи ёш узилиб юнгига тушди, сўнг думалаб қуруқ тупроқ устида қотиб қолди.

Шу пайт ташқарида кучли, жуда кучли шамол кўтарилдию ғор ичига ёпирилиб кирди. Она Бўрининг атрофида уввос солиб айлана бошлади. Шамол ўзи билан узоқлардан гүё қандайдир хитоб, фарёдларини ҳам олиб келарди. Бу хитоб, фарёдларда дараксиз кетган катта тарғил Бўрининг овози ҳам, бошқа овозлар қатори эзгу ниятли онанинг хитоб ва фарёдлари ҳам бордай эди: “Оҳ, она қизим! Севимли фарзандим! Сен оламга келишинг учун қанчадан-қанча азоблар чеккандик. Не ҳасратлар билан ўстирувдик. Ана шу бетакрор улуғворлик, тараққиётини ана у одам — овчи маҳв этди! Сен ўлганинг билан тилсиз жонвор — бўрилар жинси қуриб кетмайди. Сен болаларинг қонида ҳали узоқ яшайсан! Болаларингни эса ўзимиз паноҳимизга оламыз! Вақт етар, инсон болалари ҳам менга сиздай азиз фарзанд эканлигингизни тушунар... сизларни қириш ўрнига ҳимояга ўтар... Ухла! Ухлайвер!”

Шамол тиниб, ғорга оғир сукунат чўмган дамда уч бўри боласи ўрмалашиб она Бўри бағрига киришди-да, туртина-суртина мамасини топиб олишди. Эма бошлашди. Лекин бу ҳол узоққа чўзилмади. Сут бу гал ёпишқоқ эди ва ёқимсиз маза бераётанди. Эмишнинг иложи йўғийди. Очикқан бўри болалари шу ондаёқ ўрмалаб, қорин тўйғазиш мақсадида ташқарига чиқишди. Чиқишлари билан юмшоқ ва илиқ қўллар уларни бирин-кетин олиб тўрга солишди. Бўри болалари онаси сутини ёпишқоқ ва ёқимсиз бўлиб кетгани сирига тушунолмагани каби тўрга тушиш сирига ҳам тушунолмадилар... Энди улар авайланиб ҳайвонот боғига олиб кетилаётганди.

Олам узра баҳор кезарди. Бу ёш она Бўри орзу қилган учинчи баҳор эди...

Учинчи баҳор келганди.

Ота шер гўё панжарали қафасда туғилганди. Панжарали қафас унинг учун ватанга айланган эди. Ҳис, тушунчаси ҳам шу ватанга мослашганди. Олам, одамларни ҳам илк бор шу панжарали қафас ичида кўриб, таниган эди. Ташқи олам билан қафас, ўзи билан инсон орасидаги фарқни ҳам шу панжарали қафас ичида англаб, қонига сингдирганди. У “инсоний ўйинлар”ни ҳам шу ерда ўрганган, илк калтакларни ҳам шу ерда еб, шу ерда кўниккан эди. Аждодлари Ватани — узоқ ўрмонзорлар, ям-яшил кенгликлар, ота-онасининг иссиқ бағридан юлиб қафасга ташланганидан кейин у инсоний ўйинларни калтаклар зарбидан, мажбурият юзасидан, қолаверса, қорни учун бажарарди. Кексайгач эса зерикишдан, кун ўтказиш учунгина ижро эта бошлади. Калтаклар, қафас эндиликда унинг учун оддий ҳаёт вазифасини ўтарди.

Тўрт томони йўғон, оғир темир панжара билан ўралган қафас ва сув, овқат учун қўйилган мис товоқ унинг бор бисоти эди. Шу бисоти билан ватани — қафас гўё унга гўзал туюлар эди. Икки олам — еру осмон гўзаллигини у мана шу панжарали қафасда кўрар, шундай тасаввур қиларди. Ташқи оламга ўз хоҳиши билан истаган пайтида чиқолмаслиги, кўнгли тусаган овқатни еёлмаслиги, вақтида ухлолмаслиги, қора терга тушиб асрлик бурчини бажариши гўзаллик тушунчасига мутлоқ зид эди. Ватани — узоқ ўрмонзор, яшил кенгликлар ва ёлдор ота шер, ёввошгина она шер, бирга чопиб ўйнайдиган қондошлари ўқтин-ўқтин тушларига кирар, узоқларда хира туман янглиғ жонланарди. Тушларидагина орзулари ушалиб, ўша қондошлари билан эркин-эркин ўйнар, қувишар, муздек дарё сувидан ичарди. Туш! Бахтиёр дамлари ҳам фақат тушларида юз берарди. Шерлар табиатан йиғламас, лекин у шерлар орасида биринчи бўлиб, узоқ ўрмонзорларни қўмсаб панжарали қафас ичида йиғлаганди.

Ота шер йигирма беш йиллик қафасдаги оғир умридан сўнг муддаосига етиб қариган, жуфти — она шер ўлимидан кейин эса мутлақо чўкиб қолган эди. Она шер ўтган йили кузда обдон инсоний ўйинларни ўйнай-ўйнай, оғир калтаклар зарбидан сўнг чўлдай озиб ўлган, мурдасини олиб чиқиб ташлашганди. Ота шер жуфти — она шер ёнида кўз ёшларини тиёлмай, ҳафталаб овқат, сувга қарамай ўтирганди. Қафасга кўниккани каби аста-секин жуфти ўлимига ҳам кўникди. Эҳ, қафас уни нималарга кўниктирмади... не-не азамат шерлар қафасга кўниколмай хасталанди, ўлиб ҳам

кетдилар. Ота шер ўлмади, ҳаммасига кўникди. Шерларнинг султонни эканлиги, бардошлилигини кўрсатди.

Панжарали қафасда яна икки шервачча — эркак ва ургочи шер ҳам яшар, улар ота шер ва марҳум она шернинг болалари эди. Илгари ҳам ота-она шер бир неча бор жуфт фарзанд кўришди, бироқ улар панжарали қафасга кўниколмай, оламдан бевақт кўз юмишди. Кейин мана шу икки шерваччагина туриб қолди. Бу шерваччалар ҳам ота-онасини шу панжарали қафасда танишган, ота меҳрига ҳам шу ерда тўйиб, онасининг иссиқ, лаззатли сутини ҳам шу ерда эмишганди. Улар ажодларининг ватанлари — узоқ ўрмонзорларни билишмасди. Улар уч ой ота-она бағрида бўлди. Кейин ёндаги қафасга қамалди, бир неча кун сувсиз, овқатсиз қолдирилиб, аёвсиз калтакланди, сўнг истаганларича овқат, сув берилди. Шу тариқа инсоний ўйинларни ўрганишди. “Инсон хоҳишига қарасак, қорнимиз тўяр экан, сув ичарканмиз”, деган табиий тushунчага мойиллик билдиришди.

Ота шер кутилмаганда оғир дард — юраги сиқиладиган дардга учради. Бунга яна ташқи интиқлик сабаб бўлди. Таш-қи олам... у ерда ҳамма нарса мавжуд. Қушлар эркин-эркин учишади, сувлар ҳам эркин-эркин оқади... истаган томонингга чопасан, истаган овқатингни ейсан, сувингни ичасан... қани энди ўша ташқи оламини гушларида эмас, ўнгида кўрса... чиқсаю, майли, ўлса...

Мана шу туйғу шернинг кекса юрагини беҳад эзар, дардига дард қўшарди. Ватани — узоқ ўрмонзорларда устига сим тўр ташлаб асир олган, ота-онаси, қариндошларидан жудо этган, ҳисобсиз кўз ёшларини тўқдирган ва калтаклар эвазига инсоний ўйинларга кўниктирган хўжайини — пахмоқ соч, юзига упа-элик суриб юрадиган, тор шим киядиган аёл уни мана бугун назаридан қолдирди. Аёл инсофга келиб уни таш-қи оламга олиб чиқса, мухлислари — томошабинларининг хитоб-олқишларини сўнгги бор эшитса, сассиқ ва димиққан панжарали қафасдан қутилса...

У кун-тун, тун-кун қафас ичида айланар, ётар, турар, халоскори — аёлни кутар, келавермагач, юраги сиқилиб, панжарани гишлар, шу тариқа аламдан чиқарди. Тун чўзилгандан-чўзилар, тонг эса отавермасди. Кун ботгандан кейингина эшик очилар, аёл кириб бола шерларни ҳайдаб чиқиб кетар, у эса унутиларди. Тун ярмида болалари муддаоларига етиб, чарчаб қайтар, у ташқи олам-ҳавосини фақат болалари нафаси орқалигина туярди.

Бугунги тонгни оттириш, айниқса, унинг учун чидаб бўлмас машаққатга айланганди. Тун чўкиб, қафас эшиги очилганда эса

вужуди чексиз ҳаяжонга тўлди. Аёл чамаси бугун инсофга келганга ўхшайди, чунки жилмайиб кирди. Ҳозир... Оҳ, ҳозир уни ташқи оламга, томошагоҳга олиб чиқади! Ўйнатади, у эса инсоний ўйинларни баҳоли қудрат бажариб, содиқ мухлисларини хушнуд этади, олқишларини эшитади.

Болалари, аждодлари яшаб ўтган озод ватанларидан мутлақо беҳабар шу болажонлари, болаликларига боришиб бефарқ, лоқайдлик билан тинч ва осойишта ухлашяпти. Толиқишган... Баъзан чўчиб тушишар, ҳуркак оталарига қарашар, қўрқув ва таҳликаларни унутиб қайтадан уйқуга толишарди. Уларнинг бугунги тушларига ҳам одатдагидай аёлнинг қамчиси, қафас, инсоний ўйинларгина кирарди. Болаларига термилиб оғир изтироб чекаётган ота шернинг хаёлидан эса ватани — узоқ ўрмонзорлар ўтарди. У хаёлан қисқа муддатга болалигига қайтар, қондошлари — қафасдан ташқаридаги ёввойи шерларга қўшилиб шоду хуррам олишишга уринарди. Ёввойи қондошлари эса уни турли томондан таъқиблашар: “Сен қулсан, қафасга кўниккансан, ўша қафасинг билан бирга даф бўл! Хўжайининг — аёлнинг оёқларини яла!” — дея гўё дашном беришар, у эса ёшли кўзларини мўлтиратиб: “Ахир, қафасга мен ўз хоҳишим билан кирганим йўқ! Болалигим, кучсизлигимдан фойдаланишиб тўрга солишди, менинг бошимга тушган кулфатлар сизларнинг бошингизга тушиши табиий...”, — демоқчи бўларди.

Нихоят қафас ортида аёл кўринди. Бўйдор, ориқ, кўзлари катта, упа-элик қовоқларини салқитган носамимий шу аёл унга кўпдан бери эътибор бермай қўйганди. Унинг куч-қуввати, ёшлигини хазон айлагани ҳақида ҳам бош қотирмасди. У аёлни кўриши билан кекса юрагида мавҳум бир меҳр ҳисси кўзғалди, юнги тўкилиб гўмтоқлашган думини силкитиб оёқларини ялади. У шундай хушомад қилишга маҳкум эди. Аёл ундан кўп нарса олган, кўп нарса қарздор эди. Аёл ундан хоҳлаганидан ҳам ортиқ улушни олган, бироқ ота шер ҳозирча орани очди қилолмай келарди. Бу ҳол бугун э эрта албатта, юз бериши зарур эди.

Болалари... уларнинг йўриғи бошқа. Улар ёш. Уларни ҳали кўп бахтсизликлар кутяпти. Ота шер қариди, ҳадемай ўлади ва ҳаёт ташвишларидан — аёл зулмидан қутулади. Болаларининг у билан ишлари йўқ. Она шергина унга қайғуради, тунлари ёнидан кўзғалмай, ялаб-юлқарди. Энди эса у ҳам йўқ...

Аёл ота шернинг хушомади — ялинишини совуққонлик ва хунук тиржайиш билан қаршиларди. Бари бир у ранжимади. Ран-

жишга ҳаққи ҳам йўқ эди. Илгарилари — янги қафасга тушган кезлари аёл эшикни очар, самимий жилмаяр, кунига ярайдиган шерни кучар, силар, сийпалар, конфетлар билан эъзозларди. Ҳозир ҳам аёл унга конфет тутади. Бу гал аёл ота шернинг кўзларида бесаранжонлик аломатларини кўргани, юраги дов бермагани учунгина шундай қилди. “Ташландиқ” шер ҳам бунини дарҳол англади. Аёлни саросимага солмаслик ниятида ҳурпайган юнглари билан силпиқлаштирди. Аёл қафасда ҳаддан заёд сиқилган шерга термилди ва унга ўтказган зулми эвазига қачонлардир ҳалокатга учрашига тахминан ишонди, ҳис этди. Чунки шер ўйнатувчилар эртадир-кечдир майдонда, шерлар панжалари остида ғажиб ташланганини аёл кўп бор эшитган, кўрганди.

Аёл тутган конфетини шер олмагач, ерга, ёнига ташлади, шу билан юраги бир нави енгил тортиб қафас эшигини очди. Шер-ваччалар уйғонишди, оёқларини ёзишиб керишишди. Аёл жилмайиб урғочи шер ёнига чўқди. Кўзлари, пешонасини силади, конфет берди. Урғочи шер конфетни ямлади. Лекин бола-эркак шер конфет ейишдан бош тортди, ириллаб аёлни кузатди. Аёлнинг алдовлари, шафқатсиз калтаклашлари, мажбурий ўйинларга солишлари ёш шернинг жонига тегиб, жонидан тўйдирган, энди ҳаммасига қарши исёнга шайлангани важоҳатидан яққол сезилиб турарди. Аёл иккинчи бор бола эркак-шерга конфет тутди, шер эса ириллаш, ҳўмрайишдан нарига ўтмади.

— Нафасингдан қон ҳиди келади, — гўлдиради аёлнинг ранги оқариб, — йиртқичлигингга борасан. Одамга эл бўлмайсан.

Эркак шер аёлнинг гапини ҳам кекли ҳўмрайиши билан қаршилади. Унинг қаршисида гўё: “Сен мени қафасга солдинг-ку! Йиртқич менми, сенми?!” деган маъно англашилди. Шернинг гурқи тобора шафқатсизлашиб бораётгани аёлни сескантирди. Бу шервачча фавқулодда шиддати, кескинлиги—одамни ёқтирмаслиги, қутилмаганда бало-қазодай ташланиб қолиши, шикаст етказиши, яъни қобил-мўмин отаси, мурасачи синглисига ўхшамаслиги билан аёл-ҳўжайинини ҳарчанд кўрқув, таҳликага солиб келарди. Аждодларининг исёнкорлик руҳи қонида кундан-кун хуружга минаётган шу эркак шер қўзғалиб ҳамлага шайланганди, ота шер ичкарига ўқтай отилиб кириб, боласининг олдини тўсди ва аёлни ўлим хавфидан асради. Урғочи шер эса орага суқулиб ажратди ва кекса отасини ёш, кучли акаси ҳамласидан қутқариб қолди. Эркак шер сотқин отаси қаршисида ноилож ириллаш билан чекланди. Аёлнинг қалбида ҳимоячиси — ота шерга нисбатан кучли бир меҳр

туйғуси кўзгалди. “Боёқиш қари шер, — ўйлай бошлади аёл. — Қандай олижаноб. Шу кунгача мени ранжитмади. Лекин ана у боласидан яхшилик кутиб бўлмайди. Тишларидан қон томади. Бугун ё эрта менга шикаст етказиши тайин. Ота шерни бугун албатта, ташқарига олиб чиқаман”.

Аёл, ниқобли, темир кийимли алоҳида “жазо тўдаси”ни ёрдамга чақирди. Улар эркак шерни тиканли чўқморлар билан роса калтаклашиб, ҳолдан тойдиришди. У қонига бўялиб, қобил-мўмингина бўлиб отаси, синглиси ортидан эргашиб майдонга йўл олди. Шерлар майдон ўртасидаги тиглар қадалган, оловли тўсиқлар қаршисида тўхташди. Томошагоҳда ҳайқириқлар кўтарилиб, олқиш садолари янгради. Бу—ота шер ҳурмати учун кўрсатилаётган илтифотлар эди. Майдон ўртасидаги ўнлаб тўсиқлар, тўсиқлар устидаги тиглар қадалган ҳалқачаларда ловуллаб олов ёниб турарди. Шерлар мана шу ҳалқачаларга тегмай, зарар етказмай ўтишлари зарур эди. Очлик, сувсизлик, ҳисобсиз калтаклар уларни шу қонунга кўниктирганди.

— Ҳа, жонворлар! — аёлнинг одатий носамимий овози эшитилди ва қамчинини қарсиллатиб шерларига “кўзғалинлар” ишорасини билдирди. Урғочи шер узатилган конфетни еди-да, тумшуғини ялаб олдинга интилди. Ўнлаб тигли, оловли ҳалқачалардан бир зумда сакраб ўтар экан, ортига қайтди, галдаги конфетни олиб шоду хуррамлик билан ўз ўрнига бориб чўкди. Аёл қамчинини ҳозирлаб эркак-бола шерга яқинлашганди, у катта, оғир панжаси билан қамчинини уриб ерга босди-да, ўткир тишларини кўрсатиб ириллади. Худди шу пайт ота шер яна боласига ташланди, ерга ағанатиб босди. Эркак-бола шернинг кўзларида: “Ҳу, сотқин ота! Мени ҳам ўзингнинг кунингга солмоқчисан-да! Билиб қўй, бари бир сенинг йўлингни тутмайман! Мени эголмайсанлар... Ана у зулумкорни бари бир чайнаб ташлайман!” деган ифода акс этди. Эркак шер пайт пойлаб сапчиб турди ва отасининг елкасидан тишлаб силкиб юборди. Синглиси яна отаси ёнини олганиди, акаси уни ҳам ерга ағанатиб чайнади. Аёл алоҳида “жазо тўда”сини дарҳол ёрдамга чақирди. Эркак шер яна қонига бўялиб, муддаосига етиб калтакланди. Ота шер бир четда боласи — эркак шерга термулар, кўзлари ёшланарди. Чунки, боласи биринчи марта отасига қарши жиддий исёнга кўчганди. Лекин ота шер ранжимасди, аксинча, кўзлари очилиб, тетиклашди. Боласи уни илк бор ўз қисматига, қисматини қора қилган аёлга жиддий қарашга, йўқотган, хазон этилган умри эвазига рақибидан ўч олишга ундади. Ота шер аёлни

деб болажонини чиндан ҳам ранжитганди. У хатосини тушуниб: “Болам, янглишдим, мени кечир”, дегандай, гўё ўкинч билан боласига термилди. Ўз-ўзидан нафратланди.

— Ҳой, эҳтиёт бўл! Йиртқич йиртқичлиги боради.

Ота шер атрофга — мухлисларга кек ва ғазаб билан қаради, гишларини ғичирлатди. “Жазо тўдаси” боласини ҳамон калтаклашар, боласининг бурни, оғзидан қон оқарди. Ота шернинг юраги увишиб, жунини ҳурпайтирди. “Жазо тўдаси” томан юрди ва лабларини буруштириб ириллади, ҳамлага ҳозирланди, бироқ кўтарилган чўқморларни кўриб шаштидан тушди. Эркак шер ноилож ғиғли ҳалқачалар орасидан ўтди. Лекин алдаш, кўнглини овлаш учун аёл узатган конфетни олмади, ҳатто, ўгирилиб ҳам қарамади. Навбат ота шерга етганди. Унинг вужудига титроқ югурган, саросимада ҳалқачаларни кузатарди. Ниҳоят у оғир қўзғалди. Катта, қора бурнини ялаб ортига тисарилди, ҳалқачаларни мўлжалга олди. Бир неча бор сакрашга шайланди, аммо журъат этмай, ҳар гал шаштидан тушаверди. Кўзи тиниб, боши айланди. Узоқ муддатли иккиланиш, эсанкирашдан сўнг жиддийлашиб олдинга талпинди. Бари бир қарилиги, аёл қаршисидаги қўрқув, мухлисларнинг савлати босгани сабабли гандираклаб тўхтади. Шу кез уни кўпроқ йиқилиб қолиши ва қайтиб майдонга чиқолмаслиги изтирови қийнар эди.

Аёл қамчини кўтарди. Ота шер бу гал ўлар-тириларига қарамай сакради. Худога шукур! Биринчи ҳалқачадан ўтди. Иккинчи... учинчи... мана, ниҳоят, тўртинчи тўсиқ... Оҳ, шу тўртинчи тўсиқ яна унга бахтсизлик келтирди! Машаққатли, даҳшатли тўсиқ! У тўртинчи тўсиқдан ўтаётганида бирдан мияси чайқалди, кўзлари тиниб, гавдаси мувозанатини йўқотди. Боз устига юнглари чирсиллаб ёна бошлади. Танасига ўт кетди. Кейин “гуп” этиб ерга йиқилди. Йиқилгани кез бошига саноқсиз қамчи ёмғири ёғилди. Танаси тилинган, куйган жойлари ачишар, оёқлари эса қалтирар эди. Кимдир ёнаётган юнгларини ўчиришга тутинди. Аслида ота шернинг бўйни узилиши ва танаси ёниши, аёл ва томошабинлар таъқибидан қутулиши керак эди...

У атрофга аланглар, чироқлар шуъласи кўзларини қамаштирар, гиришган-буришган башаралар тинмай уни таъқиблар, болалари эса ҳуркишиб, узоқлардан оталарига мўлтиллаб қараб туришарди.

— Аблаҳ, қари махлуқ! — қичқирди аёл шерни савалаб. — Юзимни ерга қаратдинг!

“Хўжайин, хўжайинжон! — фарёд чекарди гўё кекса шернинг

юраги. — Кечир. Қаридим, сенинг ўйинларингга бош-қа ярамайман чоғи... менга қафас маъқул шекилли, пешонамга фақат қафас ёзилганга ўхшайди...”

Парвардигор ота шерни ҳам бошқа шерлар каби эркаламаганди. Тилдан маҳрум этганди. Табиат тил ўрнига унга ҳис-туйғу, куч-қудрат ва ниҳоят эркинлик ато қилганди. Эндиликда у куч-қудратдан ҳам айрилган, эркини эса аёл топтаганди. Ота шер мана шу ашаддий ҳақиқатни тил билан ифодаолмай қийналарди. У аёлнинг гапига тушунар, буйруқларни астойдил бажарарди. Бунга эрксизлик, қафас, калтак ва қорин балоси мажбур этганди.

Аёл қамчинини кўтарди, силкитди. Ота шер эса “ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас” қабилида иш тутиб, шиддат билан кўзгалди. Қаҳр, ғазаб билан галдаги ҳалқачалардан ўтаверди. Оҳ, бу гал толеси кулиб боқди! Ўтмасликка мухлислари ва аёл олдидаги ғурури йўл қўймади.

У бир зум нафасини ростлаб, сўнг мамнун бир кайфиятда болалари томон юрди, яланди.

— Қойил! Ота шерга шарафлар бўлсин! — кекса жониворнинг содиқ мухлислари уни қутлай бошлашди. Аёл ҳам пешонасини силаб конфет тутди.

Навбат галдаги тор ва хавфли тўсиққа етганди. Тўсиқ баланд ва тор эди. Бу тўсиқдан ўтиш ҳар қачон ҳам унинг учун осон бўлавермасди. У сўнгги бор мана шу жон оловчи тўсиқдан ўтиши зарур ва шарт эди. Чунки, бу галги тўсиқ яна узоқ муддатга қафасда қолиш, қолмаслик масаласини ҳал қиларди. Болалари... уларга осон. Улар ёш. Ёшлик, роса кучга тўлган давр қаёқдаю куч-қувватдан ажраган қарилик фасли қаёқда. Умр бўйи қафасда ётавериш оқибатида оёқларига юк тушди.

Ўйинни биринчи бўлиб яна урғочи шер бошлаб берди. Қафасга мутлақо бефарқ, калтакдан ўлгудай қўрқадиган шу урғочи шер мурасачилиги билан бу гал ҳам отаси, акасининг ғашини келтирди. У баланд, хавфли тўсиқдан ҳам чаққонгина ўтди ва ўзига аталган конфетни олиб ютди. Бироқ эркак шер яна катта, оғир панжаларини ерга уриб аёлга қарши исёнга кўчди. “Жазо тўдаси” калтагидан кейингина кўзғалишга мажбур бўлди. Томошагоҳни ёриб юборгудай бўкириб, сакради. Томошабинларнинг кўзлари унга қадалди. У довдираб ўзини тигли, оловли ҳалқачага урди. Кўзларини очганда у ҳалқача билан бирга қалин, тукли мато устида дума-лаб борар, тиглар танасини қиймалар, олов эса юнглари чарсиллатиб ёндиради. У шиддатга минди, ўнгланди, ортига ўти-

рилди-да, ўз хоҳиши билан қафасга кириб кетди. Содиқ мухлислари эса бошларини эгиб қолишди. Олқишлашмади. Ота шер юриб борар, назарида ўзи ўзига даҳшатли туюлар, аёл, болалари, ҳатто мухлисларидан ҳам нафратлана бошлаганди. Кўнглига ҳеч нарса сиғмас, фақат ўлимни ўйлар эди. Ўзини қафас ичида ҳис этгач, қансираб қолди. Қафас! У қафасда эканини, ундан ҳали-бери қутилолмаслигини мана энди очиқ-ошкор англади. Кутилмаганда у ёшлиги, айни куч-қувватга тўлган кезларидаги каби шиддатга минди, вужуди янги бир ҳаяжондан ларзага келиб, белидаги тигли, оловли ҳалқани тишлаб силкиди. Чайнади, лаблари, милклари тилингани, куйганига ҳам парво қилмай, парча-парчаларга бўлиб гашлади. Ортидаги аёл дарҳол тўхтаб, ота шер қиёфасидаги йиртқичлик ва исённи кўриб даҳшатга тушди, кўзлари олайди, бир неча бор сесканиб, ўзини четга олди. Шер аёлга еб қўйгудай термилар, кўзларида эса рақибни туфайли чеккан ғам-ғуссалари, дард-аламлари, шунингдек, мана, мана қаршисидаги зулмқордан шафқатсизларча ўч олиши мумкинлиги, олганда ҳам бутун умр чеккан азоб-ангизлари учун ҳам ўч олиши шартлиги аниқ сезилиб турарди.

— Ота шер... — гўлдиради аёл қора терга кўмилиб. — Сенга нима бўлди? Нимага менга бунчалик ёмон қараяпсан?!

“Қарайман, қарашга ҳақлиман, — дерди ота шернинг аёвсиз нигоҳи гўё, — қаридим, қафасингда умримни хазон қилдинг. Яна, нимага қарайсан, дейсан-а! Мана энди орани очди қиладиган пала етди...”

Аёл жониворнинг аянчли нигоҳига бардош беролмай ортига чекинди. Ота шер эса қадрдон кулбаси — қафасда яна танҳо қолди. Оғзидан сирқираётган қонларини ялаб чўзилди. Кўзлари беихтиёр юмилди, ёшланди. Хотирасида ногаҳоний эркин чопиб юрган болалик кезлари, ота-онаси жонланди. Юраги бирдан гупирлаб ура бошлади. Қафас! Қиймаланган танасини қафас баттар сиқар эди. Энди қафасга бош-қа чидолмаслигига мутлақо иқрор бўлди, ҳис этди...

Аёл бола шерларни қафасга қамади, устларидан қулфлади. Шу билан инсоний ўйинлар ниҳояланди. Қафас ичи хиёл ёришди. Ота шер боласи — эркак шерни кузатди. Эркак боласига шу кунгача эътибор бермагани, ургочи боласига нисбатан у кўпроқ юрагига яқинлиги ва жонидан ортиқроқ севишини илк бор тушунди. Шу эркак боласи қафасга, чекланган эрксизлик қонунларига мурасиз қолиши, унга қарши исён қилиши, ҳатто чек қўйиши мум-

кин... Аёл — хўжайинига ташланганида ота шер унга қарши бориб янглишганига астойдил иқрор бўлди ва хижолат тортиб бошини эгди. Ваҳоланки боласи мурсога, аёлнинг зулмларига кўниккан отасининг кўзларини очиш, ўз-ўзига, қора қисматига жиддий қарашга ундаганди-ку! Ҳа, эркак боласидан кўп нарса кутиш мумкиндай кўринади...

Тун, чексиз-чегарасиз тун чўкди. Аёл бола шерларни таш-қи оламга ҳайдаб чиқди, ота шер эса яна унутилди. Тўр-эшик устидан қулфланди. Шу билан азамат шер ва унинг ҳис-туйғулари ҳам қулфланди. Қулф! Йигирма беш йиллик умр! У буни бугун аниқ сезди.

Шернинг кўзлари ҳасратга тўлиб панжарага яқинлашди. Қулфга термилди ва тумшуғини панжара орасига суқиб қулф-ни чайнади. Тишлари зирқираб, жағи қаришиб ортига тисарилди. Йигирма беш йиллик умр, қафас... панжара... қулф... бир лаҳзада буларни парчалаш осонмас-да... Ташқи оламда бола шерлар ўз бурчларини адо этишар, қора терга тушишиб ҳаллослардилар.

— Ота шер қани?

Бечора мухлислари уни эслашяпти. Демак, ҳали ҳам эзгуликка, катта қудратга ошиқмандлар бор экан. Уларга шарафлар бўлсин! Бари бир улар ҳам аёлнинг ҳамтовоқлари, йўқса қафасга киришиб, шерларнинг сурункали азобидан қутқаришарди. Улар меҳнатдан толиқишган. Уларга томоша керак, шерларни қафасдан халос этишса, ҳордиқ олишмайди, томошасиз қолишади. Ўзлари қафасдамас... тигли, оловли ҳалқачалардан ўтиш пешоналарига битилмаган, шундай экан, қандай қилиб ҳам улар қафас азобини тушунишсин... улар оҳорли кийимларини кийишиб, бола-чақалари билан томошагоҳга ташриф буюришади. Шерлар эса қафасда умр ўтказишиб, қафасда ўладилар. Уларнинг кейинги авлодлари ҳам шундай қисматга маҳкум. Устларига сим тўр ташланиб ватанлари, қондошларидан жудо қилиниб, узоқ ерларга олиб кетилади. Қафас шундай қудратни ҳам маҳкумликка кўниктиради. Қафасда эса жинилик кетмайди, жинилик қилиб бўлмайди, хўжайинига бўйин бермаган шернинг тақдири тайин: совуқ сувга ташланиб, ойлаб боғлаб қўйилади, калтакланади ва фар-ёдини ҳеч ким эшитмайди, шу тариқа озиб-тўзиб ўлади. Ҳолидан хабар оладиган топилмайди. Чунки, қонун хўжайин — аёлнинг қўлида, у ўзи жорий қилган қонун билан шерларни истаганича жазолайди. Ахир жониворларнинг султони, яъни тенгсиз бир куч-қудирати — шерни очиқликда асраш мумкинмас-да, хавф-хатар туғдирадиган куч-қудрат на-

фақат қафас, қулфда сақланишга маҳкум. Йўқса, аёл-хўжайиннинг ҳолига маймунлар йиғлайди...

Ота шер ичкарида болалари, ташқи оламни қўмсаб, ғамгин-ғамгин увиллар, лаб, милклари оғриғига дош беролмай тўлғанарди. Мана у еру қўкни ёриб юборгудай ўкирди, аёл, томошабинларни ҳам кутилмаганда таҳликага солди. Кейин у қисқа-қасқа ўқчиди, оғзидан қон аралаш зардоб тушди. Ҳолсиз ерга чўзилди, кўзлари олдидан Ватани — узоқ ўрмонзор, ота-онаси ўта бошлади. Аста-секин илк бор сим тўрга тушган кунларини эслади.

Эркин-эркин ўйнаб юрган ўша кунларнинг бирида ўрмонга қуролланган одамлар оролаб қолди. Ота-онасига ўқ узишди. Улар гангиб йиқилишгач, одамлар бола шернинг устига сим тўр ташлашди. Машинага ортишди. Қаерларгадир олиб жўнашди. Оч, сувсиз узоқ йўл босди. Ниҳоят қафас... ота-онаси хушига келиб, маъюс увлашиб бола шерни излашди. Бола шер эса изсиз йўқолганди. Узоқ, нотиниш ерларда, қафасда ётиб Ватани — ўрмонзор ва ота-онасининг кўз ёшлари билан хотирлади. Аввал у қўлга ўргатилди. Бари бир овқат емади, сув ҳам ичмади, лекин очдан ўлишни ҳам истамади. Овқат, сув илинжида, калтаклар эвазига аёлнинг ҳийланайранглари аста-секин кўникди. Ҳатто, инсоний ўйинларни баҳоли қудрат бажара бошлади. Ана қувончу, мана қувончу! Аёл уни қучди, истаганича овқат, сув берди. “Фақат, аёлнинг раъйига қарасамгина қорним тўярган”, деган тушунча, туйғу қонига сингиб, янги-янги азобларга ўзини ураверди. Мухлисларнинг олқишлари қуш ёқиб, копток тепди, устида аёл ва маймунларни кўтариб турпи томонга чопди ҳам. Ит, эшак, хўроз, илонларга ҳам эрмак бўлди. Орқа оёқларига туриб рақсга ҳам тушди. Бироқ маймунларга ҳеч ҳам кўниколмади. У ўрмонзорда яшаган кезлари ҳам маймунларни ёқтирмас, қувар, тутуб олса чайнайверарди. Маймунлар дарахтларга чиқишиб, тилларини кўрсатишиб уни мазах қилишар, устига шохлар ташлашарди. Жини ёқтирмайдиган ўша маймунлар кейинчалик елкаларига чиқишиб истаганларича мазах қилишди, аламларини олишди. Бир қур хўжайини — аёл йиллаб ўйинларга ўргатган воситачи — сотқин бир маймунни чайнаб ташлади. Эвазига аёлдан ҳисобсиз калтаклар еди, бари бир воситачи — сотқин маймунларни ёнига бош-қа йўлатмади. Оҳ, уни нималар, кимлар эрмакламади! Ҳаммасидан ҳам кўра кексайиш, кексайганда қафасда ганҳо қолиш дарди уни оғир қайғуга ботирди...

Ота шер орзиқиб кутган лаҳза яқинлашди. Аёл бола шерларни қафасга қамади. Ортига ўтирилди. Ота шер эса аёлни маъюс кузат-

ди. Бугун ота шер оғриб ётар, танаси ҳарорати кучайиб, антикар, суяклари сирқирарди. У сания сари туришга уринар, бироқ мадори етмасди. Унга меҳрибон қўллар зарур эди. Меҳрибон қўллар йўқ... Ота шер шу зайлда узоқ ётди. Аёл бола шерларни яна ҳайдаб ташқарига чиқарди. Тишқарида яна ҳайқириқлар янграр, ота шернинг бағрини эзарди.

Тун яримдан оққанда ота шернинг кўзларига қон қуйилди. Турқи эса ҳаддан зиёд йиртқичлашди. Урина-урина кўзгалди. Аёлга, чорасизликка қасдма-қасд турди. Панжара томон силжиди. Қонлар томирларини ёргудай шиддат билан оқар, танасини дақиқа сари ларзага солар, руҳи аёл—рақибидан ўч олишга, олганда ҳам ақл бовар қалмайдиган даражада ўч олишга чорлар, ташқи олам — эркини эслаганда эса титроғи баттар кучаярди. У ниҳоят телбаларча панжарани тишлади, бу гал тишлари ҳам зирқирамади, аксинча, куч-қувватга тўлди, мустаҳкамланди. Унинг қаршисида ягона йўл — курашиш, яъни бутун кучи, сўнгги имконияти билан аёлга қарши курашиш йўли ястаниб ётар, энди бу йўлдан четлашишнинг асло иложи қолмаганди. Курашади, енгса қафасни абадиятга тарк этади, енгилса қафасда ўлиб кетади ва аёл унинг мурдасини истаганича ҳақоратлайди — тепади, қиймалайди-да, хумордан чиқади. Жуфти — она шер аллақачон ўлган. Болалари! Энди улар билан ҳам иши йўқ. Оёқларига туришди. Қафас! Урғочи боласи қафасга осонгина кўникди. Унга бари бир... Эркак боласи кўни-колмаяпти, аста-секин у ҳам кўникар... кўникмаслигига қўйишмас... Ҳуқуқсизлик — калтак, занжирлар шерларни нималарга кўниктирмайди... балки кўниколмас... аёлнинг бошига етар...

Тун, қоп-қора тун чўкди. Ота шер аввал болаларига эътибор бермади. Уйқуга толганларидан кейин эса сабри чидамади. Оталик гуйғуси жўшиб, ёнларига яқинлашди, навбатма-навбат ялади. Кўзлари жиққа ёшга тўлди... У эрталабгача мижжа қоқмади. Аёл ҳақидаги фикрлар ҳам миясини тун бўйи тарк этмади. Йиртқиқчилик ҳисси ниҳоясига етиб, кўзгалди. Турли томонга юриб, қонсираб бораётган тишларини бир-бирига уриб, тун бўйи ўкириб чиқди, рақиб — аёлни ҳам, болаларини ҳам тинчитмади.

Умри хазон фаслига юз тутган ота шер оғир-оғир энтикди. Қулф туширилиб, эшик очилди. Ота шер юнглариини ҳурпайтириб рақиб — аёл томон силжиди. Оёқларига суркалган болаларининг елкаларидан тишлаб четга улоқтирди. Болалари ярми очик эшикка суқилишиб, ўзларини ташқи оламга уришди. Қафасда ота шер билан аёл юзма-юз тўқнашди. Икки рақибнинг кўзларида нафрат ва ғазаб,

алам ва ўч, кек ва даҳшат, бир-бирларига ҳеч қачон дўст бўлмагани, бундан кейин ҳам дўст бўлмасликлари аниқлиги ва ниҳоят орани очди қиладиган палла яқинлашди, деганга ўхшаш аломатлар акс этарди. Аёл шивирлар, кўзлари қинидан чиққудай бир аҳволда қаршисидаги йиртқичнинг номини атаб инсофга чақирар, ота шер эса қонталаш кўзлари, мутлақо йиртқичлашган нигоҳи билан аёлни таъқиблар, панжарага сиқиб борарди. Аёл ёнига ўтирилиб қочишга шайланганди, ота шер даҳшатли бир ўкирик ва даҳшатли тезлик билан ташланди. Шу лаҳзаёқ тишлари аёлнинг момиқ танасига “кирт-кирт” санчилди. У рақибини кўтариб турли томонга отар, ўкирар, сўнг оғир панжалари билан босар, тишлар, гўштларини узиб оларди. Аёл типирчилар, қичқириб одамларни ёрдамга чақирар эди. Ота шер эса ҳеч нарса эшитмас, кўрмас, аёлни кўтариб ҳамон цементга урар, телбаларча гўшт, суякларини эзгиларди. Ўн дақиқалардан кейин цемент устида аёлнинг сочилган гўшт, суякларигина қолди. Ота шер кўрқинчли бир ўкирик билан очиқ эшикдан ташқи олам — эркинликка чиқди. Турли томонга юрди, кўзлари жиққа ёшга тўлиб эркин-эркин, тўйиб-тўйиб нафас олди.

Ниҳоят болалари унинг ортидан чопди. Қаршисида дуч келганларни ҳам чайнайверди. Энди у, ўзига зулм ўтказган, ўтказмаган, билган, билмаган, кўрган, кўрмаганларидан ҳам шафқатсизлик билан, қафасда кечган йигирма беш йиллик умри ва бутун алам-ангизлари ўчини оларди. У катта кўчада оломон билан раҳмсизларча олишаётган болаларини кўриб, ўша томонга чопди, кўмаклашди. Оломон сийраклашди.

Ярим соатлардан сўнг катта кўчада бирдан гумбирлаш овози янгради, уч марта такрорланди. Ота шер кутилмаганда ерга ағанаб акиллай бошлади. У эсидан оғиб қолганди... Учинчи ўқдан сўнг унинг акиллаши тинди. Тингани кез оломон қаҳ-қаҳа — турли хил кулги ва мазах оҳангларини кучайтириб юборди. Ота шернинг кўзлари олайиб атрофига бечора бир қиёфада термилди. Кўзларига қафас ҳам, панжара ҳам, аёл ҳам чалинмади. Фақат сусайиб бораётган хотирасида ота-онаси, ватани — узоқ ўрмонзоргина хира жонланди ва аста-секин ҳаммаси изсиз йўқолди, йўқолгани кез эса тушунчаси танасини мутлақо тарк этди — абадиётга тинчиди...

Ташқи олам мусаффо, осойишта эди. Ота шер ниҳоят мана шу мусаффо, осойишта оламга чиқиб жон таслим қилганди... Унинг сўнгги мақсади, илинжи, юпанчи ҳам фақат шу эди. У сўнгги йўлини қафассиз, панжарасиз, аёلسиз қаршилаганди...

Қизил юнгдан тўқилган қалин кўйлаги бўйнини сиқиб турган, тор шими оёқларига ёпишиб, ҳарчанд гашини келтираётган йигит, баланд пошнаги туфлисини полга авайлаб босиб, қаршисидан келаётган талабаларга тез ва синовчан назар ташлаб йўл берар, аммо ўзи ҳам қатъият билан илгарилар, эшиклар пештоқидаги рақамларни енгилгина кузатар эди. У, бу ерга бегоналигини унутмаган ҳолда, ҳар лаҳза кимдир қаршисидан чиқиб, рухсатсиз қандай қилиб ётоқхонага кирганини, қизлар ётоғи эшигини бесўроқ қидираётганини суриштириб қолгандай таҳлика ва саросима билан олазарак атрофига аланглари ва шундай одамга учрамаётганидан қувонарди. Аммо миясида “кириб тўғри қилмадим, ташқарида туриб чақиртирсам ҳам бўларди-ку”, деган фикр қалқиб турар, юраги таҳликасини кучайтирар эди.

Ниҳоят, у “60” рақами ёзилган оқиш эшик қаршисида секин тўхтади. Калит ё мих учи билан чизиб ёзилган эшикдаги “Ҳалима” сўзини ўқиди ва бу излаётган одамининг исми бўлиб чиқиши унинг кўнглини чўктирди. “Шу ерда яшар экан, демак, янглишмабман”, деган ўй билан у эшик ўртасидаги ойнага тугилган атлас пардани кузатди. Бир неча сония эшикни чертишга ботинолмай турди. Фикрлари чалкашиб, аста тикланди ва беихтиёр эшикни қоқди. Дарҳол ортига тисарилиб, ён-верига қаради. Ҳеч ким йўқлиги, бегона назарлар таъқибламаётганига обдан қаноат ҳосил қилгач, кўнгли енгил тортиб, эшикни бу гал ишонч билан тақиллатди. Ичкарида каравот фижирлади, нимадир ерга тушди ва салдан кейин эса енгил босилган оёқ шарпаси эшитилди-да, парда орқасида баланд, йўғон гавда пайдо бўлди, бироз сукут сақлаб ташқарини тинглади. Кейин ичкари томонда калит шиқирлатиб буралди ва эшикни очди. Ичкаридан чиққан баланд бўйли, елкалари кенг ва пешонаси дўнг мезбон қиз, қаршисидаги кўз-юзларида раҳмдилликка ўхшаш, лекин нигоҳи заминидан қатъият, чуқур бир синчковлик, қишлоқ йигитлариникига ўхшаш тўпорилик аломатлари ифодаланаётган нотаниш меҳмон — йигитни кўриб гангиб қолди. Йигитнинг шу кезги қиёфаси, чимирилган қоши, тиришган пешонаси, қизарган қовоқлари ва пастки лабларини тишлаб туриши, сезилар-сезилмас титраётгани, қизнинг таажжуби, ҳайратини оширди, ташқарига чиққан пайтидаги ҳаяжон аста-секин изтироб билан алмашиб, ранги

оқара бошлади. Қиз кутилмаган бу воқеадан қаттиқ саросимага тушганди.

— Салом

— Салом...

Қиз ўзини четга олди. У ҳамон эшиги олдида кутилмаганда нотаниш йигитнинг тургани сирига тушунолмас, нимага, кимни қидириб келгани, янглишган-янглишмаганини сўрашга эса ботинолмас эди. Меҳмон бесаранжомлик билан бирдан қизни кузатар, шу билан бирга ора-чора ичкарига назар ташларди. Ичкарида ҳеч ким йўқлиги, шарпа сезилмаганини анг-лагандан кейин:

— Кечирасиз, — деди овози дўриллаб ва қўлларини апил-тапил шими чўнтагига тиқиб астарини гижимлади ва бу ҳаракати одобсизлик эканини дарҳол англаб, қўлларини тортди. — Ҳалимани йўқлаб келгандим...

— Менман, — жавоб қилди қиз қаршисидаги йигит чиндан ҳам янглишмаганига ишониб ва ёнига юзланди. — Ҳозир, ҳозир. — У эшикни қия ёпиб ичкарига кирди, тўшагини тартибга солди-да, тез орада изига қайтди. — Киринг.

— Раҳмат, — йигитнинг чаккалари лўқиллаб, томоғи бўғила бошлаганини сизди ва ёқасини тартиб қўйди. Ичкарига кирди. — Ёлғиз ўзингиз турасизми?

— Ўртоғим билан тураман. Қишлоққа кетган, — қиз ҳаяжондан ўзини қўярга жой тополмай ҳамон эсанкирарди. У аранг тўрдаги курсини олиб ўртага — йигит олдига сурди. — Марҳамат, ўтиринг.

Меҳмон атрофга аланглар, хона ичини кузатиб, баъзан қизга қарар, хижолат тартиб кўзини олиб қочар, сал ўтмай нигоҳи яна ўз ихтиёрисиз мезбонга қадаларди. У зимдан қизни кузатар, кеча шеърларини журналда ўқиб ўз тасаввурида бунёд этган ўрта бўй, нозик ва нафосатли қиз билан қаршисидаги барваста гавдали қиз асло тўғри келмас, мутлақо акси бўлиб туюлар эди. Бу тафовут уни шошириб қўйди, ҳатто ноқулай аҳволга солди.

— Кеча, журналда шеърларингизни ўқиб, жуда ҳайратландим, — деди у ниҳоят тиззаларини гижимлаб. — Сухбатлашгани келувдим. Аъзамдан қаерда туришингизни сўрагандим, айтди.

— Аъзам ҳам яхши шоир, — деди қиз ва чехраси, кўзларида ғурурланишга ўхшаш аломат акс этди. Йигит қизга ўзини бу гал хиёл эркин сезиб, жиддийроқ тикилди. “Шоира” деган тушунча чиндан ҳам қизнинг қадди-қоматига ярашмасди. Овозида ҳам дағаллик аломати сезилар, бу ҳол йигитнинг таажжубини яна ҳам ошираётганди. Меҳмоннинг диққат-эътибори мезбонда эди, ора-

сира хона ва хона ичидаги безаклар, тартиб ва тартибсизликларни кузатар, ўзича таҳлил қиларди. Қиз ҳам ўзини гўё йигитга қарама-ётгандай, қараётганини сездирмаётгандай кўринишга уринар, бари бир фикри зикри унда эди. Йигит, қизнинг назарида кўзларидаги тийраклик ва қатъият, нигоҳидаги сир бермасликка ўхшааш аломат билан қўлга ўрганмаган қоплон, бетоқатлиги билан эса тоғ оҳусини эслатар, мана шу аломатлар меҳмонни аниқ бир қиёфада, аниқ бир ҳаракатда кўришга, тасаввур қилишга ҳалал бераётганди. Қизни кўпроқ мафтун қилган, фикрини қарам этган аломат йигитнинг ўта таъсирчанлиги, хона руҳига тез орада сингиб кетиши бўлди. Пешонасини сиқиб, тиззалариниғижимлаши, кўкрагини кўтариб, кескин нафас олиши, ора-чора энтикиши—йигитнинг сезгирлигидан далолат бериб турарди.

Йигит, қиз ўйлаган, ҳатто кутгандан ҳам кўра осонроқ ва тезроқ одамга эл бўладиган кўринарди. “Ўзим яшаётган хонадан бу ернинг ҳам фарқи йўқ экан, ҳаяжонланишга ўрин йўқ”, деган қониқиш билан ҳиссиётларини чеклашга уринди. Қиз меҳмоннинг яна бир аломати — атроф-муҳитни нозик ҳис қилиши эътиборини тортган, диққатини ўзига қаратган, ҳурматини қозонган нарсалар тушунча, туйғусидан четда қолдирмаслик аломатини ҳам кашф этди ва қаршисидаги йигитга нисбатан юрагида кучли иштиёқ ҳиссини туйди ва бундан қувониб ҳам кетди.

Йигит бу пайт ўнг томондаги каравот ва каравот устидаги йиғилган,ғижимланган тўшаклар, тўрдаги қутича устидаги думалоқ ойна, бўёқ идишлар, ёстиқ устидаги очиқ, бир учи қайрилган китоб ва дераза тоқчасида тўртбурчакли рамкадаги бола суратини ҳайрат билан кузатар эди. Унинг диққатини кўпроқ бола билан мезбон қиз орасидаги яқинлик аломатлари тортар, айна вақтда тўсатдан туғилиб қоладиган саволга жавоб беришга шайланиб турарди.

— Кечирасиз,— деди ниҳоят қиз мийиғида кулиб ва йигитга жиддий термилди.— Чой қўйишни унутаёзбман. Ҳозир...

— Ўзингизни қийнаманг. Чой ичгим йўқ,— гўлдиради йигит ва дарҳол “ҳеч нарса ўтмайди”, дейишга шайланганди, қизнинг қўзғалганини кўриб фикрдан қайтди. Мезбон гангиб эшик олдида тўхтади. Бир неча бор ёнига, орқасига, йигитга қараб, охири нима қилиши зарурлиги, нимани олишни унутганини эслолмай, деворга урилиб кетишдан қўрқиб, гўё ниманидир босиб оладигандай қўрқув билан оёқларини омонатгина қўйиб бурилди, ташқарига чиқди. Йигит сапчиб турди-да, чўнтагидан сигарет чиқариб ёндирди. Ташна-

лик билан тортди. Кейин бегона ердалигини эслаб қолиб, дарҳол сигаретини бир амаллаб ўчирди, чекканини сездирмаслик мақсадида ўзини ҳеч нарса кўрмаган одам қиёфасига киргизиб, бола суратини қўлга олди. Бола юз тузилишининг бесўнақайлиги ва қоши билан қизга ўхшарди.

“Қизик, — деган фикр унинг миясига урилди-ю, ҳаяжонини кучайтирди. — Укасимикин ё ...” У дарҳол фикрига қарши чиқди, “ё”ни миясидан суриб ташлашга, болани қизнинг ўғлимаслигига ўзини ишонтириш ва бунга ўзини кўниктириш йўлини излади. Қиз қайтиб кирганида у суратини беминнат бир ҳавас билан кузатиб турарди, оёқ шарпасини сезиши билан кескин ортга ўгирилди-да, бориб жойига чиқди. Мезбон қайтиб кириб дастурхон тузди

— Қани, нонга қаранг, — деди қиз пахта гулли пиёлани узатиб ва шундан кейингина фикрини бир ерга жамлаб меҳмоннинг кенг елкалари, билак мушаклари, қирра бурни, қиёфасига мутлоқ ярашмайдиган кичкина оғзи, юпқа лабларини, туташ, қалин қошларини жиддий кузатар экан, ҳаяжони ногаҳоний хуружга минаётганини ҳис этди. — Узумга қаранг. Бекободнинг узуми.

— Раҳмат, — йигит пиёлани сиқиб, шунчаки одоб юзасидан чой ҳўплади. — Ҳозиргина чой ичувдим. Бекободликмисиз?

— Ҳа.

Йигит бу ерга келаётганида қаттиқ очиққан эди. Хонага кириши, қиз нафасини туйиши билан очиққанини мутлоқ унутди. У, гўё ўзини қизга, хонага алоқаси йўқдай қилиб кўрсатишга урингани билан ўй-хаёли барибир мезбонда эди ва уни кузатиш, янги-янги аломатларни излаш билан банд эди. У кеча журналда ўқиган “Аёл кўшиғи” шеърини ёзган одам — шу қизлигига асло ишонгиси келмасди. Шеърдаги тўпорилик, дағаллик, қайноқ эҳтирос қизга бегонадай туюлаверарди. Назарида шеър билан қиз орасида шу қадар катта масофа боридики, шеърни қиз ёзганига у ўзини асло ишонтиргиси келмасди.

— Дастурхонга қаранг, — қизнинг овози қутилмаганда йигитни чўчитиб юборди, — ўзингиз ҳам шеър ёзасизми?

— Йўқ, — деди йигит кескин. — Шеър ўқишни ёқтираман. Рассомлик институтининг ҳайкалтарошлик бўлимида ўқийман. Диплом ишимга Аёл ҳайкалини ишлашни олгандим. Шеърингиз ишимни тезроқ битиришимга туртки бўлди. Аёл ҳақида шеър ёзишингизга сабаб бўлган манбани билиш ниятида эдим. Ҳа, исмимни айтишни ҳам унутаязиман. Анвар...

— Анвар... яхши, — қиз ҳайрат билан жилмайди. — Сиз қандай қилиб аёл ҳайкалини ишлашга жазм этдингиз?

— Мен қишлоқда ўсганман, — ҳикоя қила бошлади йигит ва чеҳраси қайғули тус олди. — Қишлоғимизда уруш пайтида бир йўла уч ўғилдан жудо бўлган Хонбиби деган кампир бўларди. Қариган чоғлари йўлга, одамларга термилиб, уззукун кўчада ўтириб ўтган-кетгандан: “Ўғлимни кўрмадингми, ҳарбийдан қайтмаяптими?” дея сўрайверарди. Ўзим ҳам гаплашганман. Ўша кампирнинг қиёфасини яратиш, руҳини абадийлаштириш ниятида шу ишга қўл ургандим. Ётсам ҳам, турсам ҳам миямга ўша кампир ҳақидаги ўй михланиб, назаримда, мени унутма, дейди... Хонбиби момо онамга амма бўларди.

— Химм... — қиз оғир хўрсиниб йигитга термулди. — Менинг отам ҳам даладан қайтиб, кетмонини ҳовлимиздаги тутга илиб ҳарбийга жўнаган эди. Онам отамни кетмонини елкасига қўйиб далага чиқиб ишлаган, кутган, кутаверган. Ҳамон кутади. Шеър онам ҳақида...

Орага оғир жимлик чўкди ва бу ғамгин лаҳзани меҳмон ҳам, мезбон ҳам яхши ҳис этди, вазиятни ўзгартириш йўлини излашди.

- Янги шеърларингизни ўқиб беринг.
- Жоним билан, фақат эртага зарур ишим бор. Вақт зикроқ.
- Зарур ишингиз...
- Ҳа, мени тўғри тушунарсиз, деб ўйлайман.
- Майли, бошқа пайт...

Йигит шиддат билан қўзғалди. Шарпа сезиб хурккан оҳудай кескин ёнига ўгирилди-да, эшик томон юрди. Елкаси билан эшикни туртиб очди, гавдасини эҳтиёткорлик билан тутиб, ташқарига чиқди. Даҳлизга ўтгач эса, нимага шундай шошиб қўзғалганини сирини тушунмади. Лекин қизнинг қўнглига қараб вақтида қўзғалгани, одоб сақлаганидан қувонди, мезбоннинг яна бир карра ҳурматини қозонди. Қизнинг раъйига қараш билан у бу ерга яна бемалол келиши учун ўзига имкон яратганди. Бири бир шошгани учун ўзидан ранжиди.

Қиз уни биринчи қаватгача кузатиб тушди. Серқатнов майдондан ўтиб борар экан, ўқтин-ўқтин ортига қарар, кузатар, қиз қараб турган-турмагани билан қизиқар, кўзларига қиз қораси чалинса қувониб қадам ташлар, оёқлари остида қирсиллаётган япроқлар овозини ҳавас билан тингларди. Уйига кирганда ҳам миясида қиз ҳақидаги фикр ҳукмрон эди. У тун бўйи ухлолмай чиқди.

Ҳайкалнинг қораламасини бир неча бор қўзатди, лекин қўли ишга бормади. Хаёлини ҳали-замон дераза тоқчасида кўрган бола сурати қамраган, ҳамон боланинг қизга қанақа алоқаси борлиги билан қизиқар, бироқ аниқ бир қарорга келолмасди.

Эртаси куни ғира-шира қоронғи тушганида йигит яна ўша таниш эшикни қўқди. Қиз ҳам анчадан бери эшик қоқилиши, даб-дурустдан ўша йигит кириб келишини тоқатсиз кутиб ўтиргандай, дарҳол ҳаяжон ва қувонч билан йигитни қаршилади. Бугун орала-рида гўё кўпдан бери таниш, қадрдон кишилардай яқинлик бел-гилари сезилар, бундан иккаласи ҳам бахтиёр эди. Қиз катта япроқ гулли қизил, юпқа кўйлақда, йўғон сочларини битта қилиб орқа-сига ташлаб юборган, қошларига қалам суриб, кўз милklarини ҳам бўяган, оёғига қизил шиппак илиб олганди. Бугунги кийим-лари қиз қиёфасига алоҳида бир малоҳат бағишласа-да, барибир йигит кутган, излаган нафосатни тополмаётганди. Шундай бўлса-да, қизнинг бугун алоҳида эътибор билан кутиб олишга тайёрлан-гани йигитни беҳад қувонтирди.

— Марҳамат, чойни дамлаб қўйганман, — деди қиз гул-гул очилиб. — Энди истаганингизча гаплашишимиз мумкин. Курс ишини аълога топширдим.

— Қутлайман, — йигит қимтинди ва қўлидаги пиёлани туши-риб юборишга оз қолиб қизарди-да, қизга юзланди, кейин тизза-сига тўкилган чойни кафт билан суриб артди. — Нима учундир гитраяпман. Яхшиси, шеърларингиздан ўқиб беринг...

— Шеър доим ҳам ўзинг истагандай яхши ёзилавермайди. Ҳис-лар тўлқинларга ўхшайди. Бир кўтарилиб, бир тушиб туради.

— Шеърят ҳеч қачон кишини зериктирган эмас. Яхши шеър-ларни, айниқса Навоий бобонинг шеърларини ўқиб ҳайратга ту-шаман. Бўши йўқ.

— Генийлар туғилади. Тарбия билан гений яратилмайди. Биз-лар, шунчаки шоирлармиз. Сизга ёққан бўлса, ўқиб бераман. — Қиз ўзини соддадил, оддий, айни вақтда ёқимтой қилиб кўрса-тишга уриниб жилмайди, кўксига тушган сочини силкиб орқасига гашлади ва бу билан ўзини мутлақо қобил-мўмин қиёфага кир-гизган бўлиб, шеър ўқишга тутинди.

Йигит бошини эгиб, кафтларини бир-бирига сиқди. Диққати-ни бир жойга жамлаб шеър тинглай бошлади. Унинг хотирасига аста-секин “шер панжаларидай оғир қўлларинг...”, “япроқлар да-рахтларда эмас, юрагимдан тўкилар...”, “вужудимни қалтиратар ўтли нигоҳинг...” сатрлари ўрнаша борди. Баъзан у беихтиёр “яхши”

деб қўяр, шеър ҳисларини бамисоли тўлқинлар янглиғ кўпирти-
рар, юрагида қизга нисбатан тенгсиз бир меҳр туйғусини қўзғатар
эди. Шеърда юксак бир ақл, чексиз бир ҳиссиёт акс этар, лекин
вазн оҳангида ғадир-будирлик сезилар, қиз шеърини ифодали ўқий
олмаётганлиги сабабли бу дағаллик яққол англашилар эди. Шеър-
ни ифодали қилиб ўқишга мутахассис — артист ва ширали овоз,
ширали оҳанг етишмаётганди. Бари бир йигит беҳад ҳаяжонланар
ва бу ҳаяжонланишлар фақат қиз ўқиётган шеърга бўлган йигит-
нинг муносабатигина бўлмай, балки инсоният кўпдан бери тан
олган, шарафлаган умуминсоний шеърият ва “шеърият” деб атал-
миш гўзал санъат ва уни яратувчиларга бўлган меҳр-оқибати, эъти-
қоди белгилари эди. Мана шу гўзал шеъриятга нисбатан қўзғалган
иштиёқ уни шу хонага бошлаб келган, ўзи сезмаган ҳолда қалби-
ни қувончларга тўлдирганди.

Йигит ўзини қил устида тургандай ҳис этарди, вужудида чақ-
моқ чақилган, момогулдирак гумбурлаган кезлар содир бўладиган
жимирлашиш кезар, қулоқлари остида эса гўё юракни сархуш қила-
диган савқитабийй бир мусиқа баланд пардада жаранглар ва бу
мусиқа қизга бўлган эътиқодини тобора кучайтириб борарди. У
мана шундай чексиз ҳаяжон, саросима, изтироблар орасида фарқ
қилиш, ажратиш қийин бўлмаган турфа оҳангларни сезаётгани,
қизга боғланиб бораётганидан севиначи эди.

“Шеърият...—ўйлай бошлади у бир пайт, — яхшики, дун-ёда
шу шеърият бор. Дардингни баъзан енгиллаштириб оласан. Толесиз
аёлни шу қадар тасвирлаш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди.
Бу бало шоира экан. Нимага шу пайтгача бу қизни билмаганман,
шеърларини ўқимаганман? Эркакларга ўхшаш йўғон-йўлпи мана
бу қизнинг вужудида шунчалар оҳанг, ҳис-туйғу мужассамланган-
а. Унинг ҳассос қалби менга кўп нарсаларни англатди...”

Бутун инсониятга оналик қилиб, кўкрак тутган, ҳаёт бағишла-
ган, уни барча балолардан асраган она — аёл ҳақидаги шеърни
титрамай, ҳаяжонланмай тинглаб бўлмасди. Қизнинг аёлга бағиш-
лаган шеърини тинглаб, йигитнинг ўзи ўзига жуда оддий, жўн
туюлиб кетди. Дунё гўзаллиги, сирлари, сеҳрлари, қуёшнинг чи-
қиши, ботиши, ой, юлдузлар нурланиши, инсон ақли кашф қилиб
улгурмаган қушлар ҳаёти, жонворлар оламидаги ғаройиб жараён-
ларни фақат шеър-ия-тдагина ифодалаб бериш мумкин, дея ўйлар-
ди у. Ҳозир у бунга яна бир бор ишонди. Буларнинг ҳаммаси йи-
гитнинг гўзал шеърият — санъатга бўлган иштиёқини ўн бор ку-
чайтириб юборганди.

— Шеъриятда сеҳр бор, — дея шивирлади у ниҳоят ва беихтиёр қишлоқда қолган узун юзли, пешонаси кенг, соч-лари оқариб, гўкилиб қисқарган ва кун бўйи “зингер” машинасини қитирлатиб ўтирадиган онасини эслади. У болалик кезлари онаси билан далага, бўғдой ўроғига чиқар, онасининг барча дард-аламларига шерик бўларди. Баъзан ароққа муккасидан кетган отаси мастликда онасини ранжигар, бундай пайтлар унинг кўзларига дунё торайиб кўринар, онасига бўлган меҳри ортиб кетарди. Энди маълум бўлдики, барча гўзаллик онаси билан боғлиқ экан. Барча гўзаллик онасида акс этар экан. Қизнинг “Аёл кўшиғи” буни яна бир бор оқлади.

“Инсон қалби қачонлар гўзал, — дея у кўнглидан ўтказди. — Инсон қалбигина мана шундай гўзал шеърият яратишга қодир. Кушлар, жониворлар, ўрмаловчи барча тирик жон бундай туйғудан бенасиб...”

— Гўзал, гўзал, — деб юборди кутилмаганда у ва сапчиб турдида, тирсакларни гижимлаганча хонада айлана бошлади. Қиздан изн сўрамай сигарет олиб чекди. У мезбонга қарамасликка тиришар, лекин бутун ўй-фикри, ҳислари қиз ва қиз ўқиган шеърларда эди. Кўпдан бери қалбида чўкиб ётган юксак бир иштиёқ ҳозир сиртига тепган, ногаҳоний томирларни кенгайтириб, қонларини жўштирган ва ҳаммаси жамланиб танасини ларзага келтирар эди. Ўзи англамаган, сирига тушолмаган бир ҳис-туйғу билан қизга боғланиб борар, буни ҳар лаҳза ўз олдида эътироф этарди. Бу мустаҳкам “боғланиш” ипларининг бир учи йигитнинг вужудида, иккинчи учи қизнинг қўлида бўлиб, қиз уни ўзи томон тортиб олар, у эса ўша иплар орасида жимгина, тортилган томонга мойиллик билдириб, беихтиёр олдинга сурилар эди.

“Аслида бу ерга шеър эшитгани келгандим, — хаёлидан кечирарди у. — Энди эса қиз ҳақида ўйлаяпман. Наҳотки... унга боғланиб... Ахир, эътироф этгудай чиройли ҳам эмас. Ҳаммасига шеъри, гўзал қалби сабабчи...”

Эртаси кун у мутлақо тортинмай, қиздан рухсат ҳам сўрамай, хонага кириб келди.

— Келишингизни кўнглим сезаётувди, марҳамат, — дея уни хушчақчақлик билан қаршилади қиз. Унинг бемалол кириб келиши қизга ҳам ёқди. Қизни биринчи галда қарам этган ҳол — йигитнинг қишлоқ йигитларига хос соддадиллиги эди. — Озгина ош дамла-сам... озгина ичарсиз... Ахир, эркаклар ҳаётларини ичкиликсиз тасаввур қила олмайдилар-ку.

— Мен мутлақо ичмайман. Мен учун ҳам отам ичган. У киши

эллик йил ичди. Оқибатда барча обрўларидан ажралди. Бу менга катта мактаб бўлди. Боз устига ичсам фирт жинни...

— Иха-ха-ха... сиз чиндан ҳам ажойиб йигит экансиз. Менга ёқиб қолдингиз... кўнглингизга келганини яширмай айтаверасиз.

— Қизиқ... кечадан бери ҳечам ишлолмаяпман. Уйқум ҳам қочди. Диплом ишимни ниҳоялашим керак эди. Ҳайкал назаримда жуда жўн туюляпти. Биласизми, мен бир пайт Тагорнинг “Тўлқин” деган куйини эшитгандим. Куйда дарё ва тўлқинлар шовуллаши аниқ ифодаланиб турарди. Менинг ҳайкалимда эса шу тўлалик эшитилмаяпти. Навоийнинг шеър-ларини ўқисанг, ўқиверсанг!.. Бари бир кейинги ҳафта дипломимни ёқлашим керак. Сизни албатта, таклиф этаман...

— Жоним билан бораман.

Йигитнинг кўзлари катта очилди, битта-битта босиб дераза томон яқинлашди. Дераза тоқчасидаги бола суратини олиб беминнат тикилди. Бола ҳам гўё унга жилмаяётгандай, бурнини жийириб эркаланаётгандай туюлди. У болани яхши кўриб қолди. Аста ёнига — қизга юзланди.

— Кечирасиз, укангизми?

— Ўғлим...

— Ўғлим... ўғлим... қачон турмушга чиқиб улгургансиз? Ҳали ёшсиз-ку...

— Мактабни битирибоқ турмушга чиққанман. Тўғрироғи, турмушга беришган. Эрим машина ҳайдарди. Ўқийман, дедим, кўнмади. Яшолмадик. Ҳаммасини қолдириб шаҳарга ўқишга жўнадим. Мана, битириш арафасидаман.

Меҳмоннинг кўзлари тиниб, боши айланди. Бола суратини жойига қўйиб, тоқча қирига кафтларини тиради.

— Нимага туриб қолдингиз? Ўтиринг...

У маъюс ортга ўгирилди. Келиб курсига чўкди.

— Уйга қайтаман. Қоронғу тушди.

— Сиз ... қизиқ йигит экансиз. Ҳозиргина бошқача эдингиз... Дарров ўзгардингиз... одатда ҳиссиётли одамлар шунақа бўлишади...

— Йўқ, йўқ. Асло. Вақт ўтапти. Ҳайкални тугатишим керак...

— Майли.

Йигит турди. Қўлларини чўнтақларига суқиб, бир нафас сукутга толди-да, ёнига ўгирилди, юрди. Эшик билан курси орасидаги тўрт қадамча масофани босиб ўтиш назарида бугун машаққатга айланди. Оёқлари бўшашиб ташқарига чиқди. Қай томондан

киргани, қай томондан чиқиб кетиши зарурлигини фарқ қилолмай анча вақт гангиб турди-да, охири қўзғалди.

— Хи... хи... — дея у узун даҳлиз бўйлаб борар, елкаси оша ортга қараб қўярди. Қиз уни ортидан кузатиб турар:

— Қизик, қизик, — дея такрорлар эди. Ниҳоят йигитнинг меҳмонлиги, уни кузатиш кераклигини ўйлаб ортидан югурди. Пилдираб зиналардан пастга тушди. Йигит кўринмади. У аллақачонлар парахтлар орасига кириб йўқолганди. “ Яна озгина ўтирса бўларди-ку, — ўйлади қиз изига қайтар экан. — Қизик, яна келармикин?..”

Орадан бир ҳафта ўтгач, йигит институтдан чиқиб тўғри қиз ётоғи томон жўнади. Бу ҳол ўзи кутмаганда юз берди. У, ўша таниш ётоқхона эшиги қаршисига келиб узоқ турди. Қоқди. Ичкаридан овоз бўлмагач, ётоқхона ортига ўтиб кўк парда тутилган таниш деразани қидирди. Топди. Кузги дарахт япроқлари чирт-чирт узилар, лопиллаб учар, аста ерга қўнар, атроф сап-сарик рангга бўялганди. Осмонни қорамтир булутлар қоплаган, танани жунжиктирадиган куз шамоли эсарди. У хазонларни босиб турли томонга юрар: “Бу ерга яна нимага келдим?” дея бўғиларди.

Ниҳоят у костюми ёқасини кўтарди ва ётоқхонани айланиб ўтиб ичкарига кирди. Талабалик ҳужжатини қоровулга қолдириб тепага кўтарилди. Ўша атлас парда тутилган кўкиш эшикка етиб тўхтади. Қоқмади. Кўзлари олдига яна бола сурати келдию ҳаяжонни кучайди. “Ўғлим...” У, қизнинг гапларини кўнглида такрорлади. Кўллари чўнтакларига суқди. Ёнига ўгирилиб юришга шайланганди, дабдурустан эшик очилди-ю, уни ортига қарашга мажбур этди. Қиз жилмайиб уни кузатар эди.

— Нима учун кирмай кетяпсиз?

— Ҳозир эшикни тақирлатувдим... Йўқмисиз деб ўйладим.

— Ўтган ҳафта бундай деб ўйламагандингиз-ку! Мендан сўрамай киравергандингиз...

— Эртага соат иккида Санъат музейида диплом ишимни ёқлаяпман. Сизни таклиф этгани келгандим. Ҳозир шошиброқ турибман...

— Майли, бораман. Фақат, мени кўриб қочиб қолмайсиз... кинг.

— Уйга борай... — деди у ва кетиш-кетмаслиги, ичкарига кириш-кирмаслигини билмай бир неча дақиқа гангиб турди. Сўнг кескин қўзғалди. У уйга қайтар, оёғини зўрлаб босар, юраги эса ичкарига — қиз ёнига тортар, кирмай қайтаётганига ич-ичидан ачинар эди.

Соат роппа-роса иккида йигит қизни Санъат музейи эшиги олдида қаршилади. Тирсагидан олиб ичкарига етаклади. Салдан кейин муаллимлар уруш қурбони — аёл ҳайкалини муҳокама қилишга киришди. Ҳайкални кўкларга кўтариб мақташди, ёш ҳайкалтарошнинг юксак иқтидори борлигидан каромат қилишди. Қиз ҳам ҳаяжонга тўлиб, муаллимлар эътибор бермаган — аёл чеҳрасидаги уруш фожиаси — ғамгинлик, нигоҳидаги урушга бўлган нафратини ва кўзларидаги ғам-ғуссани тўлқинланиб эътироф этди. Диплом иши ёқланди. Қиз йигитни қутлаб, гул тутди. Улар бошлашиб ташқарига чиқишди.

Шу тун қалин қор ёқди. Олам оппоқ қорларга бурканди. Эртаси куни у алламаҳалда пальтоси ёқасини кўтариб, қиз ётоғига йўл олди. Тепага кўтарилди. Эшик қулфланганди. Пастга тушди. Ташқарига чиқиб ҳам узоқ кутди, бироқ қиздан дарак бўлмади. Кейин у қиз хонасида чироқ бор-йўқлигини билиш мақсадида ётоқхона ортига ўтди. Ўтдию саросимада тошдай қотиб қолди. Ётоқхона ортидаги майдонда нотаниш бир йигит билан ўша қиз қувишиб, бир-бирларига қор отишиб ўйнашарди. Қиз йигитни қувар, етиб олар, елкасидан тортиб йиқитар, бўйнига қор суқарди. Қаҳ-қаҳ отишарди. Гоҳ йигит қизни қувар, ушлар, этагидан тортиб йиқитар, бўйнига қор суқиб ишқалар, қиз “вой-вой”лаб йигит чангалидан чиқишга уринар, лекин чиқолмас, ёлғондан йиғлар, йигитнинг қизга раҳми келиб ағанар эди. Улар чексиз бир шодлик, бахтиёрликдан ҳансирашар, энтикишар, қаҳ-қаҳ отишар, ўз ўйинларига ўзлари тўймас, гўё тун яна чўзилиши, тонг отмаслигини ишташар, шу орзу билан ўйинларни давом эттиришарди. Қор ҳамон ёғар, ҳаво соф ва мусаффо эди. Олам тинч, олам икки ёшнинг қаҳқаҳларига тўлиб-тошиб борарди.

“Эҳ, шоира қиз...” ўйлади у ва устма-уст сигарет тутатди. Алламаҳалда изига қайтди. Паришон, мақсадсиз, лоқайд юриб борар, кўзлари олдида йигит билан шоира қиз жонланар, қулоқлари остида эса қаҳқаҳалар жаранглаб турарди. У пала-партиш қадам босар, баъзан ариқча тушиб кетар, ижирғаниб оёқларини тортиб оларди.

У ниҳоят ҳушини йиғиб қарши томондаги дўконга кирди. Қош-кўзлари, киприкларига беармон бўёқ сурган семиз аёл унинг уч сўмлик пулини олиб ароқ қуйиб узатди. У роҳатланиб ичди. Газак ҳам қилмай ташқарига чиқди. Катта кўча бўйлаб йўлида давом этди. Лайлакқор ёғар, унинг юзига гўё чўғдай ёпишар, жазиллатар, сўнг иссиқ томчиларга айланар, кўксига думаларди. Ҳаво бе-

ҳад оғирлашиб кетганди. Кўкраги тобора сиқиб борарди.

— Улар қанчалар бахтиёр... — ғўлдиради у уйига яқинлашгач.

У каравотга чўзилди. Суратдаги болани хотирлади. Ўша суратдаги бола шу кеч ёнида бўлишини жуда истади. Уни кўтариб эркалатгиси, қорга думалатиб ўйнатгиси келди...

ЙЎЛ

Водийни икки кундан бери қуюқ туман қоплаб ётарди. Оламга оқшом қўниб келар, қуюқ туманлар, чексиз-чегарасиз зангори уфқлар ортида қуёшнинг бир бўлагигина қалқиб турар, оқшом жониворлар, қушлар қатори инсон болаларини ҳам кундузги ташвишларидан қутқазаётганди. Туманлар сатҳидаги қизғиш чўққилар ва қорли қоялар қуйидаги водий оқшомги сукутга толган эди. Кўрадаги қўйлар ҳаргин маърашар, чўпонлар кайфиятсиз бошларини эгишиб изғиринли оқшомни қаршилардилар. Осмон бу йил ерга оппоқ қорларини беминнат инъом этган, водий ғўё оппоқ қор гиламлари остида тўлғанарди.

Оёқлари узун, ингичка, оҳуга ўхшаш кўзлари катта Кўк қашқа қуюқ, заҳарли туманлар аро аста илгариларди. Отнинг юнг ва қулоқлари, бурун катаклари атрофини оппоқ қиров қоплаган, изғирин эса вужудини аёвсиз қақшатар, лекин бедов ҳаммасига бардош бериб, устидаги бемор — эгасини тезроқ манзилига етказиш, ўзини ҳам, одамни ҳам туман ва сукунат ваҳимасидан қутқариш ниятида тинмай йўл босарди. На туман, на сукунат, на сўқмоқнинг боши, адоғи кўринарди. Бу ерларга қор тушиши билан сўқмоқ мутлақо беркилар, қўйлар, чўпонлар учун мутлақо машаққатли дамлар бошланар, водий билан қишлоқнинг алоқаси узилиб, бўри, айиқлар йўловчиларнинг жонларига таҳдид солишарди.

Водийга бу йил қиш оғир келиб, чўпонлар қатори қўйларни ҳам ҳолдан тойдирганди. Ўттиз йиллик умрини қўйлар ортида, бола-чақасидан йироқда, ташвишлар, фақат ташвишлар билан ўтказган машҳур чўпон Мирза тўсатдан бетобланиб қолган эди. Эрталаб у сирқовланиб юрди ва кечга яқин бурни қонаб, ўзини кўрпачага ташлади ва оғзидан ҳам тирқираб қон отилди. Чўпонларнинг доридармонлари кор қилмагач, қишлоғига, бола-чақаси ёнига шошилди.

— Қўйларимдан хабар олиб турунглар, — деди бемор отига минаётиб, — ҳадемай кўзилашади. Планим нима бўлади... ҳар йили бажарардим...

— Соғлиғингни ўйла, — уқтиришди чўпонлар унга ҳамдардлик билдиришиб, — шунча йил планингни бажардинг-ку... бу йил ҳам...

От ҳаракатларини тергар, иложи борица эгаси раъйига қараб қадам ташлар, бутун вужуди қулоққа айланиб беморни тинглар, лекин ундан садо чиқмаётганди. Кўк қашқа оппоқ қорлар, кўкиш туманлар аро гўё беозоргина сузиб борар, гоҳ-гоҳ атрофига аланглар, масофани қисқартириш, беморни тезроқ манзилига етказишга шошилар, шу билан жонивор инсон олдидаги муқаддас бурчини адо этмоқчи эди. Бемор эса эгар қошини сиқиб, оёқларини узангига қаттиқ тираганича, ора-чора “қўйлар” ва “план” сўзинигина такрорлаб қўярди. От, устидаги одам билан қарийб йигирма йиллик умрини бирга ўтказган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини ҳам бирга татиган эди. Мирза йил-ўн икки ой қўйлардан бўшамас, вақтида овқатланмас, кийим-бошига ҳам эътибор бермас, баъзи бир чўпонларга ўхшаб раҳбарлар билан жанжаллашмасди. Қўйларини биларди, холос. У болаларига кучли меҳр боғлаган, лекин улардан ҳам вақтида хабар ололмасди. От эгасининг нозик табиятини яхши билар, болалари водийга меҳмон бўлиб чиқишганда кўнгилларига қараб, миниши, чоптиришлари, қийнашларига жимгина чидаб берарди. Улоқ фаслигина одам ва от учун қувонч келтирарди. Мана шу фаслда улар юмушларини йиғиштириб, кун бўйи улоқ чопишар, баъзан ғалаба нашиласини сурардилар.

Қор қалинлашар, йўл эса оғирлашиб, бедовнинг оёқларини толиқтиргандан-толиқтирарди. От дардини ичига ютиб, тинмай илгарилар, эгаси овозини кутар, лекин бемор қимирламас, баъзан гўлдираб қўяр, бироқ гапига тушуниб бўлмасди. Туман куюқлашиб, изғирин забтига олар, сукунат эса ваҳималашиб отнинг қалбини эзар, у оппоқ қорлар, оппоқ сукунат ва туман ҳалқалари орасида бўғиларди. Кимсасиз сўқмоқда, осойишта олам оғушида от ва одам жимгина бир-бирларига ҳамдардлик қилар, манзилларига етиш учун талпинардилар.

Баҳор, ёз, куз кунлари қоялар бағрида, сўқмоқ четидаги кенгликларда каклик, саъвалар сайрашар, қизилиштонлар дарахтларни тўқиллатар, бургутлар учишар, ёввойи эчки, қўйлар эса тинч ўтлашар, от уларни кўриб, кўнгли қувончларга тўлар эди. Бугун тор сўқмоқ ва қўрқинчли қоялар остидан от ва одамгина танҳо ўтиб борардилар. От туёқлари босилган ерда қорлар қисирлар, жипслашиб узилар, ортда яккам-дуккам изларгина қоладди. Кўк қашқа! Эгаси билан қўйлар ортида умри бўйи тентираган, тунлари бўриларни ҳам қувган, улоқ ортидан тинимсиз чопган, гоҳ мағлубият,

гоҳ ғалаба билан қайтиб, бахт ва бахтсизлик нашидасини ҳам сурган эди. Мана бугун эса улар биргаликда машаққатли йўлни босиб ўтишяпти... Мирза! Кўк қашқа! От, чўпонлар орасида бунақа олижаноб, мардини учратмаган эди. Мирза эса ўз эркидан ҳам кўра кўпроқ отнинг эркини эъзозлар, ардоқларди. У бирор вақт отни сувдан, овқатдан қисмаган, ҳуда-беҳудага қийнамаган, оёқларига кишан ҳам солмаганди. Аксари от ёнида тунар, чўпонлар унга: “Отнинг деви бўлади, эсингдан оғдиради”, деганда у: “Отнинг пири ўзимман, тили йўқ, холос, жониворнинг. Кўйларни ҳайдаса, ўтлатиб қайтса, яна нима истайсизлар...” қабилда жавоб қиларди.

Кўк қашқа гавдасини олдинга ташлаб, оёқларини ерга қаттиқ-қаттиқ босиб тепаликка тирмашар, баъзан орқа оёқларига тиралиб хиёл тўхтар, яна қўзғалар эди. Танаси қизиган, томирларидаги қонлари оқиши ҳам тезлашиб, изғирин эса илгаригидай танасини жунжиктирмасди. Беморнинг аҳволи дақиқа сари оғирлашиб борар, уни энди, умри бўйи севган, тунлари бедор термилган олам, оти, оппоқ сукунат ҳам қизиқтирмасди. Юраги ўзимни ҳам, сени ҳам ҳаётнинг барча ташвишларидан халос этаман, дегандай липиллаб урар, танаси совиб, қонлари оқиши ҳам сусая бошлаганди. У сония сари диққатини эгасидан қочирмас, ҳатто ҳаракатига мослаб гавдаси мувозанатини сақларди. Отнинг безовта миясида турли фикрлар ғужғон ўйнар, лекин у зарур, нозарурини саралолмай қийналарди. Ниҳоят у онаси ҳақидаги фикрларинигина миясида тутиб қолди.

Бўйни узун, кўкраги кенг, қорни ингичка, оёқлари ҳам узун ва ҳаракатчан Кўк қулун — у икки ёшни тўлдирди-ю, бирдан чўпонлар ва донгдор чавандозлар назарига тушди-да, ишқибоз чавандозлар қийматига минг-минглаб пуллар тика бошлашди. Ўша йили кузда уни катта қора айғир биялар сафидан қувиб чиқарди. У эса қора айғир билан бир неча кун олишди ва ўзини ҳам, рақибини ҳам қип-қизил қонга бўяб, ниҳоят ғалабага эришди ва бияларни бошқаришга тутинди. Қиш тушиши олдидан эса Кўк бедов учун оғир кунлар етди. Мирзанинг отаси машҳур чўпон Одил бир куни ўнга яқин одамлар билан унинг изига тушди. Кўпчилик бўлишиб бўйнига сиртмоқ ташлашди ва ерга ағанатдилар. От илк бор сиртмоқ— арқонга тушди, эрксизлик балосига учради, азобдан типирчилаб кишнади. Сиртмоқ, одамлар уни енгишди. Худди шу пайт ёнига бўйдор, қалин қошли бир йигит яқинлашиб, одамлар билан жанжаллашди, от бўйнидаги сирт-моқни олиб ташлади. Ёш отнинг кўзлари қайтадан очилди. Ҳаво сўриб танаси яйради. У ха-

лоскори — Мирзага кучли бир меҳр, интизорлик билан термилди. Мирза одамларга юзланиб: “Нима учун бечора тойчоқнинг эркини чеклайсизлар?! Ўзимизни шундай аҳволга солишса нима қилардик?! Улар эркин яралган, эркинлигача қолишсин!” дея ўшқирганиди. Одамлар Мирзага қарши чиқишолмаган эди. Шу кундан бошлаб Мирза отга қадрдонлашган, мушфиқ жониворнинг қалбида мустаҳкам ўрин олганди. Энди у Мирзадан қочмас, жимгина ёнига яқинлашар, тумшугини елкаси, қўлларига сурарди. Мирза отни ўзига арқонсиз, сиртмоқсиз ўргатганди.

Келгуси йил Мирза уйланди ва келинни ҳам шу Кўк қашқага миндириб узатиб келишди, от эса беҳад қувонди. Кейин улоқлар фаслига навбат етди. Мирза донгдор отида ҳисобсиз ғалабаларни қўлга киритди, тез орада ўзи ҳам, оти ҳам оғизга тушди. Чавандозлар ҳатто, отнинг қийматига машиналар ҳам тикишди. Аста-секин вақт — ҳаёт қонуни ўз улушини олди. От қариди, оёқлари пайи тортишиб, шиддати сусайди. Энди оддий хашаки от ҳам унинг ортидан қувиб етар, улоқни маррага олиб боролмай қийналарди. Кўк қашқа қаригач, ўзгача йўл тутди. Яна бунга нозик идроки қўл келди. У тўдага кирар, олдинги оёқлари билан тиззасига чўкар, улоқни олиш учун эгасига қўлайлик туғдирар, сўнг секингина тўдадан чиқар, ортидаги отлар яқинлашгач, кишнар, эгасини огоҳлантирар, кейин авайлаб ерга чўкар, отлар ўтиб кетгач, ўнгланиб бошқа томондан маррага қараб чопарди. У кексайганда ҳам эгаси билан ҳамон ғалабаларга эришар, мухлисларини ҳам ранжитмаётганди.

— Кўк қашқа... — ниҳоят от эгасининг мажруҳ овозини эшитди ва қалби чексиз ҳаяжонларга тўлди. Оҳ, қандай яхши! Эгаси гапиряпти, демак, соғ. Бемар ҳароратсиз кафти билан отнинг бўйнини силади, от эса беихтиёр кўзларини юмди, танаси гўё эриб кетди. — Сени қийнаб қўйдим, жонинг соғ бўлсин... — гапини давом эттирди бемор.

От қулоқларини динг қилиб эгасини тинглаб борар, унинг раҳмдил, беминнат овози танасига бемисоли ёғдай ёқарди. “Оҳ, эгагинам! — дея фарёд чекарди гўё шу кез эгасининг назарида отнинг юраккинаси. — Нимага менга қайғурасан?! Ахир, мени ҳеч қачон қийнамадинг-ку! Арқон сиртмоққа солмадинг-ку! Эркин-эркин юрдим, ўтладим. Фарзанд ҳам қолдирдим... сенсиз очликда, сарсонликда бўриларга ем бўлардим, ўлиб кетардим-ку! Ўзингга ачин, бетобсан ахир... сени тезроқ манзилингга етказсам... бола-чақангга топширсам... менга бошқа ҳеч нарса керакмас...”

Кўк қашқанинг кўзлари жиққа ёшга тўлиб, танаси беҳолгина гитради. Бемор буни сезди, лекин қайтадан силашга, юпатишга ярамади.

Олам оппоқ қорлар, оппоқ сукунат оғушида тинчгина ором олар, изғирин эса кучайгандан-кучаяр, от ва одам вужудини шафқатсиз азоблар, гўё шу кез оламда оту одамгина мавжуддай туюлар, илк бор яралган жониворлар янглиғ йўл топишолмай қийналар эдилар. Туманлар устида, соф ва мусоффо осмонда ёрқин юлдузлар порлар, осмон остида, ер бағрида бугун гўё от билан одамгина етим қолганди...

От олдинга интилар, фикр-эътиборини эса ҳамон эгасидан қочирмас, бемор эса гангиб борар, улар шу тариқа тунда, танҳопикда илгарилар эди.

Кўк қашқанинг миясини чексиз хаёллар эгаллар, сал ўтмай хаёллар тасаввурлар билан алмашар, тасаввурида эса эгаси ва ўзи билан алоқадор ўтмиш хотиралари жонланарди.

Ҳазин ранги, ҳазин япроқлари, чуғурчуқлари билан куз келганди. Тун бўйи шиддатли ёмғир ёғиб чиққанди ва ўша ёмғирли тун от бошига бахтсизлик солди. Тун ярмида қўра атрофида нота ниш кишилар пайдо бўлди ва отни зўрлаб, судраб ўғирлаб кетишди. Бетоб Мирза бу пайт қишлоқда шифоланаётганди. Ўғрилар бедавни уч кун ертўлага қамаб қўйишди. Суви, овқатидан хабар олишмади. Ўғрилар кейин отни мўмай пулга бошқа қишлоққа сотиб юборишди. У бегона ерларда, бегона кишилар арқонида ғамгин-ғамгин кишнар, Мирзанинг қайтиши, қоронғи ертўладан олиб чиқиш, арқондан халос этишини орзиқиб кутарди. Бироқ, Мирзадан дарак бўлмаётганди. От хаёлан эгаси — Мирза, онаси — Саман бия билан учрашар, дардлашарди. У онаси, эгасини кута-кута юраги қонга тўлар, кенг водийга талпинарди. Мирза соғайди, бир ҳафта қидириб, охири отни топди, сотилган пул қийматини тўлаб олиб қайтди. Озиб-тўзиган Кўк қашқани ёруғликка чиқарди. Мирза! Оҳ, у қандай олижаноб, сахий инсон!..

От хаёлларидан ҳақиқатга — туманли, қорли, сукунатли оламга қайтди. У илгарилар, эгаси аҳволини ўйлаб кўзлари иссиқ ёшларга тўлар эди. Ниҳоят от тепаликка кўтарилгач, гўё туман сийраклашгандай туюлди. Аслида шундаймиди ё отнинг тасаввурида шундай туюлганмиди, буни фарқ қилолмади. Изғирин кучайган, туман чиндан ҳам сийраклашиб, сийраклашган еридан осмоннинг бир қисмию яккам-дуккам юлдузларигина кўзга ташланарди. От бир маромда олдинга босар, одам эса бир-бирига ширачдай ёпишаёт-

ган қовоқларини қийналиб очиб, ўйнаб-кулган замин, узоқ осмонга маъюс термилар, сал ўтмай эса ҳаммаси яна туманлар орасига яширинар, рангсиз бўлиб туюлар, аста-секин изсиз, самарасиз йўқоларди. У нимага туғилгани, қаерга, нима учун кетаётгани, нимага бутун умрини ортида ўтказгани ва дафъатан оғригани сабабига тушунолмас, ҳатто ўй-хаёллари ҳам ўзини зериктира бошлаганди. Бемор қисқа муддатга ҳушини йўқотар, қўллари эгар қошидан бўшалар, сал ўтмай ҳушига келар, яна қўллари эгар қошини сиқарди. Одамнинг танаси бирдай беҳол, юраги эса оғир-оғир санчар, қонлари оқиши сусайиб, ўпкасини сиқар, кўнгли озиб, миясининг қаеридадир танаси, юраги оғриги ва санчигини кимдир тезлик билан олиб ташлаши зарурлиги ҳақидаги фикр айланарди. У қайтадан фикрини жамлар ва ҳаётга қайтадан умид боғлар, болачақасини эслар, уларни кўриш иштиёқида ўртанар, кейин бирдан юраги уриши оғирлашиб, ўзини беихтёр ўлимга тайёрлар, ҳаётга лоқайд бўлиб қоларди. Бари бир от ҳақидаги фикр миясининг бир четида қадалиб турарди. Кўк қашқа! Одам у ҳақидаги хотираларни доимо завқ-шавқ билан эсларди.

Кўк қашқа уч ёшни тўлдиргач, кутилмаганда тоқатсизланиб, бир неча кун сув ичмай, овқат емай қўйган, тинимсиз кишнаганди. Мирза ўша кун отининг эгар-жабдуғини олиб ўз ҳолига ташлаб қўйганди. От яна дайди бияларга қўшилган эди. Эгасига қарши исён қилган от, ўша кун тентираб, ай-ғирлар билан олишган, бир ҳафтада озиб-тўзиб, оч-наҳор бошини эгиб ортига қайтиб келганди. Мирза ҳеч нарса кўрмаган-билмагандай отни силаб-сийпалаган, бағрига олганди.

Ниҳоят одамнинг юрак безовталиги кучайиб, бошини эгди. Бу пайт Кўк қашқа сойлиқ томон тушиб борарди. Кутилмаганда қаршисидан нимадир “лип” этиб ўтди-ю, сесканиб, беихтиёр кишнаб ҳам юборди ва юнглари кўтарилиб тушди. Қора шарпа йўл четида тўхтади. От биринчи кўришдаёқ катта Тарғил бўрини дарҳол таниди. Бу, бир неча йиллардан бери чўпонларни қийнаган, қўйларни қийратган — пихини ёрган кекса йиртқич эди. От шиддат билан юганини шиқирлатиб бошини кўтарди-да, ўнг томонига — бўрига юзланди. Кўзлари катта очилди. Оёқлари қалтираб, бурнидан сувлар сачраб қаттиқ пишқирди, сергакланиб, фикрини бўридан қочирмай йўлида давом этди. Қаршисида ҳар дақиқа ўша ловуллаб ёнаётган кўзлар пайдо бўлар, от таҳлика ва кўркүвга тушиб пиқирларди.

Ниҳоят кўзлари тиниб тўхтади. Бўри отнинг таҳдидига парво

қилмас, лаб-лунжини ялар, бир юриб, бир эмаклаб аста-секин олдинга силжирди. От бирдан эгаси қўллари шалвираб ёнларига тушгани, оёқлари эса узангидан бўшалганини сезд. Кўк қашқа саросимада ён томонига сурилди ва эгасининг ерга тушишини кутди. Бироқ одам қимирламади. От оёқларига навбатма-навбат дам бериб сукут сақлар, фикр-хаёли бўри ва эгасида эди. Бўри ҳар лаҳза от томон яқинлашар, ташланишга шайланарди. Отнинг назарида эса бўри гўё ҳозир тумшугидан тишлар, силкита бошлади. От қаттиқ пиш-қириб ёнига қараганди, эгаси “шилқ” этиб ёнига ағдарилди-ю, пешонаси билан қорга санчилиб қолди. Кўк қашқанинг қулоқлари остида фақат юрагининг “гуп-гуп” овозларигина янграр, томоғи қақраб, танаси сув-сув терлаб борарди. У пиқирлаб тинмай сувлиғини чайнар, қайта-қайта эгасини ҳидларди. Ниҳоят у қонсиз тилини чиқариб эгасининг юзи, қўллари ва қулоқларини раҳимдиллик билан ялади, бари бир эгаси сезмади. Одамнинг танаси аллақачонлар совиган, кўзлари юмилиб, оппоқ қорли, оппоқ сукунати, юлдузли осмон, туманли оламини, айни вақтда қўйлари, плани, хотини, болалари ва ниҳоят севимли оти — Кўк қашқани ҳам маълум муддатга унутганди...

Бахтсиз бедов тиш-жағлари зирқирагунча сувлиғини чайнар, бўрининг таҳдидига эътибор бермай, узлуксиз эгасини яларди. Кейин у интизорлик ва чексиз бир қайғу билан пиқирлаб, қисқа-қисқа кишнади. Бир пайт у оғирлашган бошини кўтарди-да, осмонни йиртгудай кишнади. Энди унинг кишнашида тубсиз бир алам, ҳаддан зиёд бир ҳасрат ифодаланарди. Овози бутун водий, осмону ерни бузгудай титратар, бутун борлиқ акс-садога тўлиб-тошганди. От тумшугини солинтириб, қулоқларини шалпайтириб, думини эса силкитиб дардли-дардли кишнар, қулоқлари остида гўё онаси — Саман биянинг аламли-аламли фарёди янграрди: “Қулуним — болажоним! Тойчоғим — эркатоим! Мендан, эркин даладан ажралганинг етмагандай, мана энди суйган, суянган одамнинг билан ҳам абадийликка видолашяпсан! Оҳ, танҳоланиб қолдинг-а! Кел, жоним, кел! Елиним тўлиб кетди, тирсиллаб турган елинимдаги иссиқ, лаззатли сутимни эмиб ол! Дард-аламларинг ақалли бир лаҳзага унутилсин...” Кўк қашқа пиқирлаб — фарёд чекиб, назарида атрофида парвона бўлаётган онасига термилар: “Чиндан ҳам қисматим қора экан, — демоқчи бўларди гўё. — Ўз истагимсиз сендан айиришганиди, мана, энди ҳамдардим — эгам пешонамга сигмади! Бундан буён кимга суянаман, кимга

топинаман?! Энди менга бари бир эгамни асрашим, бола-чақасига топширишим шарт...”

От қотиб турар, қасерга бориш, нима қилишни билмас, эгасини ташлаб ҳам кетолмас, қаршисида эса оч — арвоҳ бўри мурдага кўз тикканча чўққайиб ўтирарди. Бедовнинг қаршисида биргина йўл ястаниб ётар, яъни қаршисидаги бўрига қарши ташланиш, тишлари орасига олиб эзгилаш ё тепиб ер тишлатиши, ё ўзи бўри тишлари орасида хомталаш бўлиши, ё юраги ёрилиб тинчиши зарур эди. У сўнгги бор илинж, юпанч излаб бошини эгди ва эгасининг юз, бўйнини ялади, бари бир бу гал ҳам одам қимирламади. От бошини кўтарди ва бирдан қулоқларига ёқимсиз “инг”раш овози чалинди-ю, сесканиб бўри томон ўгирилди. Уч қадамча нарида тишларини шақирлатиб турган бўрига кўзи тушар экан, ногаҳоний шиддатга минди, юрагини мутлақо раҳмсизлик туйғуси эгаллади-ю, ваҳшийлашиб ортига тисарилди. Бўри эса кўзларини ёндириб, ириллаб, хириллаб от томон бостириб келарди. Отнинг миясида турли фикрлар ғужғон ўйнар, назарида бўйнига қайтадан сиртмоқ тушгандай туюлар, энтиктирарди. Худди шу лаҳза у, кўзлари ол-дидан илк бор сиртмоққа тушган кезидаги талвасаси ярқ этиб ўтди-ю, ҳаво етишмай кўзлари олайгани ва ҳушини йўқотган кунни эслади. Бунга Мирза келиб сиртмоқни бўшатгани воқеаси улашди. Кейин у ўзини отлар қуршовида, жонини жабборга бериб чопиб бораётган кездеги аҳволини хотирлади. Сўнг эса миясида қора айғир билан икки кун олишгани, сўнг хаёлида бетобланиб ичидан қон ўтгани, Мирза сут қайнатиб ичириб соғайтиргани ҳақидаги хаёл жонланди. Мана, мана ҳозир ўша азоблар қайтадан такрорланар, гўё мутлақо тинчитадиған даражада такрорланар, бунга бўрининг тишлари чек қўядигандай туюларди... Мирза... у ётибди... энди севимли отининг ёнини ололмайди... онаси, барча қондошларига айланган шу олижаноб инсон ёнида жимгина сукутга толди...

Кўк қашқа олдинги оёқларини ерга қаттиқ тираб, кўкрагини кериб пишқирди, сўнг ичаклари оғзидан чиқиб кетгудай кишнади. Унинг кекли кишнашидан гўё: “Эй осмон, эй ер! Нимага сукут сақлаяпсизлар?! Нимага бўрини ваҳимага солиб қувмайсизлар? Ахир, дунёдаги мен суйган ягона инсон ўлди-ку! Бўри чангалида қоляпти-ку! Бундай пайтда жим туриш мумкинми?!” қабилидаги фарёд ифодаланарди.

Бўри бу пайт одамга яқинлашиб қолган, бир парча гўштини узиб олиш, ютиш, нафсини қондириш кўйида ёниб-ўртанарди. От эса безовталаниб пиқирлар, гоҳ олдинга силжиб, гоҳ орқасига

гисарилиб эгасини ҳимоя қиларди. Отнинг титроғи бирдан тенгсиз бир қудрат билан алмашди, кўзларида эса кучли қаҳр-ғазаб ўтлари чақнади. Бу — ёвуз куч қаршисидаги беозор жониворнинг ўз-ўзи ва эгасини ҳимоя этиш учун бўладиган қўзғалиши — табиий ҳис-туйғу ғалаёни эди.

Олам оппоқ қор, оппоқ сукунат ва туманлар орасида бўзариб-гина кўринар, гўё эриб борарди. Эрий бошлаган ерда эса от ва бўригина кўзга ташланар эди. Кўк қашқа илгарилари ҳам шу сўқмоқдан кўп бор ўтган, бўриларга дуч келган, лекин осонликча қутил-ганди. Бу галги рақибни осонликча жон берадиган кўринмасди. Рақиблар пайт пойлаб бир-бирига ташланишга шайланар, лекин иккаласи ҳам олдинроқ ташланишга ботинмаётганди. От кўзларини бўридан узмас, миясида эса эгаси билан алоқадор хаёллар тинмай айланар эди. Энди хаёлида икки йил муқаддам Мирза зериккан хотинини водийга олиб чиққани, ҳомиладор хотинининг қутилмаганда тўлғоқ тутиб қолгани ва зудлик билан Кўк қашқага миндириб йўлга тушган воқеа жонланди. От шу тун унутилган, тонгга яқин Мирза югуриб келиб, отни кучган, телбаларча кўзлари, қулоқлари, бўйнидан ўпган, думи, оёқларини силаб: “Кўк қашқа! — деганди ўша уни. — Хотинимнинг кўзи ёриди... Ўғил фарзанд кўрдим! Сени қутлайман! Сен бўлмаганингда хотинимни даладан олиб келолмасдим, бирор шикаст етарди...”

Кўк қашқанинг кўзлари ёшланиб, тумшуғини эгасининг елкасига қўйган ва бу билан эгаси назарида: “Оҳ, эгажоним! Мени беҳад шод этдинг! Ўғлинг йўғиди, сиқилардинг, бунини мен тушунардим. Ўғлинг ҳам ўзингга ўхшаб олижаноб бўлади, мени ардоқлайди!” дейишга уринганди гўё. Мирза отни бир ҳафта ўз ҳолига ташлаб қўйганди, от эса эркин-эркин ўйнаганди.

Ҳаво оғирлашиб, туман заҳри кучайиб борар, сукунат ва ваҳимага минар, отнинг вужудини сиққандан-сиқарди. Кейинги кишнашидан отнинг ўзи ҳам қўрқувга тушди. Бу галги кишнашида гўё “ўлиш ё қолиш” деганга ўхшаш фарёд акс этди. Безовта от ниҳоят бўрининг силкингани, ўқ тезлигида ўзи томон отилганини кўрди. Кўрар экан, ич-ичидан кучли бир ўкирик-кишнаш узилди-ю, оғзи катта очилиб, аввал олдинги, сўнг орқа оёқлари ҳаракатга келди. Бўри қандай тезлик билан силкинган бўлса, худди шундай тезлик билан ортига учиб тушди-да, ағанаб бориб, дарҳол ўнгланиб олди. От лаблари ачишгани, кейин қизигани, ўрнидан қон сизиб чиққанини сизди, лекин эътибор бермади. Бўри отнинг орт томонига ўтиб, думига ёпишди. От орқа оёқларини кўтариб силкиди. Бўри

“гуп” этиб ағанади. От ўнгланди. Бўрини кузатди. Бўри эмаклаб олдинга сурилди. Кўк қашқанинг эса оғзи катта очилди, кейин тишларига илинган момиқ нарсани тишлади-ю, жағларига зўр берди, бир неча бор силкаб қўйиб юборди. Бўри ҳавода муаллақ учиб бориб, ниҳоят қорға тушди, дарҳол ўнгланиб яшин тезлигида рақибига отилди. От бу гал оғзини очиб ҳам улгурмади, бўри пастки лабидан бир парча гўштини узиб олиб, ютиб юборди. От алам билан тумшугини кўтарди. Бўри қайтадан рақибига ташланди. От эса оғзига бўрининг тумшуги кирганини сезди-ю, қаҳр билан тишлади, тишлайверди, рақибини бу гал қўйиб юбормади. Силкий-силкий охири ерга уриб мижғилай бошлади. Аввал бўрининг териси, гўшtlари эзилди, кейин суяклари қасир-қусир синди. Бўри жонҳолатда олдинги оёқларини отнинг бўйнига тираб, хириллаганча тумшугини тортиб олишга уринар, бироқ уринишлари зое кетаётганди. Жониворнинг оғзи бўри қонига тўлиб борар, бўри эса барибир жон таслим қилай демасди. Бир пайт Кўк қашқа рақибни қаршилиги сусайганини англади ва аста тишларини бўшатди. Бўри қор устида беҳолгина қимирлади, дарҳол тинчиди. Фолиб бедов эгасини қора тортиб тисарилди ва рақибига термилиб тураверди. Танасида сим-сим оғриқ кўзғалган, лабларидан қон оқиб, қорни қип-қизил рангга бўярди. От гоҳ эгасига, гоҳ бўрига қарар, кўзлари олдидан эса онаси — Саман бия ўтар, бунга Мирза ва унинг хотини, болалари келиб қўшиларди. Кейин Кўк қашқа тасаввурда Мирзанинг болалари жонланди. Бир тўда болалар гўё қўлларини ёзишиб турли томондан югуришиб унинг ёнига яқинлашар, ёли, бўйни, кўзларини силар, йиғлашар: “Кўк қашқа раҳмат сенга! Сени суйиб янглишмаган эканмиз... бечора отамизни бўри чангалдан асраб қолдинг. Вафодорлигингни кўрсатдинг! Сени абадий ардоқлаймиз...” дейишарди. Шу орада от бир қур Мирза уч ёшли, дўмбоқ, билак ва болдирлари лорсиллаган, боши катта, яланғоч ўғилчасини кўтариб устига миндиргани, у эса беозоргина юриб болани ўйнатгани ҳақида ўйлади. Бу содиқ жонивор тойчоқлик кезлариданоқ яланғоч гўдакларни хуш кўрар, термилиб тўймас, ялар, устига минишганда эса гўё эриб кетар, ўзини онаси бағрида ётгандай эркин ҳис қиларди. Беғубор, самимий яланғоч бола унга онаси сути таъми — лаззатини эслатарди. Ўша куни Мирза яланғоч ўғилчасини отнинг устига миндирганда у онасини қайтадан эмгандай сархушланиб қолган эди...

Кўк қашқа сергакланиб, бошини кўтарди, бўрини кузатди. Бўри ҳамон қимирламас, гингширди. Бироқ отнинг аҳволи оғирлашган,

танаси ҳолсизланиб, даҳшатли бир ташналик қийнар эди. Туман сийраклашиб, ҳавода бўзга ўхшаш сийрак пардасигина осилиб турар, осмонда сўна бошлаган юлдузлар хира шуълаланарди.

От кишнашга уринди, лекин бу гал овози чиқмади, бу ҳол юрагини баттар эзди. У сўнгги бор эгасига бўлган меҳр-муҳаббатини ифодалаш мақсадида қайтадан оғзини очди, бари бир кишнашга мадори етмади. Кейин нотавон бир қиёфада осмонга термилди. Катта, ёруғ бир юлдуз учиб бориб, аста сўнди, кейин йўқолди. От сесканиб ёнига юзланди ва қарши томондан ёнига яқинлашиб келпаётган икки отликқа қўзи тушди. Улар Мирзанинг ҳолидан хабар олиш учун йўлга чиқишган чўпонлар эди. Отнинг кўзлари ёришди, томир ва пайлари гижими ёзилди, енгилина энтикди. Чўпонлар отларидан тушишди, бошларини эгишиб, оғир сукутга толишди...

— Бечора Кўк қашқа... — гўлдиради узун юзли ёшгина чўпон ва отнинг пешонасини силади. — Содиқ от...

— Бўрини чайнаб ташлабди... — шивирлади иккинчи кексароқ чўпон ва отнинг бўйнига кафтини босди. Кўк қашқа шу лаҳза эгаси ёнига, қип-қизил қон билан бўялган оппоқ қорлар устига “гуп” этиб йиқилди... бошқа қимирламади...

... Унинг юраги ёрилганди...

КУШХОНА СУЛТОНИ

Кенгдан-кенг, чексиздан-чексиз қир-адирларга майсалари, яшил ранги билан кўклам келди. Булутлар фасли бошланди. Осмонда булутлар йиртилишган кезлар сор бургутлар қанотларини қоқмай учишар, ўлжа излаб ерга назар ташлашар, баъзан ўқ тезлигида пастга шўнғишар, қудратли панжаларига ўлжаларини сиқиб юксакликларга кўтарилишар, оламни бузгудай чиғиллашар эди. Бургутлар кўздан йўқолгач эса атрофдан саъва, тўрғай, тоғ булбуллари-нинг қўшиқлари янграр, борлиқни ажиб бир оҳангга тўлдиради. Кунлар илиши билан қиш бўйи қўраларда бўғилган ипак юнгли эчкилар ташқарига чиқар, қир-адирларни тўлдириб ёйилиб ўтлашар, оламни оппоқ рангга бўяшар эди. Сарик така буни бутун вужуди билан ҳис қилар, роҳатланарди.

Шохдор сарик така кавшаниб ютинди. Хомушлик ва сир бермасликка ўхшаш кайфият билан қўра ва чўпонларга бирдай лоқайд эчкиларнинг қўзғалаётганини кўриб, ташқарига чиқиш, ўтлаш палласи яқинлашганини англади. Бурни тиришиб, турқи тундлаш-

ди-да, сапчиб турди. Катта туёқларини юмшоқ ерга қаттиқ тираб роҳатланиб керишди. Танаси, бўғинларининг тириши ёзилди. Кейин кек ва паришонлик билан қўра эшигига термилди. Кўзларидаги тунги зерикаш ўрнини нимадандир қоникмаслик, нимагадир ўчакишишга ўхшаш аломат белгилари эгаллади. Юнглари сезилар-сезилмас ҳурпайиб, узун соқоли титради. Нигоҳидаги эгаси зуғумидан қоникмаслик ва кек сақлашга ўхшаш туйғу кучайди. Қўра эшигига боғланган ипни ечиб: “Жонимга тегдиларинг. Ҳеч ҳам уйқуга тўймайман. Сенларни яйловга ҳайдаб, тўйиб чой ҳам ичолмайман!” дея бўғилаётган ўспиринга енгилгина назар ташлади-ю, эътиборни яна эчкиларга қаратди. У ўспириннинг ёнига яқинлашиб, бўйнидан қучиб, соқолидан тортиб эркалатиши ҳақида ҳам ўйламади. Аксинча, ўспириннинг овози бугун гашини келтирди.

У мағрур қўрадан чиқди. Ўша мағрурлик билан кўпдан бери ўзига маҳтал бўлиб турган тўдаси — эчкиларни қир томон бошлади. Отаси ўзига ўхшаш Сариқ серкани ўтган йили кушхонага жўнатганларидан кейин тўдани бошқариш унга қолганди. Отаси шу ердалигида у ўзини бунчалик эркин ва мағрур ҳис этмаганди. Отасидан ҳайиқар, олдига ўтишга ботинмасди. У тўда удумига қўра отасига қарши чиқишга, вақтдан олдинроқ бошлиқлик ҳуқуқига эга бўлишга ҳаққи йўқ эди. Унинг отаси, етти бобоси ҳам инсонга ем бўладиган — умри қисқа тўдани бошқаришганди. Битта айнамаган насл олингандан сўнг чўпонлар яна битта насли бола-такани қолдиришар, олдингисини бичишар, бичилгандан кейин эса тўдани бошқариш ҳуқуқига эга бўларди. Отаси бевақт кушхонага равона бўлди. У эса бичилмай тўда олдига ўтди. Ўзига ўхшаш ўғилчаси тўда орасида, олдинга ўтолмай, отасига қарши боролмай келяпти.

У юнгларини силкиллашиб, битта-битта босиб, мағрур ва масрур юриб борар, ён-верига ҳам ўша мағрурлик билан назар ташларди. Ортидан эчкилар — тўда эргашар, лекин олдинга ўтишга бирортаси журъат этмасди. Тўда ҳам, албатта, бошлиқлари ортидан эргашишга, бошлиқ қай томонга бошласа, ўша ёққа боришга кўникма ҳосил қилишган, бирор вақт уларни бошлиқлари йўлдан адашиши, бахтсизликка учратиши мумкинлиги ҳақидаги ўй қийнамасди. Бошлиқлари чеклаган чегарага ўтмаслик, хоҳламаган тўдаларга қўшилмаслик ҳисси — табиий туйғу улар учун қонунга айланганди. Бошлиқ — Сариқ така ҳам тўдасини ўзига боғлиқ эканини, ўзига ишонишлари, суянишлари, истагисиз бирор ёққа қадам қўймаслигини яхши тушунар, буни улар учун қонун деб биларди. Улар учун инсон тўқиб чиқарган, бироқ ўзларига боғлиқ бўлмаган

қонунлар бу ҳисобга кирмасди.

Сариқ така қир бағрига тирмашгач, кутилмаганда ўзи томон яқинлашаётган бошқа бир тўдани ва уни бошқараётган Оқиш такани кўриб кескин тўхтади. Жиддий кузатар экан, танаси кучли эҳтирос хуружидан титради, оёқлари асабий ерга қадалиб, безовғалиги ортди. Аста-секин катта, чағир кўзларига қон тўлиб, юрак уриши кучайди.

“Бу тўда қаёқдан пайдо бўлди? Нимага, тортинмай бостириб келяпти? Наҳотки мендан ҳайиқишмаяпти?” деган табиий ҳис кўзларидаги кек ва ўчкорлик туйғусини кучга миндирди. Демак, қаршисидаги тўда уларга қўшилади... ана у Оқиш така билан сузишиб кунларини ўтказди. Қизиқ, тўдани ким ҳайдаб келяпти? Эгаси Одил қар нимага индамаяпти? Илгари ҳам унинг тўдасига бошқа тўдаларни қўшишга кўплар уринишганди. Лекин у сузишавериб тинчитмагач, қайтадан ажратишганди.

Мана шу тушунча, туйғу Сариқ такани беихтиёр орқада таёғини судраб бораётган раҳмдил ҳамроҳи — ўспиринга қарашга мажбур этди. Айни пайтда бу ҳис бола кўзларида ўзига нисбатан хайрихоҳлик аломатини излашга, тўданинг келаётган сирини англашга ундади. Қарши томонда ферма мудирини жағлари ичга тортиб, юз суяклари туртиб чиққан баджаҳл одам билан, ўрта бўй, беозор ҳисобчи йигит отларини асабий қамчилашиб тўдани ҳайдаб келаётганди. Тўдалар бир-бирига қўшилолмай, бир-бирларига ёт қараш қилар, жойларида тўхташар, олдинга силжишга ботинишмасди... Бегона тўдани бошқараётган Оқиш така уни кузатар, кўзғалиш-кўзғалмаслигини билмас, қаршисидаги рақибни Сариқ таканинг ҳўмрайиб олдинга чиқиши, сўнг тўсатдан ортига тисарилиб шох гашлашини кутарди. Оқиш така рақибини ғазаблантириш, шохлашиш учун аниқ бир қарорга келтириш, кайфиятининг ўзгаргани, ўзгармаганини билиш учун яна бир бор жиддий термилди. Кейин олдинги оёқларини ерга уриб, депсинди, бу билан: “Ҳаракатинг-ни қилавер. Мен сендан қўрқмайман. Фақат ёвқараш қилма. Сенинг тўдангга ўз хоҳишим билан келаётганим йўқ. Ана улар зўрлаб олиб келишяпти. Ўзимга қолса, эркин яшасам дейман...” демоқчилигини рақибига сездирди.

Сариқ така ҳам рақибини жиддий кузатгандан сўнг пишқириб, шохдор Оқиш такадан қўрқмаслиги, ҳеч қачон, ҳеч кимдан қўрқмагани, вазият талаб этса, кечгача сузиши мумкинлигини англатса-да, нафрат, ғазаб билан бурун катаklarини кериб, манқасини сачратиб, туёқларини ерга урди. Аста олдинга силжиди. Сир бермас-

ликка, айни вақтда ботинмасликка ўхшаш нигоҳ билан рақибни гумшугини ҳидлади. Ўзига таниш ҳид — така ҳидини олгач, киборона юриш билан орқага тисарилди. Бўлғуси оғир ва шиддатли жангга ҳозирланди. Енгса, бегона тўдани ўз тўдасига қўшмайди, бошлиқликни яна узоқ муддатга ўз қўлида тутиб туради. Тўдани эса ортига қувиб юборади. Енгилса, бегона тўда тўдасига қўшилади, бошлиқликдан ажралади, ўзини ана шу Оқиш така қувиб юборади, тўдасиз қолади.

У мўлжални — рақибнинг пешонасини аниқ нишонга олиб кўзларини юмди-да, ўқ тезлигида жангга шайланган Оқиш така томон отилди. “Қарсиллаган” овоз янградию, такалар бир нафас ҳушидан ажрашиб, гангиб, кўзлари тиниб жойларида туриб қолишди ва сал ўтмай қайтадан ортларига тисарилишиб ҳужумга тайёрланишди. Сариқ така олдинги шиддат билан рақибига шох ташлади. Бу гал шохлардан учқунлар сачради. Такалар баланд кўтарилиб тушишди ва тиззларига чўкиб қолишди. Кўзларидаги бир-бирларини ёқтирмаслик, асло эл бўлмасликка ўхшаш туйғулар уларни яна туришга, ўнглинишга ундади. Туришди. Пишқиришди. Мия чайқалиши, кўз тиниши тикланди. Лекин бўгин, суякларидаги зарб таъсири сирқираши баттар зўриқди. Сариқ така бу гал хиёл сустлик билан, гўё мурсога келишиш, рақибни ҳам буни англашини истаб ортига тисарилди, кузатди. Шохлашишга раъйи борлигини кўриб беихтиёр хуружга минди. Чолди. Мугузлар яна қарсиллади. Сариқ така қисқа муддатга ўзини гўё вужудсиз бўлиб учиб бораётгандай, тушунчасини ҳам йўқотиб қўйгандай ҳис этди. Бироқ, рақибни яна шох ташлаб қолишини ўйлаб, дарҳол тетиклашди. Рақибни тиззасига чўккан, ҳар лаҳза туришга тиришар, лекин қуввати етмаётганди. Унинг манқаси оқар, ҳали-бери турадиган кайфиятда эмасди. Лекин кучи етмагани, енгилганини тан оладиган куч ҳам топилмасди. Рақибни жангга шайланаётгани жанг тугамаганидан дарк берар, уни яна олдинга чиқишга ундарди. Турди. Кўзғалди. Сакради. Сакрадию тўқнашувдан кейин ерга чўккалаб йиқилди. Сариқ така рақибни ёнига яқинлашди, бир нафас мағрурланиб кузатди. Озор бериш бу гал кўнглига сиғмади. Ортига ўгирилиб, давра олишиб ўзини кузатаётган бошлиқлари, айни пайтда ҳаяжон, таажжуб билан термिलाётган тўдаси — эчкилар томон юрди. “Кўрдиларингми? Сенларга ким бошлиқлик қиляпти. Такаларнинг султони — мен билан фахрланишларинг мумкин”, деган туйғу катта, чағир кўзларида ифодаланиб қавмларига қаради ва кескин ёнига ўгирилиб бегона тўдага ва тўда бошлиғи Оқиш такага ва одамларга

назар ташлади. Бегона эчкилар билан унинг тўдаси ҳидлашар, лекин кўниколмай ортларига тисарилишарди.

У орани кесиб ўтди ва тўдаларни ажратди. Шундай қилиб у бегона тўдани ўз тўдасидан ажратиб ташлади, қўшмади. Буни у, рақиби Оқиш такани енгиш билан исботлади, оқлади. Чўпонларнинг уринишлари ҳам самара бермади. Қўшишга уринганларни ҳам у шох ташлаш билан қаршилади. Сариқ така мағрур ва масрур юриб тўдасини ям-яшил яйловларга бошлади. Энди ўзларича бемалол ўтлашиб, мусаффо ҳаво, кўклам нафасидан баҳраманд бўлдилар. Ўзи кам ўтлар, ўтлаш кўнглига сиғмас, озгина фикри чалғиса гўё ҳалиги тўда келиб тўдасига қўшиладиган, ўзини четга суриб ташлайдигандай туюлаверарди. Кун бўйи у мана шундай таҳлика, саросимада тўдасини қуршаб турди. Оқшом тушиб ортларига қайтаётганда йўлда бошқа бир тўдага дуч келишди. Тўдани Кўкиш така бошқариб борарди. Кўкиш така кучли, қудратли кўринар, ҳали-бери тўдасига бирон-бир тўдани яқинлаштирмаслиги важохатидан англашиларди. Бу тўдалар қаёқдан пайдо бўлди? Бирор вақт водийга бунчалик кўп тўдалар келишганини билмасди. Демак, пастлардаги қишлоқларда ўтлоқлар камайган, ҳамма чўпонлар қўтонларини водийга ҳайдашган...

Бўйдор, кўкраги кенг, шохлари йўғон Кўкиш така ҳамон уни нигоҳи билан таъқиблаб кузатар, пишқирав, тезроқ жанг бошланиши, ғалабага эришиши ва тўдасини хушнуд этиши, ўзи ҳам таҳликадан қутилишини истаб унга қарарди.

Тўрт томонини қорли тоғлар ўраган катта ва кенг водий ўртасидан катта йўл ўтар, бу пайтга етиб йўлни ўтлар босганди. Йўлнинг кунботиш томонида бошқа тўдалар, от сурувлари ўтлашар, йўлнинг кунчиқиш томонида эса Сариқ така тўдаси ўтларди. Орадаги масофа, яъни ўзларига тегишли ер — чегарадан ўтишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ эди. Қонун бузилса такалар узоқ жанг қилишарди. Лекин отлар бу ҳисобга кирмасди. Улар истаган пайтда чегарани босиб ўтишаверар, тўдага эътибор бермас, улар билан боғлиқ масалани фақат эгалари — отбоқарлар ҳал этарди. Отлар улар учун энг кавфли рақиб эди. Менсимагани етмагандай, ўтларни қуритиб кетишар, боз устига ахлатлари билан атрофни бул-ғатар эди. Ипак юнгли эчкилар соғилмас, кам сўйилар, уларнинг майин юнглари ни йилига икки марта кесиб олишарди. Юнглари ни ўстириш учун эса яхши яйлов ва қалин майсалар зарур эди. Ҳадемай юнглари кесилар, бунинг учун яна яхши тамадди қилишлари керак эди. Ҳамма бало рақобат яйлов туфайли келиб чиқарди.

Икки тўда ўз чегараларида бир-бирларига ҳўмрайиб тўхташди. Бошлиқ такалар кек, чексиз бир ўчкорлик ҳисси билан бир-бири-ни узоқ кузатди. Эчкилар эса уларнинг атрофларида парвона бўлишар, калта-калта маърашиб муросага келтириш, ўз чегараларида қолиш, йўлларида давом этиш ниятида эди. Лекин такалар ҳозирча бундай фикрга келишмаганди. Улар жангга кўникишган, жангсиз ўзларини тасаввур этолмас, жангдан лаззатланишар, жанг эса орадаги масофа — чегарани сақлаб туришни таъминларди. Такалар сузишиш ниятлари борлигини ҳўмрайиб бир-бирига англантишар, лекин ботинишолмаётганди.

Узоқ сукут сақлаш, бир-бирларини ўрганиш — ҳавосини олгандан сўнг ниҳоят такалар олдинга чиқишди. Одатлари бўйича аввал тумшуқларини ҳидлашди, сўнг кўзлари катта очилди, юнглари ҳурпайди, бурун катаклари кенгайиб мутлақо ваҳшийлашди. Шиддат билан ортларига тисарилишди. Бирдан бало-қазодай бир-бирларига ташланишди. Улар шох ташлашар, мугузлар такрор-такрор қарсиллар, пишқиритишлар авжига чиқарди. Ораларига тушиб, муросага келтиришга уринаётган эчкиларга парво қилишмас, босиб-янчиб ўтишарди. Сарик така ёш ва навқирон эди. Ёб тўймайдиган, шохлашиб чарчамайдиган палласи эди. У мўлжални тўғри олар, кучини ортиқча сарфламай рақибига зарба берар, натижада устунликка эришаётганди. Ўзидан бир-икки ёши улуг рақиб — Кўкиш такани тез орада эсанкиратиб қўйди. Устма-уст тушган оғир зарбдан рақибининг танаси бўшашиб, мугузини зирқиратиб юборди. Сарик така навбатдаги жангга ҳозирланганда Кўкиш така енгилганини нисбатан тан олиб шаштидан тушди ва ортига қайтиб жангни шу ерда тўхтатиш, муросага келишни таклиф қилгандай маъюс маъради. Жангда маъраш такалар учун чиндан ҳам енгилиш белгиси эди. Буни сезган Сарик така тумшуғини осмонга кўтардида, тантанавор пишқирди, ғалабасини кўз-кўз қилиб, фахрланиб туёқларини бир неча бор силкади. Ғалаба нашидасини суриб тўдасини бошлаб йўлга тушди. Ёввойи арчалар остидаги сувдан тўйиб ичишгач, қаршидаги катта қўрага кирди.

Тун. Олам сув сепгандай жимжит эди. Осмонда яримта ой сузар, юлдузлар порларди. Сарик така қўра эшиги олдида посбонлик қилиб, кавшаб мудрашаётган тўдасини кузатиб ётарди. Бу тун кучли, қудратли, яъни водийда, кўп тўдалар орасида фавқулудда туғилиб қолган даҳшатли Сарик така учун бахтсизлик келтирди. Лекин бу бахтсизлик зўрлиги сабабли бошига тушганини жонивор англаб етмади. Чунки, у водийда ўз насибасини ҳимоя қилиш,

очликдан ўлмаслик учун мана шу куч-қудрат, зўрлик керак, деган табиий тушунчада эди ва бошқача бўлишини тасаввур этолмасди. Шу тун чўпонлар ва ферма мудир, ҳисобчи кенгашиб: “Бу аблаҳ така тўдаларни ҳали-бери тинчитмайди шекилли, тезроқ гўштга топшириш ё бичиш зарур”, деган қарорга келишди. Масала осон ҳал бўлди. Бичишга қарор қилишди. Бунга тўда чўпони — қулоқлари оғир Одил чўпон қарши чиқди:

— Акалар, тушунинглар, — деди у ўтирганларга ғамгин термилиб. — Бичсангиз така ҳис-туйғусидан айрилади. Тўдасига меҳр-муҳаббати сўнади. Ҳимоя ҳам қилмай қўяди. Эчкилар тўзиб қолишади. Ҳозир чўпон ҳам керакмас. Ўзи бошлаб бориб, бошлаб қайтади.

Одилга ҳеч ким эътибор бермади. Бермасди ҳам. У бор-йўғи оддий чўпон эди. У ўзича валдираб тинчиди. Эрталаб эса уч киши қўрага кирди. Сариқ така ҳам бошига тушадиган бахтсизликни олдиндан ҳис этиб, сапчиб турди ва ўзини эчкилар орасига урди. Уни турли томондан ўраб кела бошлашди. У бир неча бор рақиблари — одамларга ташланишга, сузиб ўзини ҳимоя этишга шайланди. Шох ташлаб ерга йиқитди. Асли йиқитмаслиги керак эди. Хўжайинларининг ҳурматини жойига қўймади. Кейин уч кишилашиб уни роса калтаклашди. Бурнини, пешонасини қонатишди. Тўхтовсиз тушаётган сўйил ниҳоят уни гангитиб қўйди ва мутлақо ҳолдан тойдирди. Чўзилиб қолди. Икки киши шохидан ушлаб босди. Учинчиси оёқларини сириб боғлади. Сўнг япалоқ бурунли, турқи хунук ферма мудир қинидан пичоғини суғурди ва ... бичилганда жониворнинг вужудида тахир, аччиқ оғриқ қўзғалди, кўнгли озди, миясига эса санчиқ кирди.

... Бир пайт оёқларини бўшатишди, турғизишди, ўз ҳолига ташлаб қўйишди. Кучли, қудратли така шу тариқа серка номини олди. Водийнинг султони ярим вужудга айланди. Вужудининг ярми — ҳис-туйғуси бирдан йўқолиб қолганди... Унинг овози мунгга тўлиб-тошди. Илк бор ҳазин-ҳазин маъради, тўдасининг қалбини ларзага солди. Тўдаси бугун бошлиқсиз — усиз қирга ҳайдалди. У тўдасиз қолди. Типирчилади, эзилди, бўғилди. Тўдаси ундан, у тўдасидан айриладиган палла яқинлашганди. У турар, ётар, лекин вужудидаги оғриқни тарк этолмасди. На юришга, на қўзғалишга қурби келарди. Одилнинг ҳам у билан иши йўқ эди. Чамаси, у ферма мудирдан ҳайиқиб севимли серкаси ёнига яқинлашолмаётганди. У урина-урина охири турди. Оёқларини ёзди. Илгариги куч-қудратидан мутлақо жудо бўлган, куч-қудрати билан бирга эс-ҳуши, ҳис-

туйғусидан ҳам айрилганди. У ўз-ўзига, жумладан, олам, қир-адирлар, кўклам, овқат, сувга, қондошлари — тўдасига ҳам мутлақо лоқайд бўлиб қолганди. Ҳаммаси унинг учун қадрини, қизигини йўқотганди... Оғриқ эса ҳамон кўзғалишга, силжишга имкон бермаётганди. Узоқлардан тўдасининг ғам-ғуссага тўлган маърашлари эшитилар, юрагини эзгандан-эзар эди. У барча жон зотининг бечорасига, кераксизига, имкониятсизига айланганди. Биргина бичилиш уни мана шундай аҳволга солганди...

Водий галдаги оқшомни қаршилади. Сариқ серка эса бу оқшомни ғамга чўмиб қаршилади. Чигирткаларнинг чириллашлари ҳам бугун қулоғига ёқмади. Тўда даладан қайтди. Бошлиқсиз ўзлари тўзиб қайтишди. Иккига бўлиниб қолишганди. Ораларига кутилмаганда ётлик-бегоналик тушганди. Одамлар улар орасига ётлик-бегоналик солишганди. У ўз дарди билан овора, қўра ўртасида серрайиб, қаққайиб турарди. Тўдасига бечорачилик билан қарар, тўдаси ҳам унга бегоналардай термилиб чекланишарди. Одилга раҳмат. У яна содиқ серкасига шафқат кўрсатди. Олдига ўт ташлади, сув қўйди, тўдасини ҳайдаб ёнига киргазди. У кўпдан бери дўстлашган ўспирин кўринмасди. Ферма мудирини отга миндириб уни дўконга ароққа жўнатганди. Тўда унинг ёнида парвона бўлар, бироқ унинг ғамгинлиги сирини англамасди. Мана шу англамаслик унинг ғурурини камситди. Камситилиш эса кўзларига ёш чиқарди. Ғурурини ўлдиришди...

Баласига анчадан бери эътибор бермай қўйган Она эчки бугун ёнидан жилимай қолди. Ғамгин-ғамгин маъраб боласига суйканиб, яларди. Балоси ҳам унга алоҳида бир орзиқиш билан термилди, қаршисида бош эгди. Она эчки маъраши билан гўё: “Болажоним, зўрлигинг бошингга етди. Зўрлигинг хўжайинларга ёқмади. Оқибат, бизларни ҳам ҳимоясиз қолдирдинг. Улар ғурурингни поймол этди. Энди бизни бегона тўдалар истаганларича таъқиблайди. Боёқиш отангни ҳам узоқ вақт бўйин бермагач, шундай аҳволга солишганди. Наҳотки, қисматимиз шунақа экан!” демоқчи бўлар, бунга жавобан Сариқ серка: “Онажон! Одамларнинг ўзлари мени тўдага бошлиқ қилиб тайинлашди. Тўдани бошқарганим, бегона тўдаларга қўшмаганим яна ўзларига ёқмади. Уларнинг турли жазо қуроллари бор, бизда эса шохимиздан бошқа қуролимиз йўқ. Яхшики, бичиб чекланишди. Гўшгга топшириб юборишса нима қилардим... Қисмат экан, чидайман...” демоқчидай термилиб чекланарди.

Эртаси куни одамлар яна уни йўқлашди. У бугун такалик пайтларидекадай пишқирмади, сузишга ҳам шайланмади. Илгариги куч-

қувватидан айрилган, боз устига яна калтак ейиш хавфидан қўрқарди. Одамлар уни ушлашди. Қулоғини тешишиб тамға босишди-да, бўйнига эса катта, оғир қўнғироқ осиб қўйишди. Кейин ўз ҳолига гашлашди. Эски оғриғига янгиси келиб қўшилган, фақат бўйнидаги қўнғироқ жиринглаб фикрини қочирарди. На йиғлашини, на шодланишини биларди. Қўнғироқ унда яна тўдага қўшилиш, бошқариш, жингирлашини яйлов бўйлаб кўз-кўз қилиш иштиёқини кўзғади. У битта-битта босиб қўра эшиги томон юрди. Эчкилар ям-яшил ўтлоқда ўтлаб юришар, ҳайвонлигига боришиб уни — бошпиқларини нутишганди. У бечора бир қиёфада илгариларди. Кўзларига чалинаётган ҳамма нарса титраб кўринар, вужуди титроғига қоришиб борар, мияси ғувиллар, қулоқлари шанғиллар, танаси эса бўм-бўш эди. Ҳамма нарса бирдай самарасиз, зерикарли эди. Онасигина ундан кўз узолмасди.

Бир пайт унинг нигоҳи қарши қирда бошларини кўтаришмай, думларини баъзан силкишиб ўтлаётган бир тўда отларга қадалди. Катта бир оқ от оламни ёргудай кишнар, турли томонга чопар, қирни тўлдириб ҳукмронлигини кўз-кўз қиларди: от эркин эди. Бегона отларни ёнига яқинлаштирмасди. Икки кун илгари у ҳам ана шу оқ отдай тўдасини бошқарарди. Бугун тўдасини бошқариш у ёқда турсин уларга етиб олиш ҳам машаққатга айланиб кетди.

Қуёш кўтарилганда Сариқ серканинг дўсти — ўн тўрт ёшлардаги оппоқ юзли, қора қонили, эндигина мурти чиқа бошлаган ўспирин кўринди. Чамаси қишлоқдан ароқ олиб қайтган, ўтовда ичкиликбозлик бўляпти. Ўспирин биринчи галда серка томон яқинлашди. Ёнига чўкди. Бўйнидан қучди, пешонаси, кўзларини силади.

— Эй, оғайни, — деди ўспириннинг овози титраб. — Зўрлик ҳам одамларга ёқмас экан. Зўрликнинг ҳам оқибати яхши бўлмас экан. Одамлар бемаза. Ферма мудири нима деса қўнаверади. Бугун яна бир тўдани бизнинг тўдага қўшиб беришади. Мана, бошингга қанақа кун тушди, сен билан фахрланардим, ғурурланардим. Қўшни гўда такаларини бир сузишда йиқитардинг. Энди... билмадим...

“Айб ўзларида, — дерди гўё ўспириннинг назарида серка. — Отамнинг ўрнига мени бошлиқ қилиб қўйишди. Яна ўзлари ёқтиришмай, бичишди. Қулоғимга тамға тақиб бўйнимга қўнғироқ ҳам осишди. Одамларга на иссиқ, на совуқ ёқади...”

Кечга яқин ўспирин айтган бегона тўда Сариқ серка тўдасига қўшилди. Унинг нафрати ортди, ғазабланди, бироқ қаршилик кўрсатолмади. Қаршилик кўрсатадиган аҳволда эмасди. Ўзини, тўдасидан қувиб чиқаришмаганига қувонди. Шукр қилмасдан иложи йўғи-

ди. Лекин Оқиш така ҳам унга қарши чиқишга, жанг бошлашга ботинмади. Чамаси у Сарик таканинг бичилганидан беҳабар эди. Эрта ё индин унинг ҳам зўрлиги бошига етади. Бичишади. Шундан кейингина рақибига тенглашади. Очиқчасига куч синашади.

Сарик серка жимгина, беозоргина, илгаригидай такаларни саросимага, таҳликага солмай ўз ҳолича ўтлар, бўйнидаги жангур-жунгир қилаётган қўнғироғига маҳлиё эди. Орадан уч кун ўтди. Мана шу учинчи кун унинг бошига иккинчи бахтсизликни солди. Бахтсизлик бир келса кетма-кет келаркан. Кетса ҳам кетма-кет кетаркан. Начора! Бошга тушганини қўз қўради. Шу кун и эрталаб водийда ўртамиёна, усти темир билан қопланган кичкинагина деразали машина пайдо бўлди. Чамаси, машина узоқ шаҳардан ташриф буюрганди. Чунки, бу атрофда бунақа антиқа машинани яқин-орада кузатмаганди. Машинага биринчи бўлиб Сарик серка эътибор берди ва юраги безовталанди. Қўнгли юз беражак қандайдир фожиани олдиндан сизди. Машина чиндан ҳам шаҳардан келганди. Машинадан башанг кийинган икки одам тушди. Улар алоҳида бир диққат-эътибор билан қаршиланди. Ферма мудир и ўзини қўярга жой тополмас, меҳмонларга жонини беришга таппа-тайёр эди. Елиб-югуриб барра бир қўзичоқни сўйди, удумга қўра калласи меҳмонларга тортилди. Ароқлар бамисоли сувдай ичилди. Меҳмонлар кушхонага серка танлаш баҳонасида водийга қадам ранжида қилишган экан. Улар тўдаларни узоқ ва жиддий кузатишди. Бахтга қарши Сарик серкани ёқтиришди. Қулоғи оғир Одил оёғини тираб олди. У, меҳмонлар шаҳардан келишгани, уларга ҳеч нарсани йўқ деб бўлмаслиги, чўнтакларида алоҳида “ёрлик”лари борлигини бояқиш содда чўпон унутганди. Меҳмонлар ферма мудир и билан суянишиб, Сарик серкани мазах қилиб машинага ортишди. Ўспириннинг уриниши ҳам натижа бермади. Сарик серка бирдан тетиклашди. Қўзлари катта очилди. Ўзи учун кутилмаган бахтсизлик юз бергани, тўдаси, онаси, Одил ва унинг ўғли, яйловдан абадийликка жудо бўлиши, бошқа уларни кўролмаслигини сезиб қолди. Ўзини турли томонга отди. Маъради. Бўлмади. Машина эшиги сиртидан қулфланганди. У сўнгги бор кичкинагина дераза ойнасидан ташқарига — ям-яшил водийга, онаси, тўдаси, Одилга, ўспиринга, эркин-эркин ўйноқлаган майсазорга, оппоқ отга ғамгин-ғамгин термилди, қўнгли бузилди. Онаси у томон талпинар, еру кўкни бузгудай маърарди. У ниҳоят ўз ихтиёрисиз шаҳарга жўнади. Энди у кушхона султонига айланади...

Шаҳар. Турли-туман машиналар қўчалардан ғир-ғир ўтишяпти.

Одамлар тартибсиз бошлари оққан томонга боришяпти. Ҳаво дим, ҳаво ёқимсиз. Кўнгилни оздиради. Бир парча майсали ер йўқ. Серка бўғила бошлади. Машина катта қўк темир дарвозага кирди. Шоҳидан судрашиб ерга ҳам туширишди. Кенг хона. Шақир-шуқир, тақатқ овозлардан чўчиб тушиб, олазарак атрофга қаради. Катта-кичик ғилдираклар айланыпти. Резинка тасмалар пилдираб ўтаяпти. Айниқса унинг фикрини иккита баҳайбат ғилдирак тортди. Ғилдиракларга катта, узун пичоқлар ўрнатилганди. Пичоқлар турли томонга бориб келарди. Хона сассиқ эди. Ён-верида қўй-эчкиларнинг қийлари уйилиб ётарди. На ўт, на сув кўринарди. Бу ерда Одил карни, ўспиринни, тўдаси, онаси, оппоқ отни кўришни орзу қилиш мумкин эди, холос. Жонсиз темирларнинг ҳаракатлари, овозидан бошқа нарсани кўриш, эшитиш мумкинмасди. Уни ўнг томондаги алоҳида хонага қамашди. Олдига истаганча ўт ташлашди, темир гоғорада сув ҳам қўйишди. Турли-туман одамлар ёнига кирар, тумшуғини силар, мугузини ушлаб кўрар, мақташарди. Ҳаёти бу ерда чакки ўтмаслигига хонага киргандаёқ тушунди. Егани олдида, емагани ортида. Тўдасию яйлов етишмасди, холос.

Эртаси куни уни ташқарига ҳайдаб чиқишди. Бир тўда қўй-эчкиларни кўриб беихтиёр маъраб юборди ва ўзини тўдага урди. Эркин нафас ола бошлади. Водий, майсалар, онаси ҳидини туйгандай бўлди. “Менга ачинишди, — деган табиий тушунча уни қувонтирди. — Ёнимга қўй-эчкиларни юборишди. Яйлов йўқ. Қарерда ўтлаймиз?..”

Қўй-эчкилар маърашавериб кушхонани бошларига кўтаришди. Кутилмаганда уни резинка кийимдаги икки киши пичоқлар қадалган баҳайбат ғилдираклар орасидан ўтишга ундашди. У пишқириб ортига тисарилди. Шу орада қарсиллаган овоз эшитилди-ю, уни чўчитиб юборди. Ғидиракларни кузатди. Пичоқлар йўқолиб қолди. Ҳалиги одамлар унинг ортидан итариб юборишди. У ўз ихтиёрисиз сакраб ғилдираклар орасидан ўтди. Ўтгани кез ортига қаради. Пичоқлар аввалги ҳолига қайтиб, ортидан эргашаётган қўй-эчкиларнинг бошларини бехато кесиб ташлаётганди. У қаҳр-ғазаб билан маъради. Турли томонга бўзлаб чопди, чопаверди. Мияси санчар, оғрир, танаси увишиб борар, кўнгли озар, тинмай ўқчирди. Хаёлида уни ўша куни бичишган одамлар жонланар, юраги уриши кучаяр эди. Нима қилиш, қарерга яширинишни билмай турганда резинка кийимдаги одамлар қаршидаги хона эшигини очиб уни ҳайдади. У апил-тапил ўзини ўша таниш хонага урди. Эшик ташқаридан беркилди. У гўё танасига тиф санчилгандай турли томонга

чопар, арзимаган овоздан ҳам чўчиб сапчиб тушар, маърар, овози тобора фарёдга тўлиб бораётганди. Фикрлари чалкашиб кетган, миясига ўзларини пичоққа уришаётган қўй-эчкилар ҳақидаги ўй урилар, кўзлари олдидан эса кесилган каллалар, оёқлар, шилинган терилар ўтар, пичоқли ғилдираклар, айланувчи тасмаларни эслаганда даҳшатга тушарди. Даҳшат! Олам даҳшатга тўлиб борарди. Шу тун у тик оёқда туриб ухлади. Қисқагина туш кўрди. Тушига онаси, оппоқ от ва ўспирин кирди. Тўда тушида унга нафрат билан қарашар: “Ҳу ифлос! — дейишарди гўё шивирлашиб. — Сотқин! Қилмаган ишинг — қўй-эчкиларни жаҳаннамга бошлаб бориш қолганмиди. Сени ҳам қон тутади. Ўзинг ҳам ўша тигларга дучор бўласан!”

У алламаҳалда чўчиб уйғонди ва бошқа ухлолмади. Иштаҳаси мутлақо бўғилганди. Бир кунда озиб, териси шалвираб тушганди.

Эрталаб яна уни пичоқли баҳайбат ғилдираклар томон ҳайдашди. Оёқларига тиралиб қаршилиқ кўрсатганди, роса савалашди, сўнг пичоқ билан қўрқитиб зўрлашди. Ортида яна сон-саноқсиз қўй-эчкилар навбат кутиб туришарди. Улар узоқдан ҳайдаб келинган, толиқишганди. Очлик, толиқиш жонларига теккан, шу кез ўзларини ўлимга ҳам уришга шай эдилар. Резинка кийимли одамлар яна уни итариб юборишди. Сакраётиб сирпанди ва “гуп” этиб йиқилди. Дарҳол турди ва ортига ўгирилди. Ажал оралиғидан ўтишаётган қўй-эчкиларни кўрди. “Маъ...” этган фарёд янграр, сал ўтмай тасмалар устида кесилган калла, оёқлар, шилинган терилар кўринар, қаёққадир кетиб борар, ер қоп-қора рангга бўяларди. Гарчи, орқа томондаги қўй-эчкилар олдиларидаги даҳшатни кўриб турсалар-да, ўзларини тигга урар, қурбон бўлардилар.

“Яхшики, менинг каллам кесилмади, — қабилидаги ҳис юрагига гулғула сола бошлади. — Нимага шундай? Мендан кейингиларнинг бошлари кесилияпти?”

Бу ҳақда у аниқ бир қарорга келолмасди. Одамлар ҳам, кенг хона ичидаги темир вужудлар ҳам унга сирли-сеҳрли бўлиб туюлаверарди. Темир вужудлар одам қўллари вазифаларини бемалол бажарар, фақат ҳис-туйғулари йўғиди. Бу ерда ўр-қир баробар ёнаётганди. Қулоғига босилган тамға, бўйнига осилган қўнғироқ сирига мана энди тушунди. Бўйнидаги найрангли қўнғироқнинг сирли-сеҳрли жаранг-журунгига қўй-эчкилар маҳлиё бўлиб ортидан эргашиб, ўзларини тигга уришаётганди. У бўйнидаги найрангли қўнғироқдан қаттиқ нафратланди. Бари бир темир вужудларнинг бир маромдаги ҳаракати сирига тушунолмади. Уларнинг вазифаси бит-

та: фақат кесади...

Унинг мияси ари уясидай ғувиллаб, қулоқлари шанғилларди ва кўзлари тиниб, ўзини таниш хона эшигига урди. Кириб ҳам тинчимади. Гўё кимдир таъқиблаётгандай хона айланиб чопаверди. Атрофни гилдиракларнинг ғирчиллашлари, кўй-эчкиларнинг аламли фарёдлари тўлдириб борар, уни телбалик кўйларига солаётганди. Кўзларини юмса ҳам, очса ҳам қаршисида кесилган каллалар, калладаги очиқ-тириклигини йўқотиб улгурмаган кўзлар, тиришган-буришган тумшуклар, типирчилаётган оёқлар, титраётган терилар жонланаверарди. Ерга тўкилаётган қонлар гўё кўпириб тўлқиндай вишиллаб у томон бостириб келар, комига тортар, бундай кезлар унинг нафаси бўғилиб, хансираб қоларди. Қўнғироқ! Қўнғироқни тўдасига хиёнат қилиши учун унинг бўйнига тақишган эканлар. Кесилган бошлар, оёқлар, шилинган терилар эвазига бу ерда ўтлар билан эъозлашибди-да... Бир ўзи юзлаб даладан ҳайдаб келинган жониворлар — қондошларининг жонларига жабр қилиши керак экан...

Уни бирдан қўрқув босди. Даҳшатга тушиб қалтирай бошлади. Ўзини турли томонга урди, пишқириб деворларни сузди, тепди. Эндиги нияти хонадан бир амаллаб чиқиб олиш, қочиш эди. Бошқа ҳеч нарса истамасди.

Эшик очилди, ичкарига резинка кийимли одам кирди-да, серкани катта, оғир сўйил билан савалай кетди. У икки бор одамга шох ташлади, одам одамлигига борди, ҳийла ишлатиб ўзини четга гортди. Серка эса шохи билан деворга урилиб йиқилди. Яна калтакнинг сараларини еди. Эрталабгача тўлғаниб ётди. Кўз ёшлари ҳам эрталабгача тинмади...

Эрталаб уни яна мажбуран ҳайдаб чиқишди. У бечора, нотавон бир қиёфада гангиб турар, энди ҳамма нарсага, жумладан, ўлимга лоқайдлиги гамгин кўзларидан яққол сезилар эди. У бемақсад атрофидагиларни кузатди. Кузатдию, тошдай қотиб қолди. Кўзлари чарақлаб, хаёллари ғужғон ўйнади, вужуди гўё тўлишгандай туюлди. Томирлари кенгайиб, қонлари шиддат билан оқа бошлади. Оҳ, ажойиб-ғаройиб ҳидлар! Таниш ҳидлар! У кўзларига ишонмасди. Ишонгиси келмасди. Қаршисида ўзининг қадрдон тўдаси гузарди. Тўда: “Қизиқ, сен бу ерга қачон келиб қолдинг? Нимага келдинг?” деяётгандай эди гўё. У эса: “Мени-ку, зўрлаб олиб келишди. Сизлар қандай қилиб бу ерда пайдо бўлдингиз?” демоқчи бўлиб термиларди. Кейин бирдан пичоқли гилдиракларни эслаб қайтадан даҳшатга тушди. У ўзини тўда орасидаги онаси томон

отди. Тумшугини ялади. Онаси ҳам ялади, суйканди. Кўзларига ёш қалқиди.

— Ҳой, Сарик серка! — қутилмаганда ўспирин қичқириб юборди ва югургилаб келиб ёнига яқинлашди-да, бўйнидан қучди. — Тирикмисан? Аллақачонлар сўйилиб кетгансан, деб ўйлагандим. Ахир бу ерга сўйишга олиб келишади-да. Сен соғ қолибсан, демак, кушхонанинг султонига айланибсан.

Сарик серка илинж ва юпинч излаб ўспиринга қаради ва бу билан: “Оҳ, қадрдоним, тезроқ бу ердан бизларни олиб чиқиб кет! Нимага тўдани олиб келдинг? Ҳозир мана шу темир вужудлар каллаларини алоҳида, оёқларини алоҳида, териларини алоҳида қилади...” демоқчи бўларди гўё. Она эчки бирдан ўзини боласидан тортди, четга олди. Сарик серка ёнига интилганди, шох ташлашга шайланди. Боласининг кўзлари ғалати эди... ундан қон ҳиди келарди. “Сени мен, — дея уқтира бошлади гўё она эчкининг кўзлари ўғлига, — қонхўрликка туққанмидим?! Бу ерга келарсан, қўй-эчкиларни ажал ғилдираклари орасига бошлаб кирарсан, ўзинг омон қоларсан деб ўйламагандим. Қани сенинг зўрлигинг? Қани эркаклигинг? Йўқол кўзимдан, сотқин! Сен оқпадар, валати бўлдинг!”

“Онажон! — дея гўё Сарик серканинг кўзлари ҳам онасига тушунтирарди. — Мен бу ерга ўз хоҳишим билан келганим йўқ. Зўрлаб олиб қолишди. Зўрлаб мендан сотқин ясашди. Ахир, эчки зоти ҳеч қачон қонхўр бўлмаган-ку! Сотқинлик ҳам қилмаган-ку! Одамлар улардан қонхўр, сотқин ясашади...”

Сарик серка онасига термилиб туриб оғир сесканди. Беихтиёр болалик кезларини хотирлади. Назарида туғилган кезлари, отаси — Катта сарик серка ёнида диркиллаб чопиб юргани, сўнг чопиб келиб онаси оёқлари орасига суқилганини, оппоқ лаззатли сутидан миқ-миқ эмгани жонланди. Ҳозир... ўзига ҳаёт бағишлаган мана шу онасини пичоқлар орасига бошлайди... ўзи омон қолади, онаси эса... онасининг калласи кесилгани, оёқлари қирқилгани, териси шилинганини ўз кўзлари билан кўради... Йўқ! Бас! Етар! У бундай даҳшатга, йиртқичликка бардош беролмайди.

Она эчки сўнгги бор боласини кузатди. Боласи ҳам онасига хижолат тортиб, юраги эзилиб термилди. Яна бир бор ям-яшил водий, майсалар, арчалар, оппоқ от ва Одил карни, ниҳоят бичилмасдан илгариги қудратли даврни эслади. Тасаввурида она-отаси билан эркин-эркин ўйнаб юрарди. Кейин хаёлини бичилмасдан олдин сузишган ва енгиб ташлаган Оқиш серка ва Кўкиш серка

ҳақидаги ўй эгаллади. Уларни ранжитиб тўғри қилмаганини тан олди. Бахтнинг бахтсизлиги, бахтсизликнинг бахтли дамлари мавжуд экан. Узоқ вақт даври даврон сурди. Шодликка ҳам кўмилди. Бичилди, бу ерга келди. Қавмларига хиёнат этди. Бахтсизликка учради. Бунга асосий сабаб — зўрлиги бўлди.

— Қани, ҳой, ҳайдаларинг! — бўкирди резинка кийимдаги одам.

— Ҳа, жониворлар, тезроқ ўта қолларинг, — деди иккинчи одам.

Ўспирин кўзлари ола-қула бўлиб темир вужудлар ва ҳайдаб келган эчкилари, сеvimли Сариқ серкасини кузатарди. Одамларнинг бири девордаги қизил тугмани босди. Темир вужудлар ғичирлаб ишга тушди. Одамлар Сариқ серкани ҳайдади. Ўтавермагач, итариб юборди. Серка илк бор одамларни алдади. Ғилдираклар орасидан қочиб тўда ёнига чиқди. Одат бўйича биринчи галда пичоқлар кесмайди. Иккинчи бўлиб ўтганнинг боши кесиларди. Сариқ серка мана шу “иккинчи”сига ўзини тўғрилади... Калласи кесилди, оёқлари қирқилди. Териси шилинди. Ҳис-туйғусиз темирлар унинг на қулоғидаги тамғасига, на бўйнидаги қўнғироғига қаради, эътибор берди. Қўнғироқ билан бирга калласини кесиб ташлади. Ундан сўнг тигга Она эчки ўзини урди...

— Аблахлар! — қичқирди ўспирин ва қўлидаги таёқни одамларга отди. — Серкамни ўлдириб қўйдиларинг-ку!

— Ҳой, машинани тўхтат! — кимдир бўкирди. — Серканинг ўзи ҳам пичоққа тўғри бўлиб қолди...

Пичоқди ғилдиракларнинг ҳаракати тинди. Резинка тасмалар ҳам тўхтади. Ўша резинка тасма устида узун шохли катта бир калла гузар, осилиб тушган тилини тишлаб қолган, кўзлари очиқ эди. Очиқ кўзлар милкларидан қон аралаш қизғиш ёшлар қайнаб чиқар, майин юнглари оша юзи, қудратли тумшугига оқиб тушарди... Ўспирин бир чеккада юзини чангаллаб йиғларди.

АБАДИЯТ

У ингичка бармоқларини узун, оппоқ сочларининг орасига суқиб, паришон ғижимлади, бир неча дақиқалар сукутдан сўнг кескин кўзгалди. Очиқиш ва чарчоқдан боши айланиб, кўзлари тинди, йиқилмаслик учун кафтларини баланд курси қирларига босиб, кўзларини юмди-да, жимиб қолди. Пай ва томирлар беҳол титрар, чеккалари санчиб оғирди. Бир оз куч тўплаб, қаддини ростлади. Салқиб кўкиш тусга кирган қовоқлари, сўлгин юзида

ҳали ҳам ҳорғинлик аломатлари акс этар, ҳорғинлик лаҳза сари вужудида ғашлик туйғусини кўзғатар эди. Ўрта бўй, дўнг пешонали, тим қора кўзларида доим самимият ва раҳмдиллик аломатлари ифодаланиб турадиган бу рассом сиртидан қараганда нигоҳининг ғамгинлик билан бошқа одамларда ўзига нисбатан ачиниш ҳиссини уйғотарди. У қарийб бир йилдан бери ташқарига ҳам чиқмай расм чизар, мақсадини амалга ошириш, яъни “Деҳқон бобо” деб аталмиш улкан асарни ниҳоялаш йўлида беҳад толиққанди. Назарида мана шу кенг, яна қоғозлар, бўёқ идишлари тартибсиз сочилиб ётган хонада гўё бутун умр ташқарига чиқмагандай, бутун ҳаёти шу ерда кечгандай туюларди.

— Мен ҳаммасига кўникишим шарт ва зарур, — дея шивирлади у танасидаги беҳолликни ҳамон тарк этмай. — Микеланжело бутун умрини ертўлада ўтказди. Шикоят қилмади. Оҳ, кўнглим узоқ ерларга боришга, сайру саёҳатлар қилишга ошиқяпти. Кушларни, жониворларни кўришга ичикдим...

“Толиқдим, толиққанда ҳам беҳад толиқдим, — ўйлади кейин у. — Ишимни тугатсам, албатта, денгиз соҳилларига жўнайман, чиндан ҳам уйқу элтяпти. Ўтирсам ухлаб қолишим тайин. Иш орқага сурилади”.

У увиша бошлаган тирсакларини роҳатланиб уқалади, сўнг хона айланиб, лоқайд ён-верини кузатди. Чехрасидаги паришонлик тумани ҳамон тарқалмаганди. Паст-баланд курсилар устидаги гижимланган қоғозларга кўзи тушар экан, қайтадан кўнгли гупирди, афтини тириштириб бошини кўтарди ва девордаги хомаки расмларга нигоҳини қадаб, чехраси ёришди. Қалби ёш бола қалбидай чексиз қувончларга кўмилди. Юпқа лабларига жилмайиш югуриб, чарчоғи бир нави унутилди, аста атрофига аланглади. Кенг, ёруғ, катта хонанинг бир томонида узун китоб жавони, жавон олдидаги диванда эса Бальзакнинг “Инсон комедияси”нинг ўн учинчи жилди очиқ ётар, кичкина курсида Дантенинг “Илоҳий комедияси” кўзга ташланарди. Ўнг томондаги узун курси устида турли-туман бўёқ идишлар, идишлардаги бўёқлар яримлаган, баъзилари қотган, идишлар орасида узун-калта мўйқаламлар сочилиб ётар, гарчи булар ҳарчанд унинг кўнглига ғашлик солса-да, аллақачонлар кўникма ҳосил қилганди.

У беихтиёр олдинга силжиди. Кўлини чўзиб қоғозлар орасидан катта, қалин китобни суғуриб олди. Навоийнинг қизил тўнда акс эттирилган расминини кўриб афтини тириштирди. Расмини чизган иқтидорсиз рассомдан нафратланди. Китобни ёпди ва шу кез На-

воийнинг “Гулруҳ келмади” қўшиғини эшитгиси келётганини ҳис этди. Кейин кўнглидан “Эй Навоий, бода бирлан хуррам этгил кўнгил уйин, не учунким бода келган уйга қайғу келмади”, дея такрорлади. “Мартин Иден”, “Сўна”, “Чол ва денгиз” асарларини ҳам кучли бир иштиёқ, ҳаяжон билан варақлади. “Сўна”га алоҳида бир эътибор билан термилди. “Шу асар қалбимга яқин, — дея хаёлидан кечирди у ва бирдан вужудида чексиз бир қудрат, ўчкорлик ҳисси қўзғалганини англади. — Сўна мутлақо мукаммал қаҳрамон...” У китобларни ўрнига қўйди. Хаёлан асарлар сюжети ҳақида бош қотирар экан, мазкур асарлар қалбига абадий озуқа бериши, умри бўйи шу асарлар қалбида эзгу мулк сифатида сақланиши, уларни ўқиб ҳордиқ чиқариши, ташналикларни қондириш учун, пароканда хаёлларни жамлаш йўлида асосий восита вазифасини ўташи, янги ва эзгу ишларга чорлаши табиийлигига яна бир бор ишонди.

У қўлларини бўксасига тиради, атрофга аланг-жаланг боқаётган кўзлари ниҳоят қаршидаги деворга қадалди. Юраги кучли бир ҳаяжон билан гупиллаб ура бошлади, нафас олиши ҳам тезлашди. Нигоҳи ўтган йили ўзи чизган “Навоий танҳоликда” деб аталмиш расмга қадалганди. Ўз наздида у Навоийдай даҳонинг қиёфасини тўла-тўкис ифодалаган, нигоҳ ва чехраси, кўзларидаги улуғворлигини тўла акс эттирганди. Асарни битказган кун қалби илоҳий бир қувончларга тўлиб-тошди. Мазкур асарда Навоий узун кимхоб тўнда, симоби саллада, боши эгик, ўйчан ҳолда тасвирланганди. Шоирнинг бош ва кўрсатгич бармоқларида ёқут узуклар порланар, шуъла таратар, атрофда янгигина ғазаллар битилган қоғозлар ётарди. Пиёладаги бода эндигина сипқарилган, эшик олдида икки оқу боласи шоирга термилиб, гўё ҳамдардлик қилишарди.

“Навоий бутун умр ўзини танҳоликка урди, — деган хаёл урилди кутилмаганда рассомнинг миясига. — Бутун умр ўзига дўст тополмади...”

— Шунинг учун ҳам ўзини занжирбанд шер тимсолида тасвирлади, — деди кейин у маънос тортиб. — Ўзи — шерни ўзи занжирга солди. Шу тариқа шерни абадий занжирга солди. Шу тариқа шер абадий занжирда қолди. Шерни занжирдан халос этиш учун яна Навоийнинг ўзи тирилиши керак...

У қайғу-ҳасрат чўмган кўзларини юмди-да, ортига тисарилда ва галдаги суратга юзланди. Кўк либосдаги узун бўйли, пешонаси кенг, ботиқ кўзли, кафтида ер шарини ўлчаб, шарнинг бир томонига Америка қитъаси шаклини чизаётган ҳолда тасвирланган Бе-

рунийнинг расмини ҳам у жиддий кузатди. Бу ишидан ҳам ўзи мамнунлик ҳосил қилиб, “Бобур овда” деб аталмиш расмга алоҳида бир меҳр-муҳаббат билан термилди. Бобурнинг маъноли кўзлари, оппоқ юзи, дўнг пешонаси, қирра бурни, қоп-қора соқол-мўйлови, қирмизи тўни ва қудратли қиёфасига алоҳида бир малоҳат бағишловчи нигоҳ ва чеҳрасидаги жиддийлик ўзи чизган расм — қаҳрамонига нисбатан ҳавас уйғотди.

— Уларга етишиш қийин, — деди кейин ўзига-ўзи. — Улар — инсониятга берилган Парвардигорнинг буюк инъомидир.

У ортига юзланди ва беихтиёр миҳдаги ғижжакни олди. Курсига чўкди. Тиззасига тиради-да, “Муножот” куйини чалишга тугинди, лекин охирига етказиш кўнглига сиймай, туриб ғижжакни миҳга илди, бефарқ, бемақсад хонани кузатди. Чуқур хўрсинди. Нигоҳидаги қатъият аломати бир оз юмшади. Хона! Бу хона унинг учун доим “ўзга бир дунё” касб этарди. Ўз идеалини топган бу хонада қарийб ўттиз йилдан бери тинимсиз расм чизар, бўёқлар билан ишлар, ташқи дунё гўзаллиги, яъни табиатдаги барча мавжуд гўзалликларни мана шу ерда кўрар, тўлалигича ҳис қилар, мана шу тушунча, туйғу уни ҳарчанд эзгу ишларга, яратувчиликка ундар, янги-янги кашфиётларга чорларди. Шу хонага кириши билан дарҳол кайфияти кўтарилар, ўзини эркин ва бахтиёр ҳис қилар, узоқ муддат ташқи дунё даҳшатлари, яъни Америка ҳиндусининг қирилиб кетиши, яна қанчадан-қанча инсон қўлида талафот топган жониворлар, қушлар ҳақидаги қўрқинчли ҳаёлларни маълум вақтгача унутар, изтиробдан қутуларди.

Ниҳоят у, қовоқлари тортишиб ачиша бошлаганини сезиб, уқалади. Кўриш қобилияти сусайган кўзлари қайтадан тиниқлашгач, ўз кўнглини овлаш учун Навоий, Бобур ғазалларига чизилган расмларни кузатишга тутинди. Аста-секин ўзи англамаган ҳолда чексиз-чегарасиз ҳаёллар уммонига ғарқ бўлди. Расмларни шошилмай саҳифалар, бўёқларнинг нечоғлик нафосат — нозик дид билан ишлатилгани, ранглар мутаносиблиги, умумий мантиқ талқини, шунингдек, аждодларининг кўз-қулоқлари, ранглари, қиёфа ва гавда тузилишини синчиклаб, диққат билан кузатар, ўзи ҳали кашф этиб улгурмаган томонларига алоҳида эътибор берар эди. Уни асосан, аждодларининг йириклиги, кўзларидаги тафаккур кучининг теранлиги ва шу теранлик улуғвор бир шаклда тасвирлангани ўйлатиб қўяр, таажжуб, ҳайрат туйғусини орттиргандан орттирар, янги асарларида ҳам мана шу нафосат ва гўзалликни маромига етказиши зарурлигини кўнглига туғиб қўярди.

— Инсон ақли билан, тафаккур қила билиш кучи билангина гўзал, — шивирлади бир пайт у. — Биз баъзан эътибор бермаган, ақлимиз етмаган, ҳис етолмаган энг нозик гўзал ранглари ҳам мана шу рассомлар англатади, ифодалаб беради. Ҳатто, у хунук мавжудотни ҳам бизга табиатнинг ғаройиб мўъжизаси сифатида тан олдиришга қодир. Шунинг учун ҳам у абадият...

“Даҳшат, — деган фикр урилди бирдан рассомнинг миясига ва оғир энтикди. — Ислом дини ўзбекни узоқ даврлар улуғ санъатдан жудо этди. Табиат ва инсон қиёфасини акс эттиришни тақиқлади. Натижада биз улуғ аждодларимизнинг аниқ қиёфаларига эга бўлолмадик. Бу диний жоҳилларнинг иши бўлди. Бугун уларнинг қиёфаларини ким қандай истаса палапартиш чизади, шу хомаки расмлар билан чекланамиз...” — у сим-сим оғриқ кўзгалган чаккаларини сиқиб кунгак томондаги дераза томон юрди. Асабийлашиб ташқарига назар ташлади. Кузги ҳазин япроқлар тўкила бошлаган оламга оқшом чўкиб келар, олам сарғиш ранг орасида бўзариб кўринар, ер сатҳида сарғиш аланга ҳилпиллаб турарди. Узоқ қир-адирлар ёнбағирларида қўй-эчкилар тупроқ тўзитиб пастга чопиб тушишар, туёқлардан кўтарилаётган тўзонлар уфқ остига чўкиб бораётган қуёш нурини хиралаштирар эди. У афтодаҳол қуёшга термилар экан, кучли бир иштиёқ қонларини жўштирди. Шу тариқа жилмайиб, ҳайрат билан қуёшнинг уфқ остига чўкишини кузатди, ҳаёлан у билан хайрлашди. У мутлақо толиққан, уйқусиз кечирган гун, тонглардан сўнг қуёшни қаршилаш ва кузатишни хуш кўрар, бу одат қалбида кўпдан бери қўним топганди. Мана ҳозир ҳам кўнглида мана шундай қониқиш ва мамнунлик туйғуси кўзгалганини сезди ва қуёшни қаршилаш чиндан ҳам кўнглига ором бағишлашини эътироф этди.

У ёнига ўгирилиб дераза қаршисидаги деворда осиглик турган отаси ва онаси расми қаршисида беихтиёр тўхтади. Юраги орзиқиб кетди. Узун бўйли, узун юзли, қуш бурун, чуваккина онаси, баланд бўй, думалоқ юзли, қирра бурун, кенг пешонали отаси расмини ўтган йили кўкламда чизганди. Зериккан, ишлари юришмаган кезлар у шу расмга термилар, беҳад ҳаяжонланар, янги кучиштиёқ билан навбатдаги ишига қўл урарди. Ота-онаси унинг бағли кунларини кўролмади. Унинг ягона ўкинчи ҳам шу эди... Бугун умри муаллимлик қилган отаси ва икки қизи билан шу отасига турмушга чиққан камсуқум онаси баъзан тушларига кириб чиқар, умрини зое кетказмаслигини эслатар эди. Шу кез у, онаси билан отаси бир нафасга бўлса-да, тирилишларини, улар билан

сухбатлашишни истарди... лекин... Ота-онаси қабридан аллақачонлар ўт-ўланлар униб чиққан... Улардан хотираларгина — “улуғ зотлар эди...” деган тушунчагина қолганди...

Ниҳоят у хона тўридаги, яъни бўйига уч, энига олти метр-ли деворни қоплаган расм томон яқинлашди. Пешонаси терилари тортилиб, кўзлари катта очилди. Бармоқларига титроқ югурди, қалин қошлари тиришиб, ранги оқарди... “Орзуимга эришдимми, йўқми, мутахассислар бу улкан расмни қандай баҳолашди”, деган ўй шундай ҳолга солди. “Деҳқон бобо” деб аталмиш мазкур асарга юзлаб бўёқлар — ҳис-туйғулар, изтироб ва дард-аламлар, шодлик ва қувончлар, ҳисобсиз кун-тунлар бағишланганди. Аста-секин ҳаяжони сусайиб, фикри тиниқлашди ва қаршисида деҳқон қиёфаси намоён бўла бошлади. Бугун расмга сўнгги бўёқ сурилиши, шу билан ниҳояланиши зарур... Бунини у умри бўйи орзу қилганди. Расмининг пойдеворига эса у болалигида ҳаёлан бўёқ сурган, улғайгач, чишишни режалаб қўйганди...

У ўшанда эндигина ўн ёшни тўлдирганди. Бола Хонтангри тоғлари орасидаги сўлим, ям-яшил, сербулоқ Номданак қишлоғида, уч қиздан сўнг кенжа фарзанд бўлиб дунёга келганди. Болалиги баҳайбат гавдали Мирза исмли бобоси билан далада кечган, инсоннинг айнамаган, яъни султони, деса арзигудай мард, олижаноб Мирза чол кўклам бошланиши билан белига тўрт нонни боғлаб, икки ҳўкизни ҳайдаб далага жўнар, тоғ остидаги водийда омоч билан ер чизар, уруғ сепар, кузда йиғиштирар, яна ерни шудгор қилар, қишга яқин қишлоққа қайтарди. Мирза чол ёлғиз набираси билан далада ҳамдардлик қилишни хуш кўрарди. Бола, баъзан, молага ўтириб кесак майдалар, гоҳ хирмонда хўп янчар эди. Кенгдан-кенг бўғдойзор, шабадада тўлқинлар янглиғ тебранувчи бошоқлар, омоч, бўйинтурук, ҳўкизлар, толиқиб, кафтига юзини босиб мизғишга кетадиган бобоси, деҳқонлар, уларнинг қўшиқлари, оламни қиздирадиган куёш, тунги ой, юлдузлар, иссиқ кунлар, айрон қўшиб ичиладиган гўжа боланинг хотирасига михланиб борар, гўзал бир олам кашф этар, вужудида янги туйғулар қўзғатар, тубсиз хаёлга чўмдирар, ҳаяжонларга кўмар, мана шу гўзалликни кимларгадир тўлалигича айтиб беришга, ёзиб ё чизиб ифодалашга ошиқор эди. Ошиқар, бироқ ифодалашга маҳорати етмас-

ди

Кўпроқ унинг фикру хаёли бобосида бўларди. Тоқатини олган, тушунчасини мутлақо қарам этган чол-бобоси тунлари ҳам уни ўйлатиб қўярди. Бўйдор, икки елкасига икки киши бемалол сиға-

диган, сержун, кенг кўкраги яктагига тўлиб турган, бели ингичка, қирра бурун, кўз-қовоқлари ичига тортган, чехрасидан доим меҳр-оқибат ёғилиб турадиган мана шу чол-бобоси унга инсон зотининг бетакрор қудратидай, мукаммал кашфиётидай туюлаверарди. Бобоси қудратли елкалари билан гўё осмонни кўтариб турарди. Чол кам гапирар, ҳеч қачон ҳеч кимни ранжитмас, ҳаммага бирдай илтифот кўрсатар, жониворлар, қушларга ҳам марҳаматини аямасди. Бобо, набира далага етиб келишганида катта-кичик, яъни ёнма-ён ётган туя ўркачларига ўхшаш жигарранг тоғ ортидан қуёш кўтарила бошлар, гўё уларни қаршиларди. Қуёшнинг олтин-симон нури чехраси, яктаги, қош-киприкларда жилолана бошлаганда чол яна ҳам гўзаллашиб кетарди. Чол ҳўкизларнинг бўйнига бўйинтуруқ қўйиб, бўйинтуруққа омоч тиркаб, ҳўкизларга гаврон босиб илгарилар, қуёш нури эса гўё уни кузатиб борар, яна ҳам салобатли қилиб кўрсатарди. Чолнинг пешонасидан киприк, қошларига оқиб тушадиган терларида ўша нурлар шуълаланар эди. Болани кўпроқ мана шу манзара ҳайрат ва таажжубга солар, бу ҳол ҳатто, тушларига ҳам кирарди.

Бола учун ёз кунлари янчилган дон устида, бобоси ёнида ёнбошлаб ойли, юлдузли осмон, учиб сўнадиган думли юлдузлар, мудраётган ҳўкизларга термилиш, узоқлардан эшитиладиган эшакларнинг ҳанграшлари, итларнинг ҳуришларига қулоқ тутиш, қушлар қўшиғи, чигирткаларнинг чириллашларини тинглаш, ундан ҳам кўра оромга толган ерни кузатиш, бобосини сукутига толишини кўриш гаштли эди. Бобосининг қудратли кўксига бош қуйиб ухлаш эса ундан ҳам мароқли туйиларди.

— Бобожон, — шивирларди у ана шундай сирли тунларда баъзан, — сизни яхши кўраман...

— Болажоним, ўзинг ширинсан, — дея жавоб қиларди чол ёқимтой набирасининг пешонасини силаб. — Сен деҳ-қон халқининг фарзандисан. Ҳаммага яхшилиқ қилишинг зарур. Ота-бобонг меҳнати билан бола-чақа боққан. Деҳқонни эъзозлаган одам кам бўлмайди.

У жимгина бобосини тинглар, хотирасига “Деҳқон”, “Меҳнат” деган сўзлар ўрнашиб борарди. Ўша кезлар бобосидан эшитган қўшиқ ҳамон қулоқлари остида жаранглаб турарди:

❖ *Баҳор келиб сепаман уруғ,
Куз келиб йиғаман уруғ.*

Қўшиқни кейинчалик ҳам деҳқонлардан кўп бор эшитди. Ҳар эшитганида олам ҳам, одамлар ҳам сир-сехрга тўлиб борар, тасав-вурида янги, нурли саҳифалар очар, қўшиққа, қўшиқ оҳангига тўймасди. Ҳўкизлар ўрнини аста-секин трактор, омоч ўрнини темир тишлар эгаллади, деҳқонлар кексайди, қўшиқ эса янграмай қолди... У улғайган сари ўша деҳқонлар, ҳўкиз, омоч, қўшиқ ҳақидаги ўй танасини ларзага солиб, миясини ўйларга тўлдириб ташлади. Орзу-армонларини рўёбга чиқариш устида бош қотира бошлади. Деҳқон ва унинг қўшиғи қўлига илк бор мўйқалам тутқазди. Рассомлик мактабини битирди. Ўттиз йил. Аждодларини мўйқалам ва бўёқларда тирилтирди. Навбат бободеҳқонга етди. Мана, бир йил-ким тинмай тер тўкяпти. Насиб этса бугун ё эрта мақсадига эришади, орзуси ҳақиқатга айланади. Бободеҳқон мўйқалам туфайли тирилади, қайтадан жамол кўрсата бошлади. Юзлаб-минглаб авлодлари эртага томоша — мулоқотга келишади.

У сесканди, ҳушини йиғиб бошини кўтарди. Қаршисидаги расмга жиддий термилди. Мусаффо баҳор осмони. Шарқ уфқини кесиб турган ҳайбатли тоғ чўққилари, қоялардан пастга чўзилиб тушган оқиш музликлар, яшил водий, бепоён чўққилар орасидан қипқизил қуёш кўтарилиб келарди. Кекса қуёш бугун кўҳна оламга алоҳида бир малоҳат бағишлар, саховатли нурларини беминнат тўкар, ёмғирдан кейинги яшнаган ер, кўм-кўк майсаларини олтинсимон рангга бўяб борар эди. Тиғга ўхшаш чўққиларнинг қирлари гўё чўғдай яллиғланиб қизиллик касб этар, ер сатҳида-водийда намхуш ҳаво пардаси липиллаб турар, тун этагини сидириб шошилинич аллақаерларга яширинишга уринарди.

Тизмали тоғлар остидаги водий паст-баланд тепаликларга бориб туташар, бу ўша рассом болалигида кўрган, кузатган манзара эди. Водийда деҳқон бобо икки ҳўкизи билан ер ҳайдарди. Қудратли, баҳайбат чол. Деҳқоннинг қош-киприклари, яктаги, лозими ҳам расмда оппоқ рангда тасвирланганди. Деҳқоннинг баҳайбат гавдаси, нурафшон чехраси, ифодали кўзлари сирларга тўлиб, нигоҳидан тенгсиз бир қудрат ёғилиб турар, катта қулоқлари, ажиндор юзи, кўкси, энсаси буғдой рангда бўлиб, қўл билан мушаклари бўртиб кўринарди. Тер ва чангдан қорайган яктаги чоклари сизиб йиртила бошлаган, ўсиқ қош, туртиб чиққан юз суяклари қудратли гавдасига алоҳида бир салобат бағишлар, мана шу аломатлари билан чол аждодлари Алпомиш, Рустам, Гўрўғлини эсга соларди. Чолнинг йўғон, серпай бармоқлари омочга қаттиқ ёпишганди. Чол қуёш нурларига кўмилган ҳолда тасвирланган эди.

Олдинда қадоқли елкалари билан бўйинтуруққа тиралиб қолган ҳўкизларнинг бири тарғил рангда бўлиб, кўзлари катта очилган, ернинг танобини узаман дерди. Ёнида бораётган сарғиш ҳўкизнинг ҳам бўйин гўштлири аллақачонлар қадоққа айланганди. Қисматиға кўникма ҳосил қилган бу ҳўкиз ҳам пишқириб олдинга интиларди. Уч меҳнаткаш мавжудот олдинга интилар, орзуларидаги фарқ — ҳўкиз ва инсон эди.

Рассом ортиға тисарилди, киприкларини пирпиратиб, расм-ни қайтадан кузатди. “Бари бир, — дея ҳаёлидан кечира бошлади ниҳоят рассом. — Ниятимға эришолмадим. Болалигимда чол назаримда бундан ҳам кўра қудратли, сирлидай бўлиб туюлганди. Куёш гўё уни қаршилашға, янги меҳнат кунни билан қутлашға чиққандай кўринганди. Нурлар чолнинг ятаклари, соқол-мўйлови, қош-киприкларида аниқ жилоланган, гўё илоҳий бир руҳ бағишлаганди. Чолнинг куёш нури тушаётган томони қизғиш, соя томони эса оқиш, гўё қирмизи олмани эслатганди. Бу умумлашма ранг пешонаси, юзи, қўлларида ҳам акс этганди. Куёш нурининг эрталабки гиниқлиги, кундузги хиралиги сезилмаяпти. Ундан ҳам кўра чолнинг руҳини тўлалигича ифодалай олмадим. Ваҳоланки, инсон руҳи билан гўзал ва қудратли”.

— Турфа касб-корли инсонлар орасида деҳқондан кўра улуғи йўқ, — шивирлади кейин у. — У инсондан тортиб қушлар, ҳатто қурт-қумурсқаларғача беминнат боқади. Улуғларнинг улуғи, азизларнинг азизи ҳам фақат шу деҳқон.

“Бари бир руҳини аниқ ифодалашим керак”, — ўйлади у ва шиддат билан мўйқаламни қизил бўёққа булғалади-да, расм-ға яқинлаштирди. Авайлаб чолнинг кўзлари, кўз милкларидаги куёш нурини тиниқлаштирди, сўнг нигоҳ ва чеҳрасидаги ўйчанлик, олижаноблик аломатлари, қиёфасидаги босиқлик ва салобат тиниқлашди. Кейин у чолнинг елкасига нурларни тик қадалиши, атроф-ға кескин сочилиши, мана шу сочилиш пешонасидаги дурраси, яктаги, бурни, қулоғи ичи, юз тиришлари, ажинларида акс этишиға алоҳида диққат қилди. Бу ифодалар жуда нозик ва майда чизиқларда ўз аксини топа бошлади.

У турли томонға ўтиб расмни кузатди, қайта-қайта бўёқ сурди, бош оғриғи, юрак сиқишиға дош беролмай бир неча папирос тутатди, омонатгина ёнбошлаб ҳам олди. Турди. Қўллари, бармоқлари, ҳатто, пай томирлари ҳам толди, чидаб бўлмас даражада толиқди, юраги сиқилди. Девордаги осма соат тунги бир, икки, уч рақамини ҳам босиб ўтди.

Деразадан хонага илк қуёш нурлари тушиб, оқ матодаги бобо-деҳқон ва унинг набираси — рассомни олқишлай бошлаганда расмга сўнгги бўёқ сурилди. Хона, рассом қалби қуёш нурлари билан бирга шодликка кўмилди. У чуқур нафас олиб, мўйқаламни курси қирига қўйди-да, мамнун расмга термилди. У ўттиз йиллик орзусига эришган — деҳқон бобо мукаммал санъат асарига айланган, қуёш чолни ҳарир пардасига ўраб, чиндан ҳам янги меҳнат куни билан олқишлар, абадийлик, муқаддаслик бағишларди. Ўзбекистон тупроғида қуёш нурлари остида азамат, қудратли деҳқон бобо қад кўтариб турар, минг-минг йиллар инсон кунига яраган ҳўкиз ва инсоннинг ибтидоий қуроли — омов унга ажиб бир оҳанг касб этарди. Рассомнинг вужуди янги бир куч-қудрат, иштиёқдан ларзага келиб, киприклари орасига ёшлар қалқитди. Шиддат билан ортига ўгирилди, худди шундай шиддат билан қаршидаги кўшни хона эшигини тутди, ичкарига кирди. У, йўғон-йўлпи, мош-гуруч оқарган сочлари кўксига тушиб турган, юзини кафтига босиб мизғишга кетган хотинини безовта қилишга кўзи қиймади. Боёқиш аёл бир неча кундан бери бедор эрининг “иши” ниҳоясига етишини кутар, афсуски, адоқланганда кўзлари уйқуга толганди...

У хотинининг ёнидан секин ўтиб ҳовлига чиқди, чиқаркан, қўлларини ёзиб, бошини орқасига ташлади. Қичқиргиси, кимнидир чақиргиси келар, лекин журъат этмасди.

Оёқ шарпасидан уйғонган Жамила одати бўйича ошхонага кириб чой қўйди, югургилаб залга кирди. Ҳайрат ва таажжубда расмдаги “Деҳқон”га узоқ термилиб қолди. Санъат ва адабиёт, мусиқани нозик идрок этадиган бу аёл “буюк кашфиёт” қаршисида тошдай қотганди. У титроғини босиш учун қўлларини бир-бирига сиқар, тинмай “антиқа асар”, дея шивирларди. У “Деҳқон”дан кўз узолмас, унда асрлар бўйи инсонни яратиш учун тинмай изланган илоҳиётнинг саховати, қудрати, гўзаллигини кўрарди. Расмда асрлар бўйи меҳнати туфайли такомиллашиб, мукаммал бир нуқтага етган инсон сиймоси, унинг кураш ва интилиши нозик дид, юксак иқтидор билан аниқ, гўзал ифодаланганди. У “Деҳқон”да ибтидоий ўзбек аждодининг асл нусхасини кўрарди. Ҳа, аёлнинг қаршисида девсифат, асрий зулм кишанларини парчалаб, қилган меҳнати билан табиатга яқин, феъл-атвори билан даҳо деб аталмиш буюк инсон зоти қад кўтариб турарди. У биринчи бор инсон зотига шу тахлит эътибор бериши, унинг буюклиги — қудратини англаши эди. Бу буюклик ва қудратни “Деҳқон”, унинг набираси, аёлнинг эри, яъни рассом тафаккури яратганди.

У расмга қараб туриб эрини қаттиқ, жуда қаттиқ севишини, бу севгиси расмдаги ота зоти “Дехқон” билан ҳам алоқадор эканини ҳис этди. У эрини кўриш иштиёқида ҳовлига югурди.

Эртаси кун “Янги дунё — залга” рассомнинг дўстлари йиғилишди. Улар рассомга “Шоҳ асар” яратгани ҳақида каромат қилишиб, “Дехқон” ва унинг ижодкори соғлиғига қадаҳ кўтардилар. У жимгина, букчайиб ўтирар, кўзлари ёшланар, бу инсон орзусига эришган кездеги шодлик ёшлари эди...

Соат миллари олдинга силжиб янги-янги кунлар тугаб бораётганидан дарак берар, лекин у бундан беҳабар олдинги кунлари эвазига ҳам ухлар, туш кўрарди. У, ўша водийда қўлларини иякларига тираб ўтирармиш. Куёш нурларига ўралган “Дехқон” қўлида кетмони, пахтага сув боғлармиш. Дехқонлар “Пахта” ҳақидаги қўшиқларини баланд пардада куйлармиш:

*Баҳор келиб сепаман чигит,
Сепаман чигит, сепаман чигит.
Куз келиб йиғаман чигит,
Йиғаман чигит, йиғаман чигит.*

ХИЁНАТ

Тун бўйи водийда тинчлик бўлмади. Итлар турли томонга чопишар, безовта ҳурир, ғазабга тўлиб акиллашар, қўйлар эса гуриллаб қўра айланар, ғам-ғуссага тўлиб маърашар, ҳали-бери тинчийдиганга ўхшамас эди.

Тўрт томни қорли тоғлар билан ўралган водийга майсалари, қушлари, бургутлари, танани жунжиктирадиган изғирини билан кўклам келганди. Ерни кундузлари куёш қиздирар, сўнг мусаффо осмонда қушлар сайру саёҳатлар бошлар, сор бургутлар ўлжа излар, тунлари бўрилар тоғлардан водийга тушишар, қўрага яқинлашар, итлар ва чўпонларга уйқу бермаётганди.

Шу тун бутун умрини далаи даштда, қўйлар ортида ўтказган, эндиликда муддаосига етиб қариган чол — Мирза ҳам, унинг макгаб ёшига етмаган набиралари, узун, қотма, йўғон, сочлари тақимига урадиган келини — Хосият ҳам мижжа қоқмади. Чолнинг севимли ити — Арслон эса бутун тун акиллаб, бўриларни қўрага яқинлаштирмади. Бу воқеа қарийб бир ҳафтадан бери давом этарди.

Чолнинг бели аллақачонлар букилиб, бу пайтга қелиб ҳасса

тутадиган одат чиқарган, қовоқлари, милклари салқиб, қонта-лашган, доим ёшланиб турарди. У қўйлар, қўра, ундан ҳам кўра севимли ити — Арслондан кўнгил узолмас, ҳар йили кўкламда водийга қадам ранжида қиларди. “Қариганингизда тенгқурларингиз билан ёнбошлаб чойхонада ош енг, қарилик гаштини суринг”, деган одамларга: “Қўйларга ўрганганман, набираларимсиз туролмайман, менсиз итим ҳам зерикади”, дея жавоб берар, гап “ит”га тақалганда, одамлар уни, “миясини еган чол”, дея мазах қилишарди. У кам ухлар, кам овқат ер, кексайганди...

— Ота, туринг, — деди кутилмаганда ўтовга шошилиб кирган Хосият... — Итлар қаёққадир чопиб кетишди. Бўрилар...

— Исмат қайтмадими? — гўлдиради чол ва тўни бағридаги рўмолчасини олиб ёшланган кўзи, оқа бошлаган бурнини эринмай артди. — Эринг районга ёмон ўрганди, иложини топса далага қайтмаса. Чамаси, мени кўзи қиймаганидан чўпонлик қиялпти. Йўқса, аллақачонлар шаҳарга кўчарди. Ҳозирги ёшлар ишламасая жарақ-жарақ пул олаверса. Арслон қаерда?

— Бўриларни қувиб кетди чоғимда. Бояқишга ҳам қийин, бир ҳафтадан бери тинчимайди.

— Яхшики Арслон бор. Бўрилар қўрага тушишга ботинишмайди.

Чол рўмолчасини тўни бағрига суқди. Кафтларини ерга тираб, қийналиб кўзгалди. Ўтовга тиралган ҳассасини тусмол билан қидириб топди.

“Раҳматли кампиримнинг йўқлиги билинди, — дея ўйлади у, — ёрдамлашиб турғизарди”.

У зўр бериб марҳум кампирининг қиёфасини эслашга уринди. Бўғма ёқали кўйлаги, бўйни ва қўлларида осилиб томирларию сочлари учига боғлаб юрадиган пиликлардан бошқа аломатларини хотирлай олмади. Кейин у ҳассасини дўқиллатиб ташқарига чиқди, ўтов томон юрди. Осмон артилган шишадай тиниқ, уч кунлик ой эса мовий уфқ томон чўкиб борар, ўтлар ҳидига тўлган соф ҳаво чолнинг баҳри дилини очар эди.

— Арслон! — овоз берди чол. — Арслон!

У жимиб атрофни тинглади. Чолни кўриши, овозини эшитиши билан чопиб олдига келадиган севимли ити — Арслон бугун йўғиди. “Қизик, — деган хаёл урилди чолнинг миясига. — Қаёққа йўқолди экан? Менсиз бирор ёққа кетмасди-ку! Наҳотки бўрилар чайнаб ташлаган бўлса? Ё илиқиб қолдимикин?”. Чол узоқ ўйлади, лекин Арслоннинг биринчи марта йўқолиб қолиши сирига тушу-

нолмади. Тоқатсизланди.

Тунги шамол кучайгандан-кучаяр, ёввойи арча, толлар, майсаларга урилиб хуштак чалар, ўқтин-ўқтин қушларнинг бўғиқ овозлари эшитиларди. Қўрадаги қўйлар безовталиги кучайган, гурил-лаб турли томонга чопишар, бир жойга йиғилиб маърашарди. Чол атрофга аланглар, қулоқ тутар, юрар, ит овозини эшитмас, олам бирдай нотинч эди.

— Ота, тинчликми? — сўради болаларини ухлатиб ёнига яқинлашган Хосият.

— Қутургур Арслон йўқ. Исмат нега кечикди экан?

— Ем олган бўлса, кечиккандир-да.

— Бор, болаларингни ёлғиз қолдирма. Ўзинг ҳам ухла. Бор, болам, ухлаб тўймайдиган палланг.

Хосият ўтовга қайтди. Чол чироқни олиб қўрага кирди, қўрани айланиб чиқди. Қўйлар хуркиб, қўзларини ёндириб, гоҳ чолга, гоҳ атрофга аланглашар, безовталиги тинчимаганди. У ортига ўгирилиб чироқни ўчоқ устига қўйди, қўра эшиги ёнига чўкди, тиззаларини кучоқлаб сукутга толди. “Арслон қаёққа кетди экан-а, — гинмай ўйларди чол, ўйлар, бари бир итнинг йўқолиб қолиши сабабини тушунолмас, аниқ бир қарорга ҳам келолмасди. — Итларга илиққан десам, ҳали бошқа чўпонлар кўчиб келишмади-ку”.

— Тавба, — деди кейин у овоз чиқариб. — “Ўладиган ит қорасини кўрсатмайди”, дейишарди. Мазаси қочган бўлса, бошини олиб бирор ёққа кетдимикин?!

Чол сесканди. Танасига титроқ югурди. Кўкси енгил кўтарилиб гушди. Томоғи қақраб ачишди. “Ё бўрига илиқдимикин? — деган фикр урилди кутилмаганда унинг бошига. — Итнинг бўрига илиққанини эшитмагандим. Умуман, бўри билан ит қўшилади, урчийди...”

— Бирорта қанжиқ бўри йўлдан оздирган бўлиши ҳам мумкин, — деди кейин ўзига-ўзи. — Бари бир у менга хиёнат қилмайди. Қилиши асло мумкинмас. Асли бу йил қишлоқда қолиб дам олишим керак эди. Қишлоқда зерикаман. Далага, набираларимга ичи-каман. Қариганингда ҳамма нарса кўнглингга тез урар экан.

— Ота, кириб ухлайверинг, — овоз берди ичкаридан Хосият, — ўлдим, бўрилар бугун қўйларга тегмас.

— Мен билан ишинг бўлмасин, — минғирлади чол. — Арслонни кўргим келяпти. Қаёққа кетди-а.

У ҳассага юзини босди. Аста-секин қўзлари юмилди. Боши ўнг

томонига эгилиб ҳассага тиралди ва енгилгина хуррак ота бошлади.

— Ота, туринг, ширчай пиширдим, — дея Хосият тонготарда қайнотасини турғазди. Чол чўчиб уйғонди ва шошилинч атрофга аланглади.

— Тинчликми, бўрилар ораладими? — сўради чол довдираб, гангиб. — Эринг қайтмадими?

— Тинчлик, — деди Хосият мамнун. — Сиздан бўрилар ҳам кўрқишди.

— Арслон кўринмадими?

— Кўринмади. Ўйлаб ўйимга етолмайман. Қаёққа кетди экан?

— Бу итнинг ҳам менга ўхшаб мияси айнаб қолди. У ҳам қари-ди-да.

Чол ўтов ортига ўтиб таҳорат олди. Юз-қўлини ювди. Бомдод намозини ўқиди. Истар-истамас ширчай ичди. Набиралари ҳамон ухлашарди. Унинг кўнгли эса ҳамон безовта эди. Ҳассасига тиралиб қўйларни қўрадан чиқарди. Тепалик томон ҳайдади. Ўнг томондаги дўлана, ёввойи арча дарахтлари ёнидан ўтаётиб кутилмаганда кўзи катта баҳайбат ит — Арслонга тушди. Туллаб, лабидаги туклари оқарган, думи ҳам чўлтоқланган кекса ит дарахтлар орасида — хилват ерда писиб ётарди. У чолни кўриши билан шалвираган лаблари, қора бурнини ялаб ўзини панага олишга уринди.

— Арслон! — деди чол ва итга жиддий термилди. Ит тўхтади. Одам билан ит, яъни содиқ эга, содиқ хизматчи — жонивор юзма-юз учрашди. Бир-бирининг юрагига илк бор жиддий қарадилар. Итнинг кўзларида ийманиш, хижолат тортиш, гуноҳкорлик, ундан ҳам кўра эгасига хиёнат қилган кездеги саросима, изтироб, айна пайтда ўкинчга ўхшаш аломатлар акс этар, одамдан қочиш, яшириниш йўлини изларди. Чол ҳайрат ва таажжуб орасида бўғилар, гангиб итни кузатарди. “Сенга нима бўлди?! Наҳотки содиқ эганга хиёнат қилсанг?!” деган ифода акс этарди чолнинг кўзида. Ит умри бўйи эгасидан узоқлашмаган, ўзининг айрилмас, ажралмас ҳамроҳи, ҳамдарди деб билган эди. Ҳатто, тунлари чолнинг ёнида ухлар, нафасини туйиб қониқиш ҳосил қилар, бу туйғу бутун умр унга йўлдош бўлганди. Бугун эса биринчи марта чол ҳамдардидан қочишга уриняпти... Ўзи учун ҳаёт манбаига айланган, муқаддаслик касб этган, умрини узайтирган эгасидан юз ўгириб, ўзини яширяпти. Соддадил, самимий чол учун бу чиндан ҳам қайғули, чидаб бўлмас даражадаги оғир кўргилик эди.

— Арслон, ўзингмисан?! — мурожаат этди чол итга гўё қадрдон

кишисини учратган кездегидай ҳаяжонланиб. — Нимага мендан қочишга уриняпсан? Қариганимда сенинг ҳам эътиборингдан қоляпманми? Ке, келақол...

Тумшуғи қонга беланган ит олазарак ён-верига назар ташлади, сўнг аста ортига тисарилди, кўздан йўқолди. “Кўзлари қонталашибди, — деган хаёл кечди чолнинг миясидан. — Турқи хунуклашибди, важоҳати ҳам бузуқ кўринади. Ит итлигига боради. Қизиқ, у нимага ўзини мендан олиб қочяпти?..”

Чол хаёлан итни қораларди-ю, лекин очиқ сўкишга ботинмади, унга кўникиб, ўрганиб қолганини ўз-ўзи олдида эътироф этарди. У кечга яқин даладан қайтди. Қўйларни қўрага қамади, ширчайга қарамади. Яланг бош, яланг оёқ истиқболига югуриб чиқишган набираларини илк бор ранжитди, ўпиб эркалатмади. Чунки, содиқ ити ундан юз ўгирганди.

— Ота, тинчликми? — сўради водийга қайтган Исмат. Чол ўғлининг кенг елкалари, қизил юзи, лоқайд кўзларига термилди. Ёш, навқирон. Билаклари енгларини ёраман дейди. Лекин ҳамма нарсга лоқайд. Отаси омон бўлса, қўйларни боқаверса...

— Яна ичибсан, — минғирлади чол одатий совуққонлиги билан. — Қорнинг тўқ, эгнинг бут. Қўйларга отанг, хотининг қарайди. Бугун ҳам бўри оралади. Бир кўзини бўғизлаб кетишди.

— Арслон қаерда эди?

— ...

Чол ўтовга кирди. Болишга кўксини босиб чўзилди. Тўни барини юзига босди. У ўйлар, ўйлари адоқсиз эди. Арслоннинг ўзини панага олиши ҳамон уни ранжитар, ўзини ҳам, итни ҳам кечиролмасди. У марҳум хотини ҳақида бош қотирар, фикрини чалғитар эди. Ўзидан бир қариб баланд, кексайганда ҳам чўкмаган, меҳроқибатли, қўл-оёқлари йўғон ва серпай — ўша хотинининг ўлгани чакки бўлди. Умри бўйи бошдан рўмоли тушмаган, узун қўйлак, жиякли лозим кийган, ўн битта фарзанд туғиб ҳам сўлимлигини йўқотмаган Сора уни беҳад ардоқларди. Қўлини совуқ сувга урдирмасди. “Сиз — эркаксиз. Эркакнинг пири бўлади, қўйга қарайверинг”, дерди. Сора уни эъзозлар, бироқ ит “жинниси” эрига гушунмасди. Чол бутун умр кучли, чиройли итларни боқар, шу билан овунарди. Арслон! У Арслонни тенгсиз бир меҳр-муҳаббат билан суяр, қўйларнинг қисматга боғлиқ бўлган мана шу итни қўярга жой топмасди. Унинг бир пайтлар Қоракўз исмли қанжиқ ити бор эди. Ўн йилдан ортиқ умрини шу чол билан ўтказган шу ит узоқ йиллар қўйларни бўрилардан омон сақлаб келганди. Ит

қариди, куч-қувватдан қолди. Бир тун изсиз йўқолди. Бир ой муқаддам эса кўзи ёриган, учта кучук туққанди. Чол кучукчаларни ўзи улғайтирганди. Арслон ўша йили туғилганди. У онаси йўқолгандан кейин тун-кун овқатга қарамай ҳазин-махзун ҳуриган, чолнинг юрагини эзиб юборганди. Эртаси куни чол қирга излаб чиққан. Қорақўзни бўрилар чайнаб ташланган ҳолда топганди. Бўрилар шу тахлит кекса итни бошига етганди. Кўйларнинг эндиги қисмати мана шу Арслонга боғланиб қолганди.

Чол ёнига ағанади. Кўзларини очмай оғир-оғир хўрсинди. Набиралари тақимларига қистириб олишган новдаларни “от” қилиб савалар: “Ҳа, чу жонивор”, дея шовқин-сурон кўтаришиб ўтовга киришар, ташқарига чиқишар, лекин чол уларга эътибор бермай, Арслон ҳақида бош қотирарди. Ҳаёл уни узоқларга етакларди.

Бу воқеа қиш кунлари, қор ҳаддан зиёд қалин ёққанда кечганди. Кўйлар қўзилаб улгурмаганди. Тоғларга ҳам қалин қор ёғиб, бўрилар пастга тушган, тун-кун изғишар, чўпонларнинг кўзини очирмас, итларни тинчитмасди. Колхоз раҳбарлари алоҳида мажлис чақириб, чўпонларга ёрдамчи одамлар ажратиш учун махсус қарор ҳам қабул қилганди. Бари бир бу амал ҳам қўл келмаган, бўрилар итлар ва чўпонларни шошираверганди. Ўша кунларнинг бирида Мирзанинг кўрасига ҳам бўри оралади. У эндигина кўрага кирган, лекин ётиб улгурмаганди. Кўйлар жонларини жабборга бериб маърашар, итлар эса кўкни ёргудай ақиллашар эди. Болалар тинч ухлашарди. Эр-хотин милтиқларини кўтаришиб ташқарига югуришди. Осмон мусаффо, кеча сутдай ойдинли эди. Мирза ўтовга яқинлашди, ҳаяжондан титраб кетди. Итлар бўрилар билан олишарди. Арслон эса ўзидан катта Кўк бўри билан тишлашар, бутун вужуди қонга бўялганди. “Ўлмас” деб ном олган бу бўрини кўп йиллардан бери овчилар ҳам, чўпонлар ҳам қўлга туширолмай доғда қолиб юришарди. Ҳар қандай кучли итни ҳам икки-уч бор тишлаганда суякларини синдириб юборарди. Бироқ бу гал Кўк бўри ўзидан ҳам кучли, қудратли махлуққа дуч келган, қарилиги панд бериб қочишга улгурмаганди. Бўри билан ит даҳшатли бир вазиятда бир-бирларига ташланишар, силкиб отишар, тишлаган ерларини ўйиб ҳам олишар, қонларига бўяшар эди. Фирибгар бўри аксари итларнинг томоғидан тишлар, бўғар, шу тариқа енгарди. Бугун Арслон тишлатишга имкон бермаётганди. Олишув эрталабгача давом этди. Мирза ҳам уларни ўз ҳолларига ташлаб қўйди. Тонготарга яқин Арслон бўрининг тумшугидан тишладию қайтариб қўйиб юбормади. У рақиб тумшугини эзгандан-эзиб борар, лаблари ора-

сидан тинмай қон сирқирди. Кутилмаганда итнинг оғзига бир парча гўшт илинди ва гўштни узиб олди. Бу бўрининг тили эди. Шундан кейингина бўри ўзини ерга ташлади ва қайтиб турмади.

Шу тун Мирза ити ҳурматига зиёфат берди. Кун бўйи ароқ ичишди. Арслонни қўқларга қўтариб мақташди. Эртасига райондан қўшоғиз милтиқ тақдим этишди. Чўпонлар ҳам тинчиди. Бу ўтмишдаги гаплар эди...

— Мирза ота, — деган йўғон овоздан чол ҳушини йиғиб бошини қўтарди. Тепасида думалоқ юзли, япалоқ бурунли ферма мудир Қосим турарди. — Хафа кўринасиз?

— Бўрилар оралаяпти, — жавоб қилди чол маънос соқолини силаб.

— Ота, шароит оғирлашди, бўри теккан қўйларни акт қилиш қийин. Шундай кучли итингиз бўла туриб, қўйларни бўриларга олдираётганингизга ишонгим келмайди. Итингиз қариди чоғи.

— Қосим, — тўнғиллади чол меҳмонга еб қўйгудай тикилиб. — Итимга тил тегизма. Сен ҳам қарийсан. Ўлимлигимга атаб ўнта қўй боқиб юрибман. Ўшандан олавер. Лекин актинга шама қилма. Сенларга ўхшаб юзлаб қўй тутмайман. Мўмай пулим ҳам йўқ.

— Бошқа ит боқа қолсангиз...

— Сенга айтяпман. Итимга тил тегизма. Яна ади-бади десанг, гумшугингни ёраман. Ўн йил сенинг ҳам, райкоминг, раисинг, колхозингнинг ҳам минглаб қўйларини бўрилардан асраган шу Арслон бўлади. Тушундингми?!

— Отам толиқди, — дея гапга аралашди ташқаридан ўтовга кирган Исмат.

— Ҳой, Исмат! — ўшқирди чол ўғлига. — Оғзингга қараб гапир. Ароғингни ичишни бил. Сен билан бирга яна ўн болани тарбияладим. Шу қўйлар, шу ит туфайли. Ака-укаларинг, опа-сингилларинг тарқалиб кетишди. Онанг ўлди. Қўйлар билан ўзим қолдим. Итим билан қолдим.

Чўрткесар чолнинг феълини тушунган Исмат билан Қосим бошқа гапиришга журъат этишмади. У қўзғалиб ташқарига чиқди.

— Арслон, — дея шивирлади кейин ўзига-ўзи. — Қаерда юрибсан? Нимага мендан қочяпсан? Қариганимда нимага ранжитяпсан. Ахир, сени деб кимлар билан уришмадим. “Бу итга нима бўлди ўзи, — хаёлидан кечирди у беихтиёр. — Нимага мендан юз ўтиряпти? Кўзлари бежо... ётсирайди...”

— Арслон, — овоз берди чол. Барибир итдан дарак бўлмади. У қалтирай бошлади. Салқиган кўз милклари орасига ёш тўлди. Наза-

рида осмон қора тусга кириб, гўё устига чўкиб, кўзларига чалинган нарсалар кераксиз, самарасиз туюлаверар, юрагини номаълум бир дард-изтироб кемиргандан кемирар, гўё бутун умр ардоқлаган, эъзозлаган муқаддас нарсасидан айрилиб қоладиганга ўхшарди. Ит! Бутун умр севган, ҳамдардлик қилган шу ит бир неча кундан бери ўзини кўрсатмас, чолдан ўзини яширарди. Бари бир у итидан кўнгил узолмас, келинига овқатининг олдини суздириб, ялогига солдирар, кутарди.

Чол ўғли, келинининг жаврашига қарамай бутун тун бедор қўра атрофини айланиб юрди. Арслон ҳамон қўрага яқинлашолмас, ўқтин-ўқтин чолга, ўтовга қарар, баъзан қўзғалар, дарҳол жойига чўқар, ғамгин улир, яна жимир эди. Мирза қўрага кирди. Чўкди, тўнига бурканиб, ҳассасига суянганча бурчакда кичкина бўлиб ўтираверди.

Ўроқ шаклидаги ой чўка-чўка охири кўздан йўқолди. Тоғ осмонни ҳаддан зиёд мусаффо ва соф эди. Илиқ шамол турли дарахтлар, ўтлар, гулларнинг ҳидини келтириб чолнинг димоғига урарди. Юлдузлар учар, сўнарди. Олам сув сепгандай осойишта эди. “Тоғлар хўмрайиб тураверади, — ўйлай бошлади чол алам билан. — Одам туғилади, ўлади, қўйлар ҳам шундай. Инсон умри бўйи бўрилар билан олишади. Бўрилар ҳам ўлади. Ўзинг ва ўзгалар қорни учун тоғ-тошларда бутун умрингни ўтказасан. Шаҳарни ҳам кўрмайсан...”

Кутилмаганда қўйлар безовталанди, чол сергакланиб оёққа қалқиди. Нимадир гуп этиб қўрага ошиб тушди. У гандираклаб, хари-ларни чангаллаб аланглади. Кўзлари катта очилди. Ҳазаб ва нафратдан пешонаси тиришиб, ҳассасини харига урди. Бир қўзичоқнинг тумалатиб тишлаётган нарсага қўзи тушар эди:

— Ҳу онангни!.. — дея бўқирди-ю, бироқ овози чиқмай хириллаб қолди. Қора нарса сакраб қўрадан ошди-да, кўздан йўқолди.

— Тинчликми? — чол ўғлининг овозидан ҳушига келиб ёнига ўгирилди. — Нимага безовтасиз?

— Тинчликмас, — бўғилди чол. — Бўри. Ана у сабил ит қаёқда экан! “Ўладиган ит қорасини кўрсатмайди”, дейишарди. Ўлгани кетганга ўхшайди.

— Арслоннинг авзойи бузилган. Бир гап бор. Чиндан ҳам ўлади ё кутуради.

— Ўлмаса умбалоқ ошсин. Кутурмаса пес бўлсин. Милтигингни олиб чиқ. Қўзига қара, ўлмаган бўлса от.

— Ота, қўзига бўри тегмаган, — деди Исмат қўрага кириб. —

Бўри қорнини ёрарди. Қўзининг тумшуги чайналган... ит теккан шекилли...

— Овозингни ўчир, бетамиз.

— Нимага йўқолди... бугун ё эрта сизга ҳам, менга ҳам зарар етказди.

Чол ўғлига кек билан тикилди. Лекин бу гал тилига эрк бермади. Ортига ўгирилиб ўтов томон яқинлашди, юзини ёстиққа босганча сукут сақлаб ётаверди. У инграр, ихрар, аммо овозини чиқармасликка тиришарди. Тасаввурида гоҳ барваста гавдали эри — чолнинг соясига ҳам салом берадиган хотини, гоҳ эса оёқлари йўғон, сержун, кўкраги кенг, тумшуги қора Арслон жонланаварди. У итни унутишга уринар, лекин миясидан чиқариб ташлолмасди. Ўн беш йиллик ҳамдарди — Арслон назарида чопиб келиб, олдинги оёқларини кўтариб унга ташланар, эгаси кўзларига интизор тикилар, лабини ялаб, шу тариқа меҳр-муҳаббатини изҳор этар, у эса хаёлан итнинг пешонасини силар, эркалатарди. Сал ўтмай ит набиралари билан олишаётган, йиқитиб думалаётган ҳолда жонланар эди. Арслон! Оҳ, чол ҳам, хотини ҳам уни қанчалик севарди! Хотини ҳомиладор бўлган кезлари ит ёнидан жилмас, кўзи ёриганда эса у бешик ёнида тунарди. Чўпон — чол районга тушган пайтлар қўйларни, хотинини пойлаш шу ит зиммасига юкланарди. Эҳ-ҳа, чол шу ит билан қандай оғир кунларни бошдан кечирмаганди!

Арслон уч ёшни тўлдириб, қўйларни қийратган, чўпонларга гинчлик бермаган Кўк ва Қизил бўрини чайнаб ташлаганда Мирза ўзини қанчалик бахтиёр ҳис этганди. Мирза гўшт, юнг планини ҳар йили бажаришида, давлатдан катта мукофотлар олишида ҳам шу Арслоннинг улуши бор эди. Ит бутун умр чўпон — Мирза учун қўйларни омон сақлашда ит қурол-милтиқ вазифасини ўтаб келарди. Бўриларга қирон келтирган мана шу Арслоннинг донғи бугун районга тарқалиб, ишқибозларининг миқдори ортиб кетганди. Ҳатто, урчитиб, боласини олишга ҳавасмандлар ҳам оз эмасди. Ит қийматига югурик отларини тикиб юборганлар-чи! Етти отаси чўпон ўтган Мирза итнинг қадрига етарди. Ҳеч нарсага алмашмади. Эҳ-ҳе, мана шу итни деб суюкли хотини билан ҳам бир неча бор санманга борганди. Мирза учун ит бутун умр ягона эрмак — илинж ва юпанчга айланганди. У ўзини итисиз, ит эса ўзини Мирзасиз тасаввур этолмасди. Мана шу севимли ити бир неча кундан бери ўзини ундан олиб қочяпти, ётсираяпти. Нимага, нима учун?! Саксон ёшни қоралаган, қушларга, жониворларга доим шафқатда бўлган

чолни нимага сўнгги кунларида ити ранжитяпти?!

— Ота, бугун ухламай пойлайман, — деди Исмат отасига қатъий. — Бўрини отмасак, кўрпамиз куяди. Сизни бутун республика ганийди. Орден, медаллар олган одамсиз.

— Майли... — шивирлади чол ва илк бор юраги қаттиқ санчганини ҳис этди. Ит ҳақидаги фикр чолни мана шундай ҳолга солаётганди. — Раҳматли онангнинг ўлгани яхши бўлмади. У мени тушунарди.

Чол шилпиқ қовоқлари, нурсизланган кўзларини тўнининг этаги билан артди. “Хотиним ҳаёт бўлганда кўнглимни ёзиб олардим, — дея ҳаёлидан кечирди кейин. — Асли Худо иккаламизнинг жонимизни бирга олиши керак эди...”

Тун чўкди. Олам зулмат қўйнида гўё энтикарди. Исмат қўйларни қўрага қамади. Итни чақирди. Лекин итдан ҳамон дарак йўқ эди. У узоқларда — дарахтлар орасида писиб ётар, қўрага яқинлашолмасди. Кечга тайёрланган мошкичиридан татиб кўриш чолнинг кўнглига сиғмади. Бўйни, елкаларига осилиб, соқолларини сийпаётган набираларига ҳам эътибор бермади. Юраги ҳапқириб, мақсадсиз қўра атрофини айланиб юрди. Унинг нигоҳи, чеҳрасида тенгсиз бир ҳасрат, қайғу-алам, кўзларда эса адоқсиз бир ғамгинлик аломати акс этарди. Бутун умри танасини яйратиб, ўпкасини юмшатган, қонларини жўштириб, томирларини кенгайтирган соф ва мусоффо тоғ ҳавоси назарида ҳаддан зиёд оғирлашган, вужудини ёриб юбораман дерди. Чол, ўроқ шаклидаги сариқ ой, ёрқин юлдузларга термилар, юраги эзилар, тушкунлик туйғуси ҳамон қалбини тирнарди. Олам, яъни тунги олам гўзаллиги мовий осмоннинг чексизлиги, ой, юлдузларнинг боқийлиги, шамолнинг беқарорлиги, шунингдек, заминнинг абадийлиги ҳақидаги ўй кекса инсон — чол кўнглида яшашга, умрини яна бир неча йилларга чўзишга интилиш иштиёқини кўзғатди, бироқ бу иштиёқ деярли мукамал, ишонарли, турғун эмасди. Дунёни оламнинг абадийлиги, инсон умрининг боқийлиги ҳақидаги фикр эса кўнглини бир нави чўктирди. Сесканиб, юзини чангаллади...

Кутилмаганда қўйлар маърашдию чолни ҳаёллар тутқунлигидан халос қилди. Чўчиб, ҳасассини ерга тиради, қўра томон юзланди.

— Ота! — бўғилди Исмат бирдан ва қаршидаги тепалик томон қўл чўзди. — Ана, қўйларни қийратаётган бўрилар тушиб келишяпти.

— Арслон кўринмаяптими? — гўлдиради чол ва фикрини бир

жойга йигиб тепалик томон тикилди. Кўзларига беш-олтита ўрмалаётган нарсалар чалинди. Лекин аниқ илғай олмади. Қора нарсалар яқинлашгач, тўдадан тарғил бир қанжиқ бўри ажралиб чиқди-да, ён-верига назар ташлаб, ўнг томонга чопди. Худди шу пайт дарахлар орасидан ўқдай отилиб Арслон чиқди ва қанжиқ бўрининг гумшугини ялади. Бўри ётди, ағанади, итнинг тумшугини ялаб хушомад этди. Ит эса бўрининг турли томонига ўтар, ҳидлар, ялар, думини ликиллатар, қўрага қарар, чопар, ортига қайтарди. Чол миқ этмай манзарани кузатар, энтикар, ҳассасини сиқарди.

— Кўряписизми! — деди ниҳоят Исмат милтигини ўнглаб. — Итингиз бўрига хушомад қиляпти...

— Шошма, отма, — чол ўғлининг милтигини чангаллади. Чол гитрар, танаси кўтарилиб тушар, томоғи қақрар, қисқа-қисқа йўталар, зўр-зўраки ўзини босишга тиришарди. Бўри ҳамон ялпизланар, турар, олдинга чопар, итни эса тинмай раъйига қарашга ундарди. Тепалик устидаги бўрилар орқа оёқларига чўкишиб, пастдаги воқеани кузатишарди. Бир пайт Арслон қўра томон қаради, жим кузатди.

— Тавба, — қизишди чол асабий, — тавба! Наҳотки Арслон менга хиёнат қилаётган бўлса... қони бошқа-да. Асли нас-лига тортади-да.

— Отиб ташлайман.

— Шошма...

Ит ўқ тезлигида чолиб келиб қўрадан ошди. Кўйлар қулоқни қоматга келтиргудай маърашди, ўзларини турли томонга уришди. Исмат милтигини ўнглаб, ўлар-тириларига қарамай ўзини қўрага урди. Турли томонга югуриб итни излади. “Гурс” этган овозни эшитиб изига қайтди.

— Арслон! — дея бақирди қочиб бораётган итнинг ортидан, — ота, ана ўз кўзингиз билан кўринг! Итингиз кўзичоқни судраб кетди. Еру кўкка ишонмаган итингиз!..

Чол ғазабга минди. Юраги бамисоли ёриламан деб урарди. Кўзлари катта очилди. Итни кузатди. Арслон қора кўзичоқни судраб бориб, қанжиқ бўри ёнига ташлади. Тарғил бўри кўзичоқни судраб улгурмади, тепалик устидаги бўрилар пастга тушишди. Исмат устма-уст ўқ узди. Лекин нишонга уролмади. Бўрилар жуфтакни ростлашди, ота-бола манзилга етиб келишганда кўзичоқдан асар ҳам қолмаган, тишлар орасида хомталаш бўлганди.

— Кўрдингизми?

— Кўрдим... Арслон менга хиёнат қилди. Қаёққа қочди?

— Билмадим. Ҳозироқ топиб отиб ташлайман.

— Отма. Ушлаб, ўзимга келтириб бер, — қалтираётган чол кескин ёнига ўгирилди, бир юриб, бир тўхтаб, ўпкаси оғзига тиқилиб, аранг ўтовга етиб келди. Кирди. Чўзилди, бироқ узоқ ётишга сабри чидамади. Турди. Ташқарига чиқди. Мақсадсиз турли томонга юрди, ҳассасини бир неча бор ерга урди. Хотинини хотирлади. Ит ва итнинг ёшлиги, у билан алоқадор воқеалар кўз ўнгидан тезлик билан пирпираб ўтди. Шу тариқа тонг оттирди. Исмат итни савалаб келиб қолди.

— Отдан туш, урма, — ўшқирди чол ўғлига. — Ўн беш йил қўйларни қўриқлаб, учта қўзини ейишга ҳаққи бор. Тегма!

Чопа-чопа, калтак ея-ея ўлар ҳолга етган ит ниҳоят қонли тумшуғини ялаб, ўзини ўтовга урди. Чол томон яқинлашиб, бошини тўни орасига суқди. Чол ўзи сезмаган ҳолда итнинг бошини яширди.

— Арслон... — шивирлади кейин чол бурни, лаблари титраб, — сени нима жин урди? Нимага мени ўйламадинг... — У қувватсиз оёқларига чўкди, итнинг ёшли кўзлари, қонли пешонаси, тумшуғини силади. Кейин эса бирдан кўзлари олайди. Қўллари титради. Ҳассаси беихтиёр кўтарилди. Кўтарилган кез хаёлида хотини жонланди. Қўлини босиб: “Урманг, ахир шу итни деб мени ҳам ранжитгандингиз!” — дея ёлвора бошлади. Чол бошини эгди, қўли беихтиёр пастга тушди.

— Менга беринг, уриб ўлдираман...

— Шошма, болам, шошма...

— Арслон, — деди чол ва хириллаб қолди. Ит бошини кўтарди. Чол эса бу итнинг ёшли кўзларига қарашга журъат этмай белбоғини ечди. Бир учини итнинг бўйнига боғлади. Турди, етаклади. Ташқарига олиб чиқди. — Ортимдан борма... ўзим... — уқтирди чол ўғлига. Кейин у битта-битта босиб тепалик томон юрди. Чол ихраб, лабини тишлаганча, ҳассасини дўқиллатиб юриб борар, дида тинмай ит номини такрорларди. Лаҳза сари вужуди увишиб, помоғи қақрар, кўнгли айнар, кўзлари эса ҳеч нарса кўрмас, оёқлари ҳеч нарса сезмас эди.

Ниҳоят у катта бир арча тагида тўхтади. Итга узоқ, жуда узоқ термилди. Итнинг кучукли кезларини ва хотинини эслади. Кейин бирдан кўзларида нафрат, ғазаб учкунлари чақнади, пешонаси тирришиб, ажинлари сийраклашди. Танасидаги титроғи ғайритабиий бир қувват билан алмашди. Белбоғини маҳкам сиқди. Кўтарди, арча шохига ўради, тортди, тортаверди. Аста-секин итнинг оёқлари ер-

дан узилди. Даҳшатли даражада хириллади, сўнг типирчилади-да, охири жимиди. Лабларида қон, кўзлари адоғидаги ёшлар тўхтаб, ниҳоят қотди...

— Арслон... — чол ҳўнграб юборди. — Арслон... сени яхши кўрадим... сен эса менга хиёнат қилдинг... кутурсанг, мени тишласанг ҳам майли эди... ахир, ўзим емай сенга тутардим-а... сени деб хотинимни ҳам ранжитгандим-а...

Чол икки букилиб, ит жасадини қучди, юзини эса тумшуғига яқинлаштирди. Кўз ёшлари шилпиқ қовоқ милкларини ювиб юзига, ундан кўксига тўкиларди...

Алламаҳалда ортига қайтди. Йўл бўйи минғиллаб, йиғлаб борди. Севимли ити — Арслон энди йўқ... Чолнинг қадди эгилган, ҳассасига тиралиб қолганди...

ХУР ЧЎҚҚИЛАР

— Қиғғғ... қиғғғ... — қоронғи хонада сон-саноқсиз бургутлар гирдоб янглиғ айланишар, ҳасратга тўла фарёдли чирқирашлари билан хонани ва оламини даҳшатга солар, ларзага келтирарди. Бу ҳол бир ҳафтадан бери узлуксиз давом этар, оёқлари тасма билан тўнкага сириб ташланган, кўзлари латта билан боғланган тарғил бургутнинг тушунча, туйғусини дақиқа сари эзар, эзғиларди. Бургут даҳшат орасида бемисоли боши янчилган илондай тўлғанар, юраги гупиллаб урар, қонлари эса керагидан ортиқ жўшар, уч йилдан бери бандиликда асраётган эгаси — одамга қарши исён, ғалаёнга чорларди. Қулоқлари остида уззукун “қиғиллаш” жаранглаб турар, уни аёвсиз курашга, ниҳоясиз жангга ундарди. У, қачонлардир ўғирланган Ватани — хур чўққилар бағридаги уясига учиб кетиш, қолган умрини қондошлар билан бирга ўтказиш ҳақида тинмай ўйлар, адоқсиз изтироб чекар, бироқ оёқларидаги тасма, кўзларидаги латта орзулари ушалишига имкон бермаётганди. — Қиғғғ... қиғғғ...

— Қиғғғ...

Оҳ, ана улар яна чирқираша бошлашди!..

Тарғил бургут фавқулодда бир таҳлика-таажжуб билан атрофга аланглади. Атроф — олам бирдай зимистон эди. Зимистон ўткир гирноқларини шиддат билан қорамтир тўнкага санчишга мажбур эди. Тирноқлари тўнкага шу қадар чуқур ботдики, ҳатто анча пайгача оёқларини қимирлатолмай турди. Узоқ уриниб, охири тирноқларини тўнкадан суғириб олди. Бари бир оёқлари тасмадан,

кўзлари латтадан халос бўлолмади. Кучли бир илинж, юпанч билан қанотларини қокди. Қоқа туриб эзгин бир ғусса билан чирқиради...

“Тепамда бир неча кундан бериб учиб, чирқираб, вужудимни эзиб, бағримни қон қилаётган бургутлар ҳали-бери тинчлик бермайди чоғи. Етар! Бас! Оёқларим бўшаб, кўзларим очилиши билан орани очди қилиб, ҳур чўққиларга учаман, — деган табиий бир туйғу қутилмаганда бургутнинг миясида тикландию тасма, латта ва эгасига бўлган ғазаб-наф-ратини минг бор кучайтирди. — Раҳм-шафқат билмайдиган ана шу шопмўйлов махлуқ нимага келмайди! Нимага овқатимдан хабар олмайди! Ахир, ов фасли яқинлашди-ку! Нимага овга солмаяпти?.. Балки, қўлларига чанг солганимдан кўрққандир...”

Қулоқлари остида тинмай жаранглаб, тобора кучайиб бораётган қиғиллашлардан у олазарак ва дилгирлик билан атрофни кузатди. Хона ҳам, олам ҳам бирдай қоронғи эди. Бургутларнинг қанот қоқишлари ва чирқирашларгина эшитилар, ўзлари эса кўринмасди. У темир қанотлигида бургутларнинг мана шундай исён-ғалаёнларини кўрганди. Одатда бургутлар хавфли ўлжага ташланишган ё ҳаётларига таҳдид солишган кезларгина шундай гирдоб бўлиб айланишар, чирқирашар эди. Бу гал эса банди бургутни халос этиш учун...

Хона бирдай зимистон эди. Хона, олам унинг учун оёқларига тушган тасма, кўзлари боғланган латтадан иборат эди. Ўй-хаёллари, ҳис-туйғулари эса узоқлардаги ҳур чўққилар, у ердаги ота-онаси, қондошлари билан банд эди. Мана шу тушунча уззукун юраги, вужудига тиқилиб турарди. Бандиликда кечирган умри мияси, юрагига ҳам таъсирини ўтказган, эсидан оғдира бошлаганди. Қизиқ, нима учун қондошлари уни тарк этишолмаяпти?! Ким билсин яна. Улар, балки, жигарларини бундан буён бандиликда бўғилиши, инграшини хоҳлашмаётгандир... Ҳа, улар ҳақ. Ҳақиқат улар томонда. Ўз жигарларини бандиликка ташлаб қўйиб, ўзлари ҳур чўққиларда бемалол, эркин умр кечиролмайдилар-да. Улар наслларини давом эттирсалар, банди бургут наслсиз қоронғи хонада умрини хазон қилса...

— Қиғғғ...

“Бас! Етар! — Бирдан тарғил бургутнинг миясида қондошларига қарши чиқиш, таъқибларидан қутулиш ҳақидаги фикр қўзғалди. — Жонимни оғзимга келтирдиларинг. Ахир, мен бу ерга ўз ихтиёрим билан келмаганман-ку! Эгам темир қанотлигимда қадрдон уямдан

Ўғирлаб кетди-ку! Мана шу хонага ташлади-ку! Қанотларим ўсиши билан эса оёқларимга тасма солди, кўзларимни латта билан боғлади. Шу билан сизлардан, ҳур чўққилар, уямдан жудо этди...”

— Қиғғғ...

“Аблаҳ, бизларни нимага алдаяпсан? — тарғил бургутнинг назарида атрофдан шундай нидолар янграй бошлади. — Темир қанотлигингда сени ўғирлаб кетишган экан, оёқларингни тасма, кўзларингни латта билан боғлабди, овга солганида — тасма, латтадан халос бўлганингда нимага ҳур чўққилар томон учмадинг?! Демак, эгангга, унинг инсоний ўйинларига мойиллик билдиргансан, соғилгансан... Сотилганинг учун ҳам бугун сендан ўч олиш учун атрофингда айланаямиз... Ўч ололмаган тақдирда ҳам бари бир сенга гинчлик бермаймиз...”

— Қиғғғ... — тарғил бургут телбаларча қанотларини силкитиб, чирқиради. Энди унинг чирқирашида: “Тушунинглар ахир, унда мен ёш эдим, одамга, унинг тасмаси, латтасига кўниккандим, ҳаёт шундай, деб билгандим. Хотирамдаги ҳур чўққилар, уям, сизлар ҳам унутила бошлагандингиз. Одам — эгам оч, сувсиз қолдириб, гурли найранглар билан хотирамни заифлаштириб ташлаганди. Илк бор овга солганда осмонга кўтарилиб айландим, бироқ сизлар томонга учиб кетиш ҳаёлимга келмаганди. Хотирам бўм-бўш эди. Нимадир жонланди-ю, лекин аниқ тикланмади, ўйларим эса пароканда эди. Мана энди ҳаммасига ақлим етди, энди эгамга омонлик бермайман...” деган маъно ифодаланар эди.

— Қиғғғ...

Тарғил бургут қулоқларини қоматга келтираётган овозларга бу гал эътибор бермади. Қанотлари ҳам ёзилмади, тирноқлари ҳам тўнкага ботмади. Назарида бургутлар тинмай ёнига яқинлашиш, кўзларини чўқиб ташлаш, гўшtlарини атрофга улоқтиришга шайланар, бироқ ҳозирча ботинолмаганди. Қиғиллашлари ҳамон унинг бағрини қон айлар, вужудини эзар, эзғиларди. Оҳ, чирқирашлар жонига тегди-ку! Улар яна нима истайдилар?! Уни нимага мажбур этяптилар?! Оёқлари, кўзлари боғлиқ бўлса нима қилсин ахир?!

Бургутнинг қанотлари беихтиёр сиқилди. Латта остидаги кўзлари эса юмилди. Шу билан оғир ва даҳшатли сукутга толди. Кейин зўр бериб тушунча, туйғусидаги овозлар — фарёдларни чиқариб гашлашга уринди. Сал ўтмай хотирасида эгаси қўлига тушган кезлари хира жонланди. У тириша-тириша алоҳал ўша хотираларни аниқ тиклашга эришди. Оҳ, тиклади!

Кўклам эди. Ҳур чўққилар, чўққилар орасидаги арчалар кўм-

кўк рангга бўялганди. Шох-шаббалар билан тикланган сопол товоқни эслатадиган оқиш уясида ўзига ўхшаш темир қанот эгизаги билан у ҳозиргина онаси ташлаб кетган ёввойи кабутарни чўқисар, гўштларни узиб, ямлаб ютарди. Баъзан эса уяси қирига тумшугини тираб, ҳур чўққидан кўкламги оламни — бир-бирларига мингашган қорамтир қоялар, сукутга толган яшил арчалар, тоғ тагидаги илонизи бўлиб, ялтираб оқаётган сув, узоқ қирларда ўтлашаётган моллар, ғимирлаётган одамларни кузатар, ҳаммаси ҳавасини орт-тирар, тезроқ учишга ундарди. Бир куни уяси ёнида аллақандай боши катта, бургутларга ўхшамаган баҳайбат нарса пайдо бўлиб, унга чанг солди. чирқираши, типирчилашига қарамай қанотларини сикди-да, олиб тўни бағрига яширди. Бургутчанинг уриниши фойда бермади. У одамнинг “гуп-гуп” ураётган юраги, юмшоқ терисини ва ёқимсиз, қўланса тер ҳидини ҳис этди. Одам уни олиб келиб қоронғи хонага ташлади. Эшикни беркитди. Очиқ олам, тоза ҳаво, ҳур чўққиларни кўмсаб ҳазин-ҳазин чирқиради.

— Қиғғ... қиғғ... — у яна кўтарилган овозидан сесканиб, беихтиёр чирқириб юборди. Қанотлари силкиниб, тирноқлари тўнкага ботди. Талпинишлари бу гал ҳам самара бермади. Оёқларидаги тасма учишига қўймади. Оёқлари, кўзлари бирдай боғлиқ! Хона ҳам, олам ҳам бирдай зимистон. Хонани, оламни бургутларнинг хонишлари тўлдирди. “Ҳой, ҳиссиз, туйғусиз, эътиқодсиз бургут! — назарида бургутлар шу тариқа фарёд чекишар, унинг қонини жўштиргандан-жўштирарди. — Тасма, латта жонингга тегмадими?! Қўзғал ахир! Эгангга қарши исён, ғалаён бошла! Тезроқ бандиликдан халос бўлсанг-чи! Қачонгача бизга иснод келтирасан?! Бўл, қўзғал! Йўқса, кўзларингни чўқиб ташлаймиз!..”

— Қиғғ... — “Озгина фурсат беринглар. Ана у раҳм-шафқат билмас, ташналигини ов, бургутни азоблаш билан қондирадиган эгам оёқларимдан тасмани, кўзларимдан латтани олсин, — тарғил бургут чирқираб шу тариқа дардларини изҳор этарди. — Кейин узоқ йиллик азоблар учун кўзларини чўқиб ташлаб, ҳур чўққиларга жўнайман. Қолган умримни сизлар билан ҳурликда ўтказаман”.

Чирқирашлар тингандай, қанотлар қоқилиши ҳам озгина сусайгандай туюлди. Сукутга толган бургутнинг юраги бир нави азобдан қутулди. Кучайган, тикланган хотирасида болалиги билан боғлиқ кечмишлар уйғона бошлади.

Эгаси — одам уни ҳамон қоронғи хонада сақларди. Оёқлари тасмада, кўзлари латтада эди. Баъзан кунлаб, ҳафталаб овқатсиз,

сувсиз ташлаб кўяр, бу билан инсоний ўйинларга бўйсунишга мажбурларди. Қанотлари ўсиб, тумшуги, тирноқлари ҳам меъёрга етиб, ўткирлашганди. Росмана бургутга айланганди. Эгаси янги-янги — тутилмаган инсоний ўйинларни ўйлаб чиқарар, бургутни мана шу ўйинларга кўниктирарди. Баъзан хоёдага турли рангдаги латталарни боғлаб ичкарига суқарди. Оч, сувсиз қолган бургут жон ҳолатда латтага ташланар, тирноқлари билан чангаллар, чўқирди. Бу — бургут учун дастлабки ов — машқ эди. У инсоний ўйинларни аъло ўринлатгандан кейингина эгаси олдига гўшт ташлар, ўринлатолмаган кезлар эса яна оч, сувсиз мўлтайиб зимистонда ўтираверарди. Бургутнинг миясида аста-секин “демак, хоёдадаги латтага ташлансам, чангаллаб чўқисам, эгам мени боқар экан”, деган тушунча пайдо бўлиб, тобора йиртқиचлашиб, эгаси кўрсатаётган ўйинларни бажараверди. Қорнини тўйғазгач, эгаси унинг учун ҳур чўққи, уяси, ота-онаси, қондошларига айланар, уларнинг ўрнини эгалларди.

— Қиғғ... — тарғил бургут беихтиёр чирқиради. Унинг бу галги чирқирашида беҳад толиққанлик, юрак хасталиги, телбалик кўйига тушган жон зотининг исёни англашилди. Ана шу кайфият билан у атрофини кузатди. Назари ойнасидаги бургутлар кўпайишган, ҳаракатлари ҳам кучайганди. Гўё унинг кўзларини чўқиб ташлашга шайланишганди. У кўклам кезлари осмонда мана шундай қора қуюнни кўрган, салдан кейин шаррос дўл ёққан, онаси уни қанотлари орасига олиб ўлимдан асраганди. Онаси, қанотларига урилиб тақиллаган дўл овозини у хотирасида ҳамон сақлаб келарди. Бугун эса бургутлар... бургутлар дўлидан энди уни ким асрайди?! Оҳ, эгаси тезроқ хонага кирса-чи! Қачон оёқларидан тасмани, кўзларидан латтани олди-да, бургутлар таъқибидан қутқаради?!

Тарғил бургут танасини узлуксиз кемираётган изтиробдан қутулиш ниятида қанотларини қоқди. Кўзларини юмиб, овозларни эшитмаганга солиб, ўзини тинчитиш йўлини излади. Излар экан, хотирасида яна аччиқ қисмати билан боғлиқ кечмишлар қад кўтарди.

Уч ойни тўлдирганди. Кун-тун қанотларини қоқар, учишни машқ қиларди. Учиб кетиши мумкинлигига кўзи етган эгаси янги инсоний ўйинларни ўйлаб топди. Қанотларининг ўсиши — росмана бургутга айланиши бошига етди. Оёқларига тасма тушди, кўзлари латта билан боғланди. Ўша найранглар амалга оширилишидан салгина олдин оёқлари тасмадан, кўзлари латтадан бўшатиладди. Ўша кунларнинг бирида хонага сарғиш махлуқ чопиб кирди. Ўзини бурчакка урди. Бургут қиғиллаб, хонани даҳшатга солди. Сўнг ўткир,

кучли тирноқлари каламушнинг вужудига ёпишди-да, кирт-кирт санчилди. Тирноқлар каламушнинг ичакларини чиқариб ҳам ташлади. Каламушнинг кўзлари чўқилди. Одам югуриб бориб, бургут чангалидан ўлик каламушни ажратиб олди. Олмаган тақдирда у каламушни еб қўяр, бу ҳол овга қўл келмасди. Бургут ўлжани олиши, эгасига қолдириши керак. Овнинг таомили шунақа эди. Бургут шунинг учун боқилар, тутқунликда сақланарди. Тешилган, чўқилган тери яроқсиз бўлиб, уни тегишли идоралар қабул қилмасди. Бургут эса буни ҳозирча тушуниб етмаётганди. Тумшуғига тушган таёқ орқасига ағдарди. Кўзлари очилди. Шу билан олган ўлжасини эгасига қолдириш зарурлигини англаб етди.

— Кўз тегмасин, — деди ўша куни одам қувониб ва чир-қираётган бургутга тикилди. — Ажойиб овчи бўласан. Энди кўзларингдан латтани олмайман. Кўзларинг нури тергалади. Оёқларингдан тасмани ҳам бўшатмайман, ҳуда-беҳудага куч сарфламайсан. Бахтим бор экан. Сендақа олғир бургутни ота-бобом ҳам боқмаганди.

Қиғиллашлар яна бургутни ҳушига келтирди. Ҳушига келгач, бургутлар яна ёнига яқинлашишди. Демак, ҳали-бери улардан қутулишнинг иложи йўқ. Ўладию қутулади. Эгаси оёқларини тасмадан бўшатиши, кўзларидан латтани олиши билан қочади. Йўқса, қондошлари парчалаб ташлашди. Яхшики, кўзлари боғлиқ, бўлмаса аллақачонлар кўзидан ажрарди. Қизиқ, нимага улар нотинч? Балки, уларни ҳам икки оёқли одамлар тинчитишмаётгандир... балки, шу икки оёқли одамлар бургут зотини ер юзидан мутлақо қуритиб ташлаш ниятидадир... ахир, бургутларсиз бу олам қашшоқлашиб қолади-ку! Гўзаллигига путур етади-ку! Парвардигорнинг қанчадан-қанча гўзал қушлари, гаройиб жониворлари шу инсон туфайли йўқолиб кетди-ку! Аҳвол шундайлигича қолаверса, ҳадемай инсон ўз-ўзини ҳам тугатиб ташлайди-ку! Яратганининг қонунлари бузилади-ку! Бузилган қонунлари учун Ҳолик эртадир-кечдир қонунбузарлардан ўч олади-ку!

Гарғил бургут ҳамон ташқарига — ёруғ оламга талпинарди. Тасма, латтадан қандай қутулади?! Оҳ, тезроқ одам ичкарига кириб, тасма, латтадан уни халос этса-чи! Бургут тусмол, яъни ҳислари билан эшикка термилди. Эшикнинг очилиши ва ғирчиллаган овозни кутди. Лекин кутганича ҳол юз бермади. Хона, олам бирдай зимистон эди.

Хонадаги қағиллашлар авжига минганди. Манзара тобора даҳшатга тўлиб борарди. “Қиғғ...” Гирдоб, қуюнга айланган бургутлар тўдаси энди телбаларча бир-бирларига ташланишар, бало-қазодай

кўзларини чўқишар, патларини тўзитишар, гўштларини эса юлиб, гурли томонга улоқтиришарди. Хона гўё бургутларнинг оёқлари, тирноқлари, патлари, гўштларига тўлиб-тошганди. Бу фақат бандиликда сақланаётган тар-ғил бургутнинг бундан буёнги тақдирини ҳал қилиш учун юз бераётган маҳшар куни эди. Даҳшатли жанг-жадал эди. У бунинг бутун вужуди билан ҳис этиб, англаб турарди. “Маҳшар куни” — жанг-жадалда омон қоладими, йўқми, ҳозирча у бу билан қизиқмаётганди. Тўғрироғи, уни қизиқтирмаётганди. Эгаси тасма, латтадан тезроқ қутқариши керак эди, вассалом. Бунинг учун шопмўйлов киши тезроқ уни ёруғ оламга олиб чиқиши шарт ва зарур эди. У не-не азоблар, не-не найрангларга кўникмади. Очликдан, сувсизликдан ўлмаслик учун барча инсоний ўйинларга бардош берди. Аммо оёқларига тушадиган тасма, кўзлари боғланадиган латтага, уззукун бандиликда ўтиришга кўниколмади, холос. У ана шу “тут-қунлик” ўйинини ҳазм қилолмасди. Эндиги тақдирини шу уч нарса — тасма, латта ва эгасигина ҳал этарди.

У яхши эсларди. Қайсидир куни толеи кулиб боқди. Оёқларидан тасма, кўзларидан латта олинди. Олингани кез хонага катта, қора нарса чопиб кирди. Мушукнинг кўзлари ёнар, юракни таҳликага соларди. Барибир жонидан тўйган бургут учун мушукнинг ҳамласи бандилик каби қўрқинчлик эмасди. У қора мушукни кўриши билан дарҳол ҳамлага шайланди. Учди. Тажрибали мушук бургутнинг ҳидини олган, ҳимояга ўтганди. Орқасини деворга тираганча, тишларини тиржайтириб, ириллаб пайт пойлаб тураверди. Бургут уч бор мушукка ҳамла қилди, лекин уринишлари бекор кетди. Мушук ундан ҳам кўра олғир чиқиб қолди. Бургут илк бор қўрқув ҳиссини туйди. Барибир бургутлигига борди, шиддатидан тушмади. Охирги марта кучини, шиддатини синаб кўрди. Ўткир тирноқлари мушукнинг бошига санчилди. Мушукнинг бош териси бир ерга йиғилиб, танаси тиришди. Бигиллади. Типирчилади. Бўлмади. Салдан кейин эса кўзларидан ажралди. Кўзлари косасидан тирқираб шифтга қон отилди. Қип-қизил қонлар... кейин бургут унинг ичак-чавақларини ағдариб ташлаб, кўзларини ютиб юборишга ҳам улгурди. Бироқ гўштини ейишга қўрқди. Тумшугига таёқ тушишини эслаб шаштидан тушди. Одам унинг ёнига яқинлашиб, панжалари орасидан ўлжани ажратиб олди. Лаҳм гўшт билан эъозлади.

— Яхши, қойил, — деди одам шодликдан ҳовлиқиб. — Энди палага олиб чиқиб, овга соламан. Мушукни олдинг, тулкини, қуённи бемалол тинчитасан. Бўрига солишга озгина фурсат бор. Энди сени ташқарига — ёруғликка олиб чиқаман... Қиғғғ... — “Худо хайринг-

ни берсин, тезроқ олиб чиқ. Юрагим қон, кўнглим хуфтон бўлди. Вужудим ёрилади. Оҳ, нимасини айттай! Борди-ю, ўзингни қоронғи хонага ташласа-да, кўзларингни боғлаб, оёқларингга тасма солиб қўйса... табиийки бўкириб, оламни ларзага келтирардинг. Мен... ахир мен эркин қуш эдим, эркинликка ўргангандим. Оч, сувсиз қолдириб, инсоний ўйинларга ўргатганинг алам қилади...” — Бургут кўзлари билан эгасига юраги дардларини шу тахлит изҳор айлади. Эгаси ҳам буни уқиб олди. Лекин бургутга ачинмади. Ачинмасди ҳам. Чунки у бургутнинг шундай аҳволга тушишини қонуний ҳол деб биларди. Ҳар ҳалда озгина юмшагани жилмайганидан сезилиб турарди. Мушук бургут учун “сўнгги синов” бўлди. У буни кўнгилдагидай ўринлатди. Тергалган кўзлари нури, кучини бўлғуси овга сарф-лаши керак эди. Бу пайтга етиб йиртқичлиги беҳад ортган, у буни ҳам ўлжасига сарфлаши зарур эди.

Мушук овидан сўнг эшик ташқаридан беркитилди. Хона, олам яна зимистон орасида бўзариб қолди. Тарғил бургутнинг назаридаги бургутлар қайтадан учиб, чирқирашлари билан хонани титратиб юборди.

Бургутнинг қулоқларига таниш, ёқимли овоз — баъзан отаси шопмўйлов киши йўқлигида ёнига кириб қанотларини силайдиган, яширинча гўшт, сув берадиган боланинг овози чалинди. Бургутнинг юрагини қувонч ҳисси эгаллади, танаси енгил титради. Бола ҳозир ёнига кирар, қанотларини силар, олдига гўшт ташлар, сув берар. Кейин ўртоқларига мақтаниш учун билагига чарм боғлаб, устига бургутни қўндириб, ташқарига олиб чиқар... ташқари — ёруғ оламни кўриш насиб этар...

У тоқатсизлик билан ёнига бола киришини кутди, лекин ундан ҳадеганда дарак бўлмади. Аста-секин бургутнинг хотирасида бола билан боғлиқ воқеа тикланди.

Шопмўйлов киши ўша куни бозор қилиш учун район марказига кетганди. Бола пайтдан фойдаланиб ўртоқларини хонага — бургутнинг ёнига бошлаб кирди. Болалар бургутнинг атрофини ўрашиб:

— Вой, бирам чиройлики... тумшуғи, тирноқларининг ўткирлигини қаранглар, бўрини ҳам олади, — қичқиришар, зериккан, сиқилган бургут эса ҳамроҳ топилганидан шодланиб, қанотларини силкитар, қиғиллар, тўнкани тирноқлари билан ғижимлар, чўқир, ўз шаънига ёғилаётган олқишларни шу тариқа қаршиларди. Ўртоқлари қўярда-қўймай боладан бургутни ташқарига олиб чиқишни сўрашди. Пешонаси кенг, кўзлари катта раҳмдил бола билагига

чармни боғлаб, устига бургутни кундириб ташқарига олиб чиқди. Узоқ муддатли бандиликдан кейин бургутнинг оёқлари тасмадан, кўзлари латтадан халос бўлганди. Оламни бошига кўтариб чирқиради, қанотларини қоқди. Худди шу пайт бурчакда ухлаб ётган ола ит турди. Тургани кез, қонлари хуружга минган бургут қулоқлари, думи кесилган итга ташланди. Ҳаш-паш дегунча итни ағанатиб, кўзларини чўқиб ташлади-да, ютиб ҳам юборди. Олам ит акиллашига тўлиб-тошди. Болалар даҳшатга тушиб, ўзларини турли томонга отишди. Ҳовлида бола билан итни сарамжонлаётган бургутгина қолди. Бола ҳўнграб бургутнинг чангалидан итни ажратишга уринар, лекин қоронғи хонада, тасмада, латтада кечирган умри эвазига итдан ўч олаётган бургут болага эътибор бермас, итнинг тилини чўқиб ерди. Яхшики шопмўйлов киши райондан қайтди. Амал-тақал қилиб бургутнинг устига қоп ёпиб ушлади. Яна кўзларини боғлаб, қоронғи хонага олиб кириб ташлади. Йиғлаётган ўғлини юпатди, ундан ранжимади, аксинча, бургутни ташқарига олиб чиққанидан қувонди. Қопағон итни тинчитган бургут энди бўри овига ҳам ярашига у ишонарди. Бу ҳол уни қувонтирмасдан қўймасди. Шу кунни ҳам одам бургутни лаҳм гўшт билан эъзозлади.

Сиқилган, эзилган бургут ҳамон бола ёнига киришини кутиб чирқиради, тўнкани тирнар, чўқирди. Йиртқичлиги беҳад ортганди. Оҳ, қандай даҳшат! Кўзи кўрмаган, қулоғи эшитмаган кўнгилсизлик содир бўляпти. Тасаввури, ҳис-туйғуларида тинмай исён, ғалаён қилаётган бургутлар энди омонлик бермайди чоғи. Улар туғун бургутни тинчитиш ё ўзлари билан ҳур чўққиларга олиб кетиш учун сония сари уринишяпти. Оҳ, ўша қони бузилмаган, сотқинлик йўлини тутмаган пок, ор-номусли қондошлари сафига қўшила олармикин?! Истаган қонунлари билан уни жазолашсин, майли. Фақат қоронғи хона, тасма, латтадан халос этишса бас. Оҳ, нимага эгасидан дарак йўқ?! Нимага у ҳолидан хабар олмайди?!

Оҳ, шодлик! Оҳ, бахтиёрлик! Адоқсиз, ниҳоясиз шодлик, бахтиёрлик! Ниҳоят, ҳа, ниҳоят тарғил бургут кунлар, тунлар кутган, ҳатто ойлаб, йиллаб кутган, орзиқиб кутган ҳур лаҳзалар яқинлашди. Ҳа, яқинлашди! Кўпдан бери зимистонга айланган, ҳисобсиз кечаларнинг қоп-қора рангига бўялган, яъни қоп-қора ранглар жамланган хонанинг эшиги очилди. У эшик қандай очилгани, қандай ғирчиллагани, эгасининг қай ҳолда ичкарига киргани, ҳатто қандай кайфиятда эканлигини ҳам аниқ ҳис этди. Эгасининг кайфи беҳад чоғ. Демак, ошиғи олчи. Чунки у, бугун севимли бургутини ташқарига олиб чиқади-да, антиқа овга солади.

Ҳозир эса оёқларига сариқ мисдан ясалган шарга ўхшаш қўнғироқчаларни тақди. Сор бургут қўнғироқчаларини жаранглатиб осмонга кўтарилади-да, ўзини, қўнғироқчаларини кўз-кўз қилиб ўлжасига ташланади. Ўзини ҳам, эгасини ҳам қувонтиради. Антиқа ўлжа қўлга киритилгандан кейин эса уйига донгдор овчилар йиғилишади. Унинг ҳам, эгасининг ҳам шаънига олқишлар ёғдиришиб, қадаҳлар кўтаришади. Баҳонада бургутнинг ҳам қорни тўяди. Уч кунлик сурункали очликдан сўнг шундай бахтга муяссар бўлади.

У кутган ҳол чиндан ҳам юз берди. Аввал унинг кўзларидан латта олинди. Олингани кез шодлик, бахтиёрликдан гўё терисига сигмай семира бошлади. Ҳаяжонини яширолмай тантанавор қиғиллаб юборди. Гўё абадий уйқуга толадигандай ё бу дунёни абадий тарк этадигандай сармастлик ва ташналик билан хонани кузатди. Қоронғи хона гўё қуёш алангасига бурканган оламдай яшнаб кетганди. Шоду хурамлик билан у эгасининг ҳисси, ифодасиз кўзларига, шопмўйловига, майда тикилган қора тўнига, қизил белбоғига термилди. Эгаси хурсанд эди. Чунки ўзи, бургутни шаънига олқишлар ёғиладиган ов фаслига навбат етганди. Хона эшиги очилиши билан бургут бир неча кундан бери назари, тасаввури, ҳис-туйғуларида жонланаётган, гирдоб, қуюн янглиғ учиб жонини оғзига келтираётган “қағиллаши” билан қони, юрагида садо бераётган ўша бургутларнинг ҳамла, таъқибларидан қутулди. Эгаси унинг юрагидан маълум муддатга ўша таъқибларни суриб чиқарди. Бургутлар қаршилиги заифлашиб, уни изтироблардан қутқарганди. Мана ҳозир ёруғ оламга чиқади. Ташқари... ёруғ олам... оҳ, у ерда ҳур чўққилар, ҳур уяси, ҳур ҳаво, ҳур ота-онаси, ҳур қондошлари мавжуд! У ерларда ҳур-ҳур учиб, ҳур-ҳур ов қилиш, ҳур-ҳур дам олиши, ухлаши, ўз кўнглини овлаши мумкин... бу ерда насл қолдиролмай, пушти абадийликка қуриб кетиши тайин... насл-сизлик, пуштсизлик эса бир авлоднинг қуриб, йўқолиб кетиши деган гап...

Қорни, эгни, ўз кўнглини чоғ этишдан бошқа нарсани билмайдиган одам бургутнинг оёқларига қўнғироқчаларни ҳам тақди. Тасмани тўнкадан ечди. Қанотларини қоқиб, панжаларини кериб шодлигини намоён қилган бургутнинг ҳис-туйғулари билан бу гал ҳам қизиқмади. Қизиқмасди ҳам. У биринчи галда овчи эди, ҳамма нарсани шу ов нуқтаи назаридан баҳолайдиган одам эди. Етти отаси овчилик — бургут боқиш, бургут ўргатиш билан яшаб ўтган шопмўйлов киши ҳам ҳеч қачон бургутлар қисматига қайғурмасди.

— Уч кундан бери сенга гўшт бермаяпман, — минғирлади у лоқайдлик билан бургутга тикилиб. — Очиққансан, ўлгудай йиртқишлагансан. Бургут сени бўрига соламан. Кейин қорнингни тўйга-заман. Ашаддий овчи ота-боболарим ҳам сендақа олғир бургутни қўлга туширмаганди. Сен бургутларнинг султонисан. Лекин бугун кўларинг қонталашиб, важоҳатинг бузилди...

Бургут эгасининг гапини қанот қоқиш, чирқираш, кўнғироқларини жаранглатиш билан қаршилади. У, бу билан: “Кўларим қонталашиб, важоҳатим бузилгани рост, — дея гўё ҳисларини изоҳлай бошлади. — Сен ўз кўнглингни чоғлаш учун мени не азобларга қўймадинг. Эркимдан, ғуруримдан жудо этдинг. Барча инсоний найрангларингни менга ишлатдинг. Очлик, сувсизликдан ўлмаслик учун ҳаммасига кўникдим. Энди жонимдан тўйдим. Қоним қайнади, миям кўпирди. Энди сен билан орани очди қилиб оламан... ана у қондошларим вужудимга тикилиб туришибди. Хур чўққиларга чорлашяпти...”

Шопмўйлов киши бургутнинг кўзига тикилиб турди, фикри бузилгани, бугун ундан яхшилик кутиб бўлмаслигини тахминан гушунди, лекин жиддий эътибор бермади. Бепарволик билан билагига чарм боғлади, устига бургутни кўндирди. Тирноқлари чармни сиқди. Ҳатто, эгасининг терисига қадалиб сескантирди.

— Тирноқларинг курсин, — тўнғиллади одам қовоқларини уйиб, — яхшики билагимда чарм бор, йўқса кўлсиз қолардим...

Шопмўйлов киши ташқарига юзланди. Бургут ҳансираб, энтикиб, ташқари — гўзал оламни ташналик билан кузата бошлади. Оҳ, ташқарида ҳамма нарса — ҳурлик ҳам, тозалик ҳам, эрк ҳам, гоза ҳаво ҳам мавжуд! Жумладан, паст-баланд инсон кулбалари, дарахтлар, бургутлар, турфа қушлар, одамлар, товуқлар, итлар, мушуклар, сичқонлар, моллар, йиртқиш жониворларгача бор. Тарғил бургут ҳаммасини кўриб, ҳис қилиб турибди. Ҳаммасини кўриш ниҳоят насиб этди. Лекин “насиб этишлик” узоққа чўзилмади. Кўзлари нури беҳудага сарф бўлмаслиги учун эгаси қайтадан боғлаб қўйди. Бургут мувозанатни тўғрилаб, тирноқлари билан чарм-ни гижимлаганча эгаси билан қаёққадир кетаётганди. Назаридаги бургутлар яна унга яқинлашганди.

Тонг ғира-шира отганди. Шопмўйлов киши қора қашқа отни йўрттириб борар, орқасидаги бола эса сукут сақлаб бургутни кузгарди. У бугун севимли бургутининг ов қилиши, бўри олишини кутарди. Ўнг томонда чўққилар кўкка туташган — қачонлардир гарғил бургут учун азиз ошиёнга айланган қоялар савлат тўкиб

турарди. Қолган уч томон чексиз-чегарасиз кенглик — саҳро эди. Шопмўйлов кишининг ота-боболари бургутлар билан шу кенглик — саҳрода ов қилишганди. Саҳрода япроқлари тўкила бошлаган ёввойи арча, тол, саксовул ва қамишлар кўзга ташланарди. Дарах-лардан нарида эса оқиш қумликлар ястаниб ётарди. Дарахт шохла-рида турли-туман рангдаги жажжи қушчалар мунгли-мунгли сай-рашар, куз фасли билан видолашардилар.

Тарғил бургут ҳамон қулоқларини динг қилиб, эгасининг на-фасини ва қушларнинг овозларини тингларди. Қушларнинг овоз-лари тоқатини олиб, қоринни чулдиратар, сўлагини оқизар, эгаси тезроқ илтифот кўрсатиб кўзларини ечиши, оёқларини бўшати-шини сабрсизлик билан кутарди. Хотирасида эса худди шу лаҳза илк бор кўзларига латта, оёқларига тасма тушган воқеа жонланар-ди. Ҳаммасидан ҳам кўра илк бор бандиликка тушган — бандилик-ка кўниколмаган, кўникишни истамаган кўни оғир кечганди. Бо-шини турли томонга силкиб латтадан оёқларини қоқиб, тасмадан кутулиш йўлини излаганди. Бандиликнинг бошланиши оғир кечи-шини ҳам ўша кўни англаганди. Очлик, сувга ташналик, ундан ҳам кўра яшашга бўлган илинж, юпанч — қисмат уни ниҳоят бан-диликка кўниктирди...

— Қиғғ... — тарғил бургутнинг қулоқларига яна бургутлар чир-қираши эшитилди. Овозларни қулоқлари сезги аъзоларига, сезги аъзолари эса қони ва миясига етказди, қони, мияси эса юрагига узатди. Қайтадан қонлари жўшиб, томирларини ёриб юборгудай шиддат билан оқа бошлади. Вужудини қалтиратиб юборди. Қанот-лари беихтиёр силкиниб, тирноқлари ёзилиб йиғилди. Ўзи сезма-ган ҳолда чирқиради. Демак, ота-онаси, қондошлари яна учиб ке-лишиб, уни ҳур чўққиларга чорлаяпти. Демак, энди у эгаси билан қололмайди. Қололмаслиги керак... у, бу гал бургутлар гирдоби, қуюнин назари, тасаввури, ҳисларида эмас, ўзларининг шарпаси ва овозини эшитишга муяссар бўлди.

— Тавба, бу бургутлар қаёқдан келди? Бунча кўп? — шопмўй-лов киши кўрқув билан осмонни кузатди. Кузатар экан, юзлаб бургутларни кўрди. Гўё уларнинг уяси бузилганди. Осмонни тўзган бургутлар тўлдирганди. — Ўзлари билан бирга олиб кетишмаса дей-ман... овга солмасаммикин?..

Қора қашқа от тепалик ёнбағрида бирдай йўртиб борарди. Тоғ чўққилари ёришган, пастда олам — ер ҳамон қорамтир парда ора-сида мудрарди.

— Қиғғ...

— Олим, ана унга қара! — ўшқирди шопмўйлов киши ва оёқларини узангига тираб қўзғалди. Кўзи оқиш қумлар устида ўлар-гирилариға қарамай чопиб бораётган тарғил бўрига тушди. — Бўри, бўри... — У эгарга чўкди. Шошилинч бургутнинг оёқларини бўшатди. Кўзларини ечди. Худди шу лаҳзани тоқатсизлик билан кутаётган бургут қиғиллаб, шиддат билан қанотларини қоқди-да, осмонга кўтарилди. Кўзлари ярқираб кетди. Оламни майда нуқталаридан тортиб, катта нуқталари — тепалари, тоғлари, дарахтлари, сойларигача аниқ кўрди. Олам унинг учун янгитдан туғилди, яшнади, гўзаллашди. Бургутнинг кўзлари, вужуди, ҳис-туйғуларигача қайтадан туғилди. Олам! Барча илинж, юпанчлар манбаи шу гўзал оламни бургут узоқ вақт кўзлари, оёқлари боғлиқ ҳолда ҳис этди. Оҳ, мунаввар, музаффар олам! Узоқ бандиликдан сўнг оламни тўла гўзалликда кўришга муяссар бўлди. Оламнинг дийдорига гўйди. Яшаш яна ҳам гўзал туюлди. Ташналиги қонди. Танаси тириши, кўнгли чигаллари ёзилди.

— Қиғғғ... қиғғғ... — у осмонга назар ташлаб сонсиз-саноқсиз бургутлар — ўзини бандиликдан қутқариш учун ташриф буюришган қондошларини кўрди. Унинг шиддатиға шиддат, кучиға куч қўшди. Қондошлари оламни ларзаға келтириб чирқирашди. Бу — узоқ айрилиқ, яъни ҳур бургутлар билан банди бургут орасидаги илк учрашуви — ҳурлик учрашуви белгиси эди. Ҳур бургутлар банди бургутнинг ҳурликка чиқишини тоқатсизлик билан кутишаётганди. Энди улар ҳислари, тасаввурида узлуксиз жонланган, азобланган бургутлар эмас, ҳақиқий бургутлар эди.

— Қиғғғ... — тарғил бургут шиддатға минди. Барча йиртқичларнинг энг ҳиссиётлиси саналмиш шу сор бургут яна телбалик қўйиға тушиб, ўзини ҳам, эгасини ҳам, қондошларини ҳам даҳшатға солиб учарди. Энди уни на ўлиш, на тирик қолиш қизиқтирарди. Энди ҳур қондошларига қўшилиб яшаши шарт ва зарур. Қаршисида биргина “ўлиш ё қолиш” йўли ястаниб ётибди. Тергалган кўзлар нури, куч-қуввати уни ҳар лаҳза ўч олишға ундаяпти.

Ниҳоят бургут қочиб бораётган рақиби — тарғил бўрини ўчкорлик билан кузатди. “Ҳозир ташланаман, эзиб, эзгилаб ташлайман, — деган туйғу бирдай юрагини ларзаға солди. — Ё у мени ўлдиради...”

— Кани, ҳай бургутжон! Шиддатингни, кучингни кўрсат!

Тарғил бургут эгасининг гапига пинак бузмай йўлини бўри гомон бурди. Ҳавони қанотлари билан кесиб, тезлигини оширди. Гўё оғир ҳаво — кумушранг осмон ўртасида катта бир олов, чўғ

тезлик билан учиб борарди. Шопмўйлов киши отига қамчи босар, жазавага тушиб қичқирарди. Боланинг кўзи бургутда эди. Бургут кутган палла яқинлашди. У ҳужумга шайланди. Шайланган кез бўрини йўқотиб қўйди. Бўри хавфни сезиб саксовуллар орасига кириб яширинганди. Бургут шаштидан тушиб, яна юқорига кўтарилар экан, ўлжаси очиқликка чиқишини кута бошлади. Қонсираган бургут аламзадалик билан чирқирар, панжаларини кериб, тирноқларини ёзиб, ҳамон ўлжасини изларди. Боз устига тепадаги қондошлар уни исёнга, ғалаёнга ундашарди.

— Қиғғғ... қиғғғ...

Бургутнинг жонига эгаси ва чопаетган от ора кирди. От туёқларини эшитган бўри яна қочишга мажбур бўлди. Бургутнинг қанотлари шиддатга минди. Шўнғиди, панжалари мўлжалга етганда бўри ерга ағанади. Ҳамлага тайёрланди. Тишларини бир-бирига уриб, ириллаб тураверди. Бургут учун ноқулай вазият туғилганди. У қайтадан тепага кўтарилиб, қулай вазият туғилишини кутди. От тобора яқинлашар, бу ҳол бўрини таҳликага солаётганди. Яширинишга энди имкон қолмаганди. Қочди. Кучли зарб билан ташланган бургутнинг панжаларига бўрининг боши эмас, орқа томони илинди. Кўтариб учди. Салдан кейин ташлаб юборди. Бўри кўкраги билан ерга санчилди. Ўнглангани кез бошига яна оғир зарба тушди ва гангитиб қўйди. Кейин оғир панжалар бошини исканжага олди. Ўткир тирноқлар бош терисига кирт-кирт санчилиб қисди. Бош териси йиғилиб, кўзлари юмилди. Бургут ғазаб ва нафратга тўлиб бўрини чўқишга тутинди. Нав-бат бўрининг кўзларига етди. Кўзларини ҳам чўқиб ташлади. Шу тариқа бўрининг кўзлари, милки, бурнига иссиқ, шилимшиқ суюқлик оқиб тушди. Бу — бургутнинг тумшуғи, тирноқлари остидан сизган бўрининг қони эди. Бургут эҳтирос ўтида ўртаниб ҳамон бўрини чўқиларди. Овчи — эгаси учун зарур бўлган терисини илма-тешик қилиб ташлаши мумкин эди. Шопмўйлов киши от жоловини болага тутқазиб, ўзи ўлжа томон югурди. Тасмани ушлаб бургутни тортди. Лекин бургут қўзғалмади, чўқийверди.

— Худо хайрингни берсин, қўйиб юбор, — деди у ёлвориб бургутга. — Қўй, ахир нимага бунчалик йиртқичлашдинг?! Ҳой, жонивор, инсофга кел. Ҳозир гўшт бераман...

Одам хуржундан бир парча гўшт олиб бургутга иргитди. Бургут табиий ҳис билан сакраб гўштга чанг солди. Чўқиди, бироқ емади. Эгаси, ўлжа, болага қараб тураверди. Энди унинг фикри, ҳислари мутлақо тиниқлашганди. Кўзлари олдидан тинмай қоронғи хона,

очлик, сувсизликда ўтказган умри, оёқларига тушадиган тасма, кўзлари боғланадиган латта ўтарди. Кейин хотирасида латталар боғланган хода, илк бор олган қаламуш, мушук, даладаги ови — гулки, қуёнлар жонланди. У қаламуш, мушук, қуён, тулкиларнинг кўзларини чўқиб ташлаган пайтидаги талвасаларини аниқ кўрди. Шу орада у, яна бургутларнинг қиғиллашларини эшитиб, осмонга аланглади. Сон-саноқсиз бургутлар гирдоби, қуюнига кўзи гушар экан, тушунча, туйғуси чалкашиб кетди. Оламни бургутлар гўлдириб юборганди. Олам бургутларнинг чирқирашлари — фарёдларига тўлиб-тошганди. Тарғил бургутнинг кўнгли озди, айнади. Панжасидаги гўштга қаради. Гўшт ўтмади... ейиш кўнглига сизмаётганди. Кўнгли ташна, юраги безовта эди. Энди уни биргина орзу — ҳур чўққиларга кетиш орзуси қизиқтирар, ўша ҳур чўққилар дарди билан нафас олаётганди. Оҳ, ҳур чўққилар! У ерда тасма, латта йўқ. Қо-ронғида эзилмайди, бўғилмайди. Эгасининг ҳаваси учунгина оёқларига тақиладиган кўнғироқчалар эса жонига тегди.

— Бургутжон... — шивирлади бўрини саранжомлаган одам қаддини ростлаб. — Гўштни е. Бугун мени қувонтирдинг.

— Бургутжон, олақол, — деди бола ҳам бургутнинг ёнига чўқиб. — Аразлама, отамнинг феълини биласан-ку. Мен учун олақол. Кўрқма эртага отам районга кетганида яширинча гўшт бераман... ол, е.

Бургут болага қаради. Кейин ўзига қараб турган эгасига юзланди. Кўзлари тўқнашди. Бургутнинг қонталаш кўзлари: “Аблаҳ, ифлос, сендан ҳеч қачон яхшилик кутиб бўлмайди. Сен мени бандиликда сақлашдан роҳатланасан. Бир йилдан бери турли найранглар билан инсоний ўйинларингга ўйнатдинг. Ўйнамаганимга қўймадинг. Бу фақат сенинг ҳавасинг, шодлигинг учун юз берди. Лекин бирор вақт сен: “Бургут бўлганимда, мени ҳам бандиликка ташлаб, қоронғи уйда асраб, кўзларимни боғлаб, оёқларимга тасма солиб қийнаганида нима қилардим?” — деб ўйлаб кўрмадинг... энди сенга омонлик бермайман. Ўчимни оламан...” қабилдаги туйғу акс этарди. Одамнинг кўзлари эса гўё: “Бургутжон, кўзларингдан нима демоқчи бўлаётганингни кўриб турибман. Сен ҳақсан. Чиндан ҳам мен ўз манфаатим учун сени банди этгандим. Қийнадим... тушун, ахир мен шунга ўрганганман. Бургутсиз, овсиз туролмайман. Бу менга ота касб...” дер, бургут ҳам бунинглаб, кўзлари билан гаъқиблар, кўзларида гўё: “Бир томон доим ғолиб, бошқа томон доим мағлуб бўлиши асло мумкинмас, ҳамма ҳам вақти билан қилмишига яраша жазоланиши шарт ва зарур. Бу Худонинг хоҳи-

ши... у албатта сендан бургутларнинг ўчини олади”, — деган ҳис ифодаланарди. Одамнинг кўзлари эса: “Тўғри айтасан. Ҳозирча мен ғолибман, сен мағлубсан. Вақт етиб, Худо қилмишим учун жазоласа — ўч олса, пешонамдан кўраман...” — қабилида жавоб берарди.

— Бургутжон, нимага бунчалик важоҳатинг бузилди?! — мингирлади одам илк бор бургут қаршисида титраб. — Гўштни есангчи...

— Қиғғғ... қиғғғ ... — “Фирибгар, сен энди мени алдолмайсан. Илгари оёқларим, кўзларим боғлиқ эди. Хонага қамалгандим. Энди эркинман, сен билан олишишга қурбим етади, — бургут қиғиллар, гўё юраги дардини изҳор этарди. — Мен ҳам эркин яшашни истайман... демак, сендан ўчимни оламан...”

Шопмўйлов киши ҳайвонлар, қушларга бағишланган эшиттиришларни телевизорда кўрган, улар ҳақидаги китобларни ҳам ўқиганди. Ана шу эшиттиришларда, китобларда ҳозиргина бургут кўзларида акс этган тушунча, туйғуларга дуч келганди. Лекин эътибор бермаганди. Бугун тарғил бургут уни ўз-ўзига, қушлар, жониворлар қисматига жиддий қарашга, аниқ бир қарорга келишга ундади. Мажбур ҳам қилди. Юрагида илк бор олижаноблик туйғуси кўзғалиб, бургут томон яқинлашди. Яқинлашгани кез, у бургутнинг кўзлари олайгани, тирноқлари керилганини кўрди...

“Бугун бургутни овга олиб чиқиб янглишдим”, — ўйларди у рақибидан нигоҳини узолмай. — Чамаси, қондошларингни кўриб фикринг бузилди, — шивирлади кейин одам.

Осмонда ҳамон исён, ғалаён юз берарди. Тўда-тўда бургутлар ердаги қондошини тинмай ҳур чўққиларга чорлашарди. Вақт зик эди. Кутишга имкон йўғиди. Тарғил бургут дард-алам, ғам-ғуссага, ҳасратга тўлиб қиғиллади. Бу унинг ҳур чўққиларга кетиш олдадаги сўнгги илинж, юпанч изҳори — қиғиллаши эди.

Бургут шиддат билан тепага кўтарилди. Худди шундай шиддат билан пастга шўнғиди. Одамнинг пешонасига оғир зарб тушди. Орқасига ағдарилди. Ағдарилгани кез пешонасига тирноқлар ботди.

— Олим! Қара, ур! — бўкирди жонҳолатда. Лекин боладан дарак бўлмади. Кейин кўзларига ўткир нарсасанчилди. Ўрни куйгандай ачишди. Ачишиш аста-секин тахир, аччиқ оғриқ билан алмашди. Ўйилган кўзлари косасига қон тўлди, кейин кўзига оқиб туша бошлади. Қип-қизил қонлар... бургут чўқилган кўзларни ютиб юбориб, шиддат билан тепага кўтарилиб кетди. Одам қўлларига тиралиб турди. Алам билан атрофга аланглади. Олам қоронғи... Олам

унинг учун ўлганди... Оламни унинг учун бургут ўлдирганди... оламнинг гўзаллиги ҳам абадийликка ўлганди... олам ва унинг гўзаллиги бургутнинг ошқозонига кириб ҳазм бўлаётганди... Бола ҳўнграб йиғларди. Ўйиб олинган отасининг кўзларига аза тутарди... бургут болага тегмаганди. Боланинг мардлиги, олижаноблиги қўл келганди... у кутилмаганда отасининг кўзларидан, севимли бургутидан айрилганди... бу галги йиғиси жудолик йиғиси эди...

* * *

Тарғил бургут қанотларини эркин-эркин ёзиб мовий бўшлиқлар — осмонга кўтарилди. У қиғиллар, тобора шиддатга миниб, атрофини қуршаб боришаётган бургутлар орасида ўзини мутлақо эркин, бахтиёр сезиб қанотларини қоқарди. Осмонга, унинг мовий рангига, тоза ҳавосига, атрофидаги тасмасиз, латтасиз, эгасиз бўшлиқларга термилиб тўймасди. Ҳислари жўшгандан-жўшар, юраги гупиллаб урар, вужуди шодлик туйғусидан яйраб борарди. Узоқ бандиликдан сўнг ниҳоят ҳурликка чиққани эвазига уни мовий рангли осмон, тоза ҳаво, тубсиз бўшлиқлар қутлар, қаршиларди. Энди унга устки олам — осмон, пастки олам — ер, ердаги жамики мавжудлик — дарахтлар, моллар, қурт-қумурсқаларгача, ҳаттоки, одамлар ҳам ҳавас қиларди. У, ягона орзуси — ҳур чўққилар, қадрдон уяси, азиз ота-онаси, қондошларига етиш учун ўртанар, лекин ҳислари, тушунчасининг қаеридадир тасма, латта, эгаси ва қоронғи хона тиқилиб турар, юрагини эзарди. У тутқунликдан мутлақо қутулганди, у ҳақидаги тушунчадан ҳамон қутулолмаганди. Озод олам! Озод осмон! Оҳ, ҳурликка не етсин! Урина-урина охири ўша ҳурликка чиқди. Майли, энди қанотлари узилиб ҳам гушсин, вужуди емирилиб кетсин! Кўзлари ириб, тирноқлари синсин! Барибир ҳурликка чиқди-ку! Бандиликнинг барча кўринишлари, у ҳақидаги тушунчалардан қутулди-ку!

Ниҳоят, у кунчиқиш томондаги юксак чўққиларга термилди. Ўша ҳур чўққилар унга афсонавий жаннатдай, тугалмас бир хази-на — емакдай туюлди. Ҳур чўққиларда ҳамма нарсa мавжуд, муҳайё... Қизғиш харсанглар, яшил арчаларгача қалбига яқин, қадрдон. У йўлини ўша чўққилар томон солди, етиб ҳам келди. Учиб, ўйнаб, кўнглини овлаб, сўнг уясини қидириб топди. Кўнди. Энтикиб, ҳансираб атрофни кузатди. Ўша сопол товоққа ўхшаш — шохшаббалардан тикланган уяси. Тагига парлар ташланган. Онаси тўшаган. Шодлик, бахтиёрликдан кўнгли озиб, боши айланди. Аста-секин

хотираси кучайди. Темир қанотлигида кўрган, бошидан кечирган воқеаларни бирма-бир жонлантириб берди. Уззукун қанотлари остига олиб танасини қиздирган, ёмғирлардан асрайдиган меҳрибон онаси, ўқтин-ўқтин гўшт ташлаб кетадиган тарғил бургут — отаси, гўшт талашиб чўқишадиган укаси — ҳамма-ҳаммаси хотирасида тўлалигича тикланди. Кўзларига ёш қалқиди. Бу хурликда тўкилган шодлик кўз ёшлари эди... У тасма, латтадан, хуллас, бандиликдан мутлақо халос бўлганди. Фақат бўйнидаги тумор, оёқларига тақилган қўнғироқчалардангина қутулолмаганди. Олам ва унинг гўзаллиги унинг вужудига жамланганди...

Бир пайт осмонда исён, ғалаён қилишаётган бургутлар пастлади, унинг атрофига қўнишди. Сукут сақлашиб, ҳайрат ва таажжуб билан уни кузата бошлашди. Мана шу бургутлар узоқ муддат назарида, тасаввурида, ҳис-туйғуларида жонланиб, тинчлигини бузганди. Бугун хурликка чиққанида, нима учун атрофини қуршаб ҳўмрайишяпти... Етти ёт бегоналардай тикилишяпти?... У уя ёнгинасида қўниб турган қизғиш онаси ва тарғил отасини таниди. Ўртада кичикроқ бургутча турибди. Балки у, ўша гўшт талашиб чўқишадиган эгизагидир... бошқаларини танимади. У ўзини танитиш, орадаги ёт-бегоналикни унуттириш мақсадида чирқиради. Барибир отаси, онасидан садо чиқмади.

— Қиғғғ...

У онасига қаради. Кўзлари тўқнашди. Юраклар кўзгуси — шу кўзлар бир-бирига жиддий термилди. Онаси кўзларида гўё: “Сотқин ўғил! — деган маъно акс этаётганди. — Мени ташлаб, одам билан қаёққадир кетдинг. Кута-кута кўзларим тўрт бўлди. Нимага қочиб кетмадинг? Бургутлар таомилига нима учун хиёнат қилдинг? Онангни иснодга қўйдинг. Энди менга сендай сотқин ўғил керакмас... тезроқ кўзимдан йўқол, йўқса мана бу бургутлар кўзларингни чўқиб ташлашади... Бўйнингдаги туморинг, оёқларингдаги қўнғироқларни кўрмай...”

— Қиғғғ... — Онажон, мени тушун, — у ҳам қиғиллаб кўзлари билан мақсадини онасига англатишга уринди. — Мени одам ўғирлаб кетди. Қоронғи уйга қамади. Қанотларим чиқиб, учиш имкони туғилганда эса кўзларимни боғлаб, оёқларимга тасма солди. Илк бор овга олиб чиққанда эса ёшликка бордим, қочишга ақлим етмади. Ақлим энди кирди. Эгамнинг кўзларини ўйиб ташлаб, ёнингизга қайтдим. Ҳа, қайтдим... энди сизлар билан хурликда яшайман. Сизларга содиқ қоламан...”

— Қиғғғ... — у бўйнидаги парлари тўкилиб, кўзлари қўрқинчли

тусга кирган отасига қаради.

“Аблаҳ, сотқин ўғил, — дерди гўё отаси чирқираб. — Қанотларинг ўсганда, илк бор овга чиққанингда қочишинг керак эди. Сени аллақачонлар унутганман. Бургутлар олдида иснодга қолдирдинг. Оёқларингдаги қўнғироқчаларни жаранглатиб, туморингни силкитиб бизни сеҳрлаб, инсоний ўйинларга ўргатиб, одамларга гутиб берарсан. Мен бунга йўл қўймайман. Яхшиси ўзингни чўққидан отиб, ёриб ташла...”

— Қиғғғ...

“Ахир мен эгамнинг кўзини чўқиб, қип-қизил қонига бўяб келдим-ку, — деган маънода чирқираб дардини изҳор этишга киришди. — Наҳотки сизларга хиёнат қилсам. Озгина фурсат беринглар, си-наб кўринглар. Мендан озгина хиёнат кўрсангиз, майли ёриб ташланглар, кўзларимдан айиринглар... бандилик жонимга тегди... Унга бошқа қайтишни истамайман...”

— Қиғғғ... қиғғғ...

Чўққини қайтадан бургутларнинг фарёди тўлдириб юборди. Бу тарғил бургутга гўё: “Кет! Қорангни ўчир!” деяётгандай туюлди. У олазараклик ва бечорачилик билан атрофидагиларга қаради. Кўзлари ўзига ўхшаш ёш, навқирон, қорамтир бургутга тушди. Кўзлари қонталашган ўша бургут газаб ва нафрат билан унга ташланишга шайланарди. Кўзларида эса: “Ҳой сотқин! Найрангларингни йиғиштир. Сени одамлар олдига кетишга ҳам, бу ерда қолишга ҳам қўймаймиз! Сен сотқинлигинг учун жазоланишинг керак. Ҳализамон атрофингни ўраб учганимиздан мақсад — сендан ўч олиш эди... Ўч олиш учун сени кўпдан бери излардик... Рухингни ҳам узоқ вақт безовта қилдик. Сен, бу ерга ўзинг билан бирга сотқинликни ҳам олиб келдинг... Ўзингни кечирсак ҳам, сотқинлигингни кечира олмаймиз...” — қабилидаги тушунча ифодаланарди.

Тарғил бургут қанотларини ёзиб, учишга тайёрланди. Бироқ олдинроқ учган бургутлар уни қўзғалишга қўймади. Гирдоб, қуюн янглиғ тепасида айлаётган ўша бургутлар кўзини очишга имкон бермади. Унга қарши очикдан-очик жанг бошлашди. Қанотлари билан тепиб, чўқиб тарғил бургутни гангитиб ташлашди. Алоҳал у ўнгланиб учди. Жанг тепада — осмонда давом этди. Ўнлаб бургутлар унга ташланар, у эса рақибларидан ўзини ҳимоя қилар, чўқишар эди. Бир неча бургутларни тепиб тинчитди, кўзларини чўқишга ҳам улгурди. Энди унга барибир эди. Эгасини кўр қилган, у ёқларга қайтолмасди. Қондошлари эса ўч олаётганди. Ўлиши, ўлганда ҳам аламдан чиқиб ўлиши керак эди. У телбалик қўйига тушиб,

қондошлари билан олишарди. Бўлмади. Ҳолдан тойди. Кўпчилик уни ҳолдан тойдирди. Бир пайт у қанотлари қайрилгани, танасига ҳисобсиз тумшук, тирноқлар ботаётганини хира сизди. Вужуди эзилар, эзгиланарди. Кейин... кейин бошига эгасининг куни тушди...

— Қиғғғ... — бу унинг сўнгги қиғиллаши эди...

— Қиғғғ... қиғғғ...

“Сотқиннинг қисмати шу!” — бургутлар чирқирашар, гўё фикрларини шу тариқа уқтиришарди. Салдан кейин у мутлақо ҳушидан ажради. Оёқларида жаранглаётган кўнғироқчалар овозини эшитмади. Бўйнидаги туморни ҳам сезмади. Ҳуши вужудини тарк этган кез харсангдан харсангга урилиб парчаланиб кетди...

— Қиғғғ...

Тепада ҳамон йиртқичлашган, ҳирси қонмаган бургутлар учиб айланар, қиғиллашарди... Қаердадир безовталаниб от кишнарди... Қаердадир бола ҳўнграб йиғларди...

*Сор бургутим, қул бургутим
Мени ташлаб қайларга кетди?..
Сор бургутим, ҳур бургутим
Мени ташлаб, ҳурликка кетди...*

АЛДЕНИШ

Қизчанинг сеvimли бувиси бетобланиб қолди. Уч ўғлидан бир пайтда жудо бўлган кампир. Бу бахтсизлик чин арафа куни юз берди. Кампир чевараси билан шодлигини баҳам кўрмоқчийди. Лекин... Қизчанинг ягона ўкинчи ҳам шу эди...

“Улуғларнинг улуғи! Саховатлиларнинг саховатлиси! Одамларнинг оғирини енгиллаштирган нурқуш — Лайлатулқадр! Фақат одамларни суйган, ардоқлаган уларни қувонтирадиган Хастихизр! Тезроқ менга кўрининглар!” — Анор исмли қизча доим бувисидан эшитадиган гапларини кўнглида такрорлай бошлади. У Лайлатулқадр, Хастихизрни кўриш, улар билан учрашиш, кўнглини ёриш, шу билан бувисининг дардига малҳам топиш ниятида эди.

Кеч кирди. Палов дамланди. Азалий удумга кўра, болалар ҳадемай палов, нон, бўғирсоқ тўлдирилган косаларни кўтаришиб кўниқўшниларга олиб чиқишади, тарқатишади. Қиз-жувонлар, келинлар ўсма сиқишади, хина янчишади. Қош-кўзлари, қўл-оёқларига қўйишади, ювиниб-таранишади. Шу тариқа тонг отиши, Лайлатулқадр кўриниши, Хастихизр келишини кутишади. Уларни кўриш,

саховатидан баҳраманд бўлиш кимга насиб этаркин? Бувисининг айтишича, покиза, гуноҳсиз одамга кўринармиш. Барибир, ҳамма орзу-умид билан кўчаларга чиқаверади. Ахир, одам орзу-умид билан яшайди-да. Умидсиз одам одаммас-да. Умидсиз шайтон. Кейин: “Лайлатулқадр, Хастихизр қани? Учратганлар, кўрганлар борми? Менга кўринмади. Мен кўрмадим!” дея ҳасратлашади. Қизиқ, кимга кўринар экан? Бу гал бетоб кампирнинг чевараси Анорга кўриниши шарт. Чунки у ўзи, ўз бахти учун эмас, бувисининг соғайиши, амакиларининг ҳарбийдан қайтишини сўрайди-да...

Кампирнинг оғриб қолгани яхши бўлмади-да. У уч кун сирқовланиб юрди, бошим, юрагим оғрияпти, қабилида шикоят қилиб, ўзини тўшакка ташладию қайтиб турмади. Энди у кўни-қўшниларникидан чиқадиған палов, нон, бўғирсоқлардан еёлмайди. Ахир, қишлоқ болалари кампирга атаб палов, нон, бўғирсоқлар олиб келишади-ку. Кетган, лекин қайт-маган ўғилларининг ризқини ҳам шу кампирга илинишади-ку. Кампир эса бетоб...

Кампир муқаддас удумларни севар, ардоқларди. Аёлларга ўсмасурма қўйиш, хина тортишни ҳамон кампир эсларига соларди. Халқнинг муқаддас удумларига у ҳеч қачон хиёнат қилмаганди, қилмасди ҳам. Уч ўғли бирдан ҳарбийга жўнадию кампир гангиб қолди. Унинг учун барча эзгулик, муқаддасликлар эшиги ёпилди. Барча орзулару умидлари пучга чиқди. Кампир изтироблар, ғам-ғуссалар, ҳасратлар денгизига ғарқ бўлди. Уч ўғил! Уч паҳлавон! Уч шер йигит! Уч сорбургут! Уруш бошланмасдан илгари турли рўйхатларга, жумладан, “меҳнат дафтари”га киритилган, лекин рўйхатлардан ўчирилмай туриб йўқолган, бедарак кетган уч фарзанд! Кампир учун нон, туз, сув, эл-элат ҳам шу уч ўғилдан бошланганди. Элат — фарзанди эди. Фарзанди — элат. Шу уч ўғил билан... Уруш уни тугатиб ташлади. Уруш! Ўзгалар элини босиб олиш, элатини қул-қарам қилиш учун бошланган уруш! Улуғ Ватан, Улуғ Халқ уруши! Ҳали ҳам асил экан. Ахир, асилларнинг асили ҳам шу инсон-ку! Юраги жароҳатланди... Лекин ўлмади. Ўлолмади. Ўлолмасди ҳам. Ўғилларини кўрмасдан қандай қилиб ҳам ўлсин! Жудолик дард-алами уни ўлдирмади. Ўлдиролмади...

Ҳаммадан ҳам кўра кампирнинг чевараси — ўртанча ўғлининг невараси Анорга қийин, оғир... Кампир учун кўпроқ ёниб-ўртанадиган, куйиб-пишадиган ҳам шу қизча-да, ахир.

Онаси қизчанинг сочларини ювди, таради. Энди тун чўкиши, гонг отишини кутади. Тўрғай чулдирамасдан туради. Ҳаммадан илгари томга чиқади. Лайлатулқадр, Хастихизрни кутади. Йиғлаб дар-

дини ёзади. Қанийди уларни кўриш қизчага насиб этса! Қани энди, Хастихизр саховат кўрсатиб “тила тилагингни” деса. Қандай яхши, қандай эзгу иш бўларди. Бувисининг тез соғайиши, амакиларининг қайтишинигина сўрарди. Оҳ, қанийди!..

Барибир кўчага ўзи, фақат ўзи чиқиши керак. Шундай қилмаса ниятига етолмайди. Чунки, кўчага чиқадиганлар кўп. Лайлатулқадр, Хастихизр эса битта. Эҳ-ҳа! Дунёда қанчадан-қанча бахтли-бахтсиз одамлар бор. Лайлатулқадр, Хастихизр қайси бирига кўринсин?! Қайси бирининг оҳига қулоқ тутсин?! Ноумид шайтон. Барибир одамлар умид билан кўчаларга чиқишади. Улар эса Анорга кўринади. чунки, у доим покиза юради, гуноҳи ҳам йўқ. Одамларга қаттиқ гапирмайди. Унга кўринмаса, кимга кўринади?! Қизик: нима учун уззукун пахтазорда тер тўкишадиган отаси билан онаси Лайлатулқадр, Хастихизрни тилга олишмайди? Кўришни ҳам исташмайди. Пахтадан бошқа гапни билишмайди? Нимага шунақа? Нима учун бувисига муқаддаслик касб этган нарсалар отаси билан онасига муқаддасмас?! Бувиси ажойиб кампир-да. Доим: “Отабоболар удуми бизга муқаддас! Уларни ҳурмат қилмаган, ардоқламаган одамнинг ўзини ҳам ҳеч ким эъзозламайди. Ота-боболар руҳи қўлламаса, одам ҳеч қачон бахтга эриша олмайди”, дея қулоқларига қуяди.

Сочлари қирқта қилиб майда ўрилган қизча югуриб бувисининг ёнига кирди. Бувиси қизчани шу ҳолда кўришни хуш кўрарди. “Болажоним, соч аёлнинг ҳусни, кўрки. Сочсиз аёлларнинг эркаклардан фарқи қолмайди. Аёл — сочи билан кўркам”, дея кампир доим уни қарши оларди.

— Эй, яратган! — кампир шифтга термилиб шивирлади. — Саховатли кунда оҳим қулоғингга етсин! Туғаб боряпман. Ақалли жоним узилаётганда ўғилларимни ҳарбийдан қайтар! Кўриб қолай! Кўзларим очиқ кетмасин. Саховатпеша Биби Фотима онамиз, сиз ҳам ўз жинсингиз — мушфиқ бир аёлнинг оҳига қулоқ солинг! Ахир, сизнинг ҳам ўғилларингиз бўлган-ку. Ахир, фарзандларингиз урушда шаҳид қонига беланганда сиз ҳам мендай қон йиғлаган эдингиз-ку! Наҳотки дард-аламингизга, ҳасратингиз, ғам-ғуссанингизга шерик бир онага раҳмингиз келмаса?!

Анор остонада тўхтади. У бувисини, бувижонини шу ҳолда кўп бор кўрганди. Ҳар гал дуч келганда кўзлари ёшланар, титрай бошларди. Ҳозир ҳам шундай ҳолга тушди. Бувисини юпатиш мақсадида ёнига чўкди.

— Бувижон, — дея у кампирнинг ажинли юзига юзини босди.

— Бувижон, сочларимни ювдим. Ойим қирқта қилиб ўрди. Ҳозир қошимга ўсма, қўлларимга хина қўяди.

— Умрингдан барака топ. Кам бўлма. Яхшиям сен бор экансан. Ҳолимдан хабар оласан. Болаларим ҳам кўнглимга қарашарди. Удумларимизни қадрларди. Болаларим урушдан қайтмади. Унда колхозга калтабин Сайфулла раис эди. Сайфулла болаларимнинг бирини — кенжасини жўнатмаса асакаси кетмасди. Ўзининг куёвини олиб қолувди... қара, бояқишни афтобуз уриб юборибди. Эсидан ажрабди. Бошимга ит кунини солдинг, яратган сенга ҳам кўрсатсин. Ҳар ким экканини ўради. “Ўзгага қазиган чоҳга ўзинг тушасан”, дея ер гитратиб қарағандим, гуноҳга қолдим... Амакиларинг қайтишганда бирга палов ердик! Сени байрамга олиб чиқишарди.

— Бувижон! Кўчага чиқаман. Ҳаммадан олдин чиқаман...

— Илоё, кўп яша. Чиқ. Лайлатулқадрни кўрсанг, ниятингга етасан. Кучим-қувватим йўқ, ўзим чиқардим. Хастихизрни учратсанг, қўлига ёпиш. Бош бармоғини ушла. Суяги бўлмайди. Сиқ. “Тила тилагингни”, дейди. “Бувимнинг ўғилларини қайтариб беринг, бувим ўлолмайтти. Ўғилларини кўрмай ўлолмайди”, де. Хастихизрнинг ятак-иштони, соқол-мўйлови, салласи ҳам оппоқ бўлади. Эсингдан чиқарма.

— Бувижон! Нимага Хастихизрнинг бош бармоғи суяксиз?.. Меникида суяк бор-ку!

— Сен шунинг учун ҳам Хастихизрмассан. Суяксизлиги учун ҳам у Хастихизр.

— Бувижон! Лайлатулқадрни кўрганмисиз?

— Кўрмаганман. Кўрганларнинг айтишича, катта қушга ўхшармиш. Бамисоли нурга ўхшаб учиб яқинлашармиш. Ҳаммаёқ қизардими, билки, Лайлатулқадр келган. Кўрсанг бас. Ниятингга етасан. Менга кўринмади, гуноҳим кўп чоғи. Сен норасидасан, кўрасан. Нур — нурга яқинлашади, нур — нурни хуш кўради. Нур — нурга ўч бўлади. Сен нурсан, зора ниятингга етсанг. Амакиларинг қайтишса...

— Чиқаман, чиқаман... кўраман...

— Умринг узайсин, кўргин...

Ташқарида болаларнинг кичқириғи янгради. Анор югуриб ошхонага, онаси ёнига кирди. Бўйдор, қорақош онаси Хосият қозондан тоғорани кўтарди. Иссиқ буғ таралди. Атрофни палов ҳиди қоплади. Палов! Ҳиди бирам ёқимлики... Анор қозондаги паловга термилди. У ҳозир косага сузилган паловни югургилаб қўшниларникига олиб чиқади. Кейин онаси, отаси, укалари билан ўтириб

бирга палов ейди. Бувиси еёлмайди... бетоб... Отаси тезроқ пахта-зордан қайта қолсайди... Ҳозир машинасини ҳайдаб қайтади. Районга пахта ортиб кетган.

Ҳосият косага палов сузди, устига нон, бўғирсоқ қўйди.

— Болам, тезроқ қайт, даданг келиб қолади. Бирга палов еймиз.

Анор косани кўтариб ён қўшни — Одил аканикига чиқди.

— Палов, — деди у эшик очган Асолат номли кампирга кўришиш мақсадида елкасини тутиб.

— Қизпошша, бувинг тузукми? Толе эркалатмади бечора кампирни... бояқиш бувинг...

— Бувим... — пиқирлай бошлади қизча.

Кампир паловни алмаштириб берди. Анор галдаги эшикни қоқди.

Бувиси ҳамон оғриб ётарди...

— Бувинг қалай? Уч ўғилдан жудо бўлиш осонми? — деди уни қаршилаган Ҳошим исмли пахмоқ соқолли чол, — норғул йигитлар эди. Каттасидан икки қиз, бир ўғил, ўртанчасидан бир ўғил — сенинг отанг қолувди. Кенжаси эндигина уйланувди. Чилласи чиқмасдан Сайфулла ҳарбийга жўнатувди. Кенжаси ғаройиб йигит эдида. Ҳазил-мазахлари билан кулдира-кулдира одамларнинг ичакларини узарди. Колхозга биринчи бўлиб трактор миниб келганди. Одамлар қичқиришиб уни қарши олишганди. Куёв қиламан деганлар кўп эди. Районга бориб ўқиди. Ўша ерда бир қиз билан тил бириктирган экан, уйланди.

Каттаси Абдуқодир раис бўладиганди. Сайфулла буни сезганди. Амакиларини ҳарбийга жўнатди. У ҳам экканини ўрди. Кўпчилик уни қарғаганди. Чунки, раислигида одамларни қадрламай қўйганди. Ақалли бувингнинг кенжа ўғлига раҳм қилса бўларди.

— Эрталаб томга чиқаман, — дардини изҳор этди Анор, — Лайлатулқадр, Хастихизрни кўрсам, бувим соғаярмиш, амакиларим ҳарбийдан қайтармиш...

— Ниятингга ет. Зора сенга кўринса...

Анор орқасига ўгирилди. Йўл бўйи тезроқ тонг отиши ҳақида ўйлаб борди. Онаси косаларни алмаштириб турди. Анор галдаги ҳовлига кирди.

Нихоят, отаси даладан қайтди. Ҳорибди бояқиш. Ўзини тўшакка ташлади. Колхоз пахта планини бажарди. Қандай яхши! Одамларнинг қўллари бўшайди. Байрам куни пахта плани бажарилгани барибир яхши-да! План бажарилмаганда байрам ҳам кўнгилларга сизмасди.

Анор катталарнинг қўлларига суя қуйди. Онаси палов сузди. Кўнгилсизлик, яна кўнгилсизлик юз берди... Кампир, кампир туфайли палов ейилмай қолди... Кампир соғаймаса, ўғиллари қайтмаса, бундан бўён ҳам паловлар ейилмай тураверади...

Кўчада болаларнинг қийқириқлари эшитилди:

*Рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Кучқордай ўғил берсин бешигингизга.*

Анор сапчиб турди-да, ташқарига отилди. Болаларга қўшилди.

— Бизникига ҳам кирайлик, бувимни кўрайлик, — деди у илинж билан. — Бувим рамазон айтганларни яхши кўради. Қувонади. Пул йиғиб қўйган. Улашади.

— Дадангнинг жаҳли ёмон, — дея тўнғиллади кўзлари доим ёшланиб турадиган Исмат исмли бола. — Қувиб юборади. Кирмаймиз. Рамазон айтганда қувса ёмон бўлармиш...

— Бугун қувмайди, — жавоб қилди Анор ишонч билан. — Дадам районга пахтани ташиб бўпти. Ойим “колхоз пахта планини бажарди”, деди... Рамазонни бошқачароқ айттайлик...

— Қанақа қилиб айтасан? — деди “хомсемиз” лақабли қора юзли бола. — Рамазонни бошқача айтмайди. Ёмон бўлади.

— Бувим рамазонни одамларнинг ўзлари тўқиган, дейди-ку, — Анор дадиллашди.

— Менинг бувим ҳам рамазонни роса тўқиб ташлайди, — гапга аралашди ориқ сариқ бола. — Истаганингча тўқиб беради. Тўқиётганда нақ шоирга ўхшайди

— Бўпти, қанақа қилиб айтамыз? — болалар Анорнинг илтимосига розилик билдиришди.

— Ҳозир... ҳозир... — Анор лабини тишлаб хаёлга чўмди ва дарҳол гапини давом эттирди. — Қандай... Ҳа: “Бувижон, хафа бўлманг, амакиларим қайтиб қолишади”, десак-чи! Ахир, менинг бувим сизларнинг ҳам бувингиз, менинг амакиларим сизларнинг ҳам амакиларингиз-ку! Бувимнинг айтишича, қишлоқ одамлари бир ота, бир онадан туғилганмиш. Бошқача айтсакмикан-а? “Бувижон, соғайиб кетинг...”

— Бу рамазонга ўхшамайди-ку, — гўлдиради сариқ бола. — Рамазон қўшиққа ўхшаши керак.

— Қўшиқ-пўшиғингни қўй, — тўнғиллади “хомсемиз”, — Анор нима деса шу.

— Ҳаммасига ўзим сабабчиман, ўзим! — кутилмаганда яқин

орадан бўғиқ овоз янградию болалар шошилишч орқаларига ўгирилишди. Сайфулла — колхознинг собиқ раиси тупроқ олиб устига сочар, гоҳ кулар, гоҳ йиғлар, гоҳ қичқирарди: “Раислигимда кўнглим тусаган ишни қилувдим. Хонбиби кампирнинг уч ўғлини ҳарбийга жўнатувдим. Кенжасининг ёши етмаганди...”

— Бечора, Сайфулла ака... — Анор лабини тишлади.

— Йиғлама, йиғлама, — дея юпатди уни сариқ бола. — Мен ҳам йиғ... йиғлаб... ҳи...ҳи...

— Бувингга: “Ўғилларингиз ҳарбийдан қайтишади, бирга ҳайитга чиқамиз, иннайкейин Сайфулла ака ҳам тузалиб кетсин”, десак-чи, — шивирлади қора юзли бола.

— Шундай деймиз, — маъқуллади Анор. — Юринглар.

У болаларни кампирнинг ёнига бошлаб кирди. Жимлик... Оғир жимлик... Бирдан хона болаларнинг овозларига тўлди:

— Бувижон! Ўғилларингиз ҳарбийдан қайтишади, бирга ҳайитга чиқамиз. Ҳи...ҳи... Сайфулла ака ҳам тузалиб кетсин!

Дераза ойналари зириллади.

— Бувим соғайиб кетсин, амакиларим тезроқ қайтишсин! — Анорнинг овози мунглашиб борарди.

— Умрларинг узун бўлсин! — кампир ёшланган кўзларини очди. — Мен соғаймасам ҳам майли. Ўғилларим тезроқ қайтишсин... Улар ўлмаган... ўлишга ҳақлари йўқ... болажонларим, Сайфуллага раҳмингиз келдимиз? Бўлар иш бўлди, майли, Сайфулла ҳам соғайсин!

Кампирнинг кўзлари қайтадан жиққа ёшга тўлди. Болалар ҳам пиқирлаб қолишди..

— Бувижон! Тезроқ тузалинг...

Кампир қоқсуяк қўлларини ёстиги тагига суқди. Пул олди. Кампир уни кўпдан бери яшириб юрарди. Келинлари, набираларига оғирлигим тушмасин, деб ўлимлигига асраб келарди. Бир қисмини ўғилларининг ҳарбийдан қайтадиган кунига атаганди. Яна бир қисмини чевараларининг тўйларига сарфлаш ниятида эди. Болалар рамзон айтиб киришди. Болалардан ҳеч нарсани яшириб бўлмади.

— Мана, болаларим, — деди кампир пул узатар экан.

— Кўп-ку, бунча пулни нима қиламиз? — Болаларнинг овозлари титради.

— Энди менга пул зарурмас. Сизлар ҳам фарзандимсиз. Китобдафтар сотиб оласизлар. Ўлсам, одамлар мени ташлаб қўйишмас.

— Раҳмат, бувижон. “Бизга бирни берсангиз, сизга мингни берсин”. Сайфулла ака ҳам соғайсин... Эси оғибди...

Кампирнинг кўзлари катта очилди.

— Бувижон! Соғайиб кетинг. Амакиларим тезроқ қайтишсин!

Болалар тарқалишди. Қайтиб рамазон айтишмади. Кўп уйлардаги рамазонга аталган тортиқлар олинмай қолди. Бунга кампир, кампирнинг ҳарбийдан қайтмаган уч ўғил, уруш ва яна уруш, Сайфулланинг эсидан ажралгани сабаб бўлди. “Ҳар ким қилмишига яраша жазосини олади”, дея кампир қачонлардир каромат қилганди. Ким билсин, собиқ раис жазоланиши учун озгина вақт ўтиши керакмиди... Ўлмаган қул ҳаммасини кўраверар экан...

— Анор, қаёқдасан? Бу ёққа қара.

— Бувимнинг ёнидаман, — овоз берди ичкаридан қизча онасига.

— Ке, ўсма, хина қўй.

— Қўймайман. Керакмас. Бувимни ташлаб... — Анор ҳўнграб юборди.

— Жаҳлимни чиқарма.

— Ким бақиряпти?

— Бувижон, ойим ўсма, хина қўй, деяпти.

— Борақол, болам...

“Ота-боболарнинг удумига шак келтирма... — беихтиёр ўйланди Анор. — Шак келтирсам, эртага менга Лайлатул-қадр, Хастихизр кўринмайди”.

Анор кўрқув ва таҳликада қўшни хонага — онаси ёнига чиқди. Хонада икки келинойиси, онаси, уч-тўрт қизчалар — амакиваччалари ўтиришарди. Ўртада, тўнкарилган пиёла ортида сиқилган ўсма, сопол товоқда янчилган хина турарди. Қизча қошларига ўсма қўйди, қўлларига хина тортди. Сўнг бувиси ёнига қайтди.

— Қўйдингми?

— Қўйдим.

Кампир кўзларини юмди. Мияси бамисоли ари уясидай ғувулар, юраги уриши тобора сусайиб борарди. Анор кампирга термилди.

Инсон кулбаларидаги чироқлар бирин-кетин сўнди. Фақат кампирнинг хонасидаги чироқ ўчмади. Кампир оғриб ётар, Анор эса бедор эди. Қачон тонг отади? Тезроқ тонг ота қолсайди!

Қизчанинг кўзларини уйқу боса бошлади. Бир марта гандирак-лаб бошини деворга уриб ҳам олди. Кўзларини очибоқ бувисига қаради. Кампирнинг кўзлари хиралашиб борарди.

— Отанг ухладими, онанг-чи?

— Ухлашди.

– Чарчашган. Уларга ҳам осонмас. Эрта тонгда далага югуришди. Ёшлигимизда биз ҳам шунақайдик. Умрни далада ўтказгандик. Ҳар ҳолда бугун ёнимда ўтириб чиқишса чакки бўлмасди. Хўроз чақирдимми?

– Йўқ.

– Хўрозларни ҳам ғафлат босди, чоғи. Кўл-оёқларимдан мадор кетди. Болаларим... Ақалли бир марта кўролмадим... Номинг ўчгур уруш...

– Бувижон! Одамлар нимага уруш қилишади? Уларга нима етишмайди?

– Одамларга кўп нарса етишмайди, болажон. Дадам раҳматли “Одамларнинг кўзи оч. Кўзлари ўлганда тўяди, тириклигида тўймайди”, – дерди. У пайтлар бой-камбағал бор эди. Одамлар уруш қилишарди. Икки орада ота-оналар, болалар қийналишарди.

Абдуқодир хатларида: “Ҳаммасига душманлар сабаб”, деб ёзарди. Шундан бери душманлар қулоқларимга ўрнашиб қолди. Улғайсанг ҳаммасига тушунасан...

– Бувижон, тарих дарсида душманларни ўқитишади, тушунаман.

– Ўқиш бошқа, уқиш бошқа. Тонг отдими?

– Йўқ.

Кампир оғир-оғир сукутга толди. Олам тинч, осойишта эди. Олам сукут сақларди. Олам билан бирга қушлар, ҳайвонлар, қизчанинг отаси, онаси, укалари ҳам ухларди. Фақат кампир ва Анор уйғоқ эди. Осмонгина нотинч, юксакликларда — юлдузлар орасида кампирнинг ўғиллари руҳи чирқираб, учиб юарди...

Анор мудрай бошлади. Беихтиёр ёнбошлади, бошини ёстиққа босди. Кўзи илинди. Қисқагина туш кўрди. Тушида учарди. Учармиш, учармиш. Узоқ осмонда учиб юриб, Лайлатулқадр, Хастихизрларни излармиш. Бир пайт қушга ўхшаш ғалати нурни кўрганмиш. Олам қип-қизил рангга бўялиб бораётганмиш. Анор уча-уча, мовий бўшлиқлар аро суза-суза Лайлатулқадрга етиб олганмиш. “Саховатдиларнинг саховатлиси! Улуғларнинг улуғи — Лайлатулқадр! Сизни кута-кута кўзларим тўрт бўлди. Кўрдим, саховат кўрсатинг, бувим соғайиб қолсин. Амакиларим тезроқ ҳарбийдан қайтишсин!” дея қизча фарёд чекармиш. “Йиғлама-йиғлама, — дермиш Лайлатулқадр сочларини силаб. — Орзуйинг ушалади. Бувинг соғаяди. Амакиларинг ҳарбийдан қайтишади! Ер юзида мени кўришга ошиқувчилар, кутувчилар ҳам кўп. Мен бу йил фақат сенгагина кўриндим. Сенинг орзуйингни ушалтираман. Бор, бувингни шод

эт!” Кейин у Хастихизрни кўриб, бош бармоғини ушлаганмиш. Чиндан ҳам бош бармоғининг суяги йўқмиш. “Тила тилагингни”, дермиш Хастихизр. Қизча мақсадини айтганмиш. “Боравер, ниятингга етасан”, жавоб қилармиш Хастихизр. Анор ерга қўнганмиш. Бувисини туртиб турғизаётганмиш: “Бувижон!” Анор чўчиб уйғонди. Бувиси томон юзланди. Бувисининг кўзлари юмук эди. Бахт! Қувонч! Қувонмай бўладими. Орзуси ушалди. Лекин, тушида... у дераза томон яқинлашди. Қалби қувончларга тўлди. Югуриб кўчага чиқди. Олам ҳамон ухларди. У нарвонга тирмашди. Томга кўтарилди. Атрофга аланглади, ҳеч ким, ҳеч нарса кўринмасди. У танҳо эди. Олам, осмон оппоқ оқариб борарди. У одамларни эшитган, ҳали замон тушида кўрган Хастихизр, Лайлатулқадрни қидирди, излади. Лекин... У ҳаяжондан қалтирай бошлади. Юраги гупиллаб урар, пешонаси тиришарди. Ер, кўкни кузатарди. Бироқ... Кўзига ҳеч нарса чалинмасди. Йўқ! Йўқ! Учта ёввойи ўрдак тоғ томонга учиб ўтишди. Кейин тўртта ёввойи кабутар сой соҳилига шўнғиди. Салдан кейин эса икки тўрғай тепага кўтарилди-да, қанотларини қоққанча, бир ерда туриб вижирлаб сайрашга тутинди. Нур-кун кўринмади. Нуркуш! Қани у? Ҳаммаёқни қип-қизил рангга бўяйдиган Лайлатулқадр қани? Қани, одамлар йиллаб, ҳатто умр бўйи кутишган ўша саховатли куш! Нимага келмаяпти? Аслида у куш борми? Бўлса, нимага кўринмайди? Норасида Анорга нимага кўринмайди? Ақалли бўлса ҳурмати учун учиб ўтмайди? Ахир, дунёда куйган бир одам бўлса — у ҳам Анорнинг бувиси-ку!

Итлар ҳуриши, эшаклар ханграши тинди. Хўрозлар ора-сира қичқирарди. Лекин Лайлатулқадрдан ҳамон дарак йўқ...

— Лайлатулқадр! — қичқирди Анор ёниб-ўртаниб. — Нимага келмайсан? Бувим учун кел! Кел! Кела қол!

Қизча ҳўнгар, ёшли кўзлари билан атрофни кузатар эди. Кутилмаганди кўзлари пастда — катта кўчадан ўтиб бораётган чолга гушди. Яктак иштони, салласи, ҳатто соқол-мўйлови ҳам оппоқ чолни кўрар экан, юраги орзиқди. Боши айланди, кўзлари тинди. “Саховатли Хастихизр! Келдингизми, келдингизми?! Бувимни соғайтириш, амакиларимни қайтариб бериш учун келдингизми? Қандай яхши! Кута-кута кўзларим тўрт бўлувди. Энди бувим соғаядими, амакиларим қайтадими? Қандай яхши...”

Оппоқ яктак-иштонли, оппоқ саллали, оппоқ соқол-мўйловли Хастихизир осмондан эмас, қишлоқ оралаб, катта кўчадан ўтаётганди. Анор том ортидаги кулга сакради. Тиззасигача кулга ботди. Аранг кулдан чиқиб чолнинг истиқболига яқинлашди. Ўқ тезлиги-

да югуриб бориб, Хастихизрнинг қўлига ёпишди. Қидирди. Бош бармоғини топди. Сикди. Сикаверди...

— Эй саховатларнинг саховатлиси! Улуғларнинг улуғи — Хастихизр бува! — қувонч ва ҳаяжонга тўлиб қичқирди Анор. — Сизни кутаётгандим. Сизни... тун бўйи ухламай кутиб чиқдим...

— Кимнинг қизисан? Каллаи саҳарлаб кўчада нима қилиб юрибсан?

— Мен... Мен... — гўлдираб қолди Анор. — Хонбиби кампирнинг чеварасиман. Сизни кутаётгандим. Буважон! Дуо қилинг, бувим соғайсин! Амакиларим ҳарбийдан қайтишсин! Бувимнинг аҳволи оғир... “Болаларимни кўрмасам ўлолмайман”, дейди. Раҳмингиз келсин...

— Хи... хи... — чол бўғилди, хириллади. Кўзлари жиққа ёшга тўлди. Вужуди қалтираб бир зумда соқол-мўйловини ҳўл қилиб юборди. — “Тила тилагингни!”

— Бувим соғайсин! Амакиларим тезроқ ҳарбийдан қайтишсин! Бошқа тилагим йўқ! Йўқ!

— Бувинг соғаяди, амакиларинг қайтишади. Тилагингга етасан...

— Раҳмат! Раҳмат!

Анор чолнинг бармоғини бўшатди, орқасига ўтирилди-да, югурди. Югураверди...

— Ўзимни ўғлим ҳам ҳарбийдан тезроқ қайтсин, — деди чол Аноранинг ортидан термилиб ва қайтадан кўзи ёшланди.

— Бувим соғайиб кетади! Амакиларим қайтишади! — Қизча тинмай қичқиради, уйига яқинлашарди.

Ҳовлига ўлар-тириларига қарамай югуриб кирган Анор худди шундай тезлик билан кескин тўхтади. Кўзлари олайди. Ҳовлини одамлар тўлдирган, уларнинг бошлари эгик, беллари боғлиқ эди... Ичкаридан — кампирнинг хонасидан аёлларнинг бўғиқ ва фарёд тўла йиғи садолари эшитилиб турарди.

— Дадажон! Хастихизрни кўрдим! Кўрдим! “Бувинг соғаяди, амакиларинг қайтишади”, деди.

— Овозингни ўчир! — ўшқирди отаси қизарган кўзини енги билан артиб. — Нимага Душан отанинг қўлини ушлаб турувдинг?

— Қанақа Душан ота? Яқинда хотини ўлган, “ўғлим ҳарбийдан қайтмади”, деб юрадиган чолми? Йўқ! Мен Душан отани эмас, Хастихизрни кўрдим, бармоғини ушладим...

— Ҳой, шақиллама, — деди ичкаридан бурнини тортиб чиққан онаси. — Жинқарча, нимага бўғиласан? Бувинг оламдан ўтди...

“Бувинг оламдан ўтди... — кўнглида такрорлади Анор. — Душан

отани кўрибман-да. Бармоғи суякли эди-я...”

Қизча юзини чангаллади. Букчайиб қолди. Ўқчий бошлади...

— Буви, бувижон...

Худди шу пайт кўчада даҳшатли бир хитоб янгради. Анор инграб телбаларча ёнига ўгирилди-да, кўчага отилди. Катта кўчада яланг оёқ, яланг бош Сайфулла турли томонга югурар, тупроқ сочар, бурун манқасини артар, тинмай қичқирарди:

— Ҳаммасига, ҳаммасига ўзим сабабчима! Мени уринглар, мени ўлдириглар!

ШАЙТОН

Йигит шахд билан қўлларини боши остидан суғурди-да, сапчиб турди. Қаҳр ва ғазабдан катта очилган кўзлари ўнг томон — кунчиқиш томондаги деворда осиглик турган ўйинчоқ-шайтонга қадалди. Битта-битта босиб яқинлашди. Қаршисида тўхтади. Оёқларини керди, ерга қаттиқ босди. Титраётган бармоқлари тирсаклариниғижимлади. Қовоқлари йиғилиб, пешона териси тиришди. Нигоҳи тобора қайғулашиб, турқидоғи нафрат ҳисси кучайди. Миқ этмай ҳабаш қиёфасидаги шайтон-ўйинчоқни кузатди, чеҳрасидаги қатъият белгилари куюқлашиб, ҳамлага ҳозирланган бургутдай хўмрайди. Асабий энтиқди, бурнидан чиқаётган кучли ҳаво босими ўйинчоқни тебратди, кейин шайтоннинг юнглари шуълаланиб ғашини келтирди. Назарида шайтон унга гоҳ ялмоғиз кампир, гоҳ заҳарли илон, гоҳ ҳийлагар тулки, гоҳ эса дўстини куппа-кундузи очикчасига сотаверадиган номард одам қиёфасида намоён бўлар, миясини ўйларга тўлдириб ташлар, юрагини керагидан ортиқ қийнарни. Чакка томирларининг уриши қулоқларига аниқ эшитилар, томирларини ёраман деб оқаётган қонлари эса танасини ларзага соларди.

“Тўйимизнинг ўтганига атиги уч кун бўлди, — ўйлади у алам билан. — Уч кундан бери шу шайтонвачча нақ пешонамда осиглик гурибди. Хотиним эса уч кундан бери ўйинчоқдан кўзини узолмайди. Шайтонда бир сир бор...”

Кутилмаганда унинг юраги санчиб, кўнглини беҳузур қилди. Уч кундан бери асаблари беҳад эзилган, пайлари увишиб, кўнглини ҳарчанд оздирар эди. Баъзан боши ғувиллаб гангиб ҳам қолар, сигарет чекиб жон сақларди. Ниҳоят у, ташналиги бир нави сусайиб, мияси санчиғи ҳам бир оз босилгани, фикрлари ҳам хиёл тикланганини сизди. Кўз олди ёришгандай туюлди. Тумтайиб ёнига

Ўтирилди. Аламзада бир ҳис билан қаршидаги каравотда ёнбошлаб, юзини кафтига босганча ўқтин-ўқтин атрофга олазarak боқаётган хотинига тикилди. Кўз милклари, бурнининг учи, юпқа лаблари сезилар-сезилмас титради. Тобора қаҳрлашаётган кўзлари, ўткир нигоҳи хотинини таъқиблади ва хона ичидаги сукунатни ваҳималаштирди. Кейин жағ мушаклари бўртиб чиқди. Тишлари ғичиллади. Томоғи қақраётганини англади. Титроғи аста-секин кучайиб, каравот томон силжиди-да, хотини қаршисида тўхтади. Қўлларини белига тираб хотинига жиддий назар ташлади. Хотинининг тор пешонаси, учлари эгилган ингичка қошлари, кенг ияклари, катта кўзлари адоғида қотиб қолган оқиш ёш изларидан нигоҳини узоқ вақт узолмади. Тасаввурида уч кун илгари никоҳдан ўтган лаҳзалари, хотини бармоғига ўзи тақиб қўйган олтин узук ва узукка термилиб хотинининг кўзлари ёшлангани, нозик елкалари титрагани, сўнг дўстлари билан обрўли ошхонага киришгани жонланди. Қулоқлари остида эса дўстларининг: “Қутлаймиз, никоҳларингиз муборак бўлсин!” деган хитоблари янграб, тезлик билан сўнди.

У сесканди. Чуқур ҳўрсиниб хаёлларини жамлашга уринди. Кўзлари яна кўксини ёстиққа босиб ётган хотинига қадалди. Хотинининг янгигина қирқилган сочлари қулоқларини яшириб турар, ҳамон сукут сақлаб, жимгина йиғлар, кўзларидан ёшлар қайнаб чиқар, ҳали-замон қотган изларини қайтадан намлар, оппоқ тўшакни ҳўл қиларди. Иккаласининг ҳам нигоҳ ва чеҳраларида бир-бирларини тушунмаслик, бундан кейин ҳам тушунолмаслик — ёт-бегоналик, ундан ҳам кўра табиатлари турлича бўлган одамлардай қовушмаслик, яъни тезлик билан бир-бирларидан узоқлашишга ўхшаш аломатлар акс этарди. Кўзларида эса ҳеч қачон бир-бирларини севмагани, бундан кейин ҳам севолмасликлари ҳисси ифода-ланарди. Жувоннинг бошқа одамга қачонлардир кўнгил қўйгани, бироқ ниятига эришолмагани, йигитни эса мана шу шубҳа қийнаётганди.

Унинг қони миясига тепди. Энди унинг назарида хотини гўё девордаги шайтон қиёфасига кириб борар, турли ҳийла-найранглар билан уни тузоққа илинтиришга тиришарди. Сал ўтмай эса тасаввурида хотини нотагон, бечора бир аёл зоти тимсолида намоён бўлар, дақиқа ўтмай яна фирибгар тулки, қўйнида ётиб заҳар соладиган илон, яъни на эркак, на аёллиги маълум бўлмаган қандайдир жон зоти кўринишида жонланарди.

— Ҳой, нозанин, — шивирлади бир пайт қақраб бораётган лабларини ялаб, — сенга ачинаман. Ачина туриб қайғураман. Аммо-

лекин сенинг мазахли кулишларинг менга ёқмайди...

Жувон кўзларини юмди. Пешонасини кафтларига босди. Унинг бу аҳволи унга гўё: “Мен сени алдамоқчи эдим, алдолмадим. Турмушга чиқишим, бу билан Хушнуддан ўч олишим керак эди. На-чора, сен буни олдинроқ сезиб қолдинг. Барибир эрта ё индин Хушнуд билан топишаман...”, деяётгандай туюлди. У ҳаракатларини иложи борица тергаб, ортиқча қўполликларга имкон бермай каравот қирига чўкди. Хотини чўчиб тушиб бошини кўтарди, мушук чангалига тушган қуш аҳволида титраётган қўллари билан эрининг қуюқ сочларини силашга уринди. Эр эса хотинининг қўллари-ни дарҳол қайтарди. “Хаммаси ёлғон, — деган фикр урилди ку-тилмаганда йигитнинг миясига, — бу шунчаки кўнглим учун қили-наётган ҳаракат. Бу, аёлларнинг одатий эр ва оиладан ажралиб қолиш олдида кўзғаладиган кўркүв ҳисси”. Унинг боши эгилди, хаёллари қуюқлашди. Хаёлида ногаҳоний оқиш чўққили тоғлар, қуйидаги қишлоғи, пастаккина тупроқ томли уйи, яланг оёқ, яланг бош қулоқ-чўзма, ланка, чиллак ўйнаган болалик даври жонлан-ди. Кейин хотирасида бир қулоғи кесилган кўкиш эшагида ўт, машоқ, пичан, ўтин ташиган лаҳзалари тикланди. Ўша кезлар у ҳеч нарса ҳақида бош қотирмас, тенгқурлари билан эшакларда улоқ гортишар, қорнини тўйдирар, уззукун ўйнар, мактабга борар, қай-гарди. Кейин бунга ориқ, кўзлари катта, пешонаси кенг, ияклари гор, қушбурун, тун ярмигача тикув машинасини қитирлатиб ўти-радиган соддадил онаси, ҳар куни ароқ ичиб келиб кўнглини ке-миртирадиган ўрта бўйли отаси, бир-бирларига ўхшамайдиган учта раҳмдил опалари ҳақидаги фикр қоришиб кетди. Ниҳоят, у Сали-ма исмли қизни эслади. Ўн олти ёшни тўлдирган, оппоқ юзли, қалин, туташ қошли, сарвқомат ўша қиз эрталаб, кечқурун улар-нинг эшиги олдидаги катта кўчадан булоққа сувга ўтарди. У эшик тирқишидан мўралар, ҳаяжондан титраб: “Ҳой чиройли қиз, сени яхши кўраман” дея кўнглидан кечирарди. Мактабни битириб ша-ҳарга жўнади, институтга кирди. Ёзги таътил пайтларида қиш-лоққа қайтар, катта йўлда ўша қизни орзиқиб кутар, жилмайиб қаршилар, жилмайиб хайрлашарди. Қиз ҳам уни кўргач, титрай бошлар, баъзан пақирдаги сувни тўкиб юборарди. У Нодири билан танишди, уйланди. Шу билан оралари бузилди. Қизга ундан катта кўча ва булоққина эсдалик бўлиб қолди. Унга ҳам... энди Салима билан кўчада етти ёт бегоналардай учрашишди, етти ёт бегоналар-дай саломлашиши мумкин... Лекин у қизнинг ҳисобсиз тўкилган айрилиқ ёшларини ҳеч қачон қайтариб беролмайди...

Йигит бирдан кафтларини шарақлатиб тиззаларига урди, шид-
дат билан туриб ёзув машинкаси ёнига сигаретга ёпишди. Олди,
гуади, тортди. Тортаверди. Беихтиёр деворга суянди. Кўзлари юмил-
ди, беихтиёр хотинининг икки кун илгари айтган гапларини эсла-
ди: “Мединститутнинг биринчи курсини тугатгандим. Андижонга
келганимга бир йил бўлувди. Рақс кечаларига борардим. Бир кун
рақс кечасига бўйдор, тақа мўйловли, сочлари жингалак, шинам
кийинган йигит ташриф буюрди. Дарҳол қизларнинг диққатини
тортди. Йигит биринчи галда мени рақсга таклиф этди. Шу тун
фақат иккаламиз рақс қилдик. Одобли йигит экан. Ўзини “Хуш-
нуд” деб таништирди. Ўша куни у мени ётоғимгача кузатиб қўйди.
Кейин ҳам учрашиб юрдик...”

У чинқириққа ҳам бўкирикка ҳам ўхшамаган, хириллашни эс-
латадиган овоз чиқариб кескин ёнига ўгирилди.

— Кейин нима бўлди?! — дея гўлдиради-да, кўзларини хотини-
га қадаб қотиб қолди. Эсанкираб турган хотини:

— Нима? — деди ранги ўчиб. “Оҳ, — дея кўнглидан кечирди ва
пешонасини чангаллади. — Ахир у Хушнуд бошқа қизга уйланиб
кетганини айтувди-ку...” Йигит яна сигаретига ёпишди. Тутатиб,
қаршисидаги токча томон яқинлашди. Китоб устидаги хотинининг
олтин занжирини олиб, ерга ташлади-да, оёқларининг учи билан
босди.

— Нима қиляпсиз? — хотинининг мажруҳ овози эшитилди,
лекин эътибор бермади.

— Ҳаммасига тупурдим, — дея у ёқимсиз тиржайди. — Ҳамма-
си ёлгон, найранг. Ахир олтинни еб бўлмайди...

— Ҳой, Матку! Тинчликми? — ҳовлидан эшитилган онасининг
овози дарҳол ҳовуридан туширди. Оғир хўрсиниб девордан узоқ-
лашди. Хона ўртасида тўхтади. Бир нафас нима қилиш, нима дейи-
шини билмай гангиб турди. Бояқиш онаси ҳамон ухламай арзанда-
сининг тинчишини кутяпти. Онасининг ҳеч нарсадан хабари йўқ..
Ўғли ўз хоҳиши билан уйланди. Онаси мутлақо қаршилик кўрсат-
мади. У тўрғай чулдирамасдан заводга ишга жўнар, сўнг институт-
га ўтар, тун ярмида уйга қайтар, онаси эса уни эшик олдида
қаршилар:

— Келдингми, кутиб ўтирибман, бирга овқатланамиз, — дерди
қуйиниб.

— Кутмай овқатланавермайсизми, — тўнғилларди у баъзан
ёшлик, гўрликка бориб.

— Оҳ, болажоним-а, — жавоб қиларди онаси беозоргина, —

сенсиз мендан овқат ўтадим. Ёшсан, гўрсан, ота бўлганингдан кейин ҳаммасига тушунасану, лекин унда вақт ўтади...

Уйга киргач, у онасининг кўнгли учун омонатгина ёнига чўқар, нари-бери овқатланар, сўнг тўрдаги ўз хонасига ўтар, курсига чўқар, ёзув машинкасини тиқирлатиб баъзан тонг оттирарди. Озгина мизғиб олиб яна ишга отланарди. Онаси эса ўгли ухлагунча дераза тагида юриб чиқар, ухлагач кўнгли жойига тушиб жойига чўзиларди. Онаси кутилмаганда оғир дардга учради. Бир куни тўсатдан оғзи-бурнидан қон отилди, бу ҳол уч марта такрорланди. Юраги қаттиқ хасталанган экан. Оқибат танаси шишди, қайтиб ўнгламди.

Унинг бурни ачишиб, кўзлари ёшланарди ва дардини хотинига сездирмаслик мақсадида қўллари билан юзини яширарди. Ниҳоят ўзига келиб қўллари туширди-да, каравот томон силжиди. Хотинига термилди. Хотинининг ғамгин чеҳраси, тунги кўйлагини гирсиллатиб турган кўкси, қайғули кўзлари, ялтираётган қовоқлари, милкларини жиддий кузатар экан, институтни тугатиб, илк бор театрга ишга кирганини, артистлар билан бирга Андижонга гастролга борганини хотирлади. Ўша куни у ажойиб меҳмонхонага жойлашганди. Эрта уйғонар, зўр бериб жисмоний тарбия билан шуғулланар, ташналигини қондириб ташқарига чиқар, овқатланар, боғ айланар, меҳмонхонага қайтиб озгина дам олар, кеч билан эса театрга — спектаклга ошиқарди. Тун ярмида спектаклдан бўшаб, ётоғига кириб яна ёзиш билан банд бўларди. Қолган вақтини эса китоб ўқишга сарфларди. “Сўна”, “Мартин Иден”, “Ҳамлет”, “Ҳожимурот” асарлари унинг учун эндиликда ҳаёт мазмунига, озуқага айланган, тинимсиз ўқир, ҳар лаҳза китоб қаҳрамонлари қиёфасига кириб яшар, уларнинг фазилатларига тақлид қилар, беихтиёр уларнинг ҳаракатларини такрорлар, асарларидан, асар қаҳрамонларидан олган таассуротларининг орасида ганғиб, адашиб юрар эди. У ўзини гоҳ Войнич, гоҳ Лондон, гоҳ Шекспир, гоҳ эса Толстой тимсолида кўрар, ўшалардай улуг ёзувчи бўлиш орзусида ёниб-ўртанар, дунёни оғзига қаратиш иштиёқи билан нафас олар, бундан камига асло розимасди. Китоб унинг учун гўё овқат ейиш, сув ичишга ўхшаш кундалик заруриятга айланиб борар, у овқатсиз, сувсиз яшаб бўлмагани каби, китобсиз ҳам яшаб бўлмайди, деган қарорга келганди.

Ўша кунларнинг бирида у эрта уйғонди. Турибоқ жисмоний гарбия билан шуғулланди. Сўнг овқатланиш ниятида ташқарига чиқди, қандайдир қўшиқни хиргойи қилиб Андижон кўчалари

бўйлаб тентирай бошлади. Марказдаги майдондан ўтаётиб кутилмаганда кўзлари қийғос очилган гулларга тушдию, беихтиёр қўллари ёзиб, ёш болалардай қичқириб юборди. Ғам-ташвишларини дарҳол унутиб ерга чўкди, тўйиб томоша этди. У сархушланиб гул япроқларини юзига сурар, мириқиб ҳидларди. Йўлдан ўтаётган одамларни сезмас, сезса-да, эътибор бермас, ўзича жилмаяр, шу кўйи ўз кўнглини ўзи овларди. Бир пайт қулоғига қиқирлаш эшитилди, шундан кейингина у сергакланиб бошини кўтарди. Ёнгинасида башанг кийинган икки қиз турар, уни кузатишиб кулишарди.

— Ассаломалейкум! — гўлдиради у қизлар қаршисида хижолат гортиб. — Қаранглар, бирам чиройлики...

— Нима, шоирмисиз? — сўради сочи қирқилган бўйдор қиз.

— Йўқ, — минғирлади у баттар қизариб. — Гуллар баҳри-дилимини очиб юборди.

— Романтика, — деди чағир кўзли, бўйи пастроқ қиз. — Романгикани ёқтирар экансиз. Касбингиз қанақа?

— Артист.

— Оҳ, ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим, — гапини давом этгирди чағир кўзли қиз. — Танишайлик.

— Матку, — дея у тортинибгина қизга қўлини чўзди.

— Ваҳида, — дея ўзини таништирди бўйдор қиз. — Қизиқ, нимага исмингиз Матку. Ўзбекларда бунақа исм учрамайди-ку.

— Айлантириб ўқисангиз ҳақиқий исмим чиқади. Уч қизнинг ўртасида бир ўғил эдим. Опаларим эркалатишиб исмимни тескари айтишарди.

У жимиб Нодирага тикилди. Тикилар экан, ўша кезлар Нодирани чиндан ҳам севиб қолганини мана ҳозир ҳам тан олди.

Улар ўша куни майдонни узоқ айланишди. У гоҳ Сўна, гоҳ Мартин Иден, баъзан эса Ҳамлет қиёфасига кириб, турли ҳаракатлар қилар, иложи борица Нодиранинг қалбига йўл топишга тиришар, қизнинг ҳис-ҳаяжонини кўзғатиш, шу билан фикрини қарам этиш ниятида эди. У институтда ўқиб юрган кезлари қизларга эътибор бермаган, ҳатто бу ҳақда бирор вақт ўйламаган, қишлоқда қолган Салиманинг ишқида ёниб-ўртанарди. Нотаниш шаҳарда, гўзал қиз билан ногаҳоний танишиши уни беҳад ҳаяжонлантирган, бахтиёр ҳам этганди. Бу танишув чиндан ҳам тўпори қишлоқ йигити учун кутилмаган бахт эди. Қиз унга китобдан олган гўзал таассуротлари — гўзал ҳаётини эслатар, шу сабабли шаҳар қизи уни эсанкиратиб қўйган, шаҳар қизлари “бошқача бўла-

ди” деган тушунча, туйғу ҳатто, қишлоқ қизи Салимани қалбидан сиқиб чиқарган, четга суриб ташлаганди.

— Рақс кечаларига борасизми? — дафъатан сўроққа тутди уни чағир кўзли қиз.

— Қишлоқиман, — деди у ҳаяжондан бўғилиб, — қишлоқ болалари меҳнатга туғилади. Кўллари меҳнатдан бўшамайди. Ҳатто, рақс кечаларига тушишмайди. Шаҳарга ўқишга келгач, заводда ишладим, кечкурун эса институтга қатнадим. Кўлим тегмади.

— Биз ҳар куни борамиз, — гапга аралашди Нодира. — Ахир, одам рақс кечаларига бормаса, ўйнаб-кулмаса, бир марта яшайдиган ҳаётнинг нима қизиғи бор?! Кечкурун келинг...

— Кечкурун спектаклда бандман, — тушунтирди у Нодирага. — Тўғрисини айтсам, рақсни хуш кўрмайман.

Улар хайрлашишди. Шу куни у қандай овқатлангани, овқатнинг мазаси қанақалигини ҳам фарқ этмади. Апил-тапил тамадди қилиб меҳмонхонага югурди. Гўё қанот боғлаб учиб келди. Ичкарига киргандан кейингина қизларни учрашишга таклиф қилишни унутганини эслаб ўзини койиди. Ўзини каравотга ташлар, турар, хона айланар, Нодира ҳақида ўйларди. Қиз унинг мусаффо қалбига мунис бир оҳанг, тантанавор бир кўшиқ, ҳис-туйғуларини кишанлаб ташлаган ғаройиб китоб, қалбини қарам этувчи нафис шеъриятдай туюлаверарди. Назарида у ўзини қушлар ва ёввойи ҳайвонлар истиқомат қиладиган қандайдир оролга тушиб қолгандай ҳис этарди. У ўша оролда қушлар сайраши, ҳайвонлар бўкиригини эшитиб, гоҳ сархушланиб, гоҳ гангиб юрар, баъзан эса мунис оҳанг, қайғули кўшиқ, нафис шеър эшитаётгандай сукутга голар, лаҳза сари турфа ҳислар, ҳаяжонлар, чексиз ўйлар орасида бўғилар, антикар, ҳаёт тобора унинг учун шарафга айланиб борар, яшагиси келаверар эди. Тасаввурида гўё янги туғилган гўдакдай оламга ҳайрат ва таажжуб билан боқар, олам гўзаллигига тўймай энтикиш билангина чекланарди.

У эртаси куни жисмоний тарбия билан шуғулланмади, шуғулланиш кўнглига сиғмади. Майдонга келиб зарур нарсасини йўқотган одамдай қотиб тураверди. Орадан бир соатлар чамаси вақт ўтгач, узоқдан Нодира кўринди. У қалтираб кўлларини бир-бирига сиқди ва беихтиёр қиз истиқболига шошилди.

— Бу ерда нима қилиб турибсиз? — сўради қиз кутилмаган учрашувдан қувониб.

— Билмайман... — деди у аранг тилини ўнглаб. — Овқатланишга чиққан бўлишим керак...

— “Билмайман... овқатланишга чиққан бўлишим керак”, дедингизми! Демак, нимага чиққанингизни ўзингиз ҳам билмайсиз... Чиндан ҳам ғалати йигит экансиз...

Улар боғга киришди.

Хотира шу ерда узилди ва унинг хаёли бўлинди. Ўзи сезмаган ҳолда кўзларини юмди. Олов-оташ бўлиб ёнаётган юзини беихтиёр хотини кўлига босди. Титраётган қўллари эса хотинининг елкаларида сийпаланди. Кейин бирдан тишлари гичирлаб кетди. Турди. Турқи қўрқинчили тус олди. Афтидан мана, мана ҳозир уйнинг тўс-тўполонини чиқарадиган кўринарди. Лекин бу аҳволи ҳам узоққа чўзилмади, тез орада қўллари ҳаракати сусайиб, эҳтироси сўнди, вужуди гўё қисқа муддатга ўз фаолиятини йўқотгандай жимиб қолди. Шу пайт ташқарида яна онасининг оёқ шарпаси эшитилди. Демак, онаси ҳали ҳам ухламаган. Онаси! Миясини онаси ҳақидаги ўй қамради. Оёқлари шишган онаси хасталигига қарамай ҳамон дераза тагида ивирсиб юрибди.

У эшик томон юзланди. Ташқарига чиқди. Ошхона зинасида мунғайиб ўтирган онаси томон яқинлашди. Ўзини ҳеч нарса кўрмаган, сезмаган одам қиёфасига киргазиб зинага чўқди. Пешонасини онасининг елкасига қўйди.

— Ойижон, нимага ухламаяпсиз? — шивирлади овози титраб. — Тинчлик, кириб дам олинг...

— Тинчлик, дейсан, — шивирлади онаси ҳам кўзлари ёшланиб. — Тинчликмас. Умрим тугаётганда кўнглимни алағда қилияпсан. Тўйингдан олдин кўнглим ниманидир сезганди, индамагандим. Болам, сени еру кўкка ишонмай улғайтирдим. Сени деб иккинчи марта отангга турмушга чиққандим. Ўзинг суйганингга уйландинг. Мендан кейин кўз ёш тўкишингни асло истамайман.

— Ойижон, ишонинг тинчлик. Кўнглингизни тўқ қилинг, — деди у ниҳоят онасининг кўлини силаб. — Чамаси иккаламиз икки хил тарбия кўрганмиз. Мана шугина бизга тинчлик бермаяпти.

— Майли ранжитма, мусофир. Ота-онаси яхши одамлар.

Йигит онасини қаршидаги хонага кузатди. Ўз хонасига кирди. Каравот томон юрди. Кафтларини каравот қирига тиради. Назари хотинига қадалди. Шу тариқа Андижондаги илк учрашувни эслади.

Танишганларидан икки кун кейин улар Сирдарё бўйларига саёҳатга чиқишганди. Қоғоз халтачаларни тўлдириб шафтоли олишган, машинага ўтиришиб кўк кўприкда тушишган, сўнг кунчиқиш томон юриб кетишганди. Оппоқ қумлоқ соҳил бўйлаб, бир-

бирларига сўзсиз термилишиб чекланишарди.

— Ота-онангиз нима иш қилишади? — сўради бир пайт у ноқулай аҳволдан қутилиш ниятида.

— Отам кўп йиллар милицияда ишлаган, ҳозир мактабга директор, — деди қиз ҳам орадаги ноқулай аҳволдан қутилганидан қувониб ва йигитга юзланди. — Онам ўқитувчи. Опам врач, синглим институтда ўқийди.

— Менинг отам ҳам муаллим. Илгари мактаб директори, район маориф мудир, райисполком раиси бўлиб ишлаган. Онам колхоздан нафақа олади. Учта опаларим бор.

Суҳбат шу ерда узилди. Гапиришга бошқа ҳожат қолмаган, тўғрироғи, гаплашишга гап топишолмаётганди. Улар мутлақо ғам-ташвишларини унутишган, фақат бир-бирига боқишар, энтикиб нафас олишарди.

Қумлоқ соҳил бўйлаб енгил шабада эсар, қумларни бир жойга гўплар, сўнг учириб, тўзителиб бошқа ерларга элтар, ёввойи тоғлар, арчалар, қамишларни тебратар, чийиллар, осойишта сув сатҳида майда тўлқинлар қўзғатар эди. Дарахт шохларида турли-туман қушлар сайрашар, баъзан ҳуркиб учишар, ўзларини хилватга уришар, атроф тинчигач, қайтадан сайрай бошлашарди. Сувга тўш уришаётган чағалайлар бу ерга алоҳида кўрк ва малоҳат бағишларди. Йигит билан қиз ўйинқароқ болалардай бепарво бир-бирларига сув сепишар, қувишар, турли томонга югуришар, етиб олишар, голиқишгач, қумга чўкишиб бир-бирларига шафтоли тутишар, ейишар, данакларини эса сувга ирғитишар эди. Кейин қиз тиззасигача сув кечар, қумга бота бошлагач, эркаланиб қичқирар, қўлини чўзар, йигит эса уни даст кўтариб соҳилга олиб чиқар, ерга қўяр, кейин вужудлари гўё ҳаракатдан тўхтаб, бир-бирларига интизор қараб қолишарди... гўё бутун борлиқ бешикка айланиб уларни беозоргина тебратар, гўё ҳамма нарсалар уларга бахт инъом этар, гўзаллашиб борар, бахтиёрлик ҳисси эса уларни тинмай энтиктирарди.

Ниҳоят улар кўзларини юмишиб бир-бирига суялди. Назарларида дарё маъюс шовиллаб, дарахтлар ғамгин силкинди, қумлар дардли шитирлади, қушлар чуғури эса фарёд билан алмашди... салдан кейин эса олам қайтадан жонланиб, ҳамма нарса аввалги ҳолига қайтди. Юраклар гупиллаб урар, қонлар керагидан ортиқ жўшар, гомирларни ёргудай тезлик билан оқарди... Қушлар ортда чирқираб, сув шалдираб, қумлар жимиб, дарахтлар эса силкиниб қолди. Улар ортларига ўгирилишди. Қумлоқ соҳилда улардан ёдгор бўлиб изларигина қолди...

Орадан бир ҳафта ўтгач, қиз Бухорога, йигит эса Тошкентга жўнади. Турмуш қуриш нияти борлигини ота-оналарига билдиришди. Йигит қувониб қизнинг изидан Бухорога келди. Қизнинг ота-онасига маъқул тушди. Тўйга ҳозирлик кўра бошлашди.

Шу ерга етганда у “оҳ” чекиб бошини кўтарди. Пешона териси тиришди. Бурни атрофи терлаб, кўзларида нафрат туйғуси кучайди. Миясида ҳамон ўйлар ғужғон ўйнар, у ўйлари орасидан зарур-нозарурини саралаёлмай бўғиларди. Урина-урина охири саралади. Ҳа, хотинининг рўзғорини олиб келиш мақсадида яна Андижонга борган эди. Хотини ўша куни уни кўчада қолдириб, кутиб туришини ва ўзи ётоғига кириб кўрпа-тўшагини олиб чиқишини айтиб кўздан йўқолганди. У роса икки соат кутди. Лекин хотинидан дарак бўлмади. Сабри чидамай қизлар ётоғига кирди. Қизлар хотинини кўришмаганини сўзлашди. Салдан кейин хотини мутлақо бошқа кўчадан чиқиб келди. Унинг кўзлари олайди, қалтираб хотини томон бостириб борди.

— Қасрларда юрибсан?

— Холамникига боргандим...

— Андижонда холанг йўғиди-ку!

Нодиранинг ранги ўчди ва бу билан эрини алдаётганини сездириб қўйди. У ўша куни жимгина хотини ортидан эргашди. Юраги, хотинининг илк муҳаббати — Хушнуд билан кўришгани, хайрлашганини аниқ ҳис этиб турарди... бироқ ошкор исён қилишга ботинмади, чунки янги куёв эди.

Йигитнинг қўллари кўтарилди, беихтиёр орқасига тисарилди.

— Сенинг носамимий, мазахли тиржайишинг менга ёқмайди, — деди у ширасиз овозда. — Турган-битганинг ёлғон, ёлғон!

У кескин ёнига бурилди, девордаги ҳабаш қиёфасидаги ўйинчоқ-шайтон томон сурилди, титраётган қўллари силкинди ва қутилмаган бир шиддат билан шайтонга ёпишди, узиб олди-да ерга улоқтирди, жазавага тушиб тепди. Шу орада тирсаги нимагадир тегди-ю, бошини кўтарди. Хотини унинг тирсагини ғижимлар, ортига итарар, ердаги шайтонни олишга тиришарди.

— Илтимос, тегманг...

— Нарн тур... — У ўшқириб хотинини итариб юборди. — Шу шайтонвачча ҳаммасини барбод этди...

— Илтимос, эзғиламанг, ўзимга беринг, майли, ҳамма нарсага розиман! — ёлворди хотини. — Хушнуддан ёдгорлик... Танишган кунимиз...

— А... — йигитнинг боши айланиб, кўзлари тинди. Аста-секин

кўнгли айнади. “Хушнуддан ёдгорлик...”, кўнглидан ўтказди кейин. — Машҳур артистнинг ўғай ўғли Хушнуддан, — гапани давом эттирди сўнг у. — Тўйдан кейин мени кўчада қолдириб, хайрлашиб чиққан ўша йигитингиз. Ҳа, хоним, мана энди ҳақиқатни гапирдингиз. Демак, аёллар ҳам қачонлардир самимиятга қайтади деб ўйлашим мумкин экан-да. “Ўтган кунлар” асарида “янги ёр гопгач, дўстлар, эскидан кечмоқ керак” деган нақл бор. Илгари бунга тушунмагандим... сиз... хоним... эскисидан кечолмадингиз... янгисини эса қабул қилолмадингиз... шундайми?!

“Мен ноҳақман, — ўйлади кейин у, — у эса ҳақ. Ахир, Хушнуд унинг учун илк муҳаббат эди. Илк муҳаббатига содиқ қолди, демак, уни қутлашим керак... ўзим эса содиқ қололмадим...”

Дабдурустдан хотини қўлидаги шайтон-ўйинчоқни юлқиб олди. Кафтлари орасига сиқиб эзгилади. Сўнг ерга ташлаб оёғи билан босди. Бир пайт дераза ойнаси синди. Ёзув машинкаси тақирлаб ерга тушди. Бунга аллақандай қасир-қусир овозлар қоришиб кетди.

— Матку! — у яна онасининг беозор овозини эшитиб ўзини кўрпачага ташлади. Юзини ёстиққа босиб сукутга толди. Хона жими. У ёстиқни гижимлар, гўлдиар, Нодира эса каравотда ёнбошлаб, ерда эзгиланиб ётган шайтонга қарар, лабини тишлаб сўзсиз йиғлар эди. Шайтон-ўйинчоқ билан бирга унинг илк муҳаббати ҳам шу ерда топталиб ётарди...

Эрталаб у кўзларини очиб атрофга аланглади. Хонада ёлғиз ўзи эди. Лоқайд ён-верини кузатди. Кўзларига “Сўна”, “Мартин Иден”, “Ҳамлет”, “Ҳожимурот” китоблари чалинди. Китобларни қўлига олиш, варақлаш бугун кўнглига сиғмади. Титраётган қўлларига гиралиб, аранг кўзгалди. Гандираклаб ташқарига чиқди. Онаси ёнига кирди. Онасининг ҳарорати кучайганди. Шу куниёқ қишлоққа олиб қайтди.

Роса бир ҳафтадан сўнг онаси узилди. У онасиз қолди... Назарида онаси билан ҳамма нарса тугаганди... бир ҳафтагача ухлолмади. Кўзи илиниши билан тушларига онаси кирар, чўчиб уйғонар, кўзлари ёшланарди. Бу ҳол уч йилгача чўзилди. Отаси ҳамон ароқ ичиб кўнглини хушлар эди, у эса тунлари ухламай ёзув машинкасини тақирлатиб чиқар, қоғозлар билан тинимсиз олишар, ёзар эди.

Ўша кунларнинг бирида туш кўрди. Тушида Нодиранинг илк муҳаббати — Хушнудни қандайдир машина эзгилаб кетганди...

СЎНГГИ ЖАСОРАТ

Бир тўда асов тойчоқлар оламини ларзага солгудай кишнашиб, шиддат билан чопиб ўтишди.

Тун бўйи юрак хасталигидан тўлғаниб чиққан чол қаттиқ сесканди, диққат-этиборини бир жойга жамлаб ташқарига назар ташлади. У назарида тойчоқларнинг чимирилган оппоқ қулоқчалари, катта очилган оғизлари, текис оппоқ тишлари, керилган бурун катаклари, елпинаётган ёл ва думларини аниқ тасаввур қилиб турди. Бир сафга тизилишиб, қутурган оппоқ тўлқинлар янглиғ олдинга, фақат олдинга талпинаётган тойчоқларнинг дўпир-дўпир туёқлари овозини ҳам чол мана энди аниқ идрок этди. Чарчоқни, тин олишни билмайдиган шу оппоқ асов тойчоқлар йигитлик кезлари ҳам чолнинг тушларига кириб чиқар, курашларга чорлар эди. Мана, энди уйғоқ туриб назари ва тасаввурида кўряпти. Ҳур тойчоқлар етмиш беш ёшли, қўл-оёқлари ҳолдан тойиб, кўзлари аллақачонлар хиралашган, боши эса ари уясидай тинимсиз ғувиллаётган, суяклари мана-мана бўғинларидан сочилиб кетишга етган шу палла чолни ўзлари билан чексиз-чегарасиз зангори уфқлар остига, абадийликка ундаяпти. Энди у фақат жасорат кўрсатиши, ўз ихтиёрисиз, ҳаллослаб шиддаткор тойчоқларнинг ортидан югуриши зарур ва шарт. Ҳаётнинг бугунги қонуни, яъни хаста юраги шуни тақозо қиляпти. Томирлари торайиб, қон оқишлари сусайган, қовоқ ва бўйин терилари шалвираб, кўзлари ичига тортиб, юз суяклари туртиб чиққан чол, ниҳоят кафтларини ерга авайлаб босди-да, кўзғалди. Гавдаси лапанглаб кетдию йиқилишга етганда аранг деворга суялиб ўнгланиб олди. Безовта ураётган юрак чолни ҳамон ана у — чопқир тойчоқларга қўшилиб зангори уфқлар томон тез, тезлик билан шошилишга ундаяпти. Ҳа, у бир сония ҳам вақтни қўлдан бой бермай ҳур тойчоқлар ортидан югуриши, сўнгги бор жасорат кўрсатиб, сўнгги йўлини босиб ўтиши керак. Қанча тез бўлса шунча яхши. Кейин шу билан у болалигида бувисидан севиб тинглаган қадимий “арғумоқ” қўшиғига ҳам мутлоқ чек қўйди, бошқа тингламайди, тингламайди...

Лекин кетганини ўчоқ бошида ивирсиб қозон ковлаётган камгап, салгина ғам-ҳасратдан ҳўнграб йиғлайдиган, салгина шодликдан қаҳ-қаҳ отиб куладиган қизи, ҳамма нарсасига бирдай лоқайд куёви ва меҳрибон набиралари билмагани маъқул. Ҳар ҳолда бояқиш қизига қийин бўлади... Соддадил қизгинаси эрта еру кўкни титратиб йиғлайди...

Хона ўртасида гангиб турган чол атрофга беҳол аланглади. Хона, олам қоп-қоронғи. Демак, кўзларидан мутлақо ажраган. Шиддаткор тойчоқлар! Оппоқ, ҳур тойчоқлар! Асов тойчоқлар ҳамон икки олам — еру осмонни ёриб юборгудай асабий кишнашар, оёқларига зўр беришар, чолни теран бир бўшлиққа бошлашар эди. Тубсиз бўшлиқ... Мана, кўзлари олди хиёл ёришди. Чолнинг сепкилли, серажин бармоқлари бирдан юлқаниб чўзилди-да, ён чўнтагини ковлаштира бошлади. Бармоқлар ниҳоят қаттиқ, шилдироқ қоғозларни қидириб топди. Бу гал у пулларни сараламади. Тусмол билан биттасини кафтига сиқди-да, қолганларини кўрпача устига ташлади. Бу қизига. Бояқишнинг болалари мўл, худо унга болалардан саховат кўрсатган, ишламайди. Минг қилса ҳам эр барибир бегоналигига боради, отачалик меҳрибон бўлолмайди. Иложи бориचा хотинидан кир қидиради.

Чол туртина-суртина пайпаслаб охири эшикни топиб очди. Лекин бу гал оёғини қаерга босгани, гавдасини деворга уриб олмаслик учун тўғри тутиши, кийимларини тартибга солиш зарурлиги ҳақида бош қотирмади. Лапанглаб зинадан тушар экан, кучли бир иштиёқ билан қизи томан юзланди, сўнг тор ҳовлидан ўтиб кўчага чиқди-да, катта йўл бўйлаб пастлай бошлади. “Хинг... Хинг!” — тойчоқлар тинмай безовталаняпти. Демак, манзил — сўнгги йўлга шошилиши шарт. Хаста юраги бир сония ҳам диққатини қочиришга имкон бермаяпти. Мана, чол қишлоқ остидаги Қизил сойни ҳам ортда қолдирди, Саид ота тепалигига ҳам кўтарилиб олди. Уч чақирим масофани чол юраги ундови билан бу гал ҳар галгидан кўра хийла тезлик билан босиб ўтди. У кон қазувчилар яшайдиган тахта уйларни оралаб бориб, муюлишдаги магазинга бурилганда ҳам пулли кафти қаттиқ сиқилган эди. У, пешонасига “Озиқ-овқат” деб ёзилган магазинга кирар экан, ҳар галгидай сотувчига қарамасдан қўлини чўзиб кафтини ёзди.

— Қизилиданми? — олтин тишларини кўрсатиб тиржайди бўйдор сотувчи йигит чолнинг бесаранжом кўз ва чеҳрасига термилиб. — Чол ҳали ҳам...

— Сенга барибир эмасми, олтин тишли йигит, — тўнғиллади чол қаҳр-ғазаб билан, — сен кириминг ҳақида ўйла.

— Қайтимингизни олинг. Илгари бунақа эмасдингиз-ку...

— Сен янги уй солдинг, — деди чол шишани қаттиқ сиқиб елкаси оша сотувчига юзланар экан, — хотинни ҳам иккита қилиш ниятинг йўқмасдир. Ҳар галгидай, мияси айнаган чол ҳисобдан янглишди, деб олиб қолавер. Сен дунёга икки марта келасан. Ҳа,

шу қайтим эвазига эртага, йўқ, ҳозироқ Ҳаким чол эллик йил ичди, кўча-кўйда думалаб ётди, муштдай бола ҳам устидан кулди, урди, бугун ҳам ичган эди, мастликда раҳматлик бўлибди, деб қўя қоласан.

— Миясини еган чол. Пулни қадрига етмаган тентак.

— Ҳа-да. Истаганингча валдираб ол. Кейин... Ҳа, ана у Аълам домланг, ичганга жаноза ўқилмайди, дебди, айтиб қўй, ҳар қанча жанозасини ўзига ўқийверсин. Менга ҳеч нарса керакмас. Мен ҳамма нарсани тугатдим. Мен учун ҳам ҳаммаси тугади.

Чол ташқарига чиқиб чапга — ташландиқ қабристон томон бурилди. Кирди, нафасини ростлаш учун бир нафас тўхтади, сўнг шишани олиб лабларига яқинлаштирди, ичди, яна икки бор дам олиб шишани бўшатгач, ерга улоқтирди. Кейин у териси, пайлари тириши бир оз ёзилгани, бироқ юраги кучлироқ қийнала бошлаганини ҳис қилди. Сўнг юраги оғриғи, танаси ташналиғи ўтиб кетишини кутди, хиёл енгиллашгач, қўлларини чопони бағрига суқди-да, битта-битта босиб йўлида давом этди. У илгарилар, тусмол билан қадам ташлар эди. Кўпдан бери унинг кўзлари нурсизланган, барибир юришни канда қилмас, баъзан ароқ туфайли кўзи ожизлигига ҳам эътибор бермасди.

У шошар, лекин қаёққа шошаётганини ўзи ҳам билмас, фақат бу ерлардан мутлақо бош олиб кетиши керак эди. Бундан буёғи чексиз-чегарасизлик... бўшлиқ... чуқурлик... йўқлик... Зангори уфқ, ер, осмон эса қолаверади...

Сойликнинг икки томонини жигарранг жарликлар ўраганди. Одам зоти ҳам учрамасди. Оҳ, бош олиб қаёқларга кетмаслик мумкин! Ортда юксак, оппоқ қорли тоғлар! Эртага эрталаб эса ўша ҳайбатли чўққилар ортидан нўрафшон қуёш кўтарилади. Она-қуёш! Ота-қуёш! Оламни қип-қизил нурларга ўрайди. Лекин чолга қуёшни бошқа кўриш насиб этмайди. Кўрди нима, кўрмади нима. Барибир эмасми. Етмиш беш йил саломсиз, аликсиз кўришгани етмайдими. Қизи, ўғли, набиралари кўради-ку. Чолнинг фикри, тасаввури чалкашиб кетди. Ароқ ва унинг кайфи узоқларга қувиб юборган тойчоқлар қайтадан яқинлашди. Жисмсиз шу тойчоқлар зулмат аро ҳамон чопишар, бир-бирларига ҳамла қилишар, ғажир эди. “Дўпир-дўпир!” — Ерга тегиб-тегмай бораётган туёқлар овози! “Хинг-хинг!” — ўпкадан узилаётган чинқирик-фарёд! Қонлар исёни! Чол илгарилар, тойчоқлар эса турли томондан сиқиб келишар эди. Юқори ва пастки оламни бирдай зулмат қоплаб ётар, атрофда эса игна учли изғирин тентираб чийиллар, кекса қалбни таҳликага солар

эди. Етмиш беш йил икки олам аро қуёш, ой, юлдузлар, ўт-ўланлар, сувлар гувоҳлигида ўзини танҳо ҳис этган ва бирор вақт шу танҳоликдан қутулолмай эзилган чол ҳозир танҳо эмасди. Бошини бутун умр чексиз ўйларга тўлатиб, юрагини эзгилаб келган шу икки оламнинг ўзи уни сўнгги манзилга кузатаётган эди. Узоқ айрилиқдан сўнг мана, улар ҳақиқатан бир-бирларига яқинлашди, қайтадан бир вужудга айланиш арафасида. Икки олам, тойчоқлар ва чол! Икки олам — табиат! Тойчоқлар — табиатнинг тирик кўриниши! Чол — табиатнинг инсон тимсолидаги ифодаси! Бугун, эрта, инсон умри бўйи босиб ўтган даврга чақиштирса ҳам шундай! Аждодлар шу кунгача ёзиб қолдирган фалсафа китоблари чолни аллақачонлар шундай фикрга келтирган эди.

У танҳо борарди. Шу икки олам билан танҳо учрашиш ва абдий қовушиш — мазмун ечилгунга қадар атиги етмиш беш йил сарфлабди. Икки оламнинг ўзи учун эса бу — киприк қоқишдай қисқа муддат. Фасллар алмашуви. Ҳисобга солса, гўдак тирноғига жой бўладиган рақам. Икки олам — абадийят қаршисида арзимас алданиш учун наҳотки етмиш беш йиллик умр зарур бўлди?!

Зулмат қуюқлаша бошлади, изғирин ҳам заптига олди. Ҳадемай юқори олам булутлари пастки оламга оппоқ қорларни ҳадя этади. Мана, ҳадя ҳам этди. Оҳ, қандай яхши-я! Қандай даҳшатли-я! Ҳадемай чол мана шу юқори олам “ҳадя”си остида абадийликка кўмилади. Кейин эса ажойиб-ғаройиб бир ҳаёт — “борлиқдан йўқликка” ўйини юз берадию масала осонгина ечилади-қолади. Лекин чол айланган зарраларни сукунат абадий босиб ётолмайди. Зарралар бошқа кўринишда униб чиқади. Шундан салгина илгари эса вужудда даҳшатли силкиниш ва силкинишгача бўлган сониядаги мия, қон, суяк, тери оғриғидан қутулиш учун фаолиятсизликка қарши қисқагина жанг бошланади. Оғриқлар эса ҳали ҳам ҳаёти давом қилаётганидан дарак бериб туради. Ҳаёт яна ҳам шарафли туюла бошлади. Ҳаётга қайтиш учун бўладиган сўнгги уриниш ҳам бекорлигини англаб, ер юзидаги жамики одамларни ёрдамга чақиришиб, ўлим чангалидан қутулиш ҳақидаги тушунчани ҳам тарк этгандан кейин эса “инсон” деб аталмиш гўзал, муқаддас топилдиқ мутлақо барбод бўлади. Унда “бари бир” деган ифода кучга кирадию, ҳаётнинг эрмакли ўйини ниҳоясига этади-да, тана пастки, руҳ эса юқори оламга кўтарилиб кетади.

Оппоқ қор элаб-элаб ёғар, совуқ кучайгандан-кучаяр, оппоқ тойчоқлар ҳам бирдай тезлик билан чолни қуршаб кузатиб боришар эди. Шу тойчоқлар бир пайтлар чолнинг отаси — чуваккина,

юзини сепкил босган косиб-этиқдўз Усмоналининг ҳам тушларига кириб чиқмаганмиди. Чиққанди! Чиққанда ҳам қандай... Кўп вақтлар ўнгида кўришни орзу қилган, бироқ орзусига эришолмаган шу тойчоқлар Усмоналини ҳам вақти етиб ана у ўғлига ўхшаш сўнгги манзилга кузатиб қўйишганди-ку. Чопишлари, кишнашлари билан... Бундан бошқа бўлиши мумкин ҳам эмасди. Дунёни кўп теран тушунган Усмонали узоқ вақт тойчоқлар ҳақидаги тушунчага чап бериб юрди, бир игна, бир жуводиз олиб елкасига хуржун ташлаб жаҳонгашталиқ қилди. Одамлар уни тентакликда, оиласига меҳрсизликда айбладилар. Усмонали сахий эди, жаҳонгашталиқ жонига тегиб, мўмай пул жамғариб қишлоғига қайтгач, ўша одамларга ёрдамлашди. Усмонали яхши одамга айланди. Кейин ҳаммаси ҳам бирин-кетин ўтиб кетди. Ҳар ҳолда Усмонали ҳаётнинг найрангли ўйинига анча вақт бепарво қараб келди. Ҳаётини сайрисаёҳатлар билан ўтказди. Хотини — ана у йўловчи чолнинг онаси — Сора ёш тул қолди ва иккинчи марта турмушга чиқди, икки қиз туғди. Кейин ер инсонга саховат кўрсатмади — очлик даври бошланди, уларни ҳам еб тўймаснинг еб тўймаси — тойчоқлар тинчителишди. Хўш? Усмоналининг отаси-чи? Ўша Эрназар исмли валломат инсон мўмай пуллар орттирди. Тўртта хотин ҳам олди. Астасекин тириклар рўйхатидан ўчди. Чол, отаси, буvasи билан яшаб ўтган яна кўп ман-ман деган одамлар ҳақида ҳам эшитганди. Ўша, ўзларини валломат деб билувчилар ҳам ёшлиқ шиддатлари билан чопқир бедовларга минишиб, орзу-армон кўйида мусобақа қилдилар, ўзларига оро ҳам бердилар, гўзал қизлар учун муштлашдилар, ўзларини шароб ичишга, лаззатли таомларга урдилар. Умр эса ўтаверди. Оқибат, сўнгги манзил яқинлашиб келди-да, ана у тойчоқлар уларни ҳам ўз ихтиёрларисиз устига минишга мажбур этдилар. Бас! Етар! Шундай экан, олдинга интилишнинг ҳожати борми?! Икки олам аро бундан бошқа бирон-бир янгилик бўлмагани каби, эскилик ҳам йўқ-ку. Эски ҳаммом, эски тос. Бир хил томоша. Эзгулик! Мана шу тушунча, туйғуина “бир хиллик”ка кирмайди. Эзгулик! У умри бўйи болаларни ўқитди — эзгуликка ўз улушини қўшди. Лекин инсон орқага қайтмайди. Орқага қайтмагани, жасоратлари учун ҳам “улуғ” деган номга эришди-ку, ахир!

Чол ўзи тенги яна кўп шертабиат йигитларни эсларди. Яктаги енги, иштони почасини ҳимариб, ҳўкизларнинг қадамларига тоқат қилишмай, қўлларига кетмон тутишиб, ернинг танобини тортиб ташлашган ўша шерйигитлар чиндан ҳам уни узоқ муддат ҳайратга солиб келган эди. Азаматлар юраклари ғалаёнига дош берол-

май музни ёриб чўмилардилар. Икки елкасига икки одам бемалол сиғадиган, мушаклари диркиллаб, болдирлари лорсиллаб турадиган Ҳасан исмли йигит кўпроқ унинг фикрини қарам этганди. Тушгача бир таноб ерни кетмон билан ағдариб ташлаб, уйига қайтгач, онаси ёпган бир тандир нонни сувга ботириб еб қўядиган ўша Ҳасан чиндан ҳам таҳсинга сазовор қудратли инсон эди. Минганда отнинг белини синдирадиган қудратли Ҳасан бир қур бир қозон паловни еб, сув тополмагач, ташналик билан бир хум керосинни ичиб юбориб ҳам тирик қолган эди. Унинг бу жасоратини узоқ вақтлар одамлар тилларда дoston қилишганди. Ўша Ҳасангина ўлими олдидан тенгсиз бир жасорат кўрсатганди. Кулбасини ташлаб ғойиб бўлганди, уч кундан сўнг эса уни даладан жонсиз ҳолда гопиб келишганди. Чунки унинг катта, шиддатли юраги сўнгги онларида ҳам одамлар орасига сиғмаган эди. Жон талвасасини одамлар кўришини истамаганди. Тўғри қилди, Султонун Азим! Бас! Етар! Шундай экан, нима учун у орқага қайтиши керак! Буvasи Эрназар, отаси Усмонали ва яна кўп одамлар сўнгги манзиллари олдида кулбаларидан жилишмади. Чунки, улар сўнгги дақиқаларда одамлар кўмаклашиши, оғизларига сув томизилиши, энгаклари танғилиши, оёқлари боғланиши ниятида эдилар. Чол эса Ҳасаннинг йўлини тутапти. Ораларидаги фарқ — янгилик ҳам шу. Бироқ кўзларинг олдида бутун борлиқ — икки олам остин-устун — чирпирак бўлиб айланаётган, жонинг тойчоқлар тишлари, туёқлари орасида хомталаш қилинаётган кез борки, одамлар оғзингга сув томизиб, энгагингни танғишди, оёқларингни боғлашди ҳам дейлик. Шу билан иш тугадими? Йўқ, албатта. Оддийгина шамолга ҳам муносабат билдирилмайдиган танангни ортиқча қийнайдилар, холос. Оқибати эса ҳеч... Фақат, ҳа, фақат улар озгина бўлса-да, яшаш учун юз бераётган жангда, яъни кўзларингга илинаётган жамики мавжудотликдан кўмак кутаётганингда тезроқ тинчитишлари мумкин. Хўш, кейин-чи?! Ҳеч!

Жанг — ҳаёт-мамот жанги ниҳояланади-ю, сен мурод-мақсадингга етасан. Бу пайт сув томизиш, энгагингни танғиш, оёқларингни боғлаш ҳақидаги тушунчани ҳам тарк этасан. Фақат қондошларинг тепангга белларини боғлашиб, кўзларини ёшлашиб, фарёдлар чекишиб “Арғумоқ” ҳақидаги қўшиқни куйлашади.

*Чопқир-чопқир Арғумоқни,
Чопиб-чопиб ташладилар...
Учқур-учқур Арғумоқни,
Кўзларини ёшладилар...*

Кейин яроқсиз кўзларингни қузғунлар ўйиб, ташландиқ танангни бўрилар еб кетишмайдими. Мурда — йўқлик! Йўқлик эса ҳеч нарса талаб қилмайди. Ахир қузғун, бўриларга ҳам емак зарурда. Чол намоз ўқишни канда этмаган, икки букилиб муқаддас, меҳрибон Тангри ҳурмати учун ибодатга чўккан қанчадан-қанча ҳаёлпарастларни кўрмади. На ибодати, на илтижоси инобатга олинди. Намозхонлар сўнгги сафарларига бирин-кетин жўнайвердилар. Шундай экан, жасорат ҳам керак-да, ахир! Кетганлардан бирортаси ҳам қайтмаган, бирон-бир хабар ҳам бўлмаган у дунёга боргандан сўнг нималар бўлиши мумкин? Охирати, жаннату дўзахи ҳақидаги тушунчалар ҳаёлпарастлик эмас. Бас! Етар! Навбат жасоратга! Эртага гўдак ҳам эрмак қилиши мумкин бўлган мурдангни топиб оладилар-да: “Вой отам! Вой бувам! Вой жигарим!” — қабилида уввос солиб йиғлайдилар. Умр бўйи кўнглингни гумиртирган, юракни сиққан кулбангга олиб борадилар, дарҳол оппоқ кафанга ўрайдилар. Кейин десангиз, гижинглаб турган ёғоч тулпор — “тобут”га миндирадилар. Шу тариқа сен ҳақингда турлитуман ёлғон-яшиқ мақтовларни тўқиб чиқаришади-ю, оломон тобут сопларини елкасига қўяди. Бундан буёғига тобутнинг сопларидан ушлашиб учуришларини кўравер. Ортингдан қани, чин тулпор ҳам етиб кўрсин-чи. Етиб бўпти! Тавба! Сен гўё умринг бўйи ўғирлик, ё аблаҳлик, ё босқинчилик қилгансану тезроқ кўздан яширишлари шарт. Нима, эллик йиллик халқ учун сарфлаган хизматинг сувга оқдию кетдимиз?! Балли-е, сизларга! Ўликка ҳам шунчалик шафқатсизлик кўрсатадиларми?! Бир-икки кун иззат-икром қилларинг, ахир. Етмиш беш йил сиққан кенг оламга, тор хонага наҳотки уч кун сизмаса-я? Намоз олдидан кўмишса, мункарнакир жаноблари сўроқдан бенасиб қолдирармиш... Кетганларнинг бирортаси ҳам қайтмаган у дунёни ким кўрди?! Ким гувоҳлик берди?! Яратган ўз паноҳига олади... Ҳа, дарвоқе, кейин марҳумнинг ҳурмати учун бир йил турли маросимлар ўтказилади. Яна йиғи-сиғи, дод-фарёд. Маъракангда лаззатли таомларни ейишиб, сенга жаннатдан жой сўрашади. Энди буёғидаги томошани кўр. Унутилдинг — қолдинг. Етмиш беш йил — бир йил билан ниҳояланди. Ўғлинг, қизинг, ё набиранг туфайли баъзан тилга олинишинг мумкин. Бу муттаҳам домлаларнинг эътиқодига ўласанми. Оғир йиллар худойига чақиришмаса ҳам келишаварарди. Мана энди ўзларини четга гортишади. Чунки, энди қоринлари тўқ, устлари бут. Ҳой, муттаҳам домла! Ўзинг-ку динга амал қилмас экансан, нимага содда халққа аксини бажартирасан?!

Мана, ниҳоят қабристон, Саид ота тутзори ҳам ортда қолди. Чол Қизил сой соҳили бўйлаб борар, юраги тобора сусаётганди. Юрак! Юрак! Қонларни ҳайдовчи, тана фаолиятини таъминловчи юрак! Итлар ҳуриши авжига чиққан колхоз молхонасини босиб ўтаётганда эса чол юраги яна ҳам хасталашганини ҳис этди.

У Қорамозор тепалигига етгач, чап томонга бурилди. Қор ҳамон элаб-элаб ёғар, совуқ заптига олган, асов тойчоқлар эса ҳамон жанг-жадал билан чолни кузатиб боришарди. Чол қор, совуқни териси, тошларни эса оёқлари, тойчоқларнинг кишнашларини туйғуси орқали идрок қиларди. Чол Кўктурли ота жарлигига етгач, нафас олиши оғирлашиб, беихтиёр ўтиришга мойиллик сезди. Шу билан йўл тугаб, сўнгги манзил остонасига қадам қўйди. У совиб, увишиб, тобора ҳолсизланиб бораётган кафти билан жарликни сийпалаб кўраркан, йўл тугаганига чиндан ҳам ишонди. У катта ва ясси бир тошни топиб тусмол билан устига чўкди. Оҳ, юраги, юраккинаси қийналяпти! Демак, тугаш муҳлати етди. Чол қўлларини тиззаларига тираб бошини кўтарди, зулмат қаърига узоқ ва жиддий, айни вақтда, синовчан термилди. Қоп-қора тун. Ажабо, бу дунёи олам яралгандан буён чўкаётган нечанчи тун экан? Ким билади, дейсан... Чол учун эса бу — сўнггиси! Оҳ, совуқ кучайиб, вужудини ҳибсга оляпти! Куллик-қарамликка соляпти! Қани энди гулхан бўлса... Гулхан! Куёш нурининг ердаги акси! Хўш? Ловиллаб, буралиб, чирсиллаб, терингнинг тиришини ёзадиган гулхан ҳам ёнди, дейлик. Гулхан бир нафасга тери, пайларингни юмшатиши мумкин, холос, лекин совиб бораётган жонингни илитолмайди-ку. Ҳаётга қайтармайди-ку!

Чолнинг кўз олди, мияси, тушунча-туйғуси бирдай қоронғи эди. Зулмат орасида мудрарди. Фақат пешонаси, юзига эринмай қўниб сўнг бир нафас ўрнини совутиб, аста эриётган қоринигина ҳис қилаётган эди. Чол болалик кезлари шу ерларда ўт ўрган, тезак терган, баъзан тенгқурлари билан катталарга тақлид қилиб эшақда улоқ тортишганди. Бу ўтмиш эди. Ўша ёш навқирон йигитча ана у тойчоқларни унда тушларида кўрарди. Чол тирсакларини тиззаларига тираб, кафтларини ияқларига қўйиб назари билан зулмат қаърини жиддий кузата туриб, тушунча кучи сусайгани, аъзолари ҳам раъйига бўйин бермаётганини аниқ ҳис этди. Худди шу пайт чолнинг қалбида бирдан атроф ёришиши, қуёш, ой, юлдузлар, ёз пайтлари бугдойлар шовиллаб чайқалиб ётадиган қирларни кўриш иштиёқи туғилди. Атрофга аланглади. Бироқ орзуси ушалмади, ушалиши мумкин ҳам эмасди. Бас! Шундай экан, икки олам

орасидан бирон-бир илоҳийлик, самовийлик излаш ҳаёлпараст-лик, холос. Инсон табиатни эмас, Худо инсонни яратгани учун ҳам унинг тушунчаси чекланган эмас. Етар! Бундан буёғига фақат мардлик қилиши, жасорат кўрсатиши керак. Совиб бораётган юраги шуни тақозо қияпти. Ана у ерда — чолдан салгина нарида даҳшатли жанг кетяпти. Бу жанг бир-бирига гуп-гуп урилаётган туёқлар зарби, кирт-кирт санчилаётган тишлар ва тойчоқларнинг кўкраклари билан ерга йиқилишлари орқали ифодаланяпти. Яна аллақандай махлуқу махлуқотлар бир-бирларига ташланишиб, парча-парча гўштларни узиб, ютиб ҳам юборишяпти. Бу жангда бирор тирик жоннинг омон қолиши маҳол кўринади. Начора! Парвардигор ўз қудратини намоён қияпти. Мана-мана, юраги абадиёт ёстиғига бош қўяётган чолга эса омон қолишга йўл бўлсин. Ахир, бу жанг, берилаётган беомон барбодликлар чолга бағишланмаганми? Бағишланган! Демак, орқага чекинмаслиги, сўнгги бор жасорат кўрсатиши зарур ва шарт.

Чол ана шундай телба қиш, аёвсиз изғирин, даҳшатли жанг — табиат кечмишларига бир неча бор гувоҳлик қилганди. Лекин мана бунисини кўрмаган эди. Ҳа, бу жанг унга кўп кўнгилли-кўнгилсиз кечмишларни эслатди. Ўтмиш! У, ўн тўрт ёшни тўлдирганда илк бор бахт излаб қишлоғини ташлаб шаҳарга кетмовдими, кетувди. У шаҳарга келиб Соли исмли бойга қўшчи тушган, шу билан бадар йўқолган эди. Қишлоқда: “Отаси тузсиз одам эди, ўғли ҳам отасига тортди”, — деган мишмишлар тарқалди. “Эрк” тушунчаси етти ухлаб тушларига кирмаган, унинг лаззатидан бебаҳра ўша одамлар узоқ вақт у ҳақда шу тахлит фикрда юрдилар. Улар уй, бола-чақа, мол-мулк — нафсларини қондириш кўйида куйиб-пишардилар ва бошқаларни ҳам шу ўлчов билан ўлчашарди. Сал кун ўтмай Русияда тўнтариш бўлди. Ўн етти ёшли йигитчани оғушига олди. Саводсизликни тугатиш, билим юрти, сўнг Самарқанд дорилфунуни уни истиқболига чорлади. Дорилфунунни битирибоқ қишлоғига қайтди. Унинг ягона мақсади муаллимлик қилиб, она-қишлоғига маърифат тарқатиш эди. Мақсадига эришди. Ҳамқишлоқлари энди: “Отаси бамаъни одам эди, ўғли ҳам бамаъни чиқди”, — дейиша бошлашди. Шу кундан эътиборан муаллимнинг “меҳнат дафтари”га инсонийлик бурчи хизмати адо этилаётгани ёзила борди. Бироқ, қишлоқда илк бор мактаб очишда ташаббус кўрсатгани, етим-есирларни опичлаб келиб ўқитгани, ўз ҳисобидан қоринларини тўйғазгани ўша дафтарга ёзилмай қолди. Оҳ, ёзилишини у қанчалар истаган эди! Ёзишнинг илоҳи ҳам йўқ эди-да,

ахир. Меҳнат дафтари бадий асар ёзиладиган қат-қат қоғозлар эмаски — саҳифалари мўл бўлса. Меҳнат дафтарининг саҳифалари ҳисобли... Унга йил, кун, исм-шарифи, туғилган даври ва ўлими муҳлати рақамлари, қисқагина хизмати ёзилади...

Қишлоқда Орифа исмли икки қизи билан тул қолган аёл бор эди. Тақдир экан шу аёлга уйланди. Бир қиз, икки ўғил кўрди, кичик ўғли дунёдан норасида кетди ва отаси юрагида кучли оғриқ кўзгатди. Эй воҳ! Бу оғриқ ҳам меҳнат дафтарига ёзилмади. Жафокаш муаллимни кутилмаганда районга чақиришди, у ердан Москвага жўнатишди. Мана сенга бахту, мана сенга толелик. Калинин деган кишининг қўлидан “Меҳнат Қизил Байроқ” ордени олиб қайтгандаги шодлиги-чи! Ўша кун шодликдан ҳўнграшиб кутиб олишган одамларни у яқин-яқинларгача ҳаяжон, титроқ билан эсларди. Афсуски, ўша кунги ўзи ва одамларнинг қувончи ҳам меҳнат дафтарига қайд этилмади. Ўша кунги шодлик, қувончларни фақат узоқ муддатли куйда ифода қилиш мумкин эди. Ахир, куйни ҳам меҳнат дафтарига ёзиб бўлмайди-да. Эҳ-эй! Уни райондан раҳбарларнинг ўзлари кузатиб келишмаганмиди. Ҳа! Одамлар уни кўтаришиб ерга қўйишган, турли томондан: “Ўғлим! Ота! Ака!” — хитоблари янграганди. Шу он райондан қишлоққа оддий муаллим эмас, гўё пайғамбар ташриф буюрганди. Кутилмаганда қишлоқда янги туғилган болаларга “Ҳаким” исмини қўйиш расмга айланганди. Кейин меҳнат дафтарига ўзгартириш киритилди. Муаллимлик хизмати пастига райисполком муовини, деган ёзувлар тиркалди. Кейин ногаҳоний унинг юраги қаттиқ оғриди: уни “уруш” бошлаган босқинчилар, ватангадолар оғритди. Оташин ватанпарвар, халқпарвар Ҳаким район раҳбарининг қаршилигига қарамай ўз ихтиёри билан ҳарбийга ёзилди. Меҳнат дафтарига яна қалам тегди. Олти йилги ҳарбий хизмати — ватан, халқ ҳимояси ёзилди. Икки бор ўқ еб, бир кўзидан ажраганини ёзишга имкон топилмади. Урушни ҳам тугатиб қайтди, соғлиғи, юрак хасталиги бир оз яхшиланди. Меҳнат дафтарига қалам тегди — район маориф мудир, мактаб директори, яна муаллимлик... Аммо ўзи биринчи синфда ўқитган, илк бор тилини “ота-она”, “Ватан”, “халқ”, “эрк” сўзига келтирган Мирзолим исмли тўнғизтабиат муаллим тутиб ургани, қийинчилик йиллари саводини чиқариб, муаллимликка қўтарган яна бир Мирали исмли одам ҳам муштлагани, ўғли тенги Ёқуб исмли шофер йигит эса ёқасидан олгани меҳнат дафтарига ёзилмай қолди... Ахир буларни меҳнат дафтарига ёзиш осонмас-да. Ёзилган тақдирда юрагида қолган доғни юйиб бўлмайди... Бу воқеалар

тойчоқлар тушларига кириб юрган кезлар юз берганди. Мана, энди тойчоқлар ёнгинасида кишнашяпти. Лекин биргина қизини унутиш осон бўлмаяпти-да. Мазифа исмли ўша қизи чиндан ҳам содадиллиги, кўнгилчанлиги билан ибтидоий даврнинг аёлларини эслатади. Қизи! Табиатнинг соф, осойишта бўлаги! Ўғли! Ўғли ҳақида бундай деёлмайди. Тўғри, ўғли ҳам кўнгилчан, олижаноб, бироқ ўта ҳиссиётли. Болалигиданоқ турли зўравонликларга лоқайд қаролмади, мурасасиз бўлди. Кучи, мардлиги, шиддати билан ўша Ҳасанни эслатадиган шу ўғли чиндан ҳам ғаройиб чиқди. Шу табиати билан ҳам ўғлини ҳаддан зиёд севади. Танти, бечорапарвар фарзандни севмасликнинг иложи йўқ-ку, ахир! Кўкраги тоғдай, пешонаси кенг, дўнг, бош деган ҳалигидай... томирлари ёрилиб, суяклари сингунча муштлашадиган, мағлубиятдан кўра ўлимни афзал кўрадиган шу ўғли зарур бўлса отаси, опаси, халқ, Ватан учун бошини болта остига қўйиши тайин. Бунга иккиланмай ишонади. Мактабни битирди-ю, шаҳарга жўнади ва орқасига қайтмади. На шуҳрат, на мол-мулк билан иши бор занғарнинг. Фирт китоб жинниси. Тун-кун фалсафа билан шуғулланади. Искандар, Темур, Навоий, Афлотун, Сино, Жек Лондонни ўрганармиш. Чол ўғли ҳақида бир пайтлар: “Отаси ҳалигидай эди, ўғли ҳам ҳалигидай...” — қабилдаги гапларни эшитганди. Орадан сал кун ўтмай газета, журналларда жониворларга бағишланган ҳикоялари босила бошлади, ўша одамлар: “Бўладиган бола эди, отасига ўхшади”, — дея кўкларга кўтариб мақташга ўтишди. “Ҳайвонлар ҳақида ёзма, сендан ёзувчи чиқмайди, сен адабиётга муштумзўрлик билан киярпсан”, — дегувчи “ўртоқлари” ҳам бошларини эгиб қолишди. Ҳар ҳолда шу ўғли одамлар учун кўп эзгу ишлар қилиши аниқ. Бир пайтлар исмини болаларига қўйишган, эндиликда назардан тушган отасининг номини ҳам шу ўғил абадийлаштирса ажаб эмас. Тун-кун ёзади. “Сенинг адабиётга алоқанг йўқ”, — деганларга бўла-кўра ёзади. Ҳа, унинг миясини китоб сеҳрлаб ташлаган. Ҳозир ҳиссиётга берилган. Муҳаббатга мойиллиги кучли. Ароқ ичмайди, ана у оппоқ тойчоқлар эса тушларига кириб чиқадиган ўша ўғил борлиқ билан видолашаётган кез келди нимаю, келмади нима. Буёғига жасорат кўрсатса бас.

“Хинг... Хинг!”

Чолнинг қулоқлари остида асов, шиддатли тойчоқларнинг даҳшатли кишнашлари жаранглади-ю, миясига қадалди. Мана, тойчоқлар ёнгинасида ҳиринглашяпти. Ана у нима? Наҳотки маёқ?! Йўқ! Маёқ бўлиши мумкинмас. Тугаётган одамни маёқ ёқтирмай-

ди. “Тугаш” билан “маёқ” икки хил — қарама-қарши тушунчаларку. Ана у олдиндаги яйдоқ тойчоқдаги ким экан? Назарида бош яланг, яланг оёқ бир аёл тойчоқларни бошқарар, сочлари, қош-киприклари ҳам оппоқ эди. У ўнг қўли билан от ёлидан тутиб, чап қўли билан чолни ёнига чорлаяпти. Мана, аёл чолга яқинлаша бошлади.

— Қани, бегим! — мурожаат этди аёл ғамгин. — Тура қолинг. Ёстиқдошингизни кузатиб, кўпдан бери зериктириб қўйдингиз. Энди олдинга интилишнинг ҳожати йўқ, ўзингизни қийнаманг. Инсоннинг инсонийлиги ҳам орқага қайтмаслигидадир. Чол, ўзингиз севиб, доим такрорлаб юрадиган “тириклик”дан баҳраманд яшадингиз. Эсингиздами, икки гапингизнинг бирида: “Хотин, ўн етти ёшимда етим қолдим, умрим узун экан. Насибамни териб едим, кўрадиганимни кўрдим”, дердингиз. Сизга яна нима керак?

— Нимасини айтасан, Орифа бону, — шивирлади чол беихтиёр, — хўп, кўп яшадим. Бу кўз нималарни кўрмади, қулоқлар нималарни эшитмади. Қанча-қанча китобларни ўқимадим. Бечора Америка ҳиндусининг қисматига ачиниб йиғладим... Ҳеч кимнинг эли, элатидан жудо қилмасин... дунёда бундан кўра оғир кулфат йўқ...

— Уларни қўйинг! Қани, ҳаракатингизни қилинг. Оппоқ тойчоқларга галма-гал миниб кўпдан бери изингиздан юрибман. Олти йил муқаддам мени ҳам шу ёш, асов тойчоқларда кузатиб қолган эдиларинг. Зерикдим. Болаларни ўйламанг, ҳамма қатори бир кунларини кўришар. Ўлим ўтмишники, ҳаёт келажакники. Менга сиз кераксиз. Етар! Эллик йил ичкилик ичиб, ўз роҳатингизни ўйлаб, қонимни айнатдингиз, оқибат юрак хасталиги билан оламдан ўтдим.

Ўғлимизни ўзим яширинча суннат қилдирдим. Ўзингиз олиб берган тикув машинаси туфайли қизимизни ҳам турмушга чиқардим. Энди, бу ёғига мардлик кўрсатинг.

— Бир оғиз сўзингиз-да, бону, — жавоб қилди чол мамнун, — Биби Момо Ҳавонинг севимли авлоди — Орифа. Сиз ҳам эрингизни олти йил ёлғиз ташлаб қўйдингиз, зерикдик. Бу ёғига мардлик қилмасдан чорамиз йўқ-да.

— Бегим! Азроил, мункарнакир, дўзах азоби чамаси кўнглингизни кўркўвга соляпти. Имонлари комил бўлсинки, бу ёқларда азоб чексиз... Бу ёқлар — ҳечлик... Жаннату дўзахи, мункарнакирнинг сўроқлари, вужудга азоб берувчи тиконли чўқморлар инсон гуйғу, тушунчасини изтиробга солувчи, яъни инсон руҳининг оловда куйиши ҳақидаги мишмишлар ҳам фақат ҳақиқат. Бу билан одам-

лар ўзларини авраб, бир-бирларига юпанч берар эканлар. Тўғри, қоп-қоронғи зах ер остида ётиб, қурт-қумурсқаларга ем бўлиш бир оз кўнгилсиз ҳол. У муттаҳамлар лаззатли таомлар билан меҳмон қилган, ардоқлаган, эъзозлаган танангни безбетларча теппа-текин ейишади. Лекин уларда на дин, на руҳ, на эркисизлик ҳис-туйғуси йўқ. Ахир, бу ҳам Худонинг неъматиди, ўзи беради, ўзи олади. Жин урсин ҳаммасини. Қани, қария, бўла қолинг.

— Мана, мана, бону, ҳозир, — тажанглик билан шивирлади чол, — сиз оппоқ тойчоқларни биз учун келтирган экансиз, биз йўқ, деймизми. Мана, юрак ҳам сўнгги хархашасини бошлади. Юрак! Эллик йил ичкилик ичиб сайру саёҳатлар қилдик. Шоир айтмоқчи: “Бу ерларда илинжим йўқ, юпанчим бир саёҳатдир”, — деб юравердик. Ҳа, бу ёғига ўзларининг ихтиёрларидамиз. Етмиш беш йил яшаб, ичкилик ичиб, одамлар наздида мияси айнаганга чиққан кез жасорат кўрсатганларни кам эшитдим. Ҳасан чиндан ҳам Султонун Азим эди. Камина шу жасоратни такрорладилар. Асло бу менинг ҳам эмас, тугаган юракнинг жасорати...

— Мен кетдим, кутаман, — деди аёл ва остидаги тойчоқнинг бошини орқага бурди-да, оппоқ ранглар орасига синга бошлади. Синггани кез оппоқ тойчоқлар ҳам еру кўкни ёриб юборгудай кишнашди. “Хинг... Хинг!” Ана, тойчоқлар оғизларини катта очишиб, қулоқларини чимиришиб, чол томон сузиб яқинлашяпти. Тойчоқлар! Бу гал тойчоқларни бир тўда чоллар бошқаришяпти. Улар орасида беморнинг бобоси Эрназар, отаси Усмонали ҳам бор эди. Қизиқ, уларга нима етишмаяпти? Нимани талашишяптилар?! Ана у, қоп-қора отлар қаёқдан пайдо бўлишди?! Тавба, нимага оппоқ тойчоқлар билан қора отлар олишишяпти?! Олишдилар, бироқ даҳшатли жанг узоқ давом этмади. Оппоқ тойчоқлар енгилди, уларни қоп-қора отлар енгиб ташлади. Бу ёғи бошқа фасл...

Чол аста-секин сурилиб тош устидан тушди-да, белидаги белбоғини ечиб боши, қулоқлари оша айлантириб энгагини танғиди. Ўнг қўлини юзига ёстиқ қилиб чўзар экан, ўнг оёғини хиёл йиғди, чап қўлини эса оёқлари устига ташлади. Худда шу пайт чолнинг юраги қаттиқ, жуда қаттиқ силкинди-ю, икки олам аро даҳшатли чинқирик кўтарилди. Марҳум тепасидан кўтарилган аёллар фарёдига ўхшаш чинқирик! Чинқирик — фарёд тобора кўтарилиб бораётган кез чолнинг тушунчасида учар думли юлдузлар, улар қолдирган оловли излар, ой тутилиши, сўниши, қуёш сатҳидаги олов гирдобиди, яна аллақандай рангли тошлар тўқнашуви ва тўқнашув асносида юз берадиган чақин, гумбирлашлар, бир-бир-

ларига урилиб қарс-қурс синаётган муз кўчкинлари, дарахтлар, ер юзини қоплаётган сув тўлқини намоён бўлди. Мана, нотинчлик аста-секин тинчиб боряпти. Жанг майдонида яна Отабек, Ниёз, Эрназар, Усмонали, Сора пайдо бўлди-ю, сал ўтмай четга чиқиб кетишди. Улар ўрнида хотини Орифа, ўғли Эркин, қизи Мазифа кўринди. Мана, улар ҳам сафдан чиқдилар. Фақат қаршисида кўкракдор, кенг ва дўнг пешонали ўғли туриб қолди. У отаси — тугаб бораётган чолнинг қўлларида тутиб кўтарар экан, ёш тўлиб турган қовоқларини юмди-да: “Сени уйлантирмадим деб ўкинманг”, — қабилида мурожаат этди.

— Шириним, шакарим, мени бошқа безовта қилма, — аранг шивирлади чол назари кўзгусидаги ўғлига, — озгина озор ҳам даҳшатга айланиб кетиши мумкин... Юрак ўз бурчини бажариб бўлди.

— “Иха-ха-ха!

— “Хо-хо-хо!”

— “Ху-ху-ху!”

“Бу қандай овоз?!” — чол бошини кўтарди ва қаршисида яна турли-туман, тиришган-буришган хунук башараларни кўрди.

— Етар! Томоша тугади! — чолнинг лаблари қимирлади ва жиғиб қолди. Кишнашлар, қаҳқаҳалар сўниб бораётганда ҳам чолнинг кўзлари қорачиғида, хиралашаётган тушунчаси, совиётган вужудида ўғли қотиб турарди.

Чол руҳга айланиб ўғлининг кўзларига, вужудига кўчди. Икки олам ораси тинч, осойишта эди. Устига олам, пастки оламга ҳамон оппоқ қорларни инъом этарди. Чол — ўтмиш пастки оламдан абдийликка — остига кўчган, энди унинг ўрнида келажак — ўғли элғиз сукут сақларди. Ҳаммаёқдан “Арғумоқ” ҳақидаги қўшиқ янграрди:

Чопқир-чопқир Арғумоқни,

Чопиб-чопиб ташладилар...

Учқур-учқур Арғумоқни,

Кўзларини ёшладилар...

ОҚТУЛПОР

“Тақа-туқ... тақа-туқ” — туёқлар овози тинмай янграрди. Оқтулпор шиддат билан хира туманлар аро чопиб борарди. От чопаетиб чап бўксасига зарб билан қамчи тушгани, ўрни бир нафас ҳолсизла-

ниб тургани, сўнг кучли оғриқ кўзғалиб, тез орада ачишиш билан алмашганини ҳис этди. Териси билан гўштлири орасида кўзғалган ана шу аччиқ оғриқ аввал нуқта, кейин узун кесик шаклида вужудига тарқала бошлаганида ҳам Оқтулпорнинг оёқлари билқиллаган ерга санчилиб, туёқларидан лой сачратиб ўқ тезлигида чопиб бораётганди. Олдинга интилиш, интилаверишдан оғриқ аста-секин танасига ёйилиб, ундан оёқларига кўчиб, шу тариқа ерга сингиб кетаётгани, заминида енгиллик ва қизиш аломати содир бўлаётганини от яхши сезди. У ҳар гал чопиши олдидан, албатта бўксасига қамчи тушиши ва тушмасдан олдинроқ кўзғаладиган оғриқни тасаввур қилишга одатланганди. Бундай кезлар от бутун кучини сарфлаб чопар, иложи борича эгасининг уришига имкон яратмас, қамчи тушган тақдирда эса оғриқни тезроқ ўтказиб юбориш йўлини излар эди. Жағлари ичига тортган, бургут бурун, тор пешонасини қизил дурра билан танғиб олган Валихон бирор вақт от билан, унинг дард-аламлари, қайғу-ҳасратлари билан ҳисоблашмасди.

Ҳозир ҳам эҳтирос ўтида ўртаниб отга қамчи босди. Ошланган теридан тўқилган қамчи совиган отнинг сағрисида тегиши билан дўмбирага урилаётган таёқчалардай сакрай кетди, лекин оғриғи илригидай сезилмади. От лаҳза сари оёқларига зўр бериб, қизғиш лабларини очар, усти кепакка ўхшаш тилини сиқиб турган сувлиқни чайнар, қутурган тўлқинлар каби олдинга интилаётган отларга етиб олиш кўйида ўртанарди. Оғзи ва бурун катакларидан кучли босимли буғ уфурарди. Унинг оҳуларникига ўхшаш оппоқ қулоқчалари лаҳза сари ўйноқлар, вужудидан ажралаётган тер оппоқ кўпикка айланиб, жунлари орасига ёйиларди. Олдинги оёқлари кўтарилганда орқа оёқларига зўр келиб ерга қаттиқ тиралар, туёқлар узилганда эса тошдай қотган лой узоқларга отилар, шамол нам жунлари ва эгар-жабдуқларига урилиб ҳуштак чаларди. От лаҳза сари тезлигини оширгандан оширар, тезлиги ортган сари эгар бели ва қовурғаларини эзар, эгар турли томонга сурилиб эркин ҳаракат қилишга ҳалал берар, нафас олиши эса қийинлашиб борарди. Одам турли томонга эгилиб, тинимсиз жиловни силкар, узангилар биқинига қадалиб, жунларини қиар, терисини қонатар, бундай кезлар от азоблар орасида эсанкираб қолар эди. Одам ҳар гал улоққа ёпишиши олдидан қаҳрланар, қичқирар, омади юришмаганда эса қамчига зўр берар, бояқиш отнинг асабини қийнарди. Улоқ қўлга тегиб, Оқтулпор олдинга чиқиб мағрур чопа бошлаган кезлардагина эгаси кўнгилчан бўлиб кетарди. От буни дарҳол тушунар,

одамга ҳамдардлик билдириб, тезлигини оширарди. Айниқса, мар-рага яқинлашиб, ғалабага ишонган кезлар одам ҳам, от ҳам керагидан ортиқ жўшар, бир-бирларига озор бермасликка тиришардилар. Бундай пайтлар от чиндан ҳам эгасига керагидан ортиқ меҳр қўйиб, ортидаги отларни ўзига етказмаслик йўлини излаб қоларди. Одам ҳам буни дарҳол сезар, отни ўз эркига қўйиб берарди.

Ниҳоят қор ёғиши кучайди. Қор тумани осмон ва атрофни тўлалигича кўришга имкон бермасди. Бир тўда отлар сувлиқларини чайнаб, қисқа-қисқа пишқирарди, туёқларидан қор аралаш лой сачратиб шиддат билан олдинга интилар, оғизларини катта очиб, гоҳо ўтқир тишлари билан бир-бирларига овозсиз ҳамла қилишарди.

Тўдани, аждодлари минг-минг йилларга бориб тақаладиган ҳамон насли айнамаган Қорабайир билан Саман от бошқараётганди. Қорабайир устидаги калласи катта, кўзлари хуркак чўтир одам асабий лабини тишлар, улоқни чап тақимига олишга уринар, Саман от устидаги япалоқ бурунли одам эса бунга имкон бермаётганди. Отлар баъзан ўз ихтиёрлари, баъзан эса эгалари таъқиби билан олдинга интиларди. Боши, оёқлари кесилган ва жунлари лойга беланган улоқ икки от орасида дам чўзилар, дам йиғилар, баъзан қўлдан чиқиб шалвираб қоларди. Марра чўзилгандан-чўзилар, ҳозирча бу отларга маълум эмасди. Оқтулпор жуда тезлик билан отлар орасига кириши, шошқалоқ эгаси улоқни ушлаш ва олишига қулайлик яратиши зарур эди.

Қамчи устма-уст босилди. От оғир зарбдан пишқириб тўда орасини ёриб кирди-да, бир-бирига тирмашиб қолган қўлларини кўкраги билан сура бошлади. Қўллар ажралиши билан эгаси қамчинни тишлаб, ўлар-тириларига қарамай улоққа ёпишди.

“Омадимиз юришди, эгам энди бўш келмайди” деган табиий гушунча отни дарҳол сергаклантирди. Валихон оёқларини узангига қаттиқ тираб, чап томонига қийшайди, от эгаси гавдаси оғирлигини ўнг томонга ташлаб мувозанатни ушлашга киришди. Одам ўчакишиб улоқни силкар, сўнг тишларини гичирлатиб тортар, озгина қулай вазият туғилиши билан оёғини кўтариб, улоқни тақимига босишга уринар, лекин ашаддий рақиб — чўтир одамнинг елкаси бунга йўл қўймаётганди. Оқтулпор сиқилиб, эгилиб эгасига улоқни олишга қулайлик яратиб бераётган кез:

— Ҳой, Оқтулпор! — деган ҳайқирик янгради атрофдан. — Оёқларинг дард кўрмасин! Сени деб томошага чиққанмиз-а!

От ўзига ҳамдардлик билдираётган ишқибозларининг хитобла-

рини эшитди-ю, ҳислари жўшиб кишнаб юборди. У тантанавор кишнар, юрагида бахтиёрлик туйғуси билан бирга одамларга нисбатан оташин бир меҳр алангаси ғалаён қиларди. У эсини таниб, инсон қўлидан овқат еб, сув ичган онларидан буён эгасига боғланиб қолганди. Айниқса, улоқ эгасига тегиб маррага етказган, одамлар олқишлаган лаҳзалар эса инсонга меҳри яна ҳам ортиб кетарди. Одамлар бўлмаганда, балки далаи даштда оч-наҳор тентираб, бўриларга ем бўлармиди?... Тўғри, нўхталаб тунни тун, кундузни кундуз демай сакиллантишлари унинг учун беҳад кўнгилсиз ҳол эди. Начора, отнинг азалий қисмати шундай. Одамлар ҳеч қачон отлар ва уларнинг қисмати билан қизиқмаган, қизиқмайди ҳам. Зарур бўлганликлари учун баъзан қорнини тўйдириб, сув беришади. Оқтулпорни мана шу тушунчагина таҳликага солар эди.

Отлар кутилмаганда уватда томошабинлар қаршисида тўхтади. Шароит оғирлашди. Оқтулпор улоққа қаҳр билан ёпишган қўллар, тиришган-буришган башаралар, олайган кўзлар, турли томондан ёғилаётган қамчилар, катта очилган оғизлар, шақирлаётган сувлиқларни ҳам кўриб, ҳис этиб турди. Уватга қоқилиб мункиш ё одамларни босиб ўтишдан ўзини тийиб, айни пайтда тўсатдан пешонасига тушадиган қамчи зарбини унутмай, бутун кучини кўкраги ва оёқларига жамлаб, ён томон — очиқликка интилди. Худди шу палла кутгандай пешонасига қамчи тушди. Қамчиннинг учи ўнг кўзига тегиб гангитиб ҳам қўйди. Лекин йиқилмади. Табиийки, бу калласи катта, чўтир одамнинг қамчиси зарби эди. Қамчи бу ғал қасддан урилганини от аниқ сизди. Югурик отга илгари ҳам кўп бор қасд қилинган эди. Чўтир одам улоқни ололмаган кезлари одамларни ҳам, отларни ҳам фарқламай савалайверарди. Оқтулпорнинг қонида на одамларга, на отларга қасд қилиш ҳисси йўғиди. Қамчи зарби ва оғир толиққанлиги сабабли ўзи англамай баъзан кўкраги билан туртиб қаршидан чиққан отни йиқитарди. Вазият шундай қилишни тақозо этарди. Лекин у отларнинг султони бўлгани учун ҳам жонига доим қасд қилиб туришарди.

“Ҳой, калласи катта одам! Нимага мени урасан?! Улоқни ололмасанг, мен эмас, ўзинг айбдорсан? Менга қолса улоқдан кўра пойгага қўйишгани маъқул. Пойгада ўзиб чиққан ютади”, — деган маънода Оқтулпор кишнаб юборди. Бироқ диққатини жамлаб ҳам улгурмади. Узанги биқинига шу қадар қаттиқ ботдики, нафаси ичига тушиб кетди. Демак, эгаси улоқни олган, вақтни бой бермай чопиши шарт. У олдинга силтанди. Энди у гўё дулдулга айланиб қорлар аро сузиб борарди. Аччиқ изғирин чийиллар, қорларни

учириб келиб отнинг юз-кўзига урар, бемалол нафас олишга қўймасди. Терлаган томоғидан совуқ ҳаво ўтиб, гўё пичоқ кесгандай ачиштирар, бурни атрофидаги туклари ва киприкларида қотиб қолган сумалаклар бир-бирига урилиб ғашини келтирар, ер билчиллаб чопиш тобора оғирлашиб борар, боз устига йўл узайган сари устидаги юкнинг оғирлиги кучаяр, ошкор сезилар, барибир у шаштидан тушмаётганди.

Оқтулпор қиш фаслини хуш кўрарди. Бу фаслда у иссиқдан бўғилмас, танаси яйраб, қуввати ортар, ҳуда-беҳудага терлайвермасди. У фақат ёмғир фаслинигина ёқтирмасди. Чунки, ёмғир нафасини қайтарар, кўзларини бемалол очишга имкон бермас, устига туёқларидан ажралган лой қорнига ёпишиб, айилни бўшаштирар, оқибат эгар лиқиллаб қолар эди. Ҳаммасидан ҳам кўра ер балчиққа айланиб, оёқларига зўр келарди. Буларнинг ҳаммаси юрагини қийнар, унинг учун юраги қийналишидан ҳам кўра бахтсизлик йўғиди...

— Ҳа, жонивор! — отнинг қулоқларига соф ва тиниқ овоз эшитилди. Овознинг мамнун жаранглашига қараганда галаба яқинлашар, бу тушунча эса унга куч ва руҳ бағишлади. Ниҳоят эгасининг бахти очиляпти. Шиддати тобора ортиб бораётган от рақибларини бирин-кетин ортда қолдира бошлади. Марра! Марра ҳамон отларга маълум эмасди. Марранинг адоғи бўлмагани каби чопишнинг ҳам адоғи кўринмасди...

Узун бўйли, ориқ жағлари ичига тортиб, юз суяклари туртиб чиққан Валихон ўнг томонига ёнбошлаганча улоқни тортар, узангини отнинг қорнига ниқтаб, бирдай олдинга ундарди. Оғзи-бурнидан оппоқ кўпиклар сачраётган бояқиш отнинг фақат оёқларигина ҳаракат қилар, вужуди эса оппоқ қор туманлари орасида худди сув сатҳидаги қоғоз қайиқчадай тўғри чизик бўйлаб осойишта сузиб борарди. От ҳозирча атрофида хавф-хатар сезмаётганди. Бу пайтга етиб Қорабайир билан Саман отнинг тезлиги бирмунча сусайганди. Улоқ қўлдан кетишини ҳис эта бошлаган эгалари Қорабайир билан Саман отни шафқатсизларча қамчилар, отлар эса толиққанлиги ва калтак зарбига чидолмай кишнар, орқа оёқларини кўтариб сакрар ҳам эди. Гўё одамлар эсларини йўқотиб қўйишиб, фақат ҳислари билангина ҳаракат қилишарди.

Машҳур улоқчи Валихон чиндан ҳам омади юришгани — ҳадемай улоқни тортиб олиши мумкинлигига ишониб, кучли муҳаббат билан отнинг бўйнини силаб қўяр, от бунини чин юракдан қилинаётган меҳр эканлигини аниқ сезар, кўнгли кўтарилиб яна оёқла-

рига зўр берарди. Тобора забтига олаётган изғиринга қарши бориб, қор туманлари аро олдинга талпинаётган отнинг танаси яйраб, маррага яқинлашаётганини ҳам тахминан ҳис этаётганди.

Отнинг олдинги оёқлари ногаҳоний чуқурликка тушиб мункиди ва дарҳол ҳушини йиғиб, гавдаси оғирлигини орқасига ташлаб ўзини ўнглади. Эгаси эса бўғилиб сўкинди ва асабий қамчи силкади. От буни яхши англади. У эгасининг жуссасини ихчам бўлишига қарамай ҳўкиздай кучлилиги, қўллар аллақачон қотиб пайга айланганлиги, улоққа ёпишган кезлари қудрати ортиб кетишини кўпдан бери фарқлаб олганди. Бундай пайтларда от ҳам, эгаси ҳам гўё бир маромда айланувчи темир вужуд вазифасини бажарар, баъзан одам ўринсиз ҳаракат қилганда ҳам отнинг фикри чалғимас, ўз бурчини сидқидилдан адо этарди.

Оқтулпор бир томони қирларга, бир томони эса катта сойга бориб туташадиган ўйдим-чуқур майдон ўртасида тинмай чопар, атрофида юзлаб отлар уймалашар, бироқ марранинг ниҳояси кўринмасди. Гаплари ҳеч қачон бир-бирларига тўғри келмайдиган қайсар улоқчилар доим отларни чалғитишар, ҳар гал маррани турли ердан танлашар, отлар эса буни билолмай гангир эдилар. Тутқун отлар жиловнинг қай томонга бурилишига қараб чопишар, барибир маррани билолмай жонлари ҳалак эди.

Отлар майдонни яримлаб қўйган — улоқ Оқтулпор устидаги одам қўлига ўта бошлаган лаҳзада орқа томондан дўпир-дўпир туёқ овозлари янгради. Олинаётган нафасларнинг кескинлашишига қараганда отлар жуда яқинлашиб қолганди. Қорабайир ё Саман отми? Ҳар ҳолда Саман отдир... Шу Саман отгина кўп ҳолларда Оқтулпорни қувиб етар, гоҳо ғойибдан ёнгинасида бало-қазодай пайдо бўлиб, ишнинг пачавасини чиқарарди. Чиндан ҳам Оқтулпор янглишмади. Саман от ниҳоят ўнг томондан яқинлашиб келди-да, ўчкорлик билан пишқирди. Сал ўтмай эса икки забардаст қўл отнинг бўйни оша чап томондаги улоққа чанг солди. Важоҳати бузилган Валихон япалоқ бурунли рақибининг қўлларини кўкраги билан босди. Отнинг тезлиги сусайди. Тез орада оёқлари мадордан кетди. Бу ҳам етмагандай ўнг томонида Қорабайирни кўрди. Яна икки азамат қўл улоққа ёпишди.

“Энди улоқдан ажраймиз, — деган табиий бир ҳис отнинг кўнглини чўктирди. — Эгам ҳам анойи одаммас. Осонликча жон бермайди. Елкасини синдириб олиб ҳам улоқ тортишишдан воз кечмаган...”

Қорабайир билан Саман от Оқтулпорнинг икки томонидан

қисиб борар, чопиши эса беҳад оғирлашаётганди. Чўтир одам ҳам, япалоқ бурунли одам ҳам ўлгудай чандир, тиришқоқ ва осонликча жон таслим қилмайдиган улоқчилар тоифасидан эди. Мана шу уч улоқчи улоқ жангига кирганда гўё инсоний хислатлардан ажраб ваҳшийлашар, бир-бирларига гўё шерлардай ҳамлага кўчарди. Ҳатто ҳалокат ёқасига етиб қолганларида ҳам ажрим бўлмасликларини Оқтулпор яхши тушунарди. От одамларнинг мана шундай ҳирсларга берилиб ваҳшийлашган лаҳзаларини ёқтирмас, ҳатто улардан кўрқа бошларди.

Олти азамат қўл ҳамон улоқни хомталаш қиларди. Валихон одатдагидай ён бермас, ён беришни хаёлига келтирмас, рақиблари эса баттар ўчакишиб тортардилар. Кутилмаганда Оқтулпорнинг қовурғаларига узанги қири қаттиқ ботди ва ўрнида даҳшатли оғриқ кўзгалди. У доим ҳам мана шу узанги зарбидан таҳликага тушар, юраги безилларди. У нақ юрагига теккан зарбни ҳис қила туриб, қорнини ичга тортди-да, оғриқни ўтказиб юборишга уринди, бўлмади. Ҳартугур эгаси яна жонига ора кирди, этиги учи билан узангини четга суриб ташлади. Нафас олиши бир оз енгиллашди.

Умрингдан барака топгур Валихон баъзан одамларга кўрсатмаган илтифотни ҳам Оқтулпорга кўрсатарди. Эрталаб ва кечқурун қашлагич билан танасини қашлар, сўнг сойга олиб тушиб чўмилгирар, тунлари бедазорга арқонлаб ёнида тонг оттирар, улоқ фасли бошланишидан олдин ювилган сули, арпа билан боқарди. Куз келиб улоқ фасли бошлангач эса жонини ортиқча қийнар, барибир пойга ва улоқдан кейин совитиб ҳурматини жойига қўярди. Айниқса улоқ олинган, пойгаларда ўзиб чиққан кезлари эса эгасининг эркатоига айланарди. От учун биринчи ва сўнгги кўнгилсизлик — арқонга боғланиб ва бошига нўхта солиниши эди. Ундан ҳам кўра оғир ҳол — улоққа солинган кезлари жиловни ўз ҳолига қўйиб бермаслик бўларди.

Марра аксари тепалик ё жарликка яқин ердан танланарди. Валихон баъзан рақибларидан қутилиш учун отни атайлаб жарлик томон бурар, Оқтулпор ҳам усталик билан жарликдан сакраб ўтар, тажрибасиз отлар эса ортда қолар ё оёқларини синдираар эди. Бу Валихон учун ғалаба қилишнинг ғаройиб усули эди. Ёшлик пайтлари Оқтулпор жарликдан сакраб орқа оёғининг тўпиғидан чиқариб олган ва узоқ муддат улоққа қатнашолмай дард чекканди. Истаган пайтида чув ичолмаслик, овқат еёлмаслик, арқондан халос бўлолмаслик от билан одамни доим фарқлаб турарди. У эркисизликни дастлаб онаси — катта Оқбиядан ажратиб олиб, бўйнига сирт-

моқ солишиб, итдай савалашганда англаган эди. Сувсизлик, очлик натижасида у ўз раъйсиз одамнинг арқон ва нўхтасига кўникди. Ўша куни у илк бор отларнинг қисмати одамларга боғлиқлиги, улоқ ва пойгага, араваларга кўшиб ўлгунга қадар ишлатишларига мулақо инонганди.

Арқон ва нўхтага ўргангандан кейин эса эгаси уни бедазорга боғлаб, сўнг шовиллаб оқиб ётган муздай сувга суғорганди. Ана бедаю ана сув! Истаганингча е, истаганингча ич! Шу куни беда билан сувнинг лаззати она сути лаззатидан ҳам қадрли туюлган. Одамга нисбатан юксак бир меҳр туйғусини туйганди. Кейинчалик одам уни ясантириб кўчалардан миниб ўтадиган одат чиқарди. От эса гижинглаб, дикирлаб йўрғалар, ўзини одамларга кўз-кўз қиларди. Бир ойдан кейин эса одам уни арқондан бўшатди. От ҳайрат ва гаажжубда атрофга — онаси ва қирлар томонга термилди. У кўпдан бери арқондан бўшалишни, онаси ёнига қочишни орзу этарди. От узоқ муддат гангиб турди. Кишнаб сой бўйигача чопиб ҳам борди, сўнг кескин тўхтади. Қош қорайиши олдида маъюс ортига ўгирилиб, изига қайтди. Эгасининг ёнига келганда кўзлари ёшланганди... ҳазин кишнаб эгасига суркалди. У арқон ва нўхтадалигида эркинлик — далага ичиккан, бўшалгандан кейин эса қочишнинг қизиғи қолмаган, бундан буёғи тақдири чиндан эгасига боғлиқлигини англаган эди. Эгаси илгаригидан ҳам кўра ортиқроқ меҳр кўйиб, уни бўриларга ем бўлиш, қишларда оч қолиш, музлаш балосидан ҳалос этди.

От сувлиқнинг силкинишидан сергакланди. Сувлиқнинг кучли тортилиши оқибатида отнинг оғзи очилиб, оёқлари тезлиги дарҳол сусайди. Эгаси улоқни рақибни кўлидан ситиб олган, демак, у чопишга ҳозирланиши зарур...

— Ҳа, жонивор! — Оқтулпор таниш овоздан ҳаяжонланиб пишқирди. — Энди кучингни кўрсат!

Оқтулпор чопишда беназир ва ҳассос, отлар ва одамлар орасида ўзини тергаш борасида эса тенгсиз жонзот эди. Бу ажойиб аломатлари ингичка ва узун оёқлари ҳаракатида, кенг кўкраги, тор қорни, қоп-қора кўзларида ҳар сония акс этиб турарди. У чопа бошлаган кезлари яна ҳам гўзаллашиб кетар, гўё оҳуга айланарди. Эгаси гўё чолғучидай, остидаги чолғу асбоби — отни янглишмай, кучли иштиёқ билан чалар, от-асбобдан эса гўё қойилмақом, тантанавор куй тараларди.

Тинмай чопиб бораётган от кўкраги ва оёқларида лаззатли бир жимирлаш содир бўлаётганини сезди ва тез орада бу лаззат мияси-

га кўчди. Мана энди у чиндан ҳам куйга айланди-қолди. Тери қотиб, жунлари ва пешонаси, киприклари, қулоқлари сиртини оппоқ қириб қоплаган, ўпкасига игнадай санчилаётган изғиринга бардош бериб, тўда олдида, майдон ўртасида чопиб борарди. Ортидан ҳамон отлар қуварди. Мана бир соатдан бери улоқ ўртага ташланар, олинар, лекин бирор азамат маррага элтиб ташлаш бахтига муяссар бўлолмаётганди. Кўзлар фақат Оқтулпорга қадалган, мухлислари номини такрорлаб қичқиришар эди.

Марра! Маррадан эса ҳамон дарак йўқ эди. Бу пайтга етиб туман тепалик ёнбағирларига кўтарила бошлади. Туманнинг қай даражада сийраклашганини от изғириннинг тафти сусайганидан сизди. Лайлакқор майдалашди, демак, сурункаликка айланди. Тез орада тоғ томондан кучли шамол эси-ю, булутларни суриб қаёққадир олиб кетди, қор ҳам тинди. От ҳайратланди. Бундай ҳолни илк бор кўриши эди. Унинг кўзларига оппоқ тепаликлар, тепалик остида қаққайиб гурган сада дарахти чалинди. Ёз бўйи ҳавода йиғилган чанг ва гутунларни қор ўзи билан ерга олиб тушган, олам гўё қайтадан яралгандай гўзал товланарди.

Отлар маррани излаб чопарди. Эгаси сада томон жиловни бу-ряпти. Демак, марра ўша томонда. От аста-секин кўнгли беҳузур бўлиб, оёқлари беҳад тола бошлаганини ҳис этди. Қулоқлари остида шамол бирдай хуштак чалар, бунга аллақандай бақириқ-чақириқлар қоришиб кетарди. Кўзлари тиниб, қаршисида нурли ҳалқачалар кўринар, юрак уриши эса кучайиб, қулоғи шанғиллар, бечора от ўзини бирдай чопишга ундарди. Майдоннинг икки томонида икки от қораси кўзга чалинди ва сал ўтмай туёқларнинг дўпир-дўпири янграб яқинлашаверди. Гўё мияси суюлиб, пайлари гортишиб қолгандай туюлди. Рақибларининг яқинлашиб келаётгани ҳақидаги фикр толиқтириб ташлади. Бугун чиндан ҳам донгдор улоқчилар йиғилишган экан...

— Оқтулпор! Жонингдан ўргилай! — бечора мухлислари ҳамон уни олқишлар, олқишлаб туриб ҳамдардлик билдирарди. Барибир бу гал мухлисларнинг олқишлари кўнглини илитмади. Толиқиш мухлислари билан содиқ тулпор орасига раҳна солди. Чунки, от ўзи билан ўзи овора, ўлиб-тириларди. “Улоқ” ўйини жонига тегди, тинкасини қуригди. Одамлар ўз кўнгилиларини овлаш учун турли ўйинларни ўйлаб топишади, улоқ тортиш, пойга... яна одамлар уни томоша қилишади. Икки орада от сарсон-саргардон... борди-ю, отлар одамларни мана шундай эрмак қилишса, нима дейишган бўларди?!

Отнинг танаси қизигандан-қизиб борарди. Чопиш яна қанча давом этганини у эслолмайди. Бирдан кўкраги ва миясида катта бир олов ёниб, қонлари оқишини сусайтирди. Олов ловиллаб вужудини куйдиргандан-куйдиар, куйиш кўпроқ томоғида сезилаётганди. Куйиш ниҳояланмасдан туриб миясининг нақ ўртасида гўё чақмоқ чақиб, момақалди роқ гумбирлагандай туюлди. От бундай ҳолни илк бор танасида кечи раётганди. Нима бўляпти ўзи? Кўзлари тиниб, боши ҳам айланаяпти...

“Ўламан, ҳозир ўламан! Оёқларим ёзилмай қоляпти!” — от шундай ҳисни сезган лаҳза ер чирпирак бўлиб айлана бошлади. Лекин қай томонга қараб айланаётганини фарқлолмади. Ниҳоят фарқлади. Кунчиқишдан кунботишга қараб айланаяпти. Ер титрар, от эса оёқларига ишониб-ишонмай, лапанглаб олдинга интиларди. Шукр, ҳозирча йиқилмаяпти. Йиқилишига ҳаққи ҳам йўқ! Қандай бўлмасин эгаси билан улоқни маррага етказиш ҳисси сония сари уни огоҳлантириб турарди. У баъзан бошини кўтариб маррани кўриш иштиёқида тоғ томонга енгилгина назар ташларди. Охирги бор назар ташлаганда шарқ уфқида йиғилиб қолган оқиш, сийрак булутларни кўрди. Қип-қизил куёш мовий осмон гумбази остига аста чўкиб борарди. Отнинг кўзларига гоҳо лоларангга бўялган ва кўксини тешиб ўтган куёш нурлари чалинар, булутлар гоҳ қирмизи, гоҳ эса кумушрангга товланар, ўша чексиз-чегарасиз уфқда ажиб бир аланга содир бўлаётганди. Оқтулпор ёшлигидан бери мана шу манзара — аланганинг шайдоси эди. У тойчоқлик пайтидан бери Оқбия — онасининг оёқлари орасига тумшугини суқиб, ниқтаб-ниқтаб оппоқ, лаззатли сутини эмган, миқ-миқ ютган кезларидан бошлаб уфққа етишга, уни яқиндан кўришга ошиқиб келарди. Маррани ҳам ўша ердан танлаши, улоқни ҳам уфқ остига олиб бориб ташлаш умидида ўртанарди. Бироқ яқинлашган сари уфқ шунчалик чўзилиб бораверди. Улоқ тортишнинг, чопишнинг охири бўлмагани каби уфқ билан ўзи орасидаги масофани қисқартиришнинг ҳам иложини тополмасди. От сўнгги бор бошини кўтарганда куёш булутлар ортига яширинган, олам қора пардага бурканаётганди.

— Ҳой, жонивор! Толиқдинг, улоқчилар эса ажрим бўлмаяпти...

Кўнгли айниб, кўзлари олди қорайиб бораётган кез от одамлар хитобларини эшитиб турди. Лекин овозлар энди узоқдан эшитилаётгандай хира қулоғига чалинарди. Барибир хитоблар уни олдинга чорлар, чопиши, улоқни марррага етказиши шартлигини уқтирарди.

— Ҳа, жонивор! Оёқларинг дард кўрмасин! Оз қолди...

“Маррага етишнинг иложи борми? Бўлса, белгиси қани? Отлар яқинлашиб қолди. Отлар! Отлар қамчи зарбидан қон қусяпти-ку! Тезроқ маррага етиб, улоқни ташласам-да, азоблардан қутулсам!” бечора Оқтулпорнинг юраги гўё шу тақлид фарёдлар чекарди. У ҳеч қачон отларга нисбатан нафрат туйғусини туймаган, фақат улардан ўзиш йўлини изларди. Ҳозир эса отлардан ҳам, одамлардан ҳам нафратланарди. Ҳаммасидан кўнгли қолди. Ҳаммасидан ҳам кўра уни толиққанлиги ва қаршидаги жарликка тушиш хавфи қийнаяпти. “Тавба! Эгаси нима учун бу ҳақда бош қотирмаяпти? Мана, мана, жиловни тортади. Торт ахир! Тортмаса ҳам ақалли энига бурса-чи! Йўқ! Эгаси ҳамон лоқайд. Ҳой одам, эсингни едингми! Оёқлари мутлақо мадордан кетди-ку! Танаси бўшашиб, сезиш қобилятини йўқотди-ку! Одам жим... жим... бўкириб қамчи босаяпти...” — отнинг юраги шу кўйи нидо берарди.

Кутилмаганда отнинг хотирасида турли хотиралар жонлана борди. Илк бор тўдага қўшилиб чопгани, ёшлик ва кучига ишониб жарликдан ҳам, ботқоқликдан ҳам ўтган даврини эслади. Бир куни эгаси рақиблари ортидан қувганда от жиловини чўпонларнинг ўтовига бурган, от ўтовдан сакраб ўтган ва чавандозларни доғда қолдирганди. “Тулпор” лақабини ҳам ўша куни олган, атроф қишлоқлардан донгдор чавандозлар келишиб, қийматига мўмай пуллар тикишганди. Лекин Валихон отни сотмаганди.

Жарликка яқинлашган сари отнинг юрагини кўрқув босаяпти. Ҳатто, терлаб ҳам кетди.

“Ҳой, Валихон! Кўзингга қара! Жиловни торт! Жарликка яқинлашяпмиз! Сенга айтяпман!” — бечора отнинг юрагидан ҳамон фарёд узилар, лекин эгаси фарёдини эшитмас, эшитса-да, эътибор бермаётганди.

— Валихон! Кўзингни оч! — турли томондан томошабинларнинг қичқириқлари кўтарилди. Олижаноб мухлисари ҳамон унга ачинишяпти. От бугун содиқ мухлисларини алоҳида бир меҳр билан сева бошлади.

“Ўлдими, энди тортар. Одамлар огоҳлантирди-ку! Тезроқ бўл! Нимага имиллайсан!” — от қалби бирдай хитоб қилар, лекин эгаси бунга эътибор бермас, улоқни маррага етказиш илинжида ўртанарди.

От эсанкираб чопаетганда сағрисига икки бор қамчи тушди. У бу гал қамчи зарбидан олдинга эмас, ёнига бурилишга уринди, бироқ одам бунга йўл қўймади. Балки, энди жиловни бўшатар...

бўшатмасдан иложи йўқ. Чунки, жарликка оз қолди... одам эса жим... тубсиз жарлик гўё комига тортяпти... олдинги оёқлари ердан узилиб бўшлиққа туша бошлаганда ҳам от орқа оёқларига тиралиб гавдасини ёнига ташлашга уринди, лекин ўнглана олмади, улгурмади. Олдинги оёқлари ёзилганча, орқа ёқлари эса йиғилганча ҳавода муаллақ қолди... тубсиз жарлик... жарликка тушиб бораётган, оёқлари қимирламай қолган он отнинг кўзлари олайиб, тишлари ғичирлади ва ҳасрат билан кишнади. Бу унинг сўнгги бор эгасидан кўмак излаб кишнаши эди. Валихон жазаваси тутиб қичқирар, отнинг бошига қамчи солар, ўнгланишга, туришга мажбур этарди. Валихон жазавага тушиб бўкираётган дақиқа отнинг пешонаси катта бир тошга тегиб, кўзлари ва миясида гумбурлаш содир бўлди. Боши гўё катта олов орасида ловиллаб ёнар, миясини эса нимадир кемирарди. Оёқлари силкинар, вужудида даҳшатли оғриқ кўзғалиб, титроқ билан алмашар, кўзларига қон қуюлиб, кўнгли айнар эди. Бир пайт миясига иссиқ бир нималар оқиб кирди ва қовоқлари беихтиёр очилди. Ер титрар, силкинар, кўзларига қоп-қора туманлар чалинар, ҳамма нарса чаплашиб кетганди. Отнинг кўзлари ва мияси гўё йўқолиб қолганди. Оғзидан сирқираётган иссиқ нарсанигини сезар ва ғашини келтирар, лекин мана шу ёқимсиз жараён қаердан бошланаётгани ва қачон туғашини фарқлолмай қийналарди. Юки мутлақо енгиллашган эди.

— “Валихон! Балли, ютуқ сеники! Отингга қара, майиб қилиб қўйма!” — деган овозларни хира илғади. Кейин пешонасига юмшоқ ва ёқимли нарса қуйилди, бир неча бор силади. Эгари, нўхтаси ечилганини эса у идрок этолмади. Кўзларида ҳам юмшоқ, ёқимли нарса сийпаланганини ҳам от англамади. Лекин тушунчасидан мутлақо айрилиб улгурмаганди. Думини тортиб, оёқларини силаётгани, нима учун бўйнига шапатилаётгани, сағрисини силкиётганини ҳам тушуна олмади. Ҳушига келиб-кешиб турган пайт отнинг ярим юмуқ кўзлари, қон сирқираётган бурни ва қақраган лабларига гўё жилмайиш югургандай бўлди. Бу — эгаси улоқни маррага элтиб ташлашгани, ўзини ҳам, отининг ҳам юзини ёруғ қилгани, ўлим чангалида азоб чакаётганда ҳам кўрсатган илтифоти учун билдирилган миннатдорчилиги ва шу ҳақда мияси, ҳисларида сақланиб қолган фикр, туйғу белгиси эди. Валихоннинг кўзлари ёшланган, қалт-қалт титраб, оппоқ қорни қип-қизил қонга бўяётган отнинг кўз ва пешонасини силар, жонини қайтаришга тиришарди:

— Оқтулпор... кўзингни оч...

Танаси сезилар-сезилмас титраётган от эгасининг овозидан хийла

хушини тиклади. Ярим очик кўзларига хира нур ва одам қиёфаси чалинди. Миясидаги чақмоқ, момогулдирак бир нави сусайиб, хигоблар пасайган, бироқ ер титраши тинмаганди. Худди шу лаҳза миясининг бир четида онаси — Оқбия тикланди. Бечора Оқбия еру кўкни ёргудай кишнар, боласи — Оқтулпор томон чопар, лекин оёқлари кўзгалмасди. Олам Оқбиянинг кишнашига тўлиб-тошди. Оқтулпор ҳам кишнашга уриниб, онаси томон интилди. Лекин лаблари қимтиниб, оёқлари қимирламади. Кишнаб бир жойда чопаётган Оқбия аста-секин эриб ҳавога сингиб кетди. Кейин отнинг хотирасида ўтган йили кўкламда арқонини узиб йилқига қўшилгани, Кўк айғир билан кўн бўйи тишлашиб охир енггани, Қизил қашқа қулунни тортиб олгани ва у билан кечирган дамлари жонланди. Ўша Кўк айғир мана энди тинмай пешонасига тепяпти. Ажратиш учун ўртага тушаётган эгасининг эса кучи етмаяпти.

Отнинг кўзлари мутлақо юмилди. Юмилган кез Кўк айғирнинг гуёқлари зарбидан қутулиб, тушунчаси билан ҳислари орасидаги алоқа ҳам мутлақо узилди.

Майдонда отлар кишнашар, жарлик тепасида эса икки от — Қорабайир билан Саман от пишқириб пастдаги манзарани кузгарди. Отнинг атрофини содиқ мухлислари ўраб олган, кўзлари, оёқларини силашар, тирилтиришга уринишарди.

— Вой, бечора отим-эй... вой, жигарим-эй... ўн йил биргаликда кечирган умр осмонга соврилдими? Хазон бўлдими?... Сендай тулпор қайтиб дунёга келадими?... — Валихон қўлларини одамларнинг элкаларига ташлаб, баъзан юзини чангаллаб нолон-нолон йиғлар, баъзан чўкиб содиқ отнинг кўзларини силар, ўпарди. Оқтулпор эса жимгина ётар, ҳеч кимга, ҳеч нарсага муносабат билдирилмасди. Энди унинг ботиб бораётган қуёш алангаси, содиқ мухлисларнинг хитоблари, кўз ёшлари, улоқ ва рақиблари билан ҳам иши йўғиди. Эгар, нўхта, яъни барча инсоний ўйинларга ўз ихтиёрисиз чек қўйганди...

Изғирин қутуриб, чийиллаб, қорларни учуриб Оқтулпорнинг устига тўдаларди...

— Вой, жигарим-эй... — Валихон тинмай ҳиқилларди...

ҚАДОҚ ҚЎЛЛАР

Уч кундан бери осмонни қоп-қора булутлар қоплаб ётарди. Оламда кўкламги булутлар фасли бошланганди. Чигит экиш кечиқиб борар, бу ҳол чолнинг қалбини эзгандан-эзарди. У зудлик билан

бир-икки кун ичида юз гектарлик ерга чигит экиб олиши, шу билан кўнглига таскин бериши зарур эди. Бу масалада у ҳеч кимга қулоқ солишни истамас, бошқалар ҳам бир сўзли чолга бу ҳақда оғиз очишга журъат этмасди. Қария саксон йиллик умрида кўп қийинчиликларни бошидан кечирган, бироқ бу йилги кўкламнинг нобоп келиши чиндан ҳам уни қийнаётган эди. Йигитлик кезлари у кўклам, қиш билан ҳисоблашиб ўтирмас, бугун бўлма-са, эртага, қабилида иш тутар, шу тариқа қийинчиликларни бар-тараф қиларди. Кексалик одамни куч-қувватдан кетказиши, им-кониятни чеклаб ташлаши, ҳатто бетоқат қилиб қўйиши, инжиқ-лик қўйларига солиши мумкинлигини у мана энди англади ва бу дарддан ҳали-бери қутулолмаслигига ҳам энди астойдил инонди. Одам ёшлигида кучли ва шиддатли бўлади, барча қийинчиликларни ғурури, эҳтироси кучи билан енгиб кетаверади. Кексаликнинг эса йўриғи бошқа. Кексалик — мағлубият дегани. Чол бунни узоқ умри тажрибасида синаб кўрди.

Ўн йил муқаддам у раисликни Озод исмли ёш, ўқимишли йигитга топширган, ўзи тўқайзордан ер очиб, бригадирликни зим-масига олганди. Чолнинг етти отаси ҳам пахта билан шуғулланган, пахтакорлик унга ота касб эди. У бирор йил пахта мажбуриятини бажармаганини ҳеч ким эслолмасди. Пахта, эндиликда унинг учун муқаддас эътиқодга айланган, бусиз ҳаёти мазмунини тасаввур этолмасди. Ҳосил кўтарилгач, ёш раҳбарлар оҳорли кийимларда, белларига мўмай пул туғишиб узоқ ерларга дам олишга жўнашар, сайру саёҳатлар қилиб қайтишар, чол эса аравага ўтириб далага гўнг ташлаш билан шуғулланарди. У азалдан сунъий ўғитни хушламас, ерни пуштсизлантиради, пахтанинг сифатини пасайтиради, деган тушунча билан яшар, ҳатто бу масалада колхоз раҳбарлари билан сану манга борар, барибир ўз сўзидан қайтмас, кузда ҳосилни мўл кўтарар, юзини ёруғ қиларди. Табиат чолга мана шундай тенгсиз бир куч-қудрат, эътиқод ато этганди. Ёзувчилар донг таратган “Ўзбекистон” колхозини қаламга олишганда, албатта, биринчи галда чолнинг исмини зикр этишарди.

Чол қарамоғидаги юз гектарлик ерда уч кундан бери тракторлар ер ҳайдаш билан банд эди. Табиат яна озгина саховат кўрсатса шудгор ниҳояланар, чол ниятига етарди. У тракторчиларга дам бермас, тракторчилар эса тутганини кесадиган чолга қарши боришга боти-нишмасди. У қора тунда, пешонасини танғиб, плуг устида бесўна-қай гавдасини гоҳ ростлаб, гоҳ эгиб рулни турли томонга бурар, баъзан плуг тишлари ерга ботмаётганини айтиб тракторчиларга даш-

ном берар эди. “Кексайганимда толе менга саховат кўрсатмади, — дея чол кўнглидан ўтказарди. — Ёшлигимда у менга меҳрибон эди... қариганингда толеинг ҳам, одамларнинг, ҳатто раҳбарларнинг ҳам назаридан қоларкансан...”

— Барибир толе мен томонда, — гўлдиради ниҳоят у тетиклашиб. — Чунки, мен ҳалол одамман. Инжиқлашдим, бу — қарилик қусри...

“Кампиримгина менга меҳрибон, — дея ўйлади кейин у. — Бояқиш уззукун йўлимга кўз тикиб ўтиради. Бугун ҳам хўрда пишириб кутаётгандир...”

— Ишларинг чаппасига кетяпти, қария, — шивирлади бир пайт у афсусланиб, — илгарилари ота-болалар руҳини шод этиб, уларни эслаб турардинг. Эртага ўзинг ҳам ўласан. Сени ҳам йўқлайдиган одам топилмайди. Насиб этса чигитни экиб олсам, албатта, мозорларига бориб руҳларини шод этаман...

Чол хаёллар қуршовидан бир нави қутулиб қаддини ростлади. Бўксаси қотгани сабабли тиклана олмади. Вужуди сим-сим оғир, гўштлири гўё суяқларига қадалар, пайлари ҳам тортишарди. Чол сесканди. Илк бор қаригани, оғир ишларга бошқа ярамаслигига яна бир бор иқроор бўлди. Кутилмаганда оламини ёргудай қарсиллаб момақалдироқ гумбурлади-ю, чолнинг қулоқлари узоқ муддат шанғиллаб турди, юраги зирқираб кетди. “Кўкнинг таноби узилди назаримда”, — дея кўнглидан кечириб бошини кўтарди. Қоп-қора булутлар гўё очиққан бўрилардай олишар, турли шаклга кирар, ер билан осмон қоришиб бораётгандай туюлар, дақиқа сари оловли излар содир бўлар, сал ўтмай, қайтадан қарсиллаш янграр, булутларни кесиби ташларди. Ниҳоят совуқ ёмғир томчилари чолнинг серажин пешонаси, туртиб чиққан юз суяқларига урилди.

— Жала қуядиганга ўхшайди! — қичқирди тракторчи чўтир йигит деразадан бошини чиқариб. — Ашқол-дашқолларни йиғиштирайлик...

— Овозингни ўчир, — бўкирди чол жазавага тушиб. — Эй ҳавожон, — дея шивирлади кейин. — Ақалли қариганимда озгина раҳм қил... ёмғир тинсин...

— Жала бошланди! — бўкирди кимдир. Чол бўғилар, асабий атрофга аланглар, пахтазорни тарк этишнинг эса мутлоқ хаёлига келтирмасди. Назарида табиат бугун барча куч-қувватини йиғиб унга қарши жанг бошлаган, тинмай исён қилар, ўжарлиги эвазига ўч оларди. Чол бечора бир қиёфада сукутга толганди. У табиатнинг бундай хуружига кўп бор дуч келган, шафқатсизларнинг шафқат-

сизи — шу табиат эканини яхши биларди. У ёшга ҳам, кексага ҳам, жумладан, жониворлар, қушларга ҳам бирдай тазйиқини ўтказа олишини эса мана бугун англади. Чол буни идрок этиш, тушунишда ўта содда эди. Табиатгина бир зумда еру осмоннинг кулини кўкка совуриши мумкин... Унинг азалий удуми шундай. Нима қилишни ҳеч қачон, ҳеч кимдан сўраб ўтирмайди.

Галдаги чақмоқ чақилиб, яна гумбирлаш эшитилди. Шамол кучайгандан-кучаяр, ёмғир томчиларини чолнинг кўкарган юзига олиб келиб урар, уст-бошини шалаббо ҳўл қиларди. Колхозчилар ўзларини хилват жойларга уришар, чол эса плуг устида бирдай қотиб турар, қўллари шалвираб, на пешонасида дўмбира чалаётган томчиларга эътибор берар, на шамоллашини ўйлар, на бўйни, эн-саси оша ичига оқиб тушаётган ёмғир сувлари билан қизиқарди. Нам танасига сингар, сескантирар, фаолияти сусайган вужудини жунжиктирар эди. Бир пайт узоқдан чироқ нури кўринди. Нурда ёмғир донлари аниқроқ шуълаланди ва чолнинг кўнглини оздириб, бошини айлантирди.

— Турсун ота! Чиқинг, машина келди. Шамоллаб қоласиз...

“Менга ачинмай кўя қолларинг, — деган фикр урилди ногаҳоний чолнинг миясига. — Кўпдан бери ўзим ҳам ўзимга ачинмай қўйганман. Сенлар ёшсанлар. Сенлар жонларингни аяйсанлар. Мен сўзимнинг устидан чиқишим керак...”

— Боёқиш кампиримгина менга қайғуради, — пичирлади унинг қуруқшаб қолган лаблари. — Ҳозир у ҳам жонимга ора киролмайди. Ёмғир тинсин, ишларим юришсин. Ахир, мен меҳнатсиз туролмайман. Меҳнат билан овунаман.

— Турсун ота! Кутяпмиз. Иш битар... — чолнинг қулоғига чап оёғи майиб агрономнинг таниш овози чалинди.

— Падарингга лаънат! Иш битармиш-а. Аблах, яна раҳбармиш. Эртага мажбуриятни сендан эмас, мендан талаб этишади. Ваъданинг устидан чиқмаслик, менга ўлим билан баробар. Сенлар оғирнинг устидан, енгилнинг остида қабилда иш тутишга одатлангансанлар. Кунни ўтказсаларинг бўлгани. Ҳеч кимга ачинмайсанлар, кексалар билан эса ишларинг йўқ. Янгиликни сенлар қилгансанлар. Колхозни ҳам сенлар тузгансанлар. Ахир, мен шаҳарга бориб биринчи секретарга сўз берганман, қўлини олганман...

Жала қуйгандан-қуяр, шамол кучайгандан-кучаяр, ер сатҳини сув ва кўпик қоплар эди. Чол умри сўнгида қаршилаётган кўклами оғир келганди. У тўпигигача лойга ботиб орқага ўтирилди, сув, лойқа тўлган маҳси-кавушига ҳам эътибор бермай илгарилади.

— Ота, машинага чиқинг, — деди ҳосилот эшикни очиб.

— Ўтирмайман, — гўлдиради чол ва терс ўгирилиб йўлида давом этди. У катта канал ёқалаб борар экан, чап томондаги тупроқли том қаршисида беихтиёр тўхтади. Қулоқларига собиқ тракторчи Сайфининг ғамгин қўшиғи чалинди. Сайфи ўтган йили трактордан йиқилиб оёғини синдирган, чол уни шаҳар шифохонасига элтиб жойлаштирганди. У қанор тутилган эшикдан ичкарига мўралади.

— Ҳорманг, отахон, тортинмай кираверинг, — деди қўлтиқтаёқда чолни қаршилаган Сайфи.

— Шошяпман, — жавоб қилди чол Сайфига маъюс термилиб. — Тузукмисан? Тезроқ далага чиқ. Сенсиз зерикапман. Фақат сен менга гушунасан. Омадим кетди чоғи. Ҳаво ёшлигимда йўл қўйган гуноҳларим учун ўч оляпти.

— Далани қўмсадим. Сизга ичикдим. Киринг, келинингиз гўжа пиширувди.

— Борай, бувинг кутяпти, — чол ортига ўгирилди.

Алламаҳалда ивиб, шумшайиб уйига қайтди. Уни ҳовлида ияги туртиб чиққан, бели букик кампири кутиб олди.

— Ҳорманг, ишларингиз юришмаяпти, кўклам кунда, — бе-миннат шивирлади кампир. “Хотинжон, яхшики сен борсан, кўнглимга қарайсан”, дея ўйлади чол қачонлардир бўйи бўйига тенглашган, яъни аёлларнинг гўзали, сўлими саналган ва эндиликда юзини ажин қоплаган, қадди букилган кампирини кузатиб. Шу кез кампири кўзига кичкина кўриниб кетди. Боёқиш кампири ҳам, ўзи ҳам қариди, одамлар назаридан четлашди. У сесканди. Танасига совуқ тер қалқиди-ю, беихтиёр ёшлик йиллари район марказидан қишлоққа аравада керосин ташиган даврни эслади. Эслар экан, қачонлардир ёш бўлгани ҳақидаги ўйни миясига сиғди-ролмас, қариганига эса ишонгиси келмасди. Билаклари, болдирлари йўғон, ёш шердай куч-қувватга тўлган, ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмайдиган, кун бўйи кураш тушиб, улоқ тортишиб толиқмайдиган йигитлик палласи ортда қолганди. У районда тунар, эрталаб йўлга чиқар, паст-баланд, эгри-бугри, тор-тиғиз тоғ йўллари оша, қош қорайиш олдида қишлоққа кириб келарди. Ҳар куни тушликка яқин уни Тош қишлоқда қора қош, сочлари тақимига урадиган тоғ қизи қаршиларди. “Мулла ака, озгина керосин беринг”, — дея жилмайиб мурожаат этарди ўша нозанин қиз. У ҳаяжондан қалтирар, вужуди олов-оташ алангасида қовурилар, қизга термилиб ду-дуқланар эди. У ҳар куни қишлоқдан районга, райондан қиш-

лоққа, яъни қиз истиқболига шошилар, кўргач эса терисига сигмай қувонар, қизга бепул керосин берарди. “Пул олмасангиз керосинингиз керакмас...” жилмаярди қиз. У: “Бир куни узарсан”, дея қизни кузатарди. Қиз доим унинг кайфиятига қараб муомала қилар, аксари кулдиришга уринарди. Йигит муҳаббат дардига дучор бўлган, бедор тонг оттирар, ҳатто, илк бор қиз ишқида пинҳон йиғлаб ҳам олганди. Ўша йил кузда отаси билан онасига қиз ҳақида оғиз очди. Ота-она совичликка борди. Бахтга қарши қизнинг ота-онаси фарзандини бегона қишлоққа узатишга розилик беришмади. Ота-боболарнинг урф-одатларига содиқ қиз йўлига, уни қаршилашга чиқмай қўйди. У райондан қайтар, беихтиёр қиз эшиги қаршисида тўхтар, чиқишини интизор кутарди. Бир кўр қизнинг ака-укалари уни тутиб, роса дўппослашди. Тоғни урса толқон қиладиган йигит индамади, қизни ранжитишни ўйлаб фикридан қайтди. Бир куни сойдан сув тўлатилган кўза кўтариб келаётган қизни кучиб аравага ўтқазди-да, асов отларга қамчи босди. Отлар аравадаги ошиқ-мошиқларни олиб қочди... Қиз йиғлар, қичқирар, лекин у қулоқ тутмасди. Сойдан ўтаётганларида арава ғилдираклари тошга тегиб қийшайди, улар мункиб ерга тушишди. Бочкалар ағанади, керосинлар тўкилди. У илк бор керосинсиз қиз билан қишлоққа кириб келди. Шу куни бутун қишлоққа тўй берилди. Лекин узоқ вақт қайнона, қайнотасиникига боролмади...

Чол оғир хўрсиниб фикрини жамлади, зинадан кўтарилди. Қаршидаги хонага бурилиб, тўрадаги атлас кўрпачага ёнбошлади.

— Туринг, — деди кампир безоргина ва чолнинг олдига дастурхон ёзиб, сопол товоқдаги хўрдани қўйди. — Ҳаво йиртилишди. Мунча куйинавермасангиз. Иш бўлса бўлар. Бутун умрингизни пахтага сарфладингиз. Биров раҳмат дедими...

— Овозингни ўчир! — ўшқирди чол ва дарҳол бошини эгди. “Эсингни ема”, дея кейин хаёлан ўзини койиди. Кампир чолига ғамгин тикилди. Кўзлари жиққа ошга тўлди. У илк бор чолидан қаттиқ ранжиганди.

— Чол...

— Кампир, мени кечир... газет ташлаб кетишмадими?

— Олиб келишувди, — мунғайиб чолига қаради кампир ва тоқчадаги газеталарни олиб узатди. Чол алмисоқдан қолган кўзойнагини қаншарига қўйиб, қасмоқ босган ипларни катта қулоқларига илди. “Об-ҳаво” деган ерини излаб топди ва афтини тириштириб четга улоқтирди.

Тун чўкди. Олам нотинч эди. Қаердадир момақалдиروқнинг бўғиқ

овози жаранглар, у тобора пасайиб борарди. Чол билан кампир бошларини эгишиб жимгина ўтиришар, товоқдаги хўрда уларга маҳтал эди. Тун яримдан ҳам оғди. Улар мудрашиб, охири уйқуга толишди. Чироқ ҳам ўчмади. Чол юзини кафтига босганча, қора тўнига бурканиб кичкинагина бўлиб ухларди. У узук-юлуқ туш кўрар, тушига яна момақалдироқ, чақмоқ, ёмғир кирар, уйқусида баъзан сўкинар, кампир эса бошини кўтариб чолга юзланар, қайтадан бошини ёстиққа босар, имизгига кетарди.

Чол одатдагидай тонготарда чўчиб уйғонди, бесаранжом кўзлари бир қаноти очик деразадан мўраллади. Ёмғир тинган, булутлар шарқ томондаги тоғлар устига тўдалашганди. Унинг кўнгли енгил тортиб, юз-қўлини ювди. Қалби кўкламнинг мусаффо ҳавосидан яшнаб кўчага чиқди. Беихтиёр сой ортидаги колхоз молхонаси томон йўл олди. Бугун далага гўнг ташлаш ниятида эди. У йўл-йўлаккай колхоз омбори ортидаги кўк дарвозани қоқди.

— Тракторингни ўт олдир, — деди чол дарвозадан сарпойчан чиққан япалоқ юзли тракторчи Ҳошимга. — Ёмғирдан кейин ер қотади. Гўнг ташлаймиз. Чигит чиримайди.

— Иш ҳам жонга тегди, — минғирлади Ҳошим. — Бора туринг, чой ичиб олай. — Чол ортига ўтирилди. — Шу чолни кўрарга кўзим йўқ, — сўкинди Ҳошим. — Эшакда, итда тиним бор, лекин чолда гиним йўқ. Бир ўзию бир кампири... нима етмайди унга...

Чол молхонага етиб келганда ҳаво мутлақо мусаффолашган, кўклам қуёши заррин нурлари билан оламини мунаввар этарди. Одамлар бугун чолни арава-телешкада гўнг ташлайётган ҳолда кўришди. Болалар арава ёнида югуришар, чолнинг исмини такрорлаб қичқирришар, у эса фахр билан ўтиб борар эди. Болалар! Чолнинг бетакрор фасли... ҳаммаси орқада қолди. Чол энди хаёлан бефарқ, бегашвиш болалигига маъюс термилар, юраги қонга тўларди.

— Боёқиш чолга қийин, — мазах қилишарди эшик олдида болаларини кўтариб туришган ёш жувонлар, — бола-чақаси кўп-да, боёқиш чолнинг... Бўлмаса нимага эрта-кеч ўлиб-тирилади...

“Ернинг қотиши, чигитларнинг чириши, мажбурият бажарилмаслигини мана бу сочлари узун жинқарчалар қаёқдан била қолишибди, — хаёлидан кечирди чол. — Сенларга осон. Сенлар томошабинсанлар”. Эҳ-ҳе, чолнинг бошига қандай кунлар тушмади. Кўзи нималарни кўрмади. У пайтлар машина, тракторлар деярли йўғиди. Ишлар қўлда, аравада, ҳўкизлар билан бажариларди. Ер ҳўкизлар билан ҳайдалар, эгатлар омочлар билан олинар, чопиқлар эса сўқаларда бўлар, терилган пахта аравада районга етказиларди. Қиш оғир

келиб, қор қалин тушган кезлар пахта қор остида қолар, одамлар кўсакларни юлишиб уйларига ташишар, эрталабгача ситиб чиқишарди. Ёш Турсун ҳўкизлар ортида уззукун ер чизар, чигитни ҳам ўзи экар, сўнг хотини билан пахта терар, яна аравага ўтирар, бўзчининг мокисидай районга қатнарди. Шукур, энди техника етарли. Ҳамма иш машинада битказилади. Кейин бахтиёр дамларга навбат етди. Гўзал, сўлим хотини икки қиз, қўзичоқдай бир ўғил туғиб берди. Тақдир экан, қизларни узоқ ерларга узатди. Ўғли эса шаҳарга ўқишга кетди, ўша ерда бир қиз билан севишиб қолиб кетди. Катта ишларга кўтарилди. Олдига алоҳида рухсатнома билан кирилади. Ота-онасини шаҳарга таклиф этди. Яна чол кўнмади. “Каталакдай жойда яшолмайман, — деди ўғлига. — Сиқиламан. Меҳнатсиз туролмайман...”

Чол қаддини ростлади. Кафтини пешонасига тираб хотиржам атрофга — чексиз-чегарасиз зангори уфқларга термилди. Ёмғирдан кейинги музаффар олам уч кунлик келинчак янглиғ гўё ёйилган сочларини кўксига ташлаб, хиромонлик билан чолга назар ташлар, кекса қалбида янги иштиёқлар қўзғатиб, истиқболига чорларди. Тип-тиник қуёш кўтарилгандан-кўтарилар, ердан рангсиз буғ таралар эди. Икки олам — еру осмон чиндан ҳам бугун чолнинг кўзларига тенгсиз бир безакдай товланар, шабада қулоқларига гўё адоқсиз бир мусиқадай жаранглар, болалик кезларидаги каби қалбини ҳаяжонга тўлдираб, кўксига урилиб роҳатлантирар, яшаш, ҳаёт яна ҳам муқаддас, шарафли туюларди.

“Ҳаво очилди, — ўйлай бошлади чол кутилмаганда. — Оҳим Яратганнинг қулоғига етди. Эртага кампиримга айтаман, шам ёқиб боболар руҳини шод этсин. Ҳар ҳолда кўнгил енгил тортади”. Чол қош қорайиши олдида уйига қайтди. Омади чиндан ҳам келганди. Бир ҳафтадан бери қуёш беминнат нурлари билан ерни қиздирарди. Сеялкалар тракторга тиркалди. Чол сеялкага чиқди. Пешонасини танғиб, белини боғлади. Ҳадемай чигит экилса, чол кўнгли таскин топарди. Чигит тўрт кунда экиб бўлинди. Ўша куни чол пешонасини мамнун артиб, кўклам нафасидан ёшарган оламни кузатди. Толе назарида унга саховат кўрсатганди. Шодликлари адоқсиз эди. Илгаригидай боши айланмас, кўзлари тинмасди. У эрта тонгда далага чиқар, кун бўйи айланиб юрар, кеч билан жилмайиб кампири ёнига қайтарди.

У ухлолмай узоқ муддат шифтга қараб ётди. Миясини ўтмиш — болалик, йигитлик кезлари ҳақидаги ўй эгаллаган, ўйлаган сари лаззатли, шарафли туюлаверарди. Унинг учун бахтиёр онлар бош-

ланганди — илғор тракторчини бригадирликка кўтаришганди. У отаси ортида — пахтазорда улғайган, кўзи пахта билан пишган, пахтанинг “пири”га айланганди. Юз гектарлик ерга сурункасига ўн йил бригадирлик қилди. Ҳосилни йилдан-йилга ошириб бора-верди. Районга, республикага донг таратди. Қирчиллама йигит эди, чарчоқ билмай ишлайверарди. Бир куни марказдан — газета, журнал, радио, телевизордан журналистлар ташриф буюришди, сура-тини олишди, суҳбатлашди. Орадан бир ҳафта ўтгач, марказий газетада унга “Қаҳрамон” унвони берилгани ҳақидаги буйруқ бо-силди. Яқин-йироқдан қутловга келувчиларнинг қадами узилмас-ди. У гангиб қолганди. Бу — бахтиёрлик гангиши эди. У, ўша куни бахт нашидасини илк бор бутун вужуди билан татиганди. Уч кун-дан кейин эса уни шаҳарга таклиф этишди. Баланд, ҳашаматли бинода уни бўйдор, сочлари сийраклашиб, шаррос оқарган киши жилмайиб қаршилади, олқишлар, қарсақ садолари остида кўксига “Олтин юлдуз”ни тақиб қўйди. Шодликдан кўзлари ёшланди. Бо-лалари, кампири ёнига қайтди. Сал кун ўтмай раисликка сайлаш-ди. У чаласавод эди. Хат ишларини яхши билмасди. Тун-кун идора-дан чиқмас, баъзан тунаб ҳам қоларди. Қолоқ бригадирлар ёнига борар, ёрдамлашар, ўзи тракторга ўтирар, мироблик ҳам қилар, пахта ҳам юklar, пахта ҳам тераверар эди. Одамлар: “Турсун ака, сиз раиссиз, раис идорада ўтириб буйруқ беради”, дейишар, у эса: “Менга гап ўргатма, нима қилишимни ўзим биламан”, қабилида жавоб берарди. Бошқа раҳбарлар ҳам унинг ортидан юришга, иш-лашга мажбур бўлишганидан, ортидан пўстагини қоқиб сўкишарди. Ёш раиснинг омади юришаётганди. Колхозчи-лар, бригадирлар уйларига меҳмонга айтишар, ҳурматини жойига қўйишар, у эса беармон ичар, маст ҳолда довдираб юрар, хотини-дан гап эшитарди. Катта-кичик, ёш-қари демай тенгқуридай гап-лашаверар эди. У ҳаммага бирдай қулоқ тутар, арзини тинглар, корини енгиллаштирарди. Уйи йўқ колхозчиларга колхоз бюдже-тидан пул ажратар, моли йўқларга мол берар эди. У аранг уч йил раислик курсисида ўтирди. Кузда умумий мажлис чақирилиб, рай-ондан раҳбарлар келишди, уни колхозни қарзга ботирганликда айблашиб ишдан олишди. У айбига иқрор бўлиб, бригадирликни сўради.

— Мендан ҳеч қачон раис чиқмаслигини сенга айтгандим-ку, — дея ўша куни кампирига кўнглини ёрди у. — Одамларга ҳайрон-ман, мендай чаласаводни раисликка сайлашди. Раис деган кибор, манман бўлади, идорадан чиқмайди. Мен эса ёш болалар билан

ўйнаб юрдим, колхоз маблағини ҳаммага тарқатавердим. Яхшики, меҳнатимни инobatга олишиб, қамашмади. “Бари бири тўғри қилганман, — дея у фикран ўзини ўзи юпатарди. — Колхозчилар қаддиларини ростлашди. Ўзбекнинг энг кичкина хонадониди ҳам ўндан ортиқ бола бор. Уй солиши, ўғил уйлантириши, қиз чиқариши зарур. Уларга мен эгилмасам, ким эгилади. Болалар ҳозиргача менга “ота” деб мурожаат этишади. Аёллар олдимни кесиб ўтишмайди. Сирасини айтганда, мен бригадирликдан топдим. Қаҳрамон бўлдим...”

Эҳ-ҳе! У қандай раҳбарларга дуч келмади. Кимлар уни мазахламади, устидан кулмади. Кўкракларига уришиб: “Мен колхозга, колхозчиларга содиқман, уларнинг яхши кунларини ўйлайман”, деганлари ҳам ўз манфаатларини ўйлаб пул ғамлашди, ҳатто қамалиб ҳам кетишди. Донгдор бригадир, собиқ раиснинг уйида ҳеч вақо йўқ. Ҳа, у чиндан ҳам халққа, Ватанига содиқ эди, бирор вақт иймону виждонига, умрига хиёнат этмаганди.

Марказда бўладиган йиғинларга кўпроқ уни тўғирлашар, қўлига нутқ ёзиб беришарди. У бундай қоғозлардан бош тортар: “Ёлғон-яшиқни ҳурматли раҳбарлар олдида ўқиб беришга юзим чидамайди. Уларни алдолмайман. Ўзим билган, кўрган, ишонганларимни айтаман”, дея туриб оларди. Бир қур қурултойда қатнашгани ҳамон ёдида.

Тумонат одам йиғилган зал. Минбарга тўн, белбоғ, маҳси-кавушдаги, соқол-мўйловли, баҳайбат гавдали донгдор пахтакор Турсун чиққанда ҳамма ўрнидан турган, олқиш, қарсаклар билан қаршилаганди. У титрар, ўзига қадалган минглаб кўзларни ҳаяжон билан кузатарди. Калавасининг учини тополмай роса қийналганди.

— Ўртоқлар! — дея бир пайт аранг тилини ўнглади у. — Менга берилган қоғозга ёзилган сўзларни раис тайёрлаб берган. “Қоғозда ёзилгандан четга чиқманг”, деган. Ижозатингиз билан қоғозга қарамасам. Чунки, қилинган ваъдалар доим бажарилавермайди. Ютуқлар ўзимизники, уни гапиришга ҳожат йўқ. Мен одамларни алдолмайман, виждонимга қарши боролмайман. Ер сигирга ўхшайди. Қанча сут беришини олдиндан айтиш қийин. Ерни ҳам боқиш даркор. Ота-боболар, деҳқонга дуо кетган, дейишади. Деҳқон алдамаслиги керак. Мен ҳосилни ўттиз беш центнердан кўтардим. Бу йилги ниятим ҳам шундай. Сизлар ўқимишли, кўпни кўрган, тушунган кишиларсиз. Сизлардан битта илтимосим бор: бола-чақаларимизнинг келажагини ўйлашимиз зарур. Пахтага дори сепишни камайтирайлик. Тезроқ капалакка ўтайлик. Доридан сариқ касал

кўпайди. Чала туғилган болалар ҳам бўляпти. Молларга зиён етаети.

Унинг кўзлари тиниб, ҳаяжондан бўғилиб минбардан тушди. Жойига бориб ўтирганда ҳам қарсақларнинг кети узилмади. “Ҳақиқий пахтакор, жонкуяр ота!” деган хитоблар янгради. Унга “қаҳрамон”лик медалини топширган раҳбар минбарга чиқиб:

— Отахон! — дея унга юзланиб гап бошлаганди. — Сиз ҳақсиз. Раҳбарлар, ҳукумат дори масаласида жиддий бош қотиряпти. Яқин орада мутлақо капалакка ўтамыз. Болаларни ҳам теримга солмаймыз. Бизнинг асосий мақсадимиз ҳам шу.

У олам-олам қувончлар билан қишлоққа қайтди. Эртаси кун и сурати газеталарда босилди, ўзини телевизорда кўрсатишди. У оғизга тушиб, одамлар орасида машҳур бўлди.

Чол кампири билан қарийб эллик йил умр кечирган қадрдон кулбасига кирди. Кампир гувала билан кўтарилган, эшиксиз, деразасиз ҳовли адоғидаги ошхонада кечки емак тайёрлаш билан банд эди. У кампирга енгилгина назар ташлаб, тўрдаги катта уйга ўтди. Токчага яқинлашди. Сарғайган газеталарни титкилади. Орасидан бирини суғуриб олди, очди. Биринчи саҳифада босилган суратини мириқиб кузатди. Шу сурати ўзига ёқарди. Оппоқ оқарган соқол-мўйлови чиройли текисланган, оқ ятакда, чап кўкрагида “Олтин юлдуз” медали. Сурати унга колхоз фаолиятидаги машаққатли, шарафли лаҳзаларни эслатди.

Қишлоқда ёлпасига колхозлаштириш жараёни бошланганди. У биринчилар қаторида кўнгиллилар сафига кирган, камбағалларни рўйхатга олишга фаол қатнашган эди. Колхоз раҳбарлари, қишлоқ Совети раиси Мирисмоил билан уйма-уй юрар, камбағалларни колхозга жалб этарди, бўйин товлаганларнинг мол-мулклари мусодара қилинарди. Мирза исмли деҳқон бир ҳўкизи учун болачақаси билан қишлоқдан ҳайдалди. Уйини Мирисмоилнинг ўзи эгаллади. ҳақиқатпараст, иймонли Турсун бунга эътироз билдирди. Мирисмоилни қонунни бузаётганликда айблаб, ёқасидан тутди. Боз устига хизмат бурчини бажаришдан бош ҳам тортди. Районга жўнади.

— Мусодара этилган уйга қишлоқ Советининг раиси кириб олди, — деди у ҳарбийча кийинган котибга. — Одамларнинг юзига қандай қараймиз. Талончига айланиб қоламиз-ку. Мусодара қилинган нарсалар давлатга ўтиши керак...

— Сизни қўтлайман, — деди қора қош котиб уни кучиб. — Сиз ҳақиқий кўнгиллисиз. Бурчингизни аъло бажарганингиз учун сизга ташаккур билдирамыз.

Ўша куни котиб у билан қишлоққа ташриф буюрди. Мажлис чақириб Мирисмоилни хизматидан бўшатди. Шу билан хизмат бурчларини суиистеъмол қилувчиларнинг таноби тортилди. Кейин...

Кейин райондан колхозга биттагина темир ғилдиракли, усти очиқ “ХТЗ” трактори юборилганди. Чаласавод Турсунни районга ўқишга боришга ундашганди. У районда олти ой ўқиб қайтган, илк бор трактор рулига ўтирганди. Баъзан тунлари ҳам севимли тракторидан тушмасди. Колхоз ерини ёлғиз ўзи ҳайдарди. Мўмай пул олар, турмуши изига тушган, хотин-болалари ҳам мамнун эди. Дала ишлари саранжомлангач, сайиллар бошланар, у белини маҳкам боғлаб майдонга кирар, район, областдан келган донгдор полвонлар билан беллашар, кўкраги ерга тегмас, майдондан ғалаба билан чиқар, мукофотлар оларди.

У газетани жойига қўйиб кўрпачага чўкди. Деразадан булутли осмонга қаради, кўнгли гумириб кўзларини юмди. Миясини табиат ва унинг англаб, тушуниб бўлмас хуружи ҳақидаги фикр эгаллади. “Шафқатсизларнинг шафқатсизи — шу табиат. У барча жонзотига баробар шафқатсиз...” Кейин у туғилиш ва ўлим, ёшлик ва кексалик, улар орасидааги номутаносиб қонуният, фасллар алмашуви, тун билан кундуз муросасизлиги, чақин, момақалдиروқ, ёш вужуд ўлими кексалаар ўлимига қараганда даҳшатлиги ҳақида узоқ бош қотирди. Инсон қаригач назардан қолиши ҳақидаги тушунча эса уни баттар даҳшатга солди. “Инсон ҳаммасига кўникади, кўникиш билан бирга тинмай олдинга интилади, шу қудрати билан ҳам у улуғларнинг улуғи, — деган табиий бир ҳис унга таскин берди. — Инсон барча ғам-ташвишлардан халос бўлиб, бу фоний дунёдан, унинг тутқунликларидан халос этилиб, боқий дунёга кўчиши билан барча кўрқув, таҳликаларга мутлақо чек қўяди...”

— Инсон меҳнатга туғилади, — деди кейин овоз чиқариб. Мен ҳам меҳнатга — курашга туғилганман. Меҳнат қилдим — курашдим. Ҳақиқатни деб одамларга ёмон кўриндим. Меҳнатсиз нима қилишим мумкин эди... ўғри, кисавур бўлишим тайин эди. Меҳнат инсонни одобга ўргатади...

— Толиқдим, — ўзича минғирлади шовла кўтариб кирган кампир. — На ўғлингиз, на қизларингиздан дарак бор. Набираларимни кўргим келяпти.

— Нолима. Ишлашади. Бола-чақалари кўп.

Хонага оғир сукунат чўмди. Улар жимгина овқат ейишди. Жимгина уйқута толишди. Чол яна тўрғай чулдирамасдан уйғонди. Ҳаво

очилганди. Чолнинг кўзларида болага хос мутлақо самимий, бе-
миннат шодлик учқунлари мавжланди. У эрталабки нонуштага ҳам
қарамай, кетмони елкасига қўйиб далага жўнади. Пахта оралаб
узоқ юрди. Қўшқулоқ чигитлар ер қобиғини ёриб уна бошлаганди.
Ғўзалар! Чол! У бутун умри мана шу ғўзаларни деб яшади, нафас
олди. Қайғу-ҳасратлари, ғам-ташвишлари, дард-аламлари, шодлик,
бахтиёрлиги — ҳамма-ҳаммасини мана шу ғўзаларда кўрди.

Чигитлар бехато унганди. Навбат ёзнинг иссиқ кунларига ет-
ганди. Ёз ҳаддан зиёд иссиқ келди. Чол ёзнинг бундай иссиқ кел-
ганини эслолмасди. Ёш ғўзаларни иссиқ уриши хавфи туғилганди.
Чол ҳеч кимга маслаҳат солмай ғўзаларни суғоришга жазм этди.

— Ота! — дея ўшқирди раис Озод кечга яқин эгатлар оралаб. —
Нимага мендан сўрамай сув қуйдингиз?!

— Озодбек, мен билан ишинг бўлмасин, — тўнғиллади чол. —
Ўзим жавоб бераман.

— Менга гап қайтаришга ҳаққингиз йўқ. Буйруғимни бажа-
ринг!

— Итвачча, йўқол кўзимдан, — бўкирди у ва қўлидаги кет-
монни раисга отди. Озод довдираб, сўзсиз машинасига ўтирди ва
қочиб қутилди.

— Чол эгилди, ерга чўкди. Кўзларига ёш қалқиди. Боши айла-
ниб, кўзи тинди. Кейин эса ҳушини йўқотди. Уни машинага солиб
қайтишди. У оғриб қолганди... Эрталаб туришга уринди, бўлмади...
Қўл-оёқлари ишламасди. Кампири ёнида йиғлаб ўтирар, гапга со-
лар, у эса сўзсиз термилар эди. Алламаҳалда у тинч ва осойишта-
ликда нуроний, саховатли кўзларини юмди. Тун бўйи кучли ша-
мол эсиб, том бўғотлари, девор сарҳадларини кўтарди, осмонни
ҳам сийрак оқиш булутлар қоплаб ётди. Олам беҳад нотинчланган-
ди...

ҒАЛАЁН

Туш давом этарди...

Икки олам — еру осмон бугун ноодатий нотинчликни бошидан
кечирарди. Мовийдан-мовий осмонда оқиш булутлар сузар, ердаги
жамки қушлар тўзиб, юксакликларга кўтарилишар, турли то-
монга учишар, гоҳо бир-бирига ташланишар, чўқишар, сўнг гир-
доб янглиғ бир ерга уймалашар, уяларига қўнишга эса журъат
этишолмасди. Дала-қирлар, тоғ-қоялар орасида йиртқич ҳайвонлар
изғиб бўкиришар, бир-бирларига ҳамла қилишар, водийларда эса

беозор жониворлар — оҳулар, сигир-бузоқлар, қўй-эчкилар асабий маърашар, турли томонга чопишар, — таҳлика ва саросимада бир-бирларининг бағриларига суқилишар эди. Оламни қулаётган тошлар, синаётган дарахтларнинг қасир-қусирлари, яна аллақандай даҳшатли чинқириқ ва бўғиқ қичқириқлар тўлдириб борар, қушлар, жониворлар қатори инсон болаларини ҳам изтиробга солаётганди. Одамлар бош яланг, яланг оёқ, сарпойчанг кўчаларга югуриб чиқишар, жонларини омон сақлаш мақсадида гангишиб ўзларига қулай ва хилват жой излар эди. Ер юзини Улкан Сувлик қоплаб келар, галаёнли тўлқинлар отиб, гўё барча мавжудотни ютаман дерди.

Кутилмаганда осмонда бошлари, кўзлари, бурунлари, юзлари, қулоқ ва қўллари инсонникига ўхшаш, тушунча, туйғулари ҳам инсонники, фақат оёқларигина қушларнинг оёқларига ўхшаш, таналарини эса оппоқ парлар қоплаган ҳуру филмонлар пайдо бўлди. Улар турли томонга учишиб, аламли-аламли чирқирашиб, қушлар, жониворлар ваҳшатини дарҳол сўндирди. Бироқ Улкан Сувлик шиддатини сусайтиришолмади. Худди шу кез Икки олам ораси — ер юзи дардли, аламли, ҳасратли чинқириқ — ҳуру филмонларнинг фарёдларига тўлди. Бу ҳол ҳам узоққа чўзилмади. Фарёдлар тўлқинлар шовири орасига сингиб йўқолди.

Улкан Сувлик тинмай ҳамла қилаётган, аммо етиб улгурмаган ернинг бир қисмида — кўнгай томонда — тепалик устида минг хонадонлик қишлоқ кўзга ташланарди. Қишлоқ ўртасидаги — мактаб биноси қаршисидаги хонадон ва унинг ёнидаги бошқа бир хонадон аъзолари ҳам ҳаддан зиёд безовта эди. Биринчи хонадоннинг ўн икки ёшли аъзоси Фарида исмли қиз бетобланиб, кўпдан бери тўшакка михланиб ётарди. Иккинчи хонадоннинг бошқа бир ўн икки ёшли аъзоси — пешонаси кенг, кўзлари катта, қирра бурун Комил исмли бола юзини гулдор ёстиққа босганча тушида йиғлар, ўз ташвишлари билан овора ота-онаси, опалари бундан беҳабар эди. У ҳали-замон мактабдан қайтибоқ қизил олма гулли жилдини хона бурчагига улоқтириб, ўзини кўрпачага ташлаган, тўлғана-тўлғана, уйқуга толганди. Боланинг юраги тушида шиддат билан урар, ҳис-туйғулари мана, мана юз беражак оғир бир бахтсизликни гўё олдиндан сездираётганди. Лекин ана шу бахтсизликни қачон, қай ҳолда юз беришини у идрок қилолмаётганди. Хуллас, у оғир кўргиликка дучор бўлиши керак эди... Икки олам безовталиги гўё шундан далолат беради.

Тун ярмидан оққанди. Бола уйқусида тинмай тўлғанар, изтироб

чекарди. Хонадонларда деярли чироқлар ўчмаганди. Олам, қушлар, жониворлар, инсон болалари бирдай безовта эди. Улкан Сувлик кўпиргандан-кўпириб, кўтарилиб борарди.

Уйқусида юраги беҳаловат ураётган, вужуди асаблар таранглигидан титраётган бола туш кўрарди... У кундузги ҳақиқий ҳаётдан тушадиган акси, яъни ҳақиқий ҳаёт даҳшатларини олдиндан сездирадиган сезгилари хуружига кўчди. Галдаги туши Навоийнинг сурати осилган торгина синф, болалар, раҳмдил муаллим Абдулла акадан бошланди. Курсилар, деворда осиглиқ турган тўртбурчак тахта, бўр, тахтани артадиган кир латта ҳам жойида, атроф жимжит эди. Болаларнинг ҳам, муаллимнинг ҳам боши эгик эди. Улар билан бирга синф ҳам сукут сақларди. Бугун дарсга Фарида келмаганди... Бирдан хонага бақалоқ, чўтир юзли Абдурасул исмли бола ҳансираб кирди. Кўзлари олайди, кўксини чангаллади, кўзларидан пўртираб ёш отилди.

— Нимага жим ўтирибсизлар?! — гўлдиради у ва боши айланиб деворга суялиб қолган. — Бепарволар...

— Нимага бўғиласан?! — турли томондан хитоблар янгради.

— Фарида бетобланиб ётибди...

— “Фарида бетобланиб ётибди...” — шивирлади Комил ва тушида сапчиб турди. Атрофга аланглади. Тушида ўртоқлари ҳам, Фарида ҳам, муаллими ҳам йўқолиб қолишди... қулоқларига эса даҳшатли безовталиқ—қушларнинг чирқирашлари, жониворларнинг бўкириклари ва кўпираётган сув шовири эшитилди. Кейин одамлар фарёдлари янгради... дам ўтмай туши ўзгарди, хона қандайдир шовқин-суронга тўлди. Эшик ва деразадан ичкарига бир тўда ҳуру филмонлар учиб киришди. “Қизиқ, — ўйларди у тушида, — бошлари, кўз-юзлари ўртоқларимникига ўхшамайди, қанотлари, оёқлари, парлари билангина бувим айтиб берган эртақлардаги ҳуру филмонларни эслатади...”

— Ажаб, нимага улар орасида Фарида кўринмайди?! — ўзига ўзи савол берди у кейин тушида. — Ҳурга айланса фақат Фаридагина айланиши керак эди... Орамизда фақат ўшанинг гуноҳи йўқ...

“Балки, у бошқа ёққа учиб кетгандир, — деган фикр урилди тушида Комилнинг миясига. — Мен ҳам филмонга айлансам яхши бўларди... учиб, қидириб уни топардим... шошма, ё ҳализамон осмондан кўрган ҳуру филмонлар орасидамикин...”

— Эй, қуёш! Мени ҳам филмонга айлантириб қўй... айлантириб қўй, — ёлвора бошлади у тушида. Бувим, қуёшга астойдил топинсанг, орзуйинг ушалади, деди-ку.

Олам бир нафас титраб туриб, сўнг тинчиди, ранги ҳам ўзгарди... Комил ғилмонга айлана бошлади... Айланди. Вужуди, аъзолари жойида, фақат қўллари остидан қанотлари ўсиб чиқди, танасини эса майин парлар қоплади. У дарҳол қанотларини ҳаракатга келтириб, аста-секин юксакликларга кўтарилди. Излаётган ўртоқлари — ҳуру ғилмонлар даврасига қўшилди. Энди улар биргалашиб турли томонга учишар, фарёдлар чекишиб Фаридани қидиришарди. Ундан ҳамон дарак йўғиди...

— Қани у, нимага кўринмайди?! — сўради у ўртоқларидан ҳайрат, таажжубга тушиб.

— Фарида бетоблиги учун осмонга учиб чиқолмади, — жавоб қилди Самад исмли дудуқ ғилмон.

— Фарида... аа...а... — қичқирди Комил оламни ларзага келтиргудай.

Кутилмаганда олам нотинчланди, паст томонидан — ердан Фариданинг хаста чинқирғи эшитилди. Комил бошини эгиб, чинқирқ эшитилган томонга назар ташлади. Кўзлари ногаҳон Фаридага тушди. Фарида чиндан ҳам қутурган тўлқинлар орасида бўғилиб, энтикиб тепага — ўртоқлари ҳуру ғилмонлар томон талпинарди. Комил қанотларини ёзиб — йиғиб, ўқ тезлигида тўлқинлар қаърига шўнғиди. Апил-тапил Фариданинг қўлларига ёпишди. Бутун кучини қўлларига жамлаб тортди, тортаверди, кўтарди. Урина-урина охири тўлқинлар қаъридан суғуриб, юксакликларга олиб чиқди.

— Сенга раҳмат, сендан миннатдорман, — деди Фарида кўзларини жавдиратиб. — Сен мени ўлим чангалидан, Улкан Сувлик келтирадиган ҳалокатдан қутқардинг. — Фарида энтика-энтика нафасини ростлади, қувватсиз, нозик қўлини Комилнинг елкасига қўйди. — Аҳволим ёмонлашди, энди менга озор берманглар, менга тинчлик, фақат тинчлик зарур... танам ёняпти...

— Сени излаб бу ерлада тентираб юрибмиз, сенсиз бизларга ҳеч нарса керакмас... — шивирлади Комил тушида ихраб. — Дарсга келмадинг. Сенсиз ўқишни ҳам, яшашни ҳам қизиғи қолмади... Энди бизларга қулоқ тут. Сени соғайтириб беришини Худодан сўраймиз. У, биз — норасидаларга қулоқ солади, тузатиб беради...

— Кечикдиларинг... вақт ўтди... Касалим зўриқиб кетди... — Фариданинг овози мунгга, ҳасратга тўлди. — Майли, чиқмаган жондан умид. Ҳаракат қилиб кўринглар...

Комил тушида хаёлга чўмди. Тушидаги хаёллари ҳам чексиз-чекгарасиз эди. Тушидаги хаёлида у ўзини ажойибдан-ажойиб; ғарой-

ибдан-ғаройиб боғда кўрди. Гуллар қийғос очилганди. Боғ кимсасиз эди. Зилол сувлар шовиллаб оқар, капалаклар учиб гулдан гулга кўнишарди. У тушида бирдан булбулга айланди... Шохдан шохга учиб-кўниб, ғамгин-ғамгин сайрай бошлади. У сайрар, Фаридани излар; унга етиш кўйида ёниб ўртанарди. Ниҳоят қаршидаги гулзор орасидан оламни сел қиладиган сирли-сехрли бошқа булбул овози янгради. Кейин булбулнинг ўзи — Фарида кўринди. Ўртада катта бир тиконли дарахт қад кўтариб турар, булбуллар гикондан ошиб ўтолмас, гўё қанотлари ёзилмасди. Фақат сайрашлари билан дард-аламларини ифодалашар эди. Фарида — булбулнинг овозида бетоблик аломати — хасталиги сезиларди. Бетоб булбулга дори-дармон зарур эди. Комил — булбул ҳам сайрар, яратган — Яратганга илтижо этар, ер юзида йўқ, яъни инсон ақли, булбуллар тушунчаси ожизлик қиладиган антиқа бир дори топиши, ҳамдарди — Фаридага бериши ва уни азобдан қутқозиши керак эди... Қулоғига гўё нидо эшитилди ва у жажжи тумшугини очди, қаёқдандир тариқдай бир қора рангли дори келиб оғзига тушди. “Мана сенга ўлмайдиган дори, — дерди тушида Комил Фарида булбулга. — Бундай дорини жаннатдан ҳам топиб бўлмайди. Гуноҳсиз бўлганинг учун буни сенга Худо осмондан ташлади. Ол Ютиб юбор...”

“Тумшукларим қаришиб қолган, — шивирлади Фарида-булбул қанотларини пирпиратиб. — Энди менга на жаннатнинг, на табиатнинг дориси кор қилади...”

Комил — булбул бошини эгди. Туши ўзгарди. У ўзини қайтадан ҳуру филмонлар орасига урди. Ҳуру филмонлар турли томонга учишар, у жўр бўларди:

— Эй, эркин-эркин учувчи қушлар! Бизларга қулоқ тутинглар! Норасидаларга қулоқ тутмаслигингиз мумкинмас! Кадрдонимиз, вужудимизнинг бир бўлаги — ҳур — Фарида бетоб... Дардига шифо топиб беринглар. Бизларга бошқа ҳеч нарса керакмас... керакмас...

“Ҳой, инсон болалари! Норасидалигингиз — гуноҳларингизнинг йўқлиги учун ҳам ҳуру филмонларга айландингиз, — дея қушлар ҳур-филмонлар назарида жавоб қила бошлашди. — Тўғри, биз эркин-эркин учиб юрамиз. Лекин бари бир қушлармиз. Тутқунмиз... Ерда инсон ва йиртқич жониворлар бизга қирон келтиради, фақат осмонга кўтарилиб жон сақлаймиз. Демак, ўзимиз ҳам ёрдамга муҳтожмиз... Ёрдамга ўзларингиз қодирсиз, чунки Худо ақлни сизларга берди...”

Ҳуру филмонлар сукутга толишди. Бир-бирларига интизор тер-

милишди. Фарида тинмай ҳансирарди. Комил эса турли томонга аланглади

— Ҳой, тоғ-тошларда тўзий бошлаган жониворлар! — овоз берди кейин у. — Сизлар ҳам Фарида учун азият чекапсизлар. Уни соғайтириб бериш қўлингиздан келмайдими?!

“Ҳой, инсон фарзанди, — ҳур-ғилмонлар тасаввурида пастдан жониворларнинг бўкириқлари эшитилди. — Бизлар бор-йўғи жониворлармиз. Жониворларнинг қўлидан нима ҳам келиши мумкин... бир-биримизга ҳамла қилиш, ейиш ҳам жонга тегди. Агар қўлларингиздан келса бизни қутуриш балосидан халос этинглар...”

— Қушлардан ҳам, жониворлардан ҳам қўнғлим қолди, — минғирлади Комил нафратланиб. — Отам, улар билан бир вужудмиз, деб алдаган экан...

— Булутлардан сўрасак-чи, — гапга аралашди Башор исмли ҳур қиз, — зора улар бизга қўмаклашса...

— Ҳой, булутлар! — қичқирди ҳуру ғилмонлар биргалашиб. — Фариданинг аҳволини кўриб турибсизлар. Ақалли сизлар унга ёрдамлашинглар...

“Борлиқнинг тож сарвари — инсон болалари! Бошингизга тушган оғир кулфатдан хабардормиз, — булутлар нидо берарди гўё, — гўзалликда тенгсиз Фарида ўпкасидан жароҳатланди. У гўзал эди. Гўзаллик эса инс-жинсларга яқин бўлади. Инс-жинслар гўзалликни ёқтирмайди, дардга чалинтиради... Биз булутлармиз. Музаффар ерни ёмғир, қорлар билан мунаввар этамиз. Тирик жон учун насиба ундирамиз. Сизлар яхшиси Қуёшга мурожаат этинглар. Угина нурлари билан Фариданинг ўпкасини шифолаши мумкин...”

Қушлар тинмай чирқирашар, одамлар қичқиришар, жониворлар бўкиришарди. Улкан Сувлик тобора кўтарилиб борар, қушлар, жониворлар ва инсон болаларини комига тортарди. Ҳафсалалари пир бўлган ҳуру ғилмонлар аланг-жалаңг атрофни кузатишар, қуёш чиқишини тоқатсиз кутишарди. Туш шу ерга етганда Комил чалқанча ағанади. Туш ўзгарди. Комил оёқлари узун, қулоқлари кичкина Оҳуга айланиб қолди... У кичкина бурни катаklarини кериб, сув сачратиб кимлардандир, нимадандир ҳуркиб турли томонга чопар, ҳуркаклик билан ён-верини кузатар, яна чопарди. Баъзан алам билан “мууу...”лар, кимнидир кутарди. “Фаридани кутяпман-ку, — тушида ўйларди, — у қаерда экан ё уни бўрилар қувиб юрганмикин?” Олам теп-текис, ям-яшил эди, майсалар шабадада бир маромда тебранарди. Ана, узоқларда бошқа бир оҳу кўринди. Унинг бўйи пастроқ, ҳуркиб чопар, баъзан оғзини очиб ҳансираб

тўхтар, атрофга аланглар, кимнидир изларди. “Муу...” Комил — Оху узоқдаги Фарида — Оху томон чопди. Етди. Кўзлари ёшланиб, тумшугини тумшугига ишқалади, кўкрагини кўкрагига сурди, ялашди. Комил — Оху ердан майсаларни узиб, ҳамдардига тутар, ҳамдарди эса “муу...” лаб бағрига суқилар, бош силкиб, бу билан майсани еёлмаслигини англатарди. Кутилмаганда Комил — Оху майсалар орасидан бир донагина бойчечак топиб олди. Тишларига қисиб Фарида — Охуга тутди. Фарида — Оху бойчечакни лабларига босиб ортига ўгирилди. Юрди. Аста-секин узоқлаша бошлади. Сўнг оппоқ туманга айланиб кўздан йўқолди. Комил — Оху чопишга уринар, оёқларини ердан узолмасди. Кейин... туш яна ўзгарди. Комил ўзини яна ҳуру филмонлар орасига урди. Кейин булутлар қип-қизил рангга бўялди. Олам ҳам қизарди. Борлиқ аланга ўрта-сида қолди. Худди шу пайт чўққилар ортидан ҳаёт манбаи — қуёш кўтарилди. Ер Қуёш нурига тўлди. Нурлар, алангаларнинг ота-онаси — Қуёш кўтарилгандан-кўтарилиб келарди. Ҳуру филмонлар ҳайрат, таажжуб, ҳаяжон билан Қуёшни қаршилашарди.

— Қандай яхши, қандай яхши! — қичқириб юборди Комил гўё гулга қўнишга ботинолмаётган капалак янглиғ бир жойда учиб. — Эй, ота-қуёш! Сени кута-кута кўзларимиз тўрт бўлди. Орзу-умидларимизни сенга, фақат сенга боғлаб турибмиз...

“Болажонларим! — дея Қуёш шуълаланиб ҳуру филмонлар наза-рида мурожаат этди. — Ҳаммасига тушуниб турибман. Мен кўрган бирон-бир давр болалари сизчалик ўртоқлар учун азият чекмаганди. — Қуёш бир оз жимиб Фаридага жиддий термилди. Қизнинг қони қочган оппоқ юзи, кенгайган пешонаси, қирра бурни, ингичка, туташ қошлари, тор ияги, чуқур тушган кўзлари, узун, қуюқ киприкларига қараб тин олди. — Боёқиш қизим, сенга ачинаман, ачина туриб, аҳволингга йиғлайман. Қонинг оқиши сусайган. Ўпканг жароҳатланган... Ҳеч нарсга ёқмаяпти...”

— Она-Қуёш! — эшитилар-эшитилмас шивирлади тарғил кўзли Асолат исмли ҳур қиз. — Раҳминг келсин. Тезроқ уни соғайтириб бер. У бетобланганидан бери бирортамиз туз тотмаймиз. На туриш, на ётишимизда ҳаловат бор...

— Тезроқ тузатиб бер, — пиқирлади Комил шишган қовоқларини уқалаб.

“Комил, эркатойим, — Қуёш ёнига, Комилга юзланди. — Ҳаммадан ҳам кўра сенга осон тутиб бўлмайди. Кўпроқ Фаридага сен қайғурдинг. Ўғил боланинг қиз болага кўнгил қўйиши ота-боболарингдан мерос. Шу билан инсон ўз наслини давом эттиради...”

— Ота-Куёш! — жавоб қилди Комил шошилиб. — Мен унга ўрганиб қолганман, холос.

“Барибир мана шу ўрганиб қолишни — меҳр-оқибат дейишади, — тушунтирди Куёш ва Фарида томон ўгирилди. — Қани, қизим, дардинг сабабини гапириб берчи. Фақат шошма...”

— ...Дардга чалинганимга кўп бўлди, — дея Фарида ютина-ютина ниҳоят ҳикоясини бошлади ва дарҳол жимиди. Қўлини Комилнинг елкасига қўйиб нафасини ростлади-да, аранг гапини давом эттирди. — У пайтлар отам эндигина колхоз раислигига сайланганди. Ўша кезлар камбағалдан раисликка кўтариш удумга айланганди. Катта-кичикнинг оғзидан отамнинг исми — Эгамназар тушмасди. Онамнинг айтишича, отам раисликка сайланганидан кейин димоғи кўтарилиб, одамларни оёқ учида кўрсатидиган одат чиқарибди. Кийим-бошини одамлар кийдиришар, ечиб ҳам қўйишар, ҳатто, отига ҳам ўзи минмас экан. Онам “кўрмагanning кўргани қуриб кетсин”, дея куйинар, барибир отамнинг чизган чизигидан чиқмас, унинг чўрисига айланганди.

“Қизим, йиғлама...”

— ...Онамнинг исми Анзират эди. Ўрта бўй, териси устухонига ёпишган, камсукум онам биринчи фарзанди — Салима исмли опамни букри туғибди (у оғирёқлигида оғир қоп кўтарган экан). Отам онам билан гаплашмай қўйибди. “Букри фарзандни берган Худо соғини ҳам берар”, қабилда отамни юпатибди соддадил онам. Кейин... оламга мен (қандай оғир фажиа-а...) келибман... “Яна қиз туғдинг, кўзимдан йўқол, ўғил туғадиган аёлга уйланаман”, дея отам онамни уйдан ҳайдабди. Оҳ, соддадил қишлоқ аёллари... “сендан қиз бўлса-да, икки фарзандим бор, қонун мен томонда, фирқасан, раиссан, ҳукуматга арз қиламан”, деса-ку, отам шаштидан тушиши мумкин эди. Онам индамай Салима опамни етаклаб, мени кўтариб онаси — бувимникига келибди. Бувим юқори маҳаллада, колхоз идораси қаршисида, бир уй, бир даҳлизли, сигирнинг орти сиғмайдиган торгина ҳовлида истиқомат қиларди. Оғир йиллар... уруш давом этарди. Онам бувим билан далага, буғдой ўроғига чиқарди. Мен опам билан уйда қолардим. Эрталаб югургилаб кўчага чиқар, уззукун йўл пойлаб, отамнинг қайтишини кутардим.

“Бўлди, етар, ўзингни қийнама...”

— Отам мен учун дунёдаги энг азиз, мўътабар киши эди, бахтим, бахтсизлигим ҳам шу отамга боғлиқдай туюлаверарди... унинг биргина сўзига, бошимни силашига, илиқ сўзлар билан синиқ кўнглимни кўтаришига интиқ, интизор эдим. Буни фақат отадан

етим қолган қизларгина ҳис қилиши мумкин... отам кечга яқин даладан қизил қашқа отини ўйнатиб қайтар, на менга, на опамга (опам кўпроқ девор ортига яшириниб турарди... букрилиги туфайли отам бошқалар олдида уялмасин деб) эътибор берарди. Мен ундан кўларимни узолмас, энтикар, ҳаяжонланар: “Кел, оппоқ қизим...”, дейишини орзиқиб кутардим. Отам гўё мени кўрмаган, сезмаганга олиб ёнимдан ўтиб кетар, мен опам билан шумшайиб, деворга суянганча кўз ёшларим билан кўксимни ҳўл қилиб чекланардим. Одамлар идора олдида отамнинг қўлтиғидан олиб отдан туширишар, мен бундан фахрланар, гарчи у билан дийдор кўришиш насиб этмаган бўлса-да, гурурланиб уйга қайтардим. “Кўрдингми, дадамни одамлар кўтариб отдан туширишди, қойил-а...” дердим қувониб Салима опамга баъзан. “Сенинг дадангни...” — Салима опам гўлдирай бошлар, бироқ “менинг дадам” деёлмасди, букри бўлгани учун ўзини раисга қиз бўлишини эп кўрмасди. Кейинчалик Салима опам “отам букрилигимдан уялади”, деб мутлақо кўчага чиқмай қўйди. Бу ёғини гапиролмайман... мени ўз ҳолимга қўйинглар, тўйдим, ҳаммасидан тўйдим, бошим оққан томонга кетаман...

“Қизим, гапингни ниҳояла...” Фарида букилди. Ўқчиди. Ҳансиради ва қон тупурди. Ҳуру филмонлар турли томонга ўтишиб, пешонаси, боши, қўлларини силаш, уқалашга тутинишди. Олам нотинчлиги кучайди. Чинқириқлар, бўқириқлар, фарёдларнинг кети узилмасди. Ғойибдан илиқ шабада эсди, қизнинг кўксига урилди. Нафас олишини хиёл енгиллаштирди.

— ...Онам отамни телбаларча суярдди, — Фариданинг хаста овози эшитилди. — Унинг ишқида дардга чалинди. Ўлар ҳолга етиб озди. Овқатга қарамас, фақат сув ичарди. Бир куни... “бошим” дея еру кўкни ёргудай чинқирди-ю, ўзини тўшакка ташлади, қайтиб ўнганмади. Қиш, қирчиллама қиш эди. Онам пешонасига қор босиб жон сақларди. Гаплари телба-тескари эди. Уруш тугаган, одамлар баҳоли қудрат кун кечиришарди.

— Бир куни онамнинг оғзи-бурнидан тирқираб қон отилди ва бу ҳол уч бор такрорланди. Учинчиси эса уни тобутга олиб кетди... Энгаги танғилди, оёқлари боғланди. Тобутга ҳам солинди. Назаримда ўша куни онам билан бирга ер, осмон, қушлар, жониворлар ҳам ўлганди. Ниҳоят, оломон тобутни кўтаришиб қабристон гомон олиб жўнашди. Яланг оёқ, яланг бош ортидан югурдим. Қаршилиқ кўрсатганларни тишлаб, уриб, тепиб йўлимда давом этавердим. Уни тупроқ остига қўйишди... онам тупроққа қоришди...

“Оҳ, бундан ҳам оғир фожа борми?!” Куёш ногаҳоний титраб кетди.

— Кейингиларини билмайман. Ҳушимни йўқотибман. Тоғам опичлаб уйга олиб қайтибди. Кўзларимни очганимда танам оловоташ бўлиб ёнарди. Ҳароратим ортар, тинмай алаҳлардим. Қаттиқ йўталга учрадим. Ҳароратим босилди, бироқ йўталиш тинмади...

— Бир кўни синфимизга юпунгина кийинган қизалоқ Фарида кириб келди, — тушунтира бошлади Комил Куёшга киприкларини пирпирайтиб. — Боши эгилган, кўзлари ёшланганди. У гапирмас, гап сўраганларга “ҳа” ё “йўқ” жавобини қилар, ҳаммага бирдай илтифот кўрсатар, ҳамманинг кўнглини бирдай олишга уринарди. Аста-секин унинг қисматида — отаси ташлаб кетганидан хабар топдим. Шу тариқа унга боғланиб қолдим. Онам берган қурт, туршак, зогорани унга илинардим... У эса менга...

— Фарида даврамизга гўё сирли-сехрли паридай қўшилди, — гапга аралашди Башор исмли қиз. — Ҳаммамиз унга ҳавас қилар, у бўлишни орзу этар, унга айланиш йўлини излардик. У олижанобликда тенгсиз эди. Баъзан қизлар бир-биримизникида тунардик. У кўпроқ Комил ҳақида гапирар, улғайгач, у билан шаҳарга ўқишга боришини айтарди.

— Биз — болалар ҳам бир ерга йиғилганда, — дея қош, сочлари сариқ Миравлод исмли бола Башорнинг гапини бўлди. — Фақат Фарида тўғрисида баҳслашардик. Болалар уни бир-бирларидан қизганар, ҳатто уни деб жанжаллашар, лекин нимага жанжаллашаётганликларини ўзлари билишмасди. Ота-Куёш! Илтимос, уни соғайтириб бер...

— Она-Куёш! — дея овоз берди Мақсуба исмли йўғон-йўлпи қиз. — Ўтиниб сўрайман. Усиз биз қийналамиз, усиз узоқ яшолмаймиз.

— Эй, саховатлиларнинг саховатлиси, олижанобларнинг олижаноби Куёш! — шивирлади Комил ва кўзларига ёш қалқиди. — Уни соғайтириб бер! Йўқса, менга... қийин... менга оғир... усиз яшашни тасаввур этолмайман...

Орага қисқа муддатли сукунат чўкди. Ҳуру филмонлар Куёшга, Куёш эса уларга термилди. Кейин нигоҳлар беихтиёр Фаридага қадалди. Ер, осмон, қушлар, одамлар, жониворлар ҳамон безовта эди. Улкан Суялик хуружга минганди

“Болажонларим! — ниҳоят ҳур-филмонлар тасаввурида кўнглини ёришга тутинди Куёш. — Ҳасратларингизни тингладим. Бошим қотди. Нима қилсам экан... Фариданинг дарди оғир. Кучайтириб

юборган. Тўғри, мен нурларим билан барча тирик жонга тириклик — ҳаёт бағишлайман. Бироқ, дардларини енгиллаштиролмайман. Фарида қизим. Ҳадемай уйғонасан, тушлар дунёсидан ҳақиқий ҳаётга қайтасан. Ёз чилласида кўпроқ очиқ ҳавода юр, ўзингни нурларимга тобла. Томирларинг кенгаяди, қон оқиши тезлашади. Зора гузалиб кетсанг... бор... боравер...”

Қуёшнинг нури хиралашди, узоқлашди. Аста-секин қоп-қора рангга бўялди. Сўнг булутлар орасига кириб яширинди. Олам зулмат орасида қолди. Ҳуру филмонлар тўзиб, чирқирини бошлади, ғалаён кучайди.

Фариданинг дарди бир оз енгиллашгандай туюлди. Чуқур-чуқур нафас олди.

— Қуёш ҳам сенга ачиниб йиғлади, — деди Комил қалин қошларини чимириб.

— Йиғлайдими, йўқми, мен учун энди қизиги йўқ...

Ҳуру филмонларнинг бошлари эгилди. Улар Қуёшдан ҳам аниқ жавоб олишолмагач, илинж ва юпанч излаб атрофга аланглашди.

— Руҳлардан илтимос қилиб кўрсак-чи, — деди Башор ва ўртоқларининг фикрини тортди. — Отам, руҳлар азиз, оғир кунларингизда кўмаклашади, дерди.

Вақт зиқ эди. Вазият улардан шошилишни талаб этарди. Ҳуру филмонлар ўйлаб ўтиришмай турли томонга учишиб, руҳларни излашди. Лекин руҳлар ҳадеганда кўзларига чалинавермади.

— Эй, руҳлар! — дея ниҳоят улар кичқиринди. — Сўнгги иложимиз сиздан! Сизларга топинамиз! Фариданинг дардига шифо беринглар! Бизни кўп чирқиратаверманглар, ахир, бизларга кимдир ачиниши керак-ку!

Бироқ руҳлардан ҳам садо чиқмади, улар руҳларни топишолмадилар. Руҳлар кўринмасди. Ақалли овоз ҳам бермасди. Энди норасида болалар Фаридани қанотлари устига ўтқазишиб, турли томонга беозоргина учишар, кўзларига чалинган нарсалардан ёрдам сўраб, ёлворишарди. Фариданинг ҳоли оғирлашгандан-оғирлашиб борарди. Осмон мовий рангга бўялди. Юлдузлар порлади.

— Ҳой, юлдузлар! — бўкирди Комил аламзада бир оҳангда. — Мурожаат қилмаган тирик жон қолмади. Бирортаси кўмаклашмади. Сизлар, фақат сизлар бизларга қулоқ тутишингиз мумкин. Фаридани соғайтириб беринглар... бошқа илтимосимиз йўқ! Йўқ!

“Болажонларим! — узоқ-узоқлардан садо келди. — Бизлар аллқачонлар сўнган қуёшмиз. Қуёшки Фаридани дардига даво тополмаган экан, бизларга йўл бўлсин. Фақат унинг қалбини тунлари ну-

римиз билан ёритишимиз мумкин...”

Ҳуру филмонлар камалак ўқи янглиғ турли томонга отилар, изларига қайтишар, чирқирашарди. Олам узра оғир, узун тун қуйилди. Қоп-қора куз туни. Олам узра илиқ шабада эса бошлади. Қушлар, жониворлар, одамлар ҳамон безовта эди. Улкан Сувлик ғалаёни кучайгандан-кучаярди. Булутлар сийраклашди, тоғлар ортидан баркашдай Ой кўтарилди. Тунги оламни рангсиз нурларига бўяди. Қушлар, жониворлар, одамлар қатори ҳуру филмонларнинг ҳам қалбларини оппоқ нурларига чулғади. Улар беихтиёр Ой томон учишди.

— Она-Ой! — мурожаат этди биринчи бўлиб Комил. — Кун бўйи осмонда учиб юрдик. Чирқирашиб дардига даво излаяпмиз. Ҳеч нарса, ҳеч ким бизнинг кўнглимизга қарамади. Қарашга ярамади. Фаридага қара, ўпкаси ёриламан дейди. Ақалли сен соғайтириб бер...

“Болажоним Комил! — дерди гўё доғ юзли Ой. — кундузлари Қуёшдан нур олиб, тунлари оламни ёритаман. Мен ҳам сизларга фақат далда беришим мумкин... Яхшиси ерга қайтинглар. Ўз-ўзларингиз — одамлардан даво изланглар. Ахир, Худо ақлни сиз — одамларга ато этган. Шу ақлли инсонгина Фаридани даволаши мумкин...”

— Бўлди! Етар! Бошқа тинглашни истамайман! — чинқариб юборди Фарида асабий. — Тоқатим тоқ бўлди. Ҳаммаси жонга тегди. Лекин сиз қондошларимдан миннатдорман. Қўлларингиздан келган ҳамма ҳаракатни қилдингиз... Энди ҳеч кимга, ҳеч нарсага ялинманглар. Фақат мени тинч қўйинглар... чарчадим, зерикдим...

Фарида йўталди, ўқчиди, кўксини чангаллади. Юраги уриши сусайди. Йўтали сурункаликка кўчди. Дўстларини беозоргина ортларига итарди. Қўлларини Комилнинг билагига босди. Пешонасини эса кўксига қўйди.

— Фарида... — шивирлади Комил ва ҳўнграб юборди.

— Комил... — деди Фарида хириллаб. — Етар, ўзингни ортиқча қийнама. Менга қолса, соғаярдим, бутун умр сен билан бирга ўйнаб юардим. Афсуски, ниятимга етолмадим... Толиқдим, зерикдим, кўнглимга ҳеч нарса сиғмайди. Фақат уйимга бориш, букри опам, толесиз бувимга саломимни етказишни унутма... Ҳаммангизга, айниқса, сенга раҳмат. Фақат... мени унутманглар... эслаб юринглар... ҳамма-ҳаммангизга алвидо...

Ҳуру филмонлар еру кўкни ларзага келтириб қичқаришди. Кўзларидан шашқатор ёшлар тўкилди. Борлиқни норасида — гуноҳсиз

болаларнинг фарёдлари тўлдирди. Қушлар даҳшатли қичқиришар, жониворлар ваҳшатли бўқиришарди. Улкан Сувлик чайқалар, кўпирар, илондай чинқирар, ҳар лаҳза қурбонини кутарди... Фариди кўзларини юмди. Қанотларини қоқди. Қўлларини ёзиб-йигди. Беҳолгина тепага интилди. Дўстлари ёнида ёрдамлашиб борди. Лекин у узоқ учолмади. Қанотлари ўз-ўзидан майишди, охири ҳаракатдан тўхтади. Тўхташи билан вужуди пастга — Улкан Сувлик томон қулади, тўлқинлар қаърига шўнғиди... ҳуру филмонлар чойнакка қамалган арилардай тўлқинлар атрофида уймалашар, Фаридани излашарди. Тўлқинлар қаъридан: “Толиқдим, зерикдим, эҳ кутурган тўлқинлар! Мени бағрингизга олинг, яширинг, тинчитинг!” — деган фарёд кўтариларди. Тўлқинлар чайқалар, кўпирарди. Ниҳоят оппоқ кўпиклар орасида Фариданинг оппоқ либоси кўринди, ялтиради...

— Мени қўйиб юборинглар! — ҳайқирди бир пайт Комил ва дўстларининг қўлларини итариб ташлаб, шиддат билан пастга шўнғиди, тўлқинлар қаъридан қарсиллаган овоз эшитилди. Охири гинчиди... Энди ҳуру филмонлар сув сатҳида айланишар, фарёдлар чекишиб, Фариди билан Комилни қидиришарди.

Қушлар чирқирашиб, жониворлар бўқириғи, одамлар қичқириқлари бир нави босилиб, олам осойишталашди. Улкан Сувлик важоҳати ҳам сусайди.

Туш — Комилнинг туши ниҳояланди. Чўчиб уйғонди. Қушлар, жониворлар, одамлар ҳуру филмонлар тушидан чиқиб кетган, фақат миясида, ҳисларида хира туман янглиғ пирпираб турарди.

Ташқарида юракни қон қиладиган шовқин кўтарилди. Комил ўзини телбаларча эшикка урди. Ҳовлига тушди.

— Нима гап, қандай шовқин? — сўради деворга суяниб турган онасидан. — Нима бўляпти ўзи...

— Жим... — шивирлади онаси пиқирлаб, — бундай пайтда қичқирса ёмон бўлади.

Комил яшин тезлигида югурди, кўчага чиқди. Одамлар — оламон катта кўчадан тобут кўтариб қабристон томон ўтиб боришарди.

— Болам, Фариди! Кун кўрмадинг, норасида кетдинг... у дунёда ҳурга айланасан... — қари бир кампир — марҳумнинг бувиси икки букилиб тобутнинг ортидан эргашиб борар эди...

— Фариди... а... ааа...

Туш тугаганди...

Сатҳида майда ҳалқачалар жимирлашаётган илонизи сойнинг икки соҳилидаги қамишзор оғир сукутга чўмган, қамишлар ортидаги майсазорда бир тўда йилқилар бош кўтармай ўтлашар, думларини силкитишиб, чивинларни қувишар эди. Жигарранг тоғ чўққилари ботаётган қуёш нурида яллиғланиб товланар, олтинсимон далаларда оқ ятакли, пешоналари танғилган деҳқонлар омов билан шудгор қилишарди. Кунгай томондаги паст-баланд томларда болалар қий-чув кўтаришиб ўйнашарди.

Сойнинг сўл соҳилидаги қамишзор оралаб ёнма-ён икки от борар, отларнинг бири саман қашқа, иккинчиси эса тўриқ қашқа эди. Саман от устида кетаётган жувон ўзини мутлоқ эркин ҳис қилар, икки йил муқаддам турмуш қурган эри билан қайта кўришгандан бахтиёр эди. Тўриқ қашқа от устидаги йигитнинг чап оёғи майиб бўлиб, эгар қошини ушлаб борар, кўзлари қизариб, чеҳраси маъюслашган, ҳарбийдан қайтганидан бери аскарлик кийимини ҳам ечмаган эди. Унинг қўлтиқтаёғини хотини ушлаб борарди. Отлар бошларини қуйи солиб, гоҳ-гоҳ чивинларни қувиш мақсадида думларини силкитиб, эгаларининг хоҳишига қараб аста қадам ташларди. Қамишлар кечки шабадада гўё дорга осилган намхуш рўмолдай енгил тебранар, отларнинг оёқлари орасига кириб эгилар, сўнг яна тўғриланиб қолар эди. Жувон жилмаяр, от жиловиниғимлар, лаҳза сари қизиқ гап гапириб, қайлиғини ҳайратга солиш, кўнглини кўтариш йўлини излар эди.

Ниҳоят, қамишзорни яримлаб қўйганларида жувон кўксига тушиб қолган сочни силкиб, елкаси оша орқасига ташлади-да, оғир дард чеккан ё оғир куй тинглаётган одамдай чеҳраси ғамгинлашиб, қайлиғига термилди. Нигоҳи маъюс тортиб, лабларига зўраки табассум югурди, елкасини қайлиғининг елкасига яқинлаштирди. Кўзлари беихтиёр юмилди ва тамшаниб, гўё бир нафаслик уйқуга толгандай жимиб қолди. Йигит оғир энтикиб бошини кўтараркан, елкаси оша хотинининг ярми кўриниб турган тиниқ, қизғиш пешонаси, оппоқ сийнаси, кенгайиб-тораяётган бурнига назар ташлаб туриб, вужудига титроқ кирди. Қовоқларини юмди. Шу қўйи у бир неча дақиқа дардлари, азобларини унутиб, юрагида кучли бир ҳаяжон кўтарилди-ю, гўё жувон вужудига қоришиб кетди, ориқ, бақувват қўллари кўкрагидаги нозик елкани авайлаб ўзига тортди, сочлари ҳиди димоғига урилди-ю, қалт-қалт титратиб юборди. Бу ҳидлар унга кўпдан бери таниш, қадрдон эди.

Отларнинг вужудлари гўё қулоқ ва сезгиларга айлангану устидаги одамларнинг оромларини бузмаслик учун ҳамон қадамларини авайлаб, бир маромда илгарилар эди. Аравадан чиқиб яқиндагина йилқига қўшилган шу отлар кўпдан бери ўзларини ҳозиргидай эркин ҳис этишмаган, устидаги одамлардай раҳмдилларга ҳам дуч келишмаган эди. Эгалари бугун уларни ўз эрklarига қўйиб беришган, улар ўз ихтиёрлари билан олдинга интилаётган эдилар.

“Чирик” этган овоздан жувон кўзларини ялт очиб, бошини кўтарди ва қамишлар устида чириклаб учиб кетаётган қорни сариқ, қанотлари оқ қушчани бир нафас кузатиб туриб, сўнг қайлиғига юзланди. Юзланар экан, киприклари пирпираб, лаблари учди, ёноқларида енгил титрашлар содир бўлди, аввал жилмайди, сўнг кулди. Йигит чехрасида ҳам шу манзара такрорланди. Пешоналари бирибирига тегиб, бир тутам соч йигитнинг билагига тушди.

— Ботир ака, эсон-омон қайтдингиз...

— Анор... “эсон-омон” дейсанми?

Шамолда тебранаётган қамишлар гўё бир оғир куйни ижро этаётгандай туюлар, бунга тўқай қушчаларининг хониши қўшилиб кетар, ер юзи гўё тин олиб уйғонар, ҳаммаси иккита — урушдан бир оёқ бўлиб қайтган аскар ва икки йил тул ўтирган жувон юрагида содир бўлаётган эди.

— Сўз беринг энди, оёғингизнинг йўқлигини гапирмайсиз. Ахир ҳарбийдан бир оёқ билан қайтган бир сиз эмассиз...

— Ҳўп, гапирмайман. Лекин улар...

— Лекин қаерларда бўлганингизни гапириб берасиз.

— Бизни Чирчиқдан... — дея гап бошлади Ботир қамишзорга ғамгин тикилиб, — Украинага олиб кетишди. Бир йил аравада аскарларга овқат ташидим. Кейин урушга солишди. Пиёдалар қўшинига тушдим. Тунда Днепр дарёсидан ўтишга шайландик. Кўприкни яримлаб қўйганимиз эсимда. Ёнимда бир нарсa портлади-ю, ҳушимни йўқотдим. Ўзимга келсам, оғзимга сув тўлиб қолибди, ҳансираяпман, сув қип-қизил қонга бўялганди. Кимдир мени тортиб сувдан чиқарди. Кейин нималар бўлганини билмайман. Қайтадан ўзимга келганимда, шифохонада ётардим. Икки кундан кейин чап оёғимни тубигача қирқиб ташлашди. Қирқишмаса бўлмас экан. Соғайиб чиқаётганимда врачлар... Бу ҳақда сенга ёзмадим...

— Бир оёғингиз бўлмаса, нима қилибди. Барибир қайтдингиз-ку.

— Қайтмаганимда яхши бўларди.

— Ундай деманг. Яхшиси, бошқа нарсалар ҳақида гаплашамиз.

Қайтган кунингиз нимага ҳеч кимга рўйхуш бермай жим ўтирдингиз?

— Юзингга қандай қарайман, деган ўй мени қаттиқ қийнади...

— Нимага? Юзимга қарашга нимага ботинмадингиз! Мен бўлсам, икки йил олдинги, мени узатиб боришгандаги аёлларнинг ёр-ёрлари, гулхан атрофида айланаётган қора отни, сизни кўргунимча йиғлаганимни эслаб ўтирдим. Сиз мени кўтариб чимилдиққа кирганингизда, билмадим, негадир йиғим ҳам тўхтаб қолганди. Ўша кун сиз кулдира-кулдира ичакларимни узаёзгандингиз. Бир ойдан кейин ҳарбийга жўнадингиз, мен ортингиздан қўл силкиб роса йиғладим. Юринг, ҳув анави тут тагига — майсазорга бориб дам оламиз, отларни томоша қиламиз.

Анор билан Ботир жимиб қолишди, отлар ҳамон илгарилашарди. Қамишзор тугади, отлар ҳам тўхташди. Анор от ёлидан ушлаб ерга сакради-да, қўлидаги қўлтиқтаёқни ерга қўйиб, қизил қашқа отнинг ёнига яқинлашди ва Ботирнинг қўлтиғидан олиб туширди.

— Юраверинг, ўзим суяйман.

— Толиққансан.

Бутун умр суяб юрсам ҳам чарчамайман...

Ботир чап қўлини Анорнинг елкасига қўйиб ҳақкалаб юра бошлади. Унинг қўли ва белидан маҳкам сиқиб олган Анор ниҳоят қайлиғини ажриқли уват устига ўтқазди, ўзи эса ёнига чўкди. Ботир нафасини ростлаб олгач, сурилди-да, Анорга жиддий назар ташлади, бармоқлари билан туташ қошларини силади ва пешонасини ёноқларига қўйиб кўзларини юмди, бурунлари бир-бирига тегди, аста боши кўтарилди ва кўзлар интизор бир-бирига термилди... Шу тариқа узоқ туриб қолдилар...

— Эсингиздами? Урушга кетмасингиздан олдин, — Анор хўрсина-хўрсина гапини давом эттирди. — Мен йилқиларни ўз ҳолига қўйиб, қўлимни пешонамга соябон қилиб, йўлингизга термилиб турардим. Ҳу анави тепаликда, — Анор жануб томонга ишора қилди, — аввал ўқдай учиб келаётган отлар кўринар, сўнг чанг кўтарилиб, арава тепаликка чиқар, сиз эса отларга қамчи босар, “ҳо-ҳо-ҳо”, дея қўлингизни кўтариб “келяпман” ишорасини қилардингиз. Овозингизни эшитишим билан қалт-қалт титраб кетар, ҳаяжондан ҳатто, кўзларимга ёш қалқирди. Кейин сиз томон югурар, арава тўқайдан чиқиб олгач эса орқамга ўтирилиб қочардим. Ўпкам оғзимга тиқилиб, ҳансирай бошлаганимда сиз етиб олардингиз. Кейин кучоғингизга босиб айлантирардингиз. “Бўлди, бошқа қочмайман”, демагунимча қўйиб юбормасдингиз. Кейин эса роса

шўхлик қилардингиз. Сочим билан юзингизга урардим, сиз ач-чиқланиб мени майсалар устига ағанатардингиз. “Ҳой, қора қулун! Мана, менинг қайлиғимни кўр, яқинда тўйимиз бўлади”, — дея кузда улоққа чопиш учун боқиб қўйган сеvimли тойингизга мурожаат қилардингиз. Мен жонҳолатда қўлларим билан оғзингизни ушлар: “Ҳой, ҳой, одамлар эшитиб қолишса уят бўлади”, дердим. Яна шўхлик қилардингиз...

— Сени кўргунча юрагим ўртаниб кетар, ёнингга келганимда эса ташналигим баттар ортар, ортаверарди... Лекин... бу ўтмишдаги гаплар... унда оёғим... соғ эди...

— Бўлди, бўлди, ҳаддингиздан ошманг. Бу ҳақда гаплашмасликка келишганмиз. Эсингиздами? Ҳа, айтмоқчи, анави отга бир қаранг, танияпсизми? Бу ўша қора қулун! Уни биринчи бор устига ўзингиз яйдоқлигича миниб ўргатган эдингиз. Бир куни ўйноқлаб сизни йиқитиб юборгани эсингиздами? Одамлар роса кулишган, мен бўлсам йиғлаб, жазавага тушиб уни роса савалагандим. Шундан бери уни ёмон кўриб қолгандим. Сиз урушга жўнаганингиздан кейин ҳам ким сўраса бериб юборавердим, роса ишлатишди. Эсингиздами, бир марта мени роса қўрқитгандингиз. Ўша куни денг, йилқиларни ўз ҳолларига ташлаб, йўлингизни кузатиб тургандим. Қамишлар орасида ғалати — қурбақанингми, эчкиэмарнингми овози эшитилди. Тўқайда ҳеч ҳам бунақа қурбақанинг овозини эшитмаган эдим. Секин қамишлар орасига мўраласам, “хўп” деган овоз янгради-ю, ваҳимадан қичқириб ўзимни ерга отдим. Ҳушимга келиб, кўзларимни очсам, ўзлари... Икки кун сиз билан гаплашмай юрдим, ажаб қилдимми, роса ялиндингиз-ку. Яна бир куни қамишлар орасида булбул сайраб қолди. Ҳайрон бўлдим. Қамишзорда булбул нима қилади? Гўлигим курсин, яна мўралабман. Қаршимдан денг, қоп-қора бир нарса чиқиб келяпти. Кўрққанымдан шайтонлаёздим. Юзингизга қора суриб олган экансиз... Ўша куни ҳам кечгача қовоқларимни уюб юрдим. Даладан келмай қўйдингиз. Охири ўзим борган эдим... Айтинг, нега ўшанда келмай қўйган эдингиз?

— Анор...

— Бўпти, бошқа гапирмайман. Юринг, ўша қора қулунни кўрса-таман.

Ботир узоқ жимликдан сўнг қўлтиқтаёғини олиб, туришга уринди.

— Таёғингизни менга беринг.

— Йўқ, ўзим...

Майсалар устида ўтлашаётган йилқилар томон яқинлашишди.

Катта тут тагида иккита тарғил от ётар, иккита қулун эса ёнлари-да думларини силкиб мудрашар, сал нарида баҳайбат бир қора от қотиб турар, ўтлашга ҳам раъйи йўқдай кўринарди. От беҳад озган, ёлларига тиканлар ёпишган, оёқ суяклари туртиб чиққан, гўё яқин-орада йиқилади-ю, қайтиб турмайдиганга ўхшар эди.

— Бу, ўша сизни йиқитган қора қулун, — деди Анор отнинг пешонасини силар экан. — Мени ҳам шу отда узатиб боришганди...

— Наҳотки, ўша қора қулун бўлса? — деди Ботир отга жиддий термилиб, лекин бориб пешонасини силашга юраги бетламади. — Ҳаддан зиёд қарибди. Қандай қилиб шундай аҳволга тушиб қолди? Орқа оёқлари синганми?

— Қайсарлиги бошига етди. Баттар бўлсин. Бошқа йилқиларга кетиб қолаверди. Одамларни устига миндирмади. Қандайдир аблаҳ йилқибоқар кетмон билан чопибди.

— Бечора от! Увол бўлибди-да. Тўғри, бундай отлар одамларга ёқмайди.

— У, ахир, сизни йиқитганди-ку... Шундан бери унга ачинмай кўйганман. Узоқ яшамаса керак...

— Бўлди! Кетдик...

— Қўлингизни беринг.

— Ўзим. Бечора қора қулун... ўзим ўргатгандим...

Улар қишлоққа кириб келганларида қош қорайганди. Деҳқонлар даладан қайтишаётганди. Катта ариқдан ўтиб, ўнгга — тор кўчага бурилишди-да, қийшиқ ёнғоқ тагидаги бир тавақали эшикдан ҳовлига киришди. Эшик очилиши билан ўчоқ бошидаги бўйдор, қадди тик, бўғма ёқа кўйлактаги, алангадан юзи кўпчиган аёл қўлидаги чўмични қозонга тираб, ҳовлига чиқди, бўйнига тушиб қолган рўмолини оқ сочлари устига тортиб туриб:

— Келдингларми! — дея уларни қаршилади. — Шавла пишиб қолди. Ботиржон синглингни эндигина орқаларингдан юбормоқчи бўлиб турувдим. Бир-бирларингизга бирам ярашибсизларки, илоё кўз тегмасин. Туф-туф! Ўғлимдан ўргилай, тезроқ набира кўрсам, кўтариб кўчага олиб чиқсам. Кўрганлар: “Кимнинг боласи?” деб сўрашса: “Ботиржоннинг боласи”, деб жавоб қилсам. Келиним Анорхоннинг ҳам кўзлари икки йилдан бери кута-кута тўрт бўлди.

— Ойи, — деди Ботирнинг овози титраб ва беихтиёр бошини эгди, гапини давом эттиролмай кескин ёнига ўтирилди-да, тўрдаги уй томон юрди.

— Нега кўзларингиз ёшланди? — сўради уйга чой кўтариб кирган Анор.

Ботир орқасига ўгирилиб олди ва шу тариқа узоқ сукутга толиб ётди. Анор шавла олиб кирганда, у ғужанак бўлиб олган, бошини у ён-бу ён ташлар, кўкраги кўтарилиб тушарди.

— Бечора қора қулун... шивирлади у тинмай...

— Туринг шавла еймиз, — деди Анор илк бор Ботирнинг қаршисида ўзини ожиз ҳис этиб.

— Егим йўқ.

— Сиз емасангиз мен ҳам...

Шавла ейилмай қолди. Ботир қўллари кўксига босиб, шифтга термилиб ётарди. Анор унинг ёнида мўлтайиб ўтирар, эрининг урушдан олдинги — тиниб-тинчимайдиган йигитлик даврини хотирлар, бутунги паришонлиги сирини тушуна олмаётган эди. Ҳовлида оёқ овозлари тиниб, яримта ой дераза қаршисига келганда ҳам Ботир бедор ётарди. Ниҳоят, ёнига ўгирилди. Анор шолчанинг титилган ипини суғуриб ўтирар, шу билан ўзини овутар, кўзлари жиққа ёшланиб борар эди. Ботирнинг кўзлари олдидан қора қулун ўтарди. Кутилмаганда юрагида қаттиқ оғриқ қўзғалганини ҳис қилди-ю, бошини у ён-бу ён ташлади, ташларкан, михга илинган кўйлак-иштончага кўзи тушиб, қайтадан сукутга толди.

— Анави нима?

Анор чўчиб тушиб, эрига юзланди, чеҳраси ёришиб кетди.

— Ойимлар олиб келибдилар, — Анор бошини эгди.

— Ол-чи.

— Ойимларнинг ўзлари тикканлар.

— Боланинг кийими...

Ботир кичкинагина гулдор дўппини ҳам, жажжигина кўйлак-иштонни ҳам қўлига олиб, эринмай кузатди. Кейин қўллари шилқ этиб ёнига тушди.

— Жой солиб берайми?

— Йўқ, тобим қочяпти. Сен ётавер...

— Ойимларни чақирайми?

— Йўқ.

Анор қўзғалди, лекин аниқ бир қарорга келолмай, хона ўртасида узоқ туриб қолди. У эрининг майиб оёғи, бужмайган шими почасини кузатарди. Ботирнинг елкалари ичига тортиб, кичкина боладай мунғайиб қолганди. Анор бўйдор, барваста елкали, шаддод, йўқни йўндирадиган, қачонлардир одамлар ёнига боришга қўрққан ўша қора қулунни эгарлаб минган эрининг бирор вақт шу ҳолга тушишини хаёлига ҳам келтирмаганди. У Ботирни ўтюрак, бақуват ва мардлиги учун ҳам яхши кўриб қолганди. Мана,

ҳарбийдан қайтганига бир ҳафтадан ошяптики, унинг маъюслиги, одамларга рўйхуш бермаслик сирини тушунолмаётибди.

Толиқиш Анорни енгди, секин Ботирнинг ёнига чўкди-да, титраётган қўлларини елкасига оҳиста қўйди, мунғайиб ўтириб, охири уйкуга толди. Ботир кўкрагидаги Анорнинг бошини аста олиб ёстиққа қўйди, кўксига тушиб қолган сочларини орқасига сурди. Шу тариқа уни узоқ, жуда узоқ вақт кузатди. Анорнинг бели, кўкси бир оз тўлишган, юзи эса тиниқлашиб, қовоқлари қирмизи рангга бўялганди. Хотинининг вужудида ёшлик, гўзаллик барқ уриб турарди... табиатнинг бетакрор гўзаллигини ўзида мужассам этган бу жувон эрининг бутун умрлик қайлиғи ва туғилажак болаларнинг онаси бўлишни орзу этганда Ботир урушга кетди... Ботирнинг қовоқлари ораси иссиқ ёшларга тўлди, сўнг ташқарига оқиб чиқди ва уни сапчиб туришга мажбур қилди. У гўлдираб, ҳақкалаб қўлтиқтаёғисиз дераза олдига яқинлашди. Пешонасини ойнага тиради, ишқалади. Ойнадан ташқарига назар ташлади. Ой пастга чўкиб борар, бу ҳол унга бир фасл тугагани, ўрнини бошқа бир фасл эгаллаётганини эслатди... У ихраб орқасига ўтирилди-да, Анорга, зўнг бола кийимларига термилди.

— Бечора оналар! — деди шивирлаб. — Уруш нима, насл қолдира олмаслик нималигини билишмай, туғилажак болаларга кийим ҳозирлаб қўйишади. Оҳ, қани энди болалар туғилса, ана у кийимларни кийса... — У қалт-қалт титраб, лабини тишлаганча, оқсоқлашиб хона айланди. У айланар, Анорга қарамасликка тиришарди. Охири ҳолдан тойиб, деворга суялди, жойига чўкди. Чўккани замон кўзлари олдига ўша қора қулун келиб тўхтади. Қулоқлари катталашиб, мунғайиб қолган, оёқ суяклари туртиб чиққан, тасқара аҳволга тушган от! Икки йил бурун қанақа эди. Одамлар саноқсиз пуллар тикишган эди. Энди-чи, текинга олишга ҳазар қилишади. У бечора ҳам мен каби... У бирор вақт отнинг шундай ҳолга тушишини ўйламаган, ҳатто, тасаввур ҳам қилмаганди. Отни ўргатиш унга осон бўлмаганди. Биринчи бор устига минганда кўтариб ташлаган, у икки кун ётиб ҳам олганди. Анор, ўша кун отнинг ёлига ёпишган, қулоқларидан тортиб роса йиғлаганди: “Нега Ботир акамни йиқитдинг?!” дея роса савалаган, бир ҳафта қантариб қўйганди. Кейин ҳам отни кўргач, тош отиб ўтар, эрининг ўчини оларди. Уруш... Кимдир унинг оёғини чолиб ташлабди, нега, нима учун? Балки йилқиларни, айғирини тинчитмагандир... Қора қулуннинг аҳволи Ботирга ўз ёшлиги, илк муҳаббати, она қишлоғини ортда қолдириб ҳарбийга жўнагани, арава, қамишзор, яна кўп

нарсаларни эслатди... Энди улар орасида на кўнгилга таскин берадиган, на юрагидаги оғриқни юлиб оладиган бирон-бир илинж, юпанч бор эди. Уруш ўзи билан ҳаммасини яксон этганди. У асабийлашди, бўғилиб гўлдиради, деворни чангаллаб ўрнидан турди, апил-тапил тоқчадаги қоғозларни титкилай бошлади. Топди. Кўпдан бери очилмаган дафтар, тутилмаган қаламни олди-да, учини тарашлаб, тиззаларига қўйиб ёзишга тутинди. Варақ саҳифасини қорайтириб, ниҳоят, кўзгалди, оқсоқланиб Анорнинг тепасига келди, тикилди, сўнг бошини орқасига ташлади. Қўлтиқтаёғига тиралиб, туртина-суртина ташқарига чиқди...

Анор уйғонганда тонг ёришиб қолган, ёнида эри йўқ эди. У ҳайрон ва таажжубда атрофни кузатди, шошиб даҳлизга юзланди, қайтиб кираётиб, кўзлари кўрпача устидаги тафтарга тушди.

“Анор! Мен сенга кўпдан бери “паришонлигим” сирини ёрилмоқчи бўлиб юрдим, лекин сен гапни бошқа ёққа буриб, мени чалғитиб, тушунишни истамادينг. Врачлар менга икки-уч йил уйланмасликни маслаҳат беришганди. Буни гапиришга ҳам журъат этмагандим... Асли ҳарбийдан қайтмоқчи эмасдим. Аммо сенинг кутишингни ўйлаб... Ёшсан. Бошқа турмушга чиқишинг мумкин эди... Бир кун бўлмаса бир кун бу ҳақда ўзинг оғиз очишинг... Бу мен учун сўнгги йўл бўларди... Ҳар бир тирик жон насл қолдириш учун яшайди. Агар шундай бўлмаганда, ер юзида аллақачонлар ҳаёт гугаши тайин эди. Муҳаббат, уйланиш аслида зурриёт қолдириш учун талпинишлардир. Онамнинг ҳам, сенинг ҳам аввалдан илинжларинг шу эди. Қолдирилган насл инсон ҳаётини янгилаш билан бирга, уни давом ҳам эттиради. Сен, мени деб икки йил умрингни йилқилар ортида ўтказдинг, йўқлигимни сездирмадинг. Бунинг учун қаршингда бош эгишга бурчлиман. Ҳаммасига, такрор айтаман, ҳаммасига уруш сабаб бўлди. Бундан кейин уруш ҳеч кимнинг орасига жудалик солмасин... туғилажак болаларидан айирмасин...

Анор! Мен пойтахтимиздаги шифохонага йўл олдим. У ердаги врачлар мени даволашга вавъда беришганди. Балки яқин орада қайгарман... бу ҳақда хоҳласанг уйдагиларга айт. Хоҳламасанг айтма. Бу ёғи сенинг ихтиёрингда.

Сендан сўнгги илтимосим. Бахтсиз қора қулунга бошқа озор берма! Қарамоғинга ол, парваришла. Ақалли кексайганда уни кечир... сени беҳад севган, ҳатто шамолларга ҳам ишонмаган Ботиринг...”

— Ойи, ойижон, — беихтиёр шивирлади Анор ва қоғозни ғижимлаб юзига босди. Аста-секин йиғиси тинди. Бошини кўтарди.

Кўзлари катта очилди. Юз-кўзларига жилмайиш югурди. “Майли, — дея хаёлидан кечирди, — кетгани яхши бўлибди. Шифоланиб қайтса, яхши-ку. Икки йил кутган яна бир-икки ой кутаман. Одамлар олдида иккаламизнинг ҳам юзимиз ёруғ бўлади-ку...”

— Насиб этса, — деди кейин қалби қувончларга тўлиб, — келгуси йилга кўзим ёриса... кўтариб кўчага чиқсам...

У деразага яқинлашди. Ташқарига назар ташлади. Олам бугун унинг кўзларига алоҳида бир малоҳат бағишлар, қалбини чексиз шодликларга тўлдирарди...

Ботир бу пайт қамишзор орасидаги қуриган қайрағоч شوҳида осилиб ётар эди...

ТИЛ

Қизим Орифага

Бир ҳафтадан бери осмонни қоп-қора булутлар қоплаб ётарди. Қўрғошиндай оғир булутлар гўё ер сатҳидаги ҳавони сиқиб чиқаргану ўпка ва юракни сиқиб ҳар лаҳза энтикишга мажбур этарди. Баъзан шамол кўзғалар, шундан кейингина нафас олиш енгиллашарди. Шамол кучайган кезлар қўйхона ва қўйхона қаршисидаги уйни кўтариб кетадигандай ҳамла қилар, қўйларни ҳуркитар эди. Ўқтин-ўқтин ерга тушаётган йирик ёмғир томчилари том ва деворларга тақ-туқ урилиб юракларни таҳликага соларди. Тўсатдан чақмоқ чақилар, бўлутлар кўксини ёриб ташлар, сўнг момоқалди-роқ гумбурлаб водийни ларзага келтирарди.

Узун ва паст қўйхонада кўзи ёриётган қўйларнинг, туғилаётган кўзиларнинг “маъ-муу...”лари янграр, инсон қалбида ана шу тилсиз жониворларга нисбатан раҳмдиллик ҳисларини кўзғатар эди. Қўйхона қаршисидаги айвонсиз, даҳлизсиз, танҳо хонада тўққиз ёшли кўзлари тимқора ва катта, майда сочлари учига пилик тақилган Лола исмли қизча диққатини бир ерга жамлаб ташқарини тинглар, эшикка термилиб, ҳашарчиларга ёрдамлашаётган отаси билан онасининг қайтишини тоқатсизлик билан кутаётганди. Қош-кўзи, бурни билан қизга ўхшайдиган олти ёшли Олим исмли укаси кўрпачага бурканиб, эринибгина опасини кузатар, бувисининг иссиқ бағридан бийдай далага келганидан афсусланарди. Водийда қўйларни кўзилатиш фасли бошланган, қиз укаси билан кўкламги таътил пайтида ота-онасини кўргани келишганди. Қўйлар учун кўзилаш,

чўпонлар учун эса уйқусиз тунларга навбат етганди.

Мудраётган бола ниҳоят бошини ёстиққа босди ва ташқи оламдан узилиб уйқуга толди. Лола укасининг устига кўрпача ёпди. Эшикка яқинлашиб ташқарига тикилди. Олам бирдай қоронғи, бирдай нотинч эди. Чақмоқ чақиб, момақалди роқ гумбурлагани билан, барибир қора булутларни тарқатолмаётганди. Водийда деярли ҳар куни шундай ҳол юз берар, қизчанинг отаси билан онаси қўйхонадан бери келмас, баъзан тонготарда болалари ёнига қайтишар, омонатгина мизғишиб, яна қўйхонага шошилишарди. Боёқишлар фарзандларига қарайдиган аҳволда эмасди. Кўзлари ёриётган қўйларга кўз-қулоқ бўлиб туришлари, туғдиришлари, туғилган қўзиларни ҳашарчи-қассобларга етказишлари, сўйилиб, саранжомлангандан сўнг териларини тахлашлари, янги бўшалган қўйларга эса иссиқ атала пишириб тутишлари зарур эди. Қўзиларнинг оз қисмигина асрашга қолдирилар, бошқалари сўйилиб, териси олинardi. Олинган қорақўл терилар ошланар, қуритилар, сўнг ҳукуматга топшириларди. Чўпонлар ҳам, уларнинг бола-чақалари ҳам аллақачонлар мана шу ҳаётга кўникишган, бундан бошқача бўлишини ҳатто тасаввур ҳам қилишолмасди. Фақат қизчагина кўни-колмай келарди...

Донгдор чўпон Холиқ умрини деярли далада — водийда ўтказар, қўйлар қўзилай бошлаганда эса унга хотини ва ҳашарчилар кўмаклашар, сўнг бола-чақасини қишлоққа элиб кўяр, ўзи яна далада қоларди. Кексайиб оёқ бодига учраган бувисига қарайдиган Лоланинг илк бор далага чиқиши, илк бор қўзилатиш даврига дуч келиши эди. Қизча ям-яшил қир-адирлар бағрида, майсалар устида ёқимтой қўзичоқлар билан ўйнашини кўпдан бери орзу қилар, қизча учун бунинг ўзгача гашти бориди. Боз устига, водийнинг мусаффо ҳавоси баҳри-дилини очиб юборарди. Водий ҳавоси меъдасига мос тушарди.

Галдаги қарсиллашдан қизча чўчиб тушди ва дарҳол укасига, сўнг эшикка қаради. Шариллаб ёмғир қуйди ва тез орада тинди. Сал ўтмай кийим-боши ивиган онаси уйга кирди, дийдираб қизчасини тусмол билан қидирди.

— Ойижон! — деб юборди қизча ва ҳовлиқиб ўрта бўй, кенг юзли тўлагина онаси истиқболига шошилди. Бари бир юрагидаги изтиробни, миясидаги қўрқув тушунчасини ҳадеганда тарк этолмади.

— Лола қизим, нима, қўрқдингми? — деди сарғиш узун сочларига осилиб турган Асолат қизининг билагини ушлаб. — Дала-да.

Дала ҳавоси шунақа. Назаримда, осмоннинг таги тешилди. Уйнинг куйгур чақмоқ ҳам, момақалдироқ ҳам тинай демайди. Чироқнинг мойи тугабдими? Мой олиш эсимга келмабди. Эртага қишлоққа тушадиганлардан айтиб юборамиз. Қорнинг очгандир. Уканг ҳам очнаҳор ухлаб қолдими?

— Ухламай, анча хархаша қилди, — тушунтирди қизча онасига ва маънос тортди. — Ойи, нима, бугун овқат емаймизми?

— Ҳозир овқатга уннайман. Дадангга қарашяпман. Унга ҳам осонмас. — Асолат ортига ўгирилди-да, эшик томон яқинлашиб ҳализамон пўстак устига ётқизилган қўзичоқни кўтарди. — Артдим. Ёнингга ол. Устига бир нарса ёп. Жирканма, болам, бечоранинг онаси ўлди... Етимчани бошқа қўйлар эмизмади. Эрталаб қўйларни соғиб бераман.

“Етимчани бошқа қўйлар эмизмади...” — қизча хаёлан онасининг гапларини такрорлади ва бирдан пешонаси тиришиб, кўзлари катта очилди. Қўллари титради. “Онаси ўлган бўлса, энди у нима қилади”, деган фикр ногаҳон қизчанинг юрагини изтиробга солди. Кўзлари беихтиёр ёшланди...

У эҳтиёткорлик билан қўзичоқни қўлларига олди. Бармоқлари қўзичоқнинг намхуш юнгларига тегаркан, юрак уриши кучайиб, пешонасига тер чиқди. Қалбида тилсиз, ҳимоясиз жониворга нисбатан чексиз меҳр-муҳаббат туйғуси қўзғалганини ҳис этди. Юзини қўзичоқ юзига босди ва кўзларини юмиб, бу билан ҳам қониқмай жажжи тумшугидан ўпиб ҳам қўйди. Онаси ташқарига чиқиб кетгач, қўзичоқни тўрга олиб ўтиб пўстакка ётқизди, устига кўрпача ёпди. Ёнига чўкар экан, кўзларига яна ёш қалқиди.

Қизча кутилмаганда сапчиб туриб тоқчани пайпаслади, қидириб ниҳоят тошчироқни топди. Гугуртни излади. Шишасини топиб чироқни силкитди. Чироқ тубида қолган озгина мой шилдиради. Демак, озгина мой бор. У чироқни жойига қўйиб пилигини ёндирди, шишасини қўйди. Кўтариб қўзичоқнинг ёнига яқинлашди. Ёругда қўзичоқни яқиндан кўриш имкони туғилди. Устидаги кўрпачани суриб жиддий, айна вақтда иштиёқ, ҳавас билан кузатди. Хотирасига аста-секин қўзичоқнинг узун, жингала юнгли оёқчалари, нафас олаётган кез торайиб-кенгаётган бурун катаклари, кумушранг тумшуги, тимқора кўзлари, узун қулоқчалари ўрнаша борди. Юраги шодликка тўлди. Айна вақтда, ҳимоясиз жониворга қайғуриш, уни ўз ҳимоясига олишга ўхшаш туйғу қўзғалди ва ўзи сезмаган ҳолда иккинчи бор эгилиб юзини юзига босди, кўзларидан ўпди. Назарида учта укаси ёнига тўртинчиси, яъни гапирмас-

пиги билан бошқа укаларидан фарқ этадиган кўзичоғи келиб қўшилди.

Кўзичоқ усти кепакка ўхшаш жажжигина тилини чиқариб буринини ялашга уринди, лекин мадори етмай “ҳиммм...”лаб чекланди. Шу кез кўзичоқнинг қорни очганини қизча тахминан тушунди. Юраги увишиб кўзичоқнинг туришига кўмаклашди, лекин у оёқларини тиклолмади. Фақат лабларига илинган қизчанинг бармоғини ямлаб эмишга ҳаракат қилди. Қизча шодланиб бармоғини тутиб берди. Эмгулик нарса чиқавермагач, кўзичоқнинг ҳафсаласи пир бўлиб, тумшуғини тортди.

— Ойим тезроқ қўйларни соғиб кела қолганда, ичирардим, — дея шивирлади Лола ва интизор эшикка юзланди. — Бечоранинг қорни очиб кетди-ку. Ё...

У “етимча” сўзни айтишга журъат этмади.

Олам бирдай қоронғи эди. Оламни қоп-қора булутлар қоплаб ётарди. На чақмоқнинг, на момақалдиروқнинг, на зулматнинг адоғи кўринарди...

— Ма, ичир, — қизча чўчиб ёнига ўтирилди. Эшикдан мўралаб товоқ узатган онаси томон юрди. — Чироқда мой борақанми?

— Озгина қолганакан, — деди қизча ва товоқни олиб ерга қўйди.

— Кара, қаердадир сўрғич ётувди. Учини қайчи билан кес. Шиша ҳам бор бўлса керак. Ювиб ташлагин-да, сут қуйиб етимчанинг оғзига тут.

Асолат шошилиб изига қайтди. Лола кўрпа-тўшак йиғилган катта чой қути ёнидаги шишани қидириб топди. Чайди. Сут тўлдирди. Пиёлалар орасидаги сўрғични олди. Учини қийди. Шишага кийгазди. Кейин ерга чўкиб кўзичоқнинг тумшуғини ушлади. Сўрғични лабларига яқинлаштириб, бир неча бор ниқтади. Лекин кўзичоқ ҳадеганда тумшуғини очавермади. Лола эҳтиёткорлик билан тумшуғини кафтлари орасига суқиб ишқалади. Бир оз бўшашгач, бармоғини тумшуғи орасига киргизиб очди-да, сўрғични итарди. Кўзичоқнинг аввал лабларига, сўнг танглайига иссиқ сут теккач, кучли бир иштиёқ билан тамшанди. Кўзичоқ сўрғични ниқтаб-ниқтаб сутни эма бошлади. Шишадаги сут ярим бўлди. Кўзичоқнинг титроғи босилиб, ҳаракатлари сусайди, сўрғични чиқариб ташлади. Боши эгилди ва уйқуга толди. Қизча кўзичоқни кўрпачага ётқизди. Мамнун жилмайиб пешонаси, тумшуғи, оёқларини эринмай силаб-сийпалади. Липиллаётган чироқ ўчди. Лола кўзичоқнинг ёнига ёнбошлади. Мудраб аста тинчиди. Шу билан кўзичоқ сутни, қизча

эса онаси пишириб келажак овқатни унутди, иккаласи ҳам ташқи оламдан узилди...

Ташқари ҳамон нотинч эди. Осмонни бирдай қоп-қора булутлар қоплаб ётарди. Ора-чира ёмғир ёғар, чақмоқ чақиб, момақалдироқ гумбурларди.

Хона — қизча ва кўзичоқ, қизчанинг укаси Олим ухлаётган уйда ҳамон зулмат ҳукмрон эди. Қизча совуқдан жунжикиб, кафтини юзига босганча кўзичоқнинг оёқларига тиззаларини тираб ухлар, тепароқда эса бола ором оларди. Фира-шира тонг отди. Ташқари хиёл тинчиди. Ниҳоят уйга усти боши ҳўл, чарчаб-ҳориган Асолат кирди. Хона ўртасида бир оз туриб, кўз олди ёришгач, устларига омонатгина кўрпача ёпиб ухлаб қолишган қизи билан ўғлини кузатди. Овқатсиз ухлашганини ўйлаб юраги эзилди ва иссиқ овқатга уннаш ниятида тўрга ўтди. Тахмон четидаги кўкара бошлаган картошка, пиёз ва илгақдаги гўштни олди. Шишали ёғни кўтариб ортига ўгирилганди, оёқ шарпасидан Лола уйғониб керишди, роҳатланиб эснади, кейин онасига юзланиб:

— Ойи, нима пишираяпсиз? — деди ва уйқусизликдан танаси тиришиб бораётганини сезиб бошини ёстиққа босди. — Қорним жудаям очди. Кўзичоғимга қаранг, ширин ухляпти. Сут ичирдим.

— Қизим, оч ухлаб қолдиларинг. Нима қилай? Кўлим тегмаяпти. Далачилик. Эрта-индин қўйлар кўзилаб бўлади. Қишлоққа қайтамиз. Етимча сутнинг ҳаммасини ичдими?

— Жижжа қолди. Уйғонса яна ичираман. Ойи, овқатни тезроқ пиширинг, қорним чулдираяпти.

— Озгина чида, тез пишади, — Асолат кавушини оёғига илиб том орқасидаги омонатгина қурилган ошхонага ўтди-да, ўчоққа олов ёқди. Қозонга ёғ қуйиб, картошка арчишга тутинди. Лола эса кўзичоқнинг пешонасини силаб эркалатди, сўнг ташқарига мўралади. Қора булутлар эринмай тоғ томонга силжир, кунботиш хиёл ёришганди. Чақмоқ, момақалдироқ вақтинчаликка тинганди. Атрофдан ер ва ёмғир ҳиди анқирди. Қизча ташқарига чиқиб, юзқўлини ювди. Бармоқларини бир-бирига ишқалаб, жунжикиб изига қайтди.

— Лола! — ошхонадан Асолатнинг ҳорғинлик аломати сезилаётган овози эшитилди. — Дастурхонни ёз. Укангни уйғот. Тезроқ бўла қол. Даданг ҳозир қайтади. Ҳашарчиларга, қўйхонага овқат бераман.

— Олимжон, тур, шўрва пишди, — Лола укасининг елкасидан ушлаб силкитди. — Ойижон, укам ҳозир туради...

— Тур, йўқол, — тўнғиллади Олим елкасини опаси қўлидан қочириб.

— Тур, манави қўзичоққа қарагин, сендан олдин уйғонди.

Бола қимир этмади. Ҳафсаласи пир бўлган қизча ортига тисарилиб, қўзичоқнинг узун қулоқчасини ушлади. Қўзичоқ қимтиниб қўзларини очди. Кейин орқа оёқларига тиралиб ўнгланди-да, олдинги оёқларини ростлашга уринди. Бироқ танасини кўтаролмади. Қизчанинг сабри чидамади. Қўзичоқни кўтариб кўксига босди. Бу билан меҳрини тўлалигича изҳор этолмай, қўзларидан такрор-такрор ўпди, сўнг шишани олиб сўргични оғзига тутди. Очиққан қўзичоқ шашт билан сўргични ямлади, мириқиб сўра бошлади. Шиша бўшади. Қорни тўйган қўзичоқнинг қўзлари юмилди.

— Ҳой, ширинвой, — дея у қўзичоққа уқтира бошлади, — энди сенга исм қўйишим керак. Хўш? Қанақа исм қўйсам экан-а? Қорақўз қўйсам-чи? Йўқ, бунақа исм кўп, ўзимга ёқмайди. Совға қўйсаммикин? Ахир сени менга ойим совға қилди-ку. Топилдиқ бўлса-чи? Йўқ, булар бачкана. Яхшиси сенга Арзанда деб исм қўяман. Чунки энди сен менга арзанда бўласан. Ҳаммамиз сени арзанда қиламиз. Бўлди, исминг — Арзанда.

— Ўзингча нималар деб валдираяпсан? — деди ичкарига кирган ўрта бўй, калласи катта Холиқ қизчасига. Унинг овози ва қиёфасида беҳад толиқиш ва зерикишга ўхшаш аломатлар сезиларди. Қизча буни дарҳол англади ва отасига термилди. Холиқнинг қасмоқ босиб, қотиб кетган тўнидан қўйхона ҳиди анқирди. — Етимча тирикми?

— Етимча... етимча... — шивирлади қизча ва қўзлари қайғулашиб отасига қаради. — Тирик. Дадажон, қўзичоққа “Арзанда” деб исм қўйдим. Ойим қўйларни соғиб бердилар. Шишага солиб ичирдим. Ўзим билан қишлоққа олиб кетаман. Бувимга кўрсатаман.

— Ҳайвонлар ҳам бегонани билишади. Занғарлар уни эмизишмади. Қизим, қўйларни арзанда қилиб бўлмайди. Уни худо сўйиб ейиш учун яратган.

— Менинг қўзичоғимни сўймаймиз. Хўпми?..

— Боқавер-чи, кўрамиз...

— Дадаси, ўтиринг, шўрва пишди, — деди ичкарига иккита товоқда шўрва кўтариб кирган Асолат. — Лола, укангни турғиз.

Шўрва ичилди. Эр-хотин яна қўйхонага югуришди. Қизча дас-турхонни йиғди.

— Ойим қани? — минғирлади Олим бошини кўрпачадан чиқариб ва паришон опасига тикилди. — Қорним очди.

— Эркатой-эй. Ойим кўйларга қараяпти. Мана бунни кўряпсанми? — Лола жилмайиб пўстак устида керишаётган кўзичоққа юзланди.

— Каердан олдинг?

— Ойим берди. Онаси... — қизчанинг овози титради. — Ўлиб қолибди... Энди уни ўзим боқаман. Қишлоққа олиб кетамиз.

Бола жавдираб кўзичоқни кузатди. Чиройли, ёқимтой кўзичоқ боланинг карахтлигини тарқатиб юборди. Эмаклаб кўзичоқ томон силжиди. Кўзичоқ эса безовталаниб туришга ҳаракат қилди. Аввал эрқа, сўнг олдинги оёқларига қалқиди.

— Жуда чиройли экан. Менга бер.

— Сен сут эмизолмайсан. Майли, иккаламиз боқамиз.

— Уйқучи, турдингми? — дея ичкарига шошиб кирган Асолат ўғлини кучди. — Қани, ташқарига чиқиб юзингни ювиб кел. Кейин шўрва ичасан.

— Совуқ, — ижирғанди бола.

— Кап-катта бола мунча дангаса бўлмасанг. Кимга ўхшадинг. Тур.

— Ойи мен олиб чиқа қолай.

— Кўй, ўзи чиқсин. Сен кўзига қара. Сут соғиб кўйдим. Ичир.

Асолат изига қайтди. Лола укасини етаклаб ташқарига олиб чиқди. Юз-қўлини ювди. Уйга олиб кириб шўрва ичирди. Сўнг кўзичоққа сут тутди. Кўзичоқ энди қийналмас, сўрғични бемалол сўрарди. Қизча нигоҳини кўзичоқдан узолмай, жилмаяр, онаси йўқлигини эслаганда кўнгли бузилар, уни боқаётгани, кунига яраганини ўйлаб беҳад қувонарди. Кўзичоқ ҳам қизча қўлида ўзини мутлақо эркин сезарди, гўё онаси ўрнида қабул қилар, ҳозирча бошқача бўлишини тасаввур этолмасди. Кўзичоқ ҳатто, онасининг ҳидини олиб ҳам улгурмаганди. Дастлабки нафасини инсон ҳиди билан олди — бу қизчанинг ҳиди эди. Қизча онасининг ўрнини эгаллади. Илк сутни қизчанинг қўлидан эмди. Унинг учун она ва онасининг сути шу қизчадан, яъни сўрғич ва шиша ичидаги сутдан бошланди. Қизчанинг илиқ бармоқлари эса совуқ сўрғич шишага ҳаёт бағишлади. Юнгларини ялаб қуритадиган онаси тили вазифасини ҳам қизчанинг кафтлари бажараётганди. Сўрғич орқали қорнига кирган сут таъми, лаззатини сезган кез, қизча чиндан ҳам унинг учун онага айланганди, она бўлиб туюлди. Икки гўдак. Қизча ва кўзичоқ... Бири онага, бири эса фарзандга айланди...

Қизча ҳам ҳозирча оналикнинг барча табиий ҳис-туйғуларидан йироқ эди. Бу ҳақда бирон-бир тасаввур, тушунчага эга эмасди.

Ўзи ҳам онасининг тарбиясига, қаровига муҳтож эди. Бироқ бахт-сизлик — қўйнинг бевақт ўлими, қўзичоқнинг етим қолиши қизчани кутилмаганда вақтидан олдинроқ сергаклантирди, қўзичоқ ҳақида эртароқ ўйлашга, қайғуришга мажбур этди. Қизча биринчи бор юрагида етимча қўзичоққа нисбатан оналик меҳрини кўрсатиш — тарбиялаш туйғуси қўзғалганини англади. Бу — кўпроқ болаларга хос, яъни умуминсоний туйғу — олижаноблик, саховат ҳисси билан боғлиқ тушунча эди. Бу ҳис қизча қалбида эртароқ қўзғалганди...

— Эмдими? — қизча онасининг овозидан чўчиб бошини кўтарди.

— Эмди, ухлади, қўзғатишга кўзим қиймаяпти. Ойи, қишлоққа олиб кетаман-а?

— Майли, дадангни кўндирарман. Ферма мудирин билан гаплашади. Ўрнига ўзимизнинг қўзидан қўшиб қўярмиз. Товба, худди ўзингга ўхшаш ювош-а.

— Дадажон! — кўнгли тўлиб турган қизча ўзини ташқаридан кирган отасининг кучоғига отди. — Қўзичоқни ўзим билан бирга олиб кетаман. Бувим ҳам хурсанд бўладилар.

— Шу билан овунсанг майли, — Холиқ деворга суялиб ўтирди. — Онаси насли қўй эди. Ўлгач, қўзисини сўйишга кўзим қиймади. Териси сур эди.

— Энди сўймайсиз-а?

— Сўймайман, — Холиқ қизнинг кўнглини тинчитди-да, озгина дам олиш ниятида ёнбошлаганди, ташқаридан:

— Холиқ ака, чиқинг, яна иккита қўй қўзилади, — деган овоз эшитилди. У афтини тириштириб оғир қўзғалди. Эр-хотин яна қўйхонага йўл олишди. Хонада қизча, қўзичоқ ва Олим қолди. Олим зўрлаб қўзичоқни турғазди. Қўзичоқ бемалол оёқларига қалқиди. Боланинг ниқташи билан турли томонга чопди, дикир-дикир сакради. Кейин Олимнинг бармоғини ялаб сўришга уринди. Қизча токчадаги шишани олиб қўзичоқнинг оғзига тутди. Қўзичоқ сўргични ямлади. Шунда қизча биринчи марта қўзичоқнинг тилини, тили устидаги оқиш, кепакка ўхшаш аломатларни кўрди-да, жиддий ва диққат билан кузатди. Қўзичоқ тили билан ўзи ва укасининг тили орасида деярли фарқ йўқ эди.

— Олим, қара, худди сенинг тилингга ўхшаркан. Бирам чиройлики... ўпгим келяпти.

— Ўзингнинг тилингга ўхшайди, — деди Олим аразлаб.

— Майли, менинг тилимга ўхшай қолсин, — деди қизча шод-

ланиб ва хаёлга чўмди. Хаёлида узун бўйли, озғин, сочларини битта қилиб орқасига ташлаб юрадиган, кўзойнакли Анор исмли она тили муаллими жонланди. Шеър ҳам ёзадиган, лекин ҳеч кимга кўрсатмайдиган Анор баъзан: “Аждодларимиз шу тилда гапирган, шу тил орқали дард-аламлари ва халқи, Ватанини ифодалагани учун ҳам биз уни “она тили” деб атаймиз, — қабилда ўқувчиларнинг қулоқларига қуярди. — Инсон аъзоларининг энг муқаддаси ҳам шу тилдир. Ер юзида минглаб эллар, элатлар мавжуд. Улар ҳам ўз тилларида гапирадилар. Тиларнинг катта-кичиги йўқ. Хунук ва гўзали ҳам йўқ. Каттаси ҳам, кичиги ҳам гўзал. Тиллар гўзаллиги миллатлар миқдорининг кўп ё камлиги билан эмас, тиллардаги сўзларнинг бойлиги билан баҳоланади. Тилни нутқ белгилайди. Қушлар ва жониворларда ҳам тил бор, лекин нутқ бўлмагани учун гапиролмайди. Уларда халқ, Ватан тушунчаси ҳам йўқ...”

“Кўзичоқда ҳам тил бор-ку, нима учун гапирмайди? — деган фикр урилди ногаҳоний қизчанинг миясига. — Маърайди. Товуши ҳам бор... Демак товуш билан бирга нутқ ҳам керак экан”. Лола бу ҳақда узоқ бош қотирди, барибир аниқ бир қарорга келолмади.

— Лола!

— Ойи, чақиряписизми? — овоз берди у бошини эшиқдан чиқариб ва қўйхона томонга аланглади.

— Бу ёққа кел, озгина ёрдамлашиб юбор. Манави барралардан солиб кечга овқат пиширамиз.

— Олим, кўзичоғимга қараб тур, ойим чақиряптилар. Ҳозир келаман.

Қизча оёғига нимдош шиппагини илиб ташқарига чиқди. Ҳаво булутли, оғир ва нам эди. Турли томондан ғивиллаб шамол ураётган қўйхонага кирди. Қўйхонадан сассиқ ва қўланса гўнг ва қон ҳиди анқир, кўнгилни оздирарди. Қўйхона иккига бўлинган — бир томонга ҳомиладор қўйлар, иккинчи томонга эса янги туғилган қўзилар қамалган, тинмай маърашар, тўрт эркак гоҳ эгилиб, гоҳ ростланиб бир нималар қилишарди. Қизча гангиб қўйхона ичидаги манзарани кузатди. Ҳаммаси кейинроқ ошкор бўлди. Ҳалиги тўрт эркак қон сачраган тўнлари этакларини болбоғларига тиқиб, қўзиларни ётқизишар, сўйишар, шилинган териларни катта-кичиклигига қараб бурчакка тахлашарди. Кўзичоқлар биғиллар, сўнг хириллар, сачраётган қонлар деворларни қип-қизил рангга бўярди. Қизчанинг юраги ҳаприқди. Қўзлари олайди. Аста-секин у боши айланиб, қўзлари тингани, танасини адоқсиз бир дард кемира бошлаганини ҳис этди.

— Ойи... — дея гўлдиради бир пайт у. Юзини четга буриб онасининг қўлларини сиқди.

— Ҳой, ҳой, — деб юборди қизининг аҳволини кўриб ўтакаси ёрилган Асолат. — Кўрқма. Нимага ҳам чақира қолувдим-а... Дада-си...

— Нимага қўзиларни...

— Қизим, ҳар йили шунақа қилишади. Қўзиларнинг терисини олишяпти. Сенга илгари ҳам айтгандим-ку. Бунни қўрқадиган ери йўқ. У ёққа қарама.

“Отам тери планини бажаради, мукофот олади... — ўйлади қизча қалтираб, — қўзичоқларни сўйгани учун мукофот оладими?!”

— Нимага оналари индамаяпти? — шивирлади кейин у. — Ана у одамларни сузиб ташламайдими?!

— Бўлди, мингиллама. Сув олиб кел. Қозонга тезроқ гўшт солайлик. Ҳашарчиларнинг қоринлари очди.

Қизча сесканиб бошини кўтарди. Кўтарар экан, пешонаси танғилган барзанги киши қўлида типирчилаётган қора қўзичоқни кўрди. Қўзичоқ ерга ётқизилди, тумшуғи остига пичоқ суқилди ва пастга қараб тортилди. Қўзичоқ хириллади, типирчилаб, охири тинчиди...

“Кетаман, қишлоққа қочиб кетаман! — деган фикр урилди қизчанинг миясига. — Бошқа далага чиқмайман... нима учун одамлар қўзичоқларни сўйишади?..”

Қизча биринчи бор қўйлардан ҳам, одамлардан ҳам, пичоқ ва ўз-ўзи, онаси, отаси, укасидан ҳам жирканиб кетди. Биринчи бор қўйлар, одамлар, пичоқлар, сўйишлар борлигини ҳам тушунди. Қизча челақ тутқичини билагига илиб эшик томон юрди, эшикдан чиқаётиб беихтиёр яна қўзичоқлар томонга назар ташлади. Қўзига терилари шилиниб гўё қурбақага ўхшаб қолган гўштлар, ўнлаб гахланган терилар, деворларга сачраган қонлар чалинди. Она қўйлар қўзиларига термилишиб маърашар, қўзичоқлар эса одамлар қўлида типирчилар, “мууу...”лашар, ҳашарчи-қассоблар эса лоқайд гўштларни бир томонга, териларни бошқа томонга ирғитишарди.

“Отам ҳам қўзичоқларларни сўяркан, — ўйлади у ва кўзлари гиниб, кўнгли айний бошлаганини сизди. — Отам ҳам қўзичоқларга ачинмаскан...”

У гангиб йўлида давом этди. Томоғи қақраб бир неча бор ўқчиди. Қулоқлари ва чакка томирлари лўқиллаб урар, ташналигини ортгиргандан-орттирарди. Миясида турли ўй-хаёллар ғужғон ўйнар, бироқ у зарур, нозарурини ажратолмай бўғиларди. Осмон, ер, ҳаво

пичоқларга, пичоқ ушлаган ҳисси-з-туйғусиз қассобларга тўлиб кетган, улар кўзларини олайтириб гўё қиз томон бостириб келишар, ҳаммаёқ кўйлар ва кўзичоқнинг маърашлари — фарёдларига тўлиб-тошганди. Чиройли тумшуклар, қора, кўкиш, сур, сарғиш рангли терилар, узун оёқлар, қизғиш тиллар қизчанинг кўзлари олдидан нари кетмас, қулоқлари остида ҳали ҳам маъраш-фарёдлар тинмай жарангларди. Мия ва хотирасида фақат қассоблар, пичоқлар, кўйхона, кўй ва кўзичоқлар, тизиллаб турли томонга отилаётган қонлар қадалиб турар, гоҳ сўнар, гоҳ тикланар эди. Сўйилаётган кўзичоқларгина қизча онгида қайта тирилмас, тикланмасди... Сўйилган кез очик қолган кўзлар очиклигича, тумшуклар тиржайганча, тиллар осилганча қолди... Шилинган терилар қипқизил қурбақани эслатувчи таналарга қайта ёпишмади...

Қизча сесканиб ҳушини йиғди, оёқларига зўр берди. Хаёлида яна қассоблар жонланди, улар пичоқларини кўтаришди. У кўзларини юмди.

— Ойи, ойижон... — шивирлади кейин ва қаттиқ ўқчиди...

— Ҳой, нима гап? — кўйхонадан чиққан Асолат югургилаб келиб қизини ушлади. — Нимага ўқчияпсан? Титрама. Худойим, нимага ҳам ёрдамлаш деб чақирган эканман... болам, қаттиқ кўрқдинг-а?.. Юр, озгина сув ичиб юбор. — Асолат ошхонага кирди ва чўмични сувга тўлдириб қизига тутди, қизча сув ичди. Шундан кейин бир оз тетиклашди. — Уйга кир.

Қизча эшикни очиб кўзичоғини излади. Топди. Ухлапти. Де-мак, ҳаммаси жойида. Қаттиқ кўрқибди, кўрққани учун ҳам кўзига қассоблар кўринибди. У сўйилаётган кўзичоқлар, қассобларни бошқа эсламасликка уриниб хаёлини чалғитди. Салдан кейин қулогига отасининг “нечта бўлди?” дегани ва бунга жавобан кимнингдир “юзта” деган овози чалинди.

— Таътилим тугамаса ҳам қишлоққа қайтаман, — дея уқтирди у ўзига ўзи. — Кейин ҳечам далага чиқмайман. Дадамни соғинсам ҳам келмайман. Дадамда ҳам инсоф йўқ, кўзичоқларни сўяди.

Қизча бошини кўтариб тўрда, пўстак устида тумшугини оёқларига босиб ухлаётган кўзичоғи, унинг ёнида ёнбошлаб ётган ука-сига қаради. Улар ўйнашиб, толиқишиб охири ухлаб қолишганди. У кўзичоғи томон сурилди. Кўзлари ёшланиб, юзини юзига босди, тумшугидан, кўзларидан ўпди. Бу билан ҳам қоникмай, кўзичоқнинг лаблари орасига аста бармоғини суқиб, авайлаб тумшугини керди, тилини чиқариб кўзичоқ тилига тегизди. Шу тариқа кўйхона манзарасини унутди.

“Бахтинг бор экан, Арзанда, — дея хаёлидан кечирди кейин у. — Яхшиям менинг қўлимга тушдинг. Тушмаганингда сенинг терингни ҳам шилишарди. Телпак қилиб кийишарди. Ўлсам ҳам сени энди қассобларга бермайман. Ўзим билан қишлоққа олиб кетаман. Ёнимда ухлайсан. Бирга мактабга олиб бораман. Гапиришга ўргатаман. Лекин муаллимлар сени ўқитишга рози бўлишармикин? Ўқитишмаса, “ёнимда ўтира қолсин”, деб сўрайман”.

Ташқарида оёқ шарпаси эшитилди. Қизча апил-тапил кафт-лари билан кўзларини артди.

— Тентак, ҳали ҳам йиғлаяпсанми? — сўради Асолат. — Мунча раҳмдил бўлмасанг. Болам, одам ҳамма нарсага кўникиши керак...

— Нимага йиғлаяпти? — тўнғиллади қўйхонадан толиқиб қайтган Холиқ.

— Эсим қурсин, — жавоб қилди Асолат ўзидан куйиниб. — Ёрдамлаш деб, қўйхонага олиб кирувдим.

— Сенга ҳечам эс кирмади-да. Ёш бола, қўрқади, деб ўйламадингми?

— Дадажон... — шивирлади қизча ва отасининг пинжига суқилди. Қўзичоқларни бошқа сўйманг. Ҳашарчиларга ҳам айтинг. Она қўйлар йиғлаяпти...

— Қизим, тушун ахир. Қўзиларни сўймасак бўлмайди. Ҳукумагимизга жуда кўп қоракўл тери керак. План бор. Менга план берилган. Бажаришим, сенларни боқишим зарур. Болаларча хаёлингни йиғишгир...

— Оналари...

— Етар, валдирайверма, — ўшқирди Асолат қизига. — Катталарга ақл ўргатма. Буюришса, оналарини ҳам сўйишади. Худо қўйларни одамлар учун, сўйиб ейиш учун яратган. Гўшт емасанг, очингдан ўласан. Энди гапни калта қил.

Қизча бошини эгди. Отаси билан онасига бошқа қаролмади. Ўйга голди. Ўзи ҳам гўшт ейиши, еган гўшти қўйларники, қўзичоқларники эканини илк бор англади. Ўз-ўзидан барча гўшт ейдиганлардан қаттиқ нафратланди. Гўштан кўнгли қолди. Яна у отасининг чўпонлиги, оддий қўй боқувчигина эмас, боқиладиган қўйлари-нинг гўштлири, териларини давлатга топширишини, бу борада плани борлигини, планини бажармаган тақдирда ўзи, онаси, бувиси, укасининг ҳам қорни оч қолиши мумкинлигини аниқ тушунди.

Асолат қайнатилган гўштан эри олдиға, дастурхонга қўйди. Холиқ қорнини тўйғазиб, ёнбошлаб оёқ-қўлларига дам берди-да, яна қўйхонага жўнади. Асолат ҳам унга эргашди.

— Лола, мана, қўзичоғингга ичир, — деди Асолат кейинги гал уйга кирганда ва товоқдаги сутни қизга бериб, ўзи яна қўйхонага шошилди. Бу гал қизча қўзичоққа шошилмай сут эмдирди. Қўзичоқ сўрғични ялаётганда тилини ушлаб олди.

— Тилинг мунча чиройли, мунча ширин, — деб юборди бахтиёрликдан энтикиб. У бирор вақт одамларнинг ҳам, қўйларнинг ҳам тилларига эътибор бермаганди. Тилларни бир неча бор кўрганди, ўша тиллар унинг учун оддий тиллар эди. Кўзойнакли муаллими айтган муқаддас тилни у илк бор қўзичоқ тилида кўрди, мазмунини тўла ҳис этди. Муаллими айтган “она тил” айнан шу тил эди. Қизчанинг ҳаяжони соҳилларидан ошиб-тошди. Мана энди у “она тил”нинг мазмунига тушунди, қадрига етди. Тил! У муқаддас! Одам-никими, қўзичоқникими, барибир муқаддас! Чунки у тил. Тил билан одам бутун орзу-ниятларини ифодалайди ахир. Ота-она ҳам шу тил билан аталади. Ота, она, Ватан, халқни ифодалаган тилнинг муқаддас бўлмаслиги асло мумкинмас. Ахир кўзойнакли муаллим унга доим шундай деб уқтиради-ку! Тил тушунчаси кутилмаганда қизча билан қўзичоқ орасига тенгсиз бир яқинлик — меҳроқибат туйғусини солди. Бу — барча жон зоти илк бор ер юзига яралган кездеги қондошлик аломатларига бориб туташидиган табиий боғланиш ҳисси-туйғуси эди ва мана шу икки муштарак гуйғу қачонлардир туташиши зарур эди, туташди...

Қизча беихтиёр она тили муаллими Анорни эслади. Болаларга “отажон”, қизларга “онажон” деб мурожаат этадиган ўша кўзойнакли муаллимни жонидан ҳам ортиқроқ яхши кўришини, она тилининг қадр-қийматини ўргатгани, юрагида барча тирик жониворларга нисбатан ачиниш, қайғуриш ҳисси қўзғатганини англаб қувонди ва унга бўлган меҳри минг карра ортди. Ота-болалари, она-бибилари гапирган, авлодларига мулк қилиб қолдирган — бутун ғам ташвишлари, дард-ҳасратлари, орзу-умидларини ифодалаган мана шу тилнинг қадимийлигини, мусиқа, адабиёт ҳам шу муқаддас тилда яралганини унга ўша муаллими ўргатди, юрагига шу тилга нисбатан тугалмас меҳр-муҳаббат қўзғатди.

“Тилларнинг катта-кичиги йўқ. Ҳаммаси ҳам гўзал. Ҳаммаси ҳам қадимий. Тилда ошиқча сўз бўлиши мумкинмас. Аждодлар асрлар оша заруриятга қараб уни бойитиб келди. Дунё одамларининг бир тилда гапиришини мутлақо қизиги йўқ. Тилларнинг турлитуманлиги, қушларнинг ранг-баранглиги, жониворларнинг турфа хиллиги билан бу олам гўзал, зерикарсиз... бир хиллилик доим инсонни зериктиради...” дея доим ўша раҳмдил, доно муаллим

қулоқларига қуярди. Муаллим Анорнинг умри узун бўлсин! Уни яхши кўрмай, суймай бўладими ахир?

— Муаллим, нима учун биз “она тил” деймиз? Нимага “ота гил” демаймиз? — Бир қур сўраганди у муаллимдан.

— Қадим-қадимдан ҳамма нарсалар онага нисбатан берилган. Онага боғлиқ бўлган, шунинг учун ҳам “она тили” деймиз, — жавоб қилганди муаллим Анор. Қизча тилининг мазмун гўзаллигини муаллим Анор, шакл гўзаллигини эса қўзичоқ орқали англади, ҳис этди.

Холиқ билан Асолат қўйхонадан бери келмасди. Қизча укаси, қўзичоғи билан ўйнаб, алламаҳалгача ота-онасини кутди. Охири уларни кўриш насиб этмай толиқишди, уйқуга толишди. Қизча яна қўзичоқни бағрига олиб ухлади. У биринчи марта қўзичоғини тушида кўраётганди. Тушида улғайиб қолганди. Онаси — қизча билан кенг далада, ям-яшил майсалар устида қувишиб ўйнашарди. Осмон қоп-қора булутлардан халос бўлганди. “Тавба, — ўйларди гушида қизча осмонни кузатиб, — тушимда қора булутлардан қутулдим. Қандай яхши, юрагим сиқилиб кетганди...” Мусаффо осмонни ранго-ранг қушлар тўлдирганди. Кейин бирдан қизча ўнгида, қўйхонада кўрган, яъни сўйилган қўзичоқлар тирилди. Қизча қувиб қўзичоқлар орасига кирди. Бошларини силади, кўзларидан ўпди. “Йиғлаб-йиғлаб, охири сизларни тирилтириб олдим, — тушунтирарди у тирилган қўзичоқларга. — Энди ўлмайсизлар...”

— Ойижон, — дея мурожаат этди қизчанинг тушида қўзичоғи. — Сиз бўлмаганингизда мени сўйишарди, теримни шилишарди...

— Ҳой, жиннивой, нимага мени “ойижон” деяпсан? — эътироз билдирди қизча тушида қўзичоққа. — Ҳадемай ўзингнинг онанг гирилиб келади. Сени унга топшираман. Мурод-мақсадингизга ета-сиз. Бу дунёда ит ҳам, одам, қўзи ҳам ўз онасидан жудо бўлмасин...

— Керакмас, онамга бормаيمان, мени сиз ўлимдан асрадингиз, — ҳамон тихирлик қиларди қўзичоқ. Кейин тушига муаллим Анор кирди. Қўзичоқларни бир ерга йиғиб, тилдан дарс беришга киришди. Тилнинг муқаддаслигини қайта-қайта тушунтирди. Сўнг гуши ўзгарди, қизча ўзини қўй тимсолида кўрди. “Тавба, — хаёлидан кечирди у тушида. — Одам ҳам қўйга айланаркан. Энди теримни шилишади...”

Тушида кимдир қизчанинг қўзичоғига чанг солди.

— Бермаيمان! Бермаيمان! Онаси ўлган... — деб йиғларди қизча. Ҳашарчи қассоблар пичоқ кўтариб келиб қўзичоққа ёпишишди.

Қизча қассобларга ташланди. Юзларини юлди. Узоқ курашди. Катталарга — қассобларга кучи етмади... Қассоблар қўзичоқни сўйишди, териларини шилишди, гўштини пишириб, тилини кесиб қизга узатишди...

— Ол, суйган, тарбиялаган қўзичоғингнинг тилини ўзинг е.

— Конхўрлар! — қичқирди қизча тушида ва чўчиб уйғонди. Кўзларини очиб шошилишч ён-верига аланглади. Қўзичоқ тинч ухларди. Унинг ҳаприқиши сусайди. Шундан кейингина туш кўргани, тушида қўзичоғини сўйишганини, тилини кесиб унга беришганини эслади. Ҳаммаси тушида юз берганидан қувониб, чўзилди, лекин бошқа ухлолмади.

— Ойи, — деди у Асолатни кўриши билан.

— Нимага ухламай ўтирибсан? — сўради Асолат оёқ учида тўрға ўтаркан.

— Уйқум келмаяпти, — шивирлади у, бироқ “ёмон туш кўрдим, кўрқдим, шунинг учун ухлолмаяпман”, деёлмади. Салдан кейин эшик олдида Холиқ кўринди.

— Ҳорманг, дада.

— Қизим, нимага ухламай ўтирибсан?

— Уйқум қочиб кетяпти. Эртага қишлоққа кетаман. Қўзичоғимни ҳам бирга олиб қайтаман.

— Бир-икки кун чида. Колхознинг машиналари келиб қолади. Ойинг ҳам бирга боради.

Холиқ ўғли ёнига, Асолат қизи ёнига чўзилди. Тез орада хуррак овози эшитилди. Боёқишлар беҳад толиқишганди. Қизча жимгина ётар, шифтга термилар, уйқуси қочганди. Кўзларини юмиши билан ёмон туш кўрадигандай, қўзичоғини сўйишадигандай туюлаверарди. Ота-онаси, укаси, қўзичоғи ҳамон тинч ухлашарди, уларнинг ҳеч нарса билан ишлари йўғиди, ёмон туш ҳам кўришмаётганди.

“Қишлоққа кетаман, — тинмай ўйларди қизча, — қўзичоғимни ҳам олиб кетаман. Бувим сигирни соғиб беради. Ичираман. Барибирам дарсдан кейин бўш бўламан-ку. Боқаман. Шу гапирмагани чатоқ-да. Улғайса ўт сйди. Ўтни қаердан оламан?”

— Қишлоқнинг атрофига ҳам пахта экиб ташлашган, — шивирлади кейин. — Ўт топиш осонмас. Нимага колхозчиларнинг молини боқиш учун озгина ер ажратишмайди?.. Бувим колхоз раисига пахта керак, одам керакмас... дейди.

“Қизик, — хаёлидан кечирди у, — қўйлар қўзичоқларига нимага “болам” демайди. Қўзичоқлар ҳам нимага “она” деёлмайди.

Бирор ерлари оғриси айтолмайди-ку. Бечоралар мактабга бориш-майди. Одамларнинг қўлларига қарам. Берса ейди, бермаса қараб тураверади. Қўйларга жуда ҳам қийин...”

Тонготарда қизчанинг кўзлари озгина илинди ва момақалди роқ гумбурлашидан чўчиб уйғонди. Анчадан бери чақмоқ чақмай, момақалди роқ ҳам эшитилмаётганди. Демак, ҳаво яна айнабди. Қизча ёнига ўтирилди. Ота-онаси аллақачонлар қўйхонага равона бўлишганди. Олам бирдай қоронғи эди. Қора булутлар ҳали-бери тарқаладиганга ўхшамасди.

Қизча турди. Юз-қўлини ювди. Қўзичоқнинг қорнини тўйдирди ва биринчи марта ташқарига олиб чиқди. Намхуш майсалар устига қўйди. Қўзичоқ бир неча бор сакради, мункиди, турди, йиқилди. Диқир-диқир ўйнади. Баъзан арзимас шарпадан чўчиб ортига ўгирилиб, қизчанинг оёқларига суйканар, қизча кўтариб олиб кўксига босар, кўзларидан ўпарди. Шу орада қўйхонадан қўйларнинг маърашлари янгради. Қўзичоқ сесканди ва қулоқларини динг қилиб қўйлар овозини тинглади. Бахтиёр маъраб юборди. Қизчанинг кўзлари катта очилди.

— Қўйлигини сезиб қолди, — деди қўзичоққа термилиб. — Қўйларни кўмсаепти. Олдиларига боргиси келяпти, — у қўзичоқнинг кўзларини кузатди. — Қўйхонага бора кўрма, — уқтирди қўзичоққа кейин. — Қассоблар пичоқларини қайраб туришибди. Уларга барибир. Тўғри келганни сўйишаверади. Сени ҳам...

Яна қўйларнинг овози эшитилди. Қўзичоқ яна маъради.

“Барибир менга ўрганмаяпсан, — ўйлади қизчанинг кўзлари ёшланиб. — Барибир онангни кўмсар экансан...”

Қўзичоқ қўйларнинг овозини эшитиши билан мурғак юракки-насида қўйлар наслига бориб туташган ҳис жўш уриб, қўйларни кўмсади, уларнинг ёнига боришга ошиқди. Қизча унга барча инсоний илтифотларни кўрсатаётганди. Лекин қизчада қўйларнинг ҳиди етишмаётганди. Қўзичоқ учун қўйлар орасида бўлиш, қўзичоқлар билан бирга ўйнашнинг ўзгача гашти бориди. Қизча бу гал ботинқирамай қўзичоққа яқинлашди, унинг қўйлар ёнига кетиб қолишидан кўрқиб, қизғаниб кўксига босди-да, уйга олиб кирди. Қўзичоқ учун марҳум онаси инъом этажак қўйлик меҳри камлик қилаётганди. Қизча шу вазифани тўлалигича бажара олмаётганидан хўрлиги келиб хўнграб юборди. Қўзичоқни ерга қўйди. Қўзичоқ барибир ташқаридан кўзларини узолмас, ниманидир кутар, ўша “нимадир”га талпинар, уни кўмсарди. Қизчага ҳаммаси равшан бўлди. Қўзичоқ учун етишмаётган, юрагини ўртаётган нарсa марҳ-

ум онасининг ҳиди ва меҳри эди. Иссиқ уй, иссиқ кўрпачалар, қизчанинг илиқ кафтлари, шишадаги сут ҳам барибир совуқ, сас-сиқ қўйхонага, қўйлар ҳидининг ўрнини босолмаётганди. Бу сир қизга мана энди англашилди.

Орадан роппа-роса ўн кун ўтди. Қизчанинг кўкламги таътили адоқланди. Ўн кунлик кўзичоқ ҳам кўзга ташланиб қолди. Росмана кўзичоққа айланди. Қуйруғига жир битди. Тўлишди. Оғзи кўкка ҳам етди. Энди қизча кун бўйи ташқарида, майсалар устида кўзичоғи билан айланар, кўнглига қараб ўйнатарди. Уларнинг бошқалар, бошқаларнинг эса улар билан ишлари йўғиди. Уларга Олимгина ҳамдардлик қиларди. Қизча учун тонглар Арзанда кўзичоқ билан отар, у билан кунлари ботарди. Кўзларига кўзичоғидан бўлак ҳеч нарса кўринмас, кўнглига ҳам ундан бошқа нарса сиғмасди.

Қўйхонада ҳамон қўйлар кўзилар, кўзилар эса сўйилар, улардан қорақўл тери олинарди. Ҳадемай Холиқнинг қорақўл тери плани ўринланар, одамлар, колхоз раҳбарлари олдида юзи ёруғ бўлар, давлат бойир, қудрати ортарди. Ҳашарчи — қассоблар ўз бурчларини аъло адо этишар, қизчанинг ота-онаси уларга кўмаклашиш билан банд эдилар. Ўша кунларнинг бирида водийнинг кунботиш томонида “ГАЗ — 69” машинаси кўринди-ю, қўйхонага яқинлаша бошлади. Қорақўл плани бажарилиши муносабати билан бугун водийга колхоз раиси билан райондан келган вакил ташриф буюраётганди. Шундай қилиш кўпдан бери одат тусига кирганди. Меҳмонлар учун шу кун қўй сўйилар, қўлбола қимизлар ичилар, зиёфат эрталабгача чўзилар, план бажарилиши баҳонасида яйраб олишарди. Қора терга тушишиб ҳафталаб ухламай ишлашган чўпонлар, ҳашарчилар худди шу кун роҳатланиб ҳордиқ чиқаришарди.

Ниҳоят машина Холиқнинг уйи ёнида тўхтади. Машинадан аввал қориндор, оғзи тўла тилла тиш, афтидан, бирор вақт ғам чекмаган эллик ёшлардаги, бағбақаси осилган раис, сўнг қовоқлари уйилган ўттиз ёшлардаги вакил тушди. Раис вакилнинг тирсагидан олиб қаршидаги қўйхона томон етаклади. Қўйхона эшигига етганларида ичкаридан уст-бошлари ҳўл ва қон сачраган Холиқ ва уч-тўрт ҳашарчи қассоб чиқишди, қўлларини кўксиларига босишиб меҳмонларни қаршилашди. Олдин вакилнинг, сўнг раиснинг қўлларини олиб сўрашишди.

— Қалай ишлар, планни бажардингизми? — сўради вакил ҳамон қовоқларини уйиб.

— Қорақўл тери сони тўрт юздан ошди, — жавоб қилди Холиқ қаддини ростлашга журъат этмай. — Мажбуриятни бугун ё эрта

ўринлаймиз.

— Қойил, азамат, — деди раис оғир кафтини Холиқнинг елкасига қўйиб, сўнг вакилга юзланди. — Бунақа фидойи чўпонни ер юзидан тополмайсиз. Ёз-қиш далада. Бола-чақаси билан ҳам иши йўқ. Бу йил уни Қахрамонликка тавсия этмоқчимиз.

— Териларни кўрайлик, — деди вакил қўйхона эшиги томон юриб. Холиқ меҳмонларни ичкарига бошлади. Раис ҳансираб, бир юриб, бир тўхтаб вакилга қўйхона шароити, қўзилаётган қўйлар, туғилаётган қўзилар, олинган қоракўл терилар билан таништирди. — Тезроқ мажбуриятни ҳам бажаринглар, — гапини давом эттирди вакил яна ҳам жиддийлашиб. — Биз бугуноқ ҳукуматга рапорт берамиз.

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, — минғирлади Холиқ. — Мажбуриятни ҳам ўринлайман.

— Қойил, — деди раис Холиқни четга тортиб. — Азиз меҳмон келганлар. Тезроқ қимиз топтириб кел. Барра қўздан сўй.

— Қимиз ҳам, қўзи ҳам ўзларидан айлансин, фақат ўзлари учун хизмат қиляпмиз, — Холиқ ҳаяжонланиб қайтадан қўллари-ни кўксига босди. — Улов йўқ, қимиз бир оз узоқроқ ерда.

— Ана менинг машинамни юбор. Овқат пишгунча олиб келишади.

— Хўжайин, — яна минғирлади Холиқ раиснинг юзига тик қаролмай. — Қизим келувди. Таътили тутади. Эртага мактаби бошланади.

— Очиқроқ гапир, нима демоқчисан?

— Йўл-йўлакай қишлоққа ташлаб ўтишса...

— Ҳой, Собир, бу ёққа кел, — раис машина филдирагига оёғини гираб бармоғида калит айлантираётган тақамўйлов ҳайдовчи йигитни чақирди. — Тез қимизга бориб кел. Йўл-йўлакай Холиқнинг қизини қишлоққа ташлаб ўт.

Машина ўт олдирилди.

— Қўзичоғимни ҳам бирга олиб кетаман, — деди Лола Арзандани кўтариб.

— Қизим, машина ўриндигига оқ чит ёпилган, қўзи бул-ғатиб қўяди, — Холиқ ётиғи билан тушунтирди Лолага. — Эрта ё индин онанг қайтади. Бериб юбораман.

— Керакмас, ҳозир олиб кетаман. Бўлмаса, қишлоққа бормайман.

— Овозингни ўчир, жинқарча, — ўшқирди Холиқ. — Сенга ўқиш керакми ё қўзи керакми? Тихирлик қилаверсанг, бошқа

далага чиқмайсан.

— Дадаси, унга қулоқ солиб ўтирасизми? — ичкаридан чиққан Асолат Лолага ҳўмрайди. — Машинага ўтқазинг. Кўнглининг кўчасидан ўргилдим.

Қизчанинг кўзларидан дувиллаб ёш тўкилди. Ҳиқирлаб машинага ўтирди ва анча жойгача кўзичоғига термилиб йиғлаб борди. Машина кўздан йўқолди. Бир соатлардан сўнг Холиқ қимиз келтирди. Раиснинг истаги керагидан ортиқ ўринланди. Тонготаргача қимизхўрлик қилинди.

Осмонни қоплаб ётган булутлар яна ҳам қуюқлашган, чақмоқ, момақалди роқ ҳам беҳад кучайганди. Нафас олиш ҳам бир нави оғирлашганди.

Кўзичоғини ўйлаб бедор тонг оттирган қизча эрталаб мактабига шошилди. Ўртоқлари ва муаллими Анорга кўзичоғи, унинг етим қолгани, ўзи боққани, тили одам тилига ўхшаганлигини узоқ ва жўшиб гапирди, даладан олиб келиши, кўрсатишини айтди. Қизчанинг кўнгли барибир ғаш, чироқ ёқса ёришмасди. У мактабдан қайтаётиб кутилмаганда оқ рангли “Жигули” машинасини ҳайдаб бораётган тоғасини кўриб қолди. Тоғаси уни кўриб дарҳол машинани тўхтатди.

— Тоғажон! Тоғажон! — Ҳаллослаб етиб келган Лола машина эшигини очиб ичкарига кирди, ўтирди. — Кеча даладан келдим. Кўзичоғим далада қолди. Юринг, олиб келайлик. Бормасам сўйиб қўйишади.

— Вой, жияним-эй, — тўнғиллади Арслон чап юзидаги гугурт қутисидай тожини силаб. — Доим шошиб турганимда тиқилинч қиласан. Майли, кетдик.

“Жигули” қўйхона қаршисидаги уй олдиға етиб келди. Қизча апил-тапил машинадан тушди. Югурди ва эшикка етиб-етмай оёқлари ўз-ўзидан бўшашиди. Сўнг кескин ортиға тисарилди. Вужуди қалтираб кетди. Кўзлари олайди. Эшикнинг ўнг томонидаги миҳда олтин рангли тери осиеғлик турарди. Қизча терини таниди...

— Ойи, дада! — қичқирди у юзини чангаллаб ва ёниға ўгирилди. — Ойи, дада!

— Нимаға бўғиласан? — ўшқирди укаси Арслон билан кўришаётган Асолат. — Бувинг тузукмилар?

— Олим, кўзичоғим қани?

— Дадам кеча раисларға сўйиб бердилар, — лоқайд жавоб қилди Олим.

— Нимааа... ёлғон... алдаяпсаннн...

— Терисини кўрмаяпсанми? Ойим менга телпак тикиб берман, дедилар.

— Ёлғонин...

Қизча жимиди. Ранги мурданики каби оқарди. Гандираклар туриб ногаҳоний шу тун кўрган тушини эслади. Тушида булутли осмон, гуманли водийни кўрганди. Улар адашиб қолишганди. Қизча югуриб, бўзлаб қўзичоғини излар, қўзичоқ эса маъраб қизчани қидирарди. Бир-бирларини тополмасдилар. Бир пайт осмонда бир тўп қузғунлар пайдо бўлиб қўзичоққа ташланишди. Ўткир тирноқлари билан чанг солиб еб қўйишди... Қўзичоқнинг фақат тилигина қолди, тилини қузғунлар еёлмади. Тилни қизчага тортиқ қилишди...

— Нимага серрайиб турибсан? — уни ҳушига келтирди лаган кўтариб ичкарига кираётган Асолат, — ичкарига кир, тоғанг билан овқат е.

Арслон хиянини етаклаб, зўрға уйга киргазди. Лаганда кичкина куйдирилган калла, оёқлар турарди. Ўртада жажжигина тил ҳам бор эди. Бу қизча кўрган, суйган, ўпган тил — қўзичоқнинг тили эди...

— Ол. Лола, қорнинг очмадими? Тезроқ е, кетамиз, — тинмай валдирарди Арслон.

— Е, қизим ўзинг боққандинг. Меҳнатинг сингганди. Арзандангнинг тили... Раис сўйдириб юборди...

“Арзандангнинг тили...”

Қизча сапчиб туриб ташқарига отилди. Қишлоққа элтадиган йўлга тушди. Югурди, югураверди. У яланг оёқ, яланг бош югурар, лекин қаерга бораётганини ўзи билмасди.

— Арзанда! Арзанда! — тинмай ихрарди. Ҳаммаёқдан акс-садо қайтарди: “Арзанда... арзанда...”

Қизчанинг ўпкаси оғзига тиқилиб ҳансирар, атрофга алангларди. Ҳаммаёқ қўзичоқнинг тилига тўлиб кетганди. Тиллар тобора йириклашиб қизчани сиқиб борарди. Булутлар, тоғлар, ер — ҳамма-ҳаммаси қўзичоқнинг тилига айланиб қолганди...

“Маъъъ...” — олам қўзичоқнинг фарёдига тўлиб кетганди...

ЛОЧИН

(Ўтмишдан)

Аёл қўлига енгчани кийгазиб, тандирдаги қизарган нонларни узиб саватга ташлай бошлади. Баҳайбат гавдаси яқтак ва тўнига гиқилиб, қимирлашга имкон бермаётган йигит гўё ҳозиргина ким

биландир муштлашган, лекин хумордан чиқмагандай қовоқлари-ни уйиб тўнкага чўкди. Саватдаги иссиқ нондан олиб челақдаги сувга ботириб тишлади. Аёл нонларни узар, саватга ташлар, у эса галдагилари узилгунча еб тугатар, баъзан роҳатланиб кекирар, чепакни кўтариб сув шимираб эди.

— Болам, укаларингни ҳам ўйла, — деди ниҳоят аёл ўғлига беозоргина. — Ҳар куни уч тандир нон ёпаман... Ерни чопиб тугатдингми?

— Чошгоҳгача тугатганман, — тўнғиллади йигит одатий совуққонлиги билан ва онасини кузатди. — Қачон ишни орқага сурганман? Кетмоннинг сопини яна синдирдим.

— Болагинам-эй, сенга қачон кетмон сопи бакор келган. Отанг раҳматликка ҳам бир йилга ўнта соп етмасди. Акаларингга айт. Эртага далага чиқиб уруғ сепинглар.

Йигит оғир қафтларини тарсиллатиб тиззасига урди-да, ўрнидан турди. Ногаҳон қулоғига кўча эшик ғирчиллагани чалинди-ю, ёнига юзланди. Эшикдан онасига ўхшаш йўғон-йўлпи, ўн ёшлардаги қизча кирди-да, акаси қучоғига отилди. Йигитнинг чехраси ёришди, нигоҳидаги хижолат аломатлари хиёл тарқади. Синглисини азот кўтарди.

— Акажон, секинроқ, — қизча эркаланиб, завқланиб қиқрлаб аксининг бўйнига ёпишди.

— Ҳой, бой бўлгур, эҳтиёт бўл. Йиқилмасин қиз бола. Майиб қилиб қўйма, — деди аёл ўғлининг синглиси билан очилиб ўйнаётганидан қувониб. У синглисини ерга қўйди, йўғон қизғиш сочларини силаб, ўпди.

— Акажон... — қизчанинг кўзларига ёш қалқиди. — Акажон... сизни мардикорликка олиб кетишармиш... Сизни ҳеч кимга бермайман...

— Ким мени олиб кетмоқчи?

— Ташқарида... — қизча кўча эшикка ишора қилди. — Кетманг. Ҳошим акам билан Собир акам сиздай эркатлатмайди...

Йигитнинг кўзларида ҳозиргина синглисини кўриб қўзғалган раҳмдиллик ўрнини кучли бир нафрат, ғазаб аломатлари эгаллади ва қошларини чимириб синглисига қаради.

— Чиқиб айт. Мен мардикорликка бормайман. Аввал ҳам айтгандим... бошига ит кунини соламан...

Унинг вужудига титроқ кирди. Ҳазабини онасидан яшириш мақсадида ёнидаги кетмон сопини ушлаб сиқди, шу қадар қаттиқ сиқдики, бармоқлари анча вақтгача беҳолланиб турди. Қизча таш-

қарига чиқиб, тез орада изига қайтди. Ҳовлига ўн тўрт ёшлардаги яланг бош, яланг оёқ эндигина мурти кўрина бошлаган бола кирди.

— Қодир ака... — ўспирин қаршисидаги ўтли нигоҳга бардош беролмай ғўлдираб қолди ва йигитнинг фавқулодда қудратли бўйин, елкалари, кенг кўкрагига ҳавас ва иштиёқ билан термилиб, аранг тилини ўнглади. — Сизни қозикалон сўраяптилар. Мардикорликка ёзишган экан, масжидга чиқармишсиз...

— Ҳой, болам, менга қара, — гапга аралашди аёл енгчани кўлидан суғириб. — Мардикорликка яна кимларни ёзишибди?

— Билмадим, — жавоб қилди ҳамон йигитдан кўзларини узолмаётган ўспирин. — Бўйдоқларни ёзишибди. Менга, Қодирни чақириб чиқ, дейишди.

— Менга қулоқ сол, итвачча, — деди у ўспириннинг елкасига чанг солиб ва ўспирин “вой-вой”лагандан кейингина ҳушини йиғиб қўлини бўшатди. — Қозига бориб айт. Эшитяпсанми? Бошқа бу эрга одам юбормасин! Кўпдан бери пайт пойлаб юрибман... суяқларини эзиб ташлайман. Бориб шундай де.

— Ҳой, болам, инсофга кел, — мурожаат этди аёл бу гал ўғлига ялинувчан оҳангда. — Отангнинг ўчини олишни хаёлингдан чиқариб ташла. Мардикорлик барчанинг бошига тушган кулфат. Оқпошшога одам керак, дейишяпти. Бўйин товлаганларнинг уйларини мусодара қилармиш.

У ёнига ўгирилди, ўспиринни қидирди, йўқолиб қолганини кўриб ҳафсаласи пир бўлди-да, онасига юзланди.

— Она, — деди қовоқларини уйиб, — қозининг ҳам, Солибойнинг ҳам бўйдоқ ўғиллари бор. Нимага уларни мардикорликка ёзишмайди? Қози отамнинг ҳаққини мендан олмоқчи. Лекин мен унга ўч олишни кўрсатиб қўяман.

Кутилмаганда кўча эшиги очилиб ҳовлига олтмиш ёшлардаги, ўрта бўй, чап кўзи билан чап лаби бир томонга тортилган, гапирган кезлари бу тортилиш аниқ сезиладиган пахмоқ соқол Шерали исмли чол кирди. Йигитга, аёлга бечора ва нотавон бир қиёфада қараб олгандан сўнг гапиришга тутинди:

— Қодиржон, болам. Раҳматли отанг билан қадрдон эдим. Отанг кўп мард одам эди. Кураги ерга тегмай кетди. Қози калонни ҳам йигитликда йиқитган. Энди, шу... мардикорликка одам олишяпти. Қози Қамбариддин буванг сени сўраяптилар...

— Шерали ота, — йигитнинг чеҳраси маъюс тортиб чолга термилди. — Бориб Қамбариддинга айтинг. Мен ҳеч қачон бормаيمان.

Ўзининг ўғлини, Солибойнинг ўғлини мардикорликка ёзсин.

— Болажоним, уларга бундай деб бўлмайди. Бутун халқни сўраётган одам. Бирон бир баҳона топиб Сибирь қилдиради.

— Сибирь-пибирингизни йиғиштиринг, — тўнғиллади у бу гал ва қўлидаги кетмонни қарсиллатиб ерга урди. Кетмон сопи бир неча бўлакка бўлиниб кетди, чол эса гўлдирай-гўлдирай кўздан ғойиб бўлди.

— Вой, болажон-ей, кекса одамни ранжитдинг-а...

Йигит чурқ этмади. Кескин бурилиб қаршисидаги катта уйга кириб кетди.

— Ҳой, Асолат, — деди аёл ҳовли ўртасида серрайиб қолган қизчага. — Акаларинингни чақириб кел. Қодир акангга дўқ-пўписа қилишсин. Йўқса битта-яримтанинг бошига етади...

Гангиб турган қизча йиғлаб юборди ва катта акаларини айтиб келиш мақсадида кўчага чиқди. Ичкарида ўтиришга йигитнинг сабри чидамай, ҳовлига тушди. Энди унинг турқи мутлоқ ваҳшийлашган, кўзларида, гўё очиққан қоплоннинг йиртқичлиги аниқ сезилар эди. У шиддат билан кўча эшикка юзланди. Онасига эътибор бермай эшик зулфини қаҳр билан чангаллади, ташқарига очилишини унутиб ичкарига тортди. Таг-туби билан кўчиб чиққан эшик елкасига тушди, у эса эшикни итариб ташлаб йўлида давом этди. Катта, тупроқли йўлни яримлаб қўйганда орқа томонда ўзига ўхшаш Ҷаҳайбат гавдали икки акаси кўринди.

— Қодир, қайт! — гарчи у тўнғич акасининг овозини биринчи галдаёқ таниган бўлса-да, диққат қилмай илгарилай берди. Авзойи бузилган акалар бир юриб, бир югуриб унинг ортидан етиб олишди. Тўртта кучли қўллар елкаларига чанг солди. У эса елкаларини силкаб, қўлларни туртиб ташлади.

— Молга ўхшаб нимага индамайсан?! — бўкирди катта акаси Ҳошим ва укасининг бераҳм турқи, ваҳшийлашган кўзларини кўриб дарҳол шаштидан тушди.

— Сен ҳам одамга қулоқ соласанми?! — минғирлади Собир исмли ўртанча акаси ва ҳеч нарсадан, ҳеч кимдан тап тортмайдиган укасининг важоҳатини кўриб овози пасайди. — Қайт, ишнинг падавасини чиқарасан. Йўқса, итдай калтаклаймиз...

— Кўзимдан йўқолларинг! — гўлдиради у ниҳоят хўмрайиб ва турқидаги ваҳшийлик аломатлари яна ҳам кучайди. — Қози, отамнинг ҳақини мендан олмоқчи. Сенлар эса томошабин бўлиб ўтирибсанлар. Оналарингта совчи юборди. Индамадиларинг. Сенларда ор-номус борми?! Етар. Шу пайтгача истаганларингча калтаклаб

келдиларинг. Энди... териларингни шилиб оламан...

— Мана, мана сенга терини шилиб олиш, — икки ака икки гомондан уни дўппослай бошлади, боз устига тепишди ҳам. У қаршилиқ кўрсатмай туриб берди, ҳатто киприк ҳам қоқмади. Фақат тишларини гичирлатиб, одатий ёввойи қараши, эл бўлмасликка ўхшаш нигоҳи билан акаларига бўлган нафратини ифодалаб чекланди. Ўртанча акаси яна бир бор мушт туширганди, у гўё ўлжа пойлаётган ва ўлжасини кўрган кездеги қоплондай олдинга сапчиди ва акасининг қўлини ушлаб, қайирди-да, итариб юборди.

— Ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди. Мен билан ҳазиллашиб ютқазасан, ака, — деди, кейин ўгирилиб, юқори томонга кўтарилиб кетди.

— Ҳошим! Собир! — орқа томондан аёлнинг йўғон, асабий овози эшитилди. — Тегманглар! Ҳоҳлаган ишини қилсин. Уям одам, ахир...

Акалар турли томондан ўзларига қадалган нигоҳларга қаролмай серрайиб туриб қолишди. Қодир эса оғир оёқларини ерга қаттиқ ва ишонч билан босиб жадал илгарилаб кетди. Ноқулай ҳолда қолган акалар бир оз иккиланиб тургач, истар-истамас укалари изидан кетишди. Сирли масжидга яқинлашганларида ичкаридан кўзлари олайиб, ташқарига сарпойчан қочиб чиқишаётган уч-тўрт мулла-ваччаларга кўзлари тушди.

— Нима гап?

— Тезроқ киринглар, қозикалонни ўлдириб қўйди.

Акалар юракларини ҳовучлаб ичкарига отланишди. Ичкари чанг-гўзон, кимдир қичқириб одамларни ёрдамга чақирар, ёлворарди. Мутлақо йиртқичлашган, телбалик кўйига тушган Қодир бўкириб қозини кўтариб ерга отар, тепар, қайтадан кўтариб олиб деворга урар, бунга ҳам қоникмай, муштлар, мушти тушган ердан тирқираб қон отилар эди. Қозининг яктаги титилиб кетган, салласи оёқ остида топталарди.

— Бутун умр отамга кун бермадинг. Отам ўлгач, онамга совчи қўйдирдинг. Гуруримизни оёқ ости қилдинг, — тинмай бўкирарди Қодир.

Ниҳоят қутурган туядай лапанглаб, пишқириб ортига ўгирилди-да, эшик томон юрди. Акаларига дуч келиб беихтиёр тўхтади.

— Нима қилиб қўйдинг?!

— Тегина кўрмаларинг! — Қодирнинг турқи фожиавий тус олди.

— Жонидан тўйган одамгина менга тегинади...

У, ҳали ҳам ташналиги қонмаган, яна кимдандир тўйиб ўч

олишга шайланган одамдай гангиб, оёқларини ерга пала-партиш босиб йўлида давом этди. Акалари бўзрайиб ортидан қараб қолишди. Катта, тупроқли йўлнинг икки четини тўлдирган одамлар бир-бирларига шивирлаб, унга ҳайрату таажжуб, ҳавасу иштиёқ билан қарашар, лекин бирор одам очиқ бир нарса дейишга журъат этмас, аксинча, бирор оғиз гап гапирса қочишга отланиб туришар эди. Ҳар куни қўли, елкаларига осилиб эркаланадиган болалар ҳам бутун унга яқинлашишга ботинишмас, фақат маъюс термилиб чекланишарди. У фақат олдини кесиб чиққан ёқимтой, сеvimли синглиси Асёлатни четлаб ўтолмади. Турқидаги йиртқиқлик аломати ўрнини бирдан нотафонлик, бечораликка ўхшаш белгилар эгаллади ва синглисининг қўлтиғидан олиб кўтарди, кўксига босганча жимиб қолди.

— Акажон! — шивирлади қизча ва қалин, киприклари ораси ялтиради. — Сизни ҳеч кимга бермайман!

— Онажоним... — дея у синглисининг пешонасидан ўпди. Ерга қўйиб, қаршисида турган ўзига ўхшаш йўғон, бўйдор укасига қаради, лекин гапирмади, фақат елкасига қоқиб қўйди. Кўнгли, юрагидаги дард доғини унутишга, бошқа эсламасликка уриниб қўзғалди. Қишлоқ қўйидаги сой томон пастлаб кетди. Сойдан ўтди. Қарши соҳилдаги тутзорга кириб кўздан йўқолди.

Кўклам фасли бошланган бўлса-да, танани жунжиқтирадиган совуқ шамол эсиб, атрофдан қушлар чуғури эшитилар, қирларда яккам-дуккам ўтлаётган моллар кўзга ташланарди. Сой суви ҳаддан зиёд тошган, шовиллаб ётарди.

У тутлар оралаб паришон ва бемақсад узоқ юрди. Сўнг қийшиқ ўсган тут тагига етиб тўхтади. Ғамгин атрофни кузатди. Бир пайт қалин ўтлар устига чўзилди. Қўлларини бош устига сиқиб, яшил япроқлар ёза бошлаган яшил новдаларга термилди, лекин қалбида илгаригидай бирон бир илинж иштиёқ қўзғалмади. Миясини чексиз хаёллар қамради. Хаёлида қозининг носамимий қийиқ кўзлари, учи йўғон бурни, ажиндор тор пешонаси ва таҳлика, саросимадан титраётган қалин лаблари, ерга тушиб топталган салласи, титиғи чиққан яқтак ва тўни жонланди. Кейин қозининг томоғига чанг солгани, унга ҳам қониқмай белларидан сиқиб кўтаргани, турли томонга улоқтиргани, қози “вой-вой”лаб, ниҳоят жимгина ва кўзларини юмиб оёқ-қўлларини ёзиб юборганини эслади. Юраги енгил тортди.

— Отамнинг ўчини олдим, — деди у ўзига ўзи оғир хўрсиниб.
— Отам раҳматли кўрганида хурсанд бўларди.

Оқшом кўнди. Ер сатҳига қоронгулик чўкди. Қорли тоғ чўққилари аста-секин тун пардаси орасига яширинди. Осмонда юлдузлар чарақлаб, чигирткаларнинг чириллашлари янгради.

Худди шу пайт яқин-орадан:

— Секинроқ, овозимизни эшитмасин... — деган овоз эшитилди-ю, унинг қовоқлари тортилиб, атрофни диққат билан тинглади. Турқи гўё қафасдаги бургут тусини олиб бошини кўтарди, лекин кўзғалмади. Овозлар тобора асабийлашиб яқинлашар, гўё бутун тутзорни қоплаб борар, мана, мана, унинг устига минглаб одамлар ташланадигандай туюларди. Овозлар жуда яқиндан — ёнгинадан эшитилди. Кимдир қоқилиб мункиди, кимдир йўталди.

— Ҳой, эҳтиёт бўл. Ҳозир унинг ёнига яқинлашиб бўлмайди. Кутурган палласи...

У тўнғич акасининг овозини дарҳол таниб афтини тириштирди. Тирсагини ерга тираб, юзини кафтига босди. Эринмай осмонни кузатди. Осмон мусаффо, тўлин ой тоғлар ортидан кўтарилиб келар, ерга игна тушса кўринар эди. Атрофдан ерга енгил ва эҳтиёткорлик билан босилиб тобора яқинлашаётган оёқлар шарпаси эшитиларди. Ниҳоят тут таналари орасидан мўралашаётган ўнлаб юзлар кўринди. Аста-секин тиниқлашди. У қаршисидаги тиришган-буришган, катта очилган кўзларни кузатди. Титраётган қўлларидаги кетмон, теша, ўроқларни ҳам яхшигина идрок этди. Одамлар йирик-пашди, қўлларидаги қуроллари ҳам аниқлашди. Одамлар гўё пайт пойлашар, кутилмаганда у томон ташланиб босиш, қўл-оёқларни боғлаб ўлар ҳолатга етказиб калтаклаш иштиёқида эдилар.

У кафтларига тиралиб бирдан оламни бузгудай ўкириб кўзғалди. Эҳгирос ўтидан титраётган қудратли муштларини тутиб, одамлар томон отилди.

— Номардлар! Мен сенларга ким билан ҳазиллашаётганларингни кўрсатиб қўяман! — гўлдиради кейин у ва қочаётганларга ташланди. Рақиблари қўлларидаги қуролларини ташлашиб, ўзларини дуч келган томонга уришар, қочишга улгурмаганлари ерга ётар, гегмаслигини сўраб ёлворар, ўзини ҳимоя қиларди. У ҳеч кимни гингламас, тинглашни истамас, панжаларини ёзиб чанг солар, отиб юборар, бошига муштлар ёғдирарди.

— Қодир! Ақалли отангнинг руҳидан кўрқ! — деган овоздан у сесканиб ҳушини йиғди ва қаршисида акаси Ҳошимни кўрди. Акаси қўлидаги кетмонни унинг пешонасига тўғрилаб турарди. — Менга қўл кўтарсанг, пешонангни иккига бўламан. Аблах, қутурдингми? Акаларингни ҳам танайсанми?

У киприк қоқмай акасини кузатди, олдинга силжиди.

— Ака... — деди ва яна бирор нарса деса ёриб ташлаши тайинлигини тишларини гирчиллатиш билан англатиб. — Сен эркаксан. Эркакнинг ишини қил. Отам сени ҳам мардликка ўргатганди-ку! Хотинлар кучи етмаса кетмонга ёпишади. Акамсан... отамнинг руҳини чирқиратишдан қўрқяпман... Йўқса кекиртагингни суғуриб олардим. Яхшиси, жўна бу ердан.

— Қодиржон, — гапга аралашди ўртанча ака уни инсофга келгириш учун ялпизланиб. — Онамни ўйла. Отамнинг ўчини оламан деб шунча одамларнинг бошига етма.

— Овозингни ўчир, — деди у ўртанча акасига ўшқириб. — Отам ўлгандан кейин қози онамга совчи қўйдирди. Отамнинг руҳини, бизларни чирқиратмоқчи бўлди. Сенлар эса индамай қолавердиларинг. Ўша куни онам бизга билдирмай йиғлади. Бориб ёриб ташламоқчи эдим. Сенларнинг юзингга оёқ қўёлмадим.

— Хўп, қозини ўлдирдинг-ку, энди инсофга кел. Эртага марказдан миршаблар келишади. Қозининг хуни учун сени Сибирь қилишади.

— Миршаблар билан ўзим гаплашаман. Энди кетларинг. Бошлаб келган ана у итваччаларингни ҳам кўзимдан йўқотларинг.

Акалар бир-бирларига узоқ муддат қараб, кўзлари билан бир-бирларига Қодирни ҳали-бери бўйин эгдириш осонмаслигини англатишиб ноилж ортиларига қайтишди. Тутзорга яна жимлик чўкди. У орқасини катта бир тутга тираб бир нуқтага термилганча туриб қолди. Қалбини ўксиш ва камситилишга ўхшаш туйғу қамради ва акалари нобоплигидан нафратланиб ерга чўкди. Ёнбошлади. Осмонга қараб қози билан ўзи орасида юз берган воқеани эслаб, охири кўзларини уйқу босди. Шу тариқа қаттиқ ухлаб қолганини ўзи ҳам сезмади.

Кулоқларига қарсиллаган ўқ овози эшитилди-ю, кўзларини очди. Бу ҳол тушида ё ўнгида содир бўлаётганини фарқ қилолмай бир нафас гангиб турди. Куёш тик келиб танасини қиздирарди. Шу орада кулоқларига “кўринса, отиб ташла”, деган овоз янгради. У ҳаприқиб кўзғалди. Тўппонча ушлаган икки миршаб тутзор оралаб у томон яқинлашарди. У ўзини тут танаси ортига яширди. Миршабларни ўнга яқин одамлар кузатиб келар, “қочоқ” томонга ишора қилишарди. Одамлар орасида акалари кўринмасди. Унинг қони жўшиб, танаси ларзага келар, пайт пойлар, қулай вазият топилиши билан олдинга отилишга шайланарди. Ниҳоят у миршаблар томон фавқулудда, яъни баҳайбат гавдасига мутлақо ярашмаган чақ-

қонлик, абжирлик билан ташланди. Кўз очиб юмгунча ўтган лаҳзада миршабларни ушлаб бир-бирига урди — тўқнаштирди. Бурунларидан тирқираб қон отилган миршаблар гангиб йиқилишди. У ерга тушган тўппончаларни олди-да, кафтига қўйиб жилмайди. Кейин тутзордан чиқди. Тепаликка тирмашди, кўтарилди. Паришон қишлоқни кузатди. Кўзига тупроқли томлар, дарахтлар титраб кўринди. Тасмадай ялтираб кўринаётган сой сувига алоҳида бир иштиёқ билан термилди. Тез орада ҳафсаласи пир бўлиб жойига чўкди, чўзилди, яна қўлларини боши остига суқиб осмонни кузатиб ётаверди. Атрофда саъвалар учишар, озгина шарпадан ҳуркиб жимишар, сал ўтмай яна сайрай бошларди. Гулдор қанотли капалаклар кўпроқ унинг фикрини қарам қилар, кўкда қанотларини пирпиратиб сайрашаётган тўрғайлар овозини эса роҳатланиб гингларди. Миясининг қаеридадир гоҳ саъвага, гоҳ капалак, гоҳ тўрғайга айланиб қолиш, қаёқларгадир учиб кетиш, сайру саёҳатлар бошлаш, кўнглига таскин бериш ҳақидаги хаёл қалқиб турарди. Кутилмаганда тепасида қанотлари пичоқ тиғига ўхшаш ялтираётган лочин пайдо бўлди. Лочин гўё чақмоқ изларидай ерга шўнғир, ниманидир қувар, яна тезлик билан осмонга кўтарилар эди.

“Нимага лочинмасман? — дея ўйлаб кетди у алам билан осмонни кузатиб. — Лочин — мард қуш. Номардликни ёқтирмайди. Ҳозирги эркаклар ақалли шу лочиннинг йўлини тутишмайди. Бир одамга ўн кишилашиб кетмон, теша, болта, ўроқ билан ҳужум қилишди...”

У вазминлик билан юзини гижимлади ва шартта ёнига ўгирилиб, бошини тўнига буркаганча қимирламай ётди.

— Мард эркаклар қолмади, — шивирлади кейин у. — Ҳозиргилари билан эса яшагинг келмайди...

Қош қорайди. У эринибгина кўзғалди. Паришон керишди. Беихгиёр қишлоқ томон кўз югуртирди. Тусмол билан уйини қидириб топди. Оғир хўрсиниб ўнг томонга юзланди. Товонини ерга қаттиқ босиб, пастлаб кетди. Тутзор орлаб бориб, икки томонида тераклар қад кўтариб турган катта, дим ариқ қаршисидан чиқди. Кўтарилди. Ариқ ёқалаб тегирмон новига етиб қадамларини секинлатди. Шиддат билан парракка урилаётган сув, кўзни қамаштириб айланаётган филдирак-парракни кузатди, кўнгил ғашлиги билан кафтини гўлдириб сув олиб ичди. Сўнг гувала билан кўтарилган паст томли уйни айланиб ўтди. Ичкарига енгилгина қулоқ солиб, ҳеч ким йўқлигига ишонгач, ичкарига кирди. Тўни чоклари, дўпписи, қошкиприкларини гард қоплаган олтмиш ёшлардаги қотма чол уни

кўриб довдираб қолди, қўлидаги кураги ерга тушди. Йигит истиқ-болига шошилди. Узоқ вақт дудуқланиб, охири тили сўзга келди:

— Келинг, болам...

— Отахон... тегирмонга кечаси одамлар келишадими?

— Баъзан келишади... Нима...

— Келган одамни киргазманг.

— Хўп...

— Отахон, мени танийсиз-а?

— Танийман. Раҳматли Тўра полвоннинг ўғлисиз. Акаларингиз ҳам бор. Раҳматли отангизга тириклигида тенг келадиган полвон топилмаганди. Онангизни ҳам азамат аёл дейишади. Раҳматли отангизнинг туядай кучи борида. Лалми даласидан ўн ботмон ерни очиб бугдой экарди. Ҳаммасини эшитдим... Ҳали-замон бу ерга ҳам икки киши қочиб кирганди,— чол жимиб уни кузатди.

— Отахон, қорним оч, — деди у бу гал ўзини хиёл эркин ҳис қилиб.

— Овқат қилайми?

— Нонингиз борми, бера қолинг.

Чол тўрдаги бўйра устига дастурхон ёзди. Тўртта нон қўйди. Ўзи чой қўйиш учун ташқарига чиқди. Чой қўйиб кирганда дастурхондаги нон тугаганди. Чол дастурхонга қараб жилмайди.

— Отангиз раҳматли ҳам бир ўтиришда бир тандир нонни ейди, дейишарди. Ош бўлсин. Ёшсиз, еб қолинг.

— Отахон, гўшт...

— Товуқлар бор.

— Иккитасини сўйинг. Бош омон бўлса, топилади. Ҳақини... кейинроқ...

— Болажоним, қаридим, менга ҳеч нарса керакмас. Ўлимлигим-ни аллақачонлар тайёрлаб қўйганман.

Товуқ шўрва пишди. Ичдилар. У чол билан хайрлашиб тегирмонни тарк этди. Тунагани тепаликка кўтарилди. Тўнига бурканиб ёнбошлади, қимирламай ухлади. Тонг пайти қушларнинг чуғури билан уйғонди. Танаси беҳол, қовоқлари сал-қиган, юзи кўпчиб, чеҳраси ғамгинлашганди. Ижирғаниб қўзғалди, тўғри тегирмонга йўл олди.

— Келинг, болам, — дея чол уни беминнат жилмайиш билан қаршилади.

— Мени ҳеч ким сўрамадими?— деди у кафтини эшик ёндорисига тираб.

— Сўрашди. “Кўрмадим”, деб алдадим...

Унинг боши эгилди, бир нуқтага термилганча узоқ муддатли сукутга толди. Назарида яна қозикалоннинг афтодаҳол чеҳраси, калтак зарбидан ғужанак бўлиб ёлворгани, қўл-оёқларини ёзиб-йиғиб типирчилагани жонланди. Қулоқлари остида эса: “Болам, менда гуноҳ йўқ. Ўлдирма”, деган овози жаранглади. У хаёлан: “Отам ўлиб кетди, тириклигида ўчини ололмадим. Арзимаган капсанни бермади, деб одамлар олдида уялтирган экансан”, дерди қозига. Кейин қозининг кўзлари адоғидан қайнаб чиққан икки томчи ёшни хотиралаганда юраги увишди, кўнгли оғир тортди. Акаларининг лоқайд турқлари кўз олдига келганда эса ижирғаниб пешонасини тириштирди. Аста-секин хаёлида бўйдор, елкалари кенг, сочларига мош-гуруч оқ оралаган онаси қад кўтарди. Отасига ўхшаш бир сўзли, умрида бир марта қози совчи қўйганда йиғлаган онасини у ҳавас, айни вақтда кучли бир қайғу-ҳасрат билан эслади. Кўзлари юмилди, боши эгилди. Хаёллари қайтадан ғужғон ўйнаб, назарида отасини жонлантди. Қариганида ҳам бўйи чўкмаган, қишда ҳам кўкрагини очиб юрадиган отаси шу кез ўғлининг елкасига қудратли қўлини босиб: “Сен эркак зотининг султонисан. Умидим сендан эди, ишончимни оқладинг. Қозини ўлдириб тўғри қилдинг. Йигитлик кезларим курашда уни йиқиттандим. У, мени Солибойга қўшчи бўлиб тушишга мажбур этди. Кўнмадим. Кейин кўтараётган хирмонингдан капсан бермайсан, деб одамлар олдида мени хижолат қилди. Ўша куни бўғиб ўлдирмоқчийдим, қочиб қутулди. Сибирга сургунга ёзди. Ўн йил товон тўлаб қутулдим. Тириклигимда ололмаган ўчимни сен олдинг. Ўкинма. Сен эркакнинг ишини қилдинг...” дегандай туюлди. У отаси даладан ҳориб-чарчаб қайтган кезлари бағрига суқилишини хуш кўрарди. Укасини у шунчаки бир қониқиш билан эслади. Ёқимтой синглисини хотирлаганда эса чеҳраси бирдан қайғули тус олди. Хаёлида синглиси турли томонга югурар: “Ақамни топиб беринглар!” дея бўзларди.

“Онам билан синглим ҳозир нима қилишаётган экан? — деган фикр кутилмаганда миясини қамради-ю, вужудига титроқ кирди. — Мени кутишаётганмикин?...”

Кейин у ихтиёрсиз онасининг тандир ёнида туриб нон узаётган, саватга ташлаётган қиёфасини кўзлари олдига келтирди. “Бечора онам... Нон узиб мени кутаётгандир, лекин ёнида мен йўқман... Унга, фақат унга ачинаман... ака-укаларимдан кўра мени яхши кўрарди...”, деган хаёл уни қайтадан безовталантирди.

— Отахон... — дея кейин у чолга термилди. — Одамлар мени қочиб кетди, деб ўйлашади. Лекин мен қочмадим. Онамнинг ран-

жишини кўриш кўнглимга сизмади... Мен ҳеч қачон, ҳеч кимдан кўрқмаганман. Қочмаганман. Отахон, ҳозир қишлоққа қайтсам, одамлар билан олишсам... Қочоқ, дейишларини истамайман...

— Бормаганингиз маъқул, — жавоб қилди чол маъжос. — Миршаблар пойлашяпти. Бекорга отиб ташлашади...

— Отахон, мард эркаклар туғилмаяпти. Қани эди, мард йигитлар бўлса-ю, майдонга чиқса, мардларча олишсанг. Енгилсанг, тан бериб майдондан чиқиб кетсанг. Марднинг қўлида ўлсанг ҳам алам қилмайди.

— Нимасини айтасиз, болам. Илгари мард эркаклар кўп эди. Отангиз раҳматли ҳам номард эркакларни ёқтирмасди. Сой бўйидаги катта кўк тошни кўрганмисиз? Отангиз шарт олишиб сойнинг у томонидан бу томонига кўтариб ўтган. Ўн киши белига аранг қўйишганди.

— Отам ўлгач... — Унинг нигоҳи маъжослашди, — бир йилдан кейин қозикалон онамга совчи қўйдирди. Онам бизга сездирмай совчини калтаклаб жўнатди. Кейин эшитиб қозини ёриб ташлаш ниятида эдим, онам розилик бермади. Узоқ вақт пайт пойладим. Баҳона изладим. Мардикорликка олиш сабаб бўлди-ю, уриб ўлдирдим. Ўша кезлар отам тушимга кирди. Ёқамдан олиб: “Нимага руҳимни чирқиратяпсан? Қозикалон хонадонимизга доғ туширяпти-ю, сен эса қараб турибсан”, деди. Бу ҳақда ҳатто, онамга ҳам оғиз очмадим...

У гапини тугатиб ютинди. Тирсақларини қаттиқғижимлар экан, “оҳ”, деб бошини қуйи солди.

— Товуқлардан сўяйми?

— Йўқ, — деди у ва кескин ортига ўгирилди-да, кўздан йўқолди. Бир ош пишгунча вақт ўтар-ўтмас у елкасига катта бир қора қўйни қўйиб қайтди.

— Қаердан олдингиз? — сўради бу гал чолнинг кўнгли ғашланиб.

— Сўйинг. Солибойга бир йил қўшчи тушгандим. Ҳисоб-китобни бугун қилдим.

Чолнинг кўнгли ёришди, топшириқни бажарди. У қайнатилган гўштга қорнини тўйғазди. Эрталаб уни чол туртиб турғазди. Унинг кўзлари ола-кула бўлиб сапчиб турди, ҳайрат ва таажжуб билан чолга қаради.

— Тинчликми?

— Болам... — деди чол соқоли титраб ва кўзлари ёшланди. — Ҳали-замон беш-олти одам сизни сўраб келди. Шу ердан қўзғал-

манг. Бир гап бўлса, ўзим хабар бераман.

— Отахон, кўнглингизни тўқ қилинг, — у мазахли жилмайди.

— Менга ҳеч ким бас келолмайди.

— Ҳар ҳолда эҳтиёт бўлганингиз маъқул, — дея чол хомуш ортига қайтди.

У тиззаларини кучиб паришонлик билан узоқ ўтирди. Миясини яна чексиз хаёллар қамради, кўзларини қишлоқдан узолмай қолди. Тасавбурида катта ҳовлиси, ҳовли адоғидаги ишқомлар, тандир ва тандир олдида нон ёпаётган онаси, саватдаги буғ таралаётган иссиқ нон ва турли томонга зир югуриб: “Акамни топиб беринглар!” дея чинқираётган ёқимтой синглиси жонланар, сал ўтмай бунга катта кўча, кўчани тўлдирган оломон, кўтарилган қўллардаги кетмон, теша, болта, ўроқлар қоришиб кетарди. Оломон гўё уни излар, дам онасига ташланар, сочларидан тортиб судрар: “Ўғлини топиб бер, йўқса ўзингни ўлдирамиз”, дейишар, гоҳ акаларини оломон билан олишаётган ҳолда кўрар, укалари эса уни излаб қичқирарди.

— Йўқ! Йўқ! — бўкирди у ниҳоят ва қандай турганини ўзи ҳам сезмади. — Бечора онам, синглим, укаларимни одамларга калтаклатиб қўймайман! Мен учун улар жазо олиши керакмас!

“Шошма, — деди кейин у хаёлан ўзига-ўзи. — Қоронғи тушсин. Қишлоққа қайтиб, тик туриб олишаман... ўламан ё ҳаммасини ўлдираман...”

У илк бор юраги қаттиқ санчигани, санчиқ миясига ҳам кўчганини ҳис этди. Қоронғи тушишини кутиб жойига чўкди, чўқар экан, “шовуллаган” овозидан тепасига қаради. Ёввойи кабутарни зўр бериб қувиб бораётган лочинни кўрди. Ҳаяжони кучайиб лочинни кузатди. Лочин кабутарга етди. Метиндай панжалари билан сиқди, кўзларини чўқиди. Кабутар чириллаб қолди...

— Номард лочин, — деб юборди у бир пайт. — Кучинг бечора кабутарга етдими?! Бўрига ташлан. Ол, сенга қойил қолай.

“Лочин, — дея ўйлади кейин. — Лочинлигини қилиши керак...”

У бирдан лочин ўрнида ўзини тасаввур қилиб кўрди. Қанотларини қоқиб юксакликларга кўтарилди. Қорли тоғ чўққиларига қўнди. Кейин шиддат билан учди ва қичқириб ўзини чўққидан пастга — қояларга урди-ю, парча-парчаларга бўлиниб кетди...

— Барибир, — дея уқтира бошлади яна ўзига-ўзи. — Лочинларда инсоф бор. Тўда-тўда бўлиб биттасига ташланмайди. Ҳозир осмонда бўлганимда бўрига ё шерга ташланардим. Кўзларини чўқирдим, ё оғзига кириб ўзимни қурбон қилардим... Ташналигимни қонди-

раддим...

У ҳушини йиғиб лочинни излади, лекин тополмади. Юзини терс ўтирди. Нима қилиш, қаерга бориш ҳақида бош қотира бошлади. Бўлар иш бўлди. Пешонасидагини кўради. Онаси ҳам, синглиси, акалари, укалари ҳам ўз насибаларини териб ейди. Ҳозироқ қишлоққа қайтади, вассалом. Душманларини қидириб топади. Қипқизил қонга бўялиб курашади. Кўпчилик бўлиб ўлдиришсин, сўйишсин, гўштларини тўнғизларга ташлашсин. Энди унинг учун қизиги йўқ!

Узоқ ўйлаш, толиқишдан сўнг кўзлари илинди ва тез орада хуррак ота бошлади. Хурраги кучайди, кейин алаҳлади. Умрида биринчи марта шу даражада хуррак отиши, алаҳлаши эди. Асабийлик уни шундай аҳволга солганди. Бугун у жуда қисқа туш кўрди. Онаси, синглисини хира туман орасида кўрди ва дарҳол йўқотди. Кейин тушига лочин кирди-да, ўқ тезлигида учиб келиб, пешонасига чанг солди. Панжаларини суқди. Пешонасини иккига бўлди ва бўлинган ердан тирқираб қора суюқлик отилди. У даҳшатга тушиб уйғонди. Ғўлдираб пешонасини ушлади. Пешонаси бутун, лекин герлаганди. Юраги гупиллаб урарди.

— Кетаман, — дея у сапчиб туриб йўлга тушди. Тўғри қишлоқ томон жўнади. Сойни қандай кечиб ўтганини ҳам сезмади. Серқатнов йўлдан эмас, кунботишдаги жарлик орасидаги ёлғизоёқ йўлдан юрди. У ҳеч кимга, ҳеч нарсага эътибор бермасди. Паст деворлардан одамлар мўралашиб, уни кузатишар эди. Ниҳоят у, тагига сув кетиш оқибатида кўпдан бери ҳувиллаб қолган масжид қаршисида тўхтади. Ичкарига кирди. Айланди. Токча, тахмонга ўтирди. Узоқ ўйлаб охири одамлар ухлагач қишлоққа кириш, уйга ўтиш фикрига келди. Қоронғулик, сукунат аста-секин уни зериктирди. Уйга боришини эслаганида кўнгли гумирди. Лекин у бунинг сирига тушунмади. Тахмондаги бўйрани олиб ерга ёзди. Чўзилди, ташқарини кузатди. Бу гал онаси, синглиси, қози ва акалари ҳақида ўйлаш кўнглига сиғмади. Кўзлари ихтиёрсиз уйқуга мойиллик билдирди. Ярим соатлардан кейин тошдай қотиб қолди.

Тонг ёришиб бошлаганда ҳам у ухлаб ётарди. Масжид атрофини ўнлаб одамлар айланар, тобора кўпайиб борарди. Кетмон, теша, ўроқ, болта кўтарган оломон турли томондан ичкарига мўралашар, тошдай қотиб ухлаб ётган баҳайбат одамга ишора қилиб, бир нималар деб шивирлашарди. Ўрта ёшлардаги чўтир одам ёнида йиғлаб турган болани ўртага тортди. Ниманидир тушунтирди. Гарчи бола ёнидаги одамнинг гапларига тушунмаётган бўлса-да, бошини

силкиб, лоқайд “хўп” ишорасини қилар, унсиз йиғлаётгани титраётган елкаларидан сезилар эди. Бола ниҳоят ичкарига мўралади ва дарҳол бошини тортди. Ўксиб енгини кўзларига босди.

— Кир, киравер, — уқтирарди болага одамлар турли томондан, — ухлаб ётибди, сезмайди. Кирасану болтани пешонасига соласан-да, қочасан...

Ўн икки ёшлардаги қора кўз, қора қош, юз-кўзларида болаларга хос тортинчоқлик, саховат аломатлари акс этаётган бола олдинга интилди. Ранги мурданики каби оқариб юзини чангаллади. Бир неча қўллар уни олдинга ундади. Унинг кўзлари катта очилиб ичкарига кирди. Ўртада оёқларни турли томонга ташлаб ухлаётган баҳайбат йигит-рақибини жиддий, лекин ҳавас ва иштиёқ билан кузатди. Ихраб ортига ўтирилди, бироқ таъқиблаётган кўзларга дош беролмай яна йигитга юзланди. Кўзлари тиниб, боши айланди, кўнгли айнади. Шу тариқа болта тутган қўллари қандай тепага кўтарилганини ўзи ҳам сезмади.

— Тезроқ сол, уйғонса, ўзингни... — кимдир овоз берди.

— Боланинг кўзларидан иссиқ-иссиқ ёшлар тўкилди. Олдинга силжиди ва зарб билан болтани силкиди. Қарсиллаган овоздан сўнг бола болта сопини тортди, лекин суякка қадалган болтани тортиб олишга қурби келмади. Иккига бўлинган пешонадан тирқираб отилган қонлар девор ва ерни қип-қизил рангга бўяди, асти сусайиб йигитнинг юнгдор кенг кўкрагига, юз-кўзларига, йўғон бўйнига тизиллаб оқиб туша бошлади. Болта санчилган кез йигит бўкириб, кўзгалди, лекин танасини бошқара олмай жойига чўкди. У оғзидан қон аралаш кўпик чиқариб хириллар, қўллари билан ерни чангаллар, тупроқни гижимлаб сиқар, ҳаракатлари тартибсиз эди. Узоқ гўлғонишдан сўнг оёқларига қалқиди. Бола чинқариб ўзини ташқарига урди. Йигит эса қалқиб, гангиб, одамлар томонга юзланди. Оломон қоча бошлаганди. Лекин у яна танасини бошқара олмади. Пешонасидаги оғир нарса нима, нимага турганини, нимага эси йўқолиб қолганини, қаерданлигини фарқ қилолмасди. Бурнидан манқаси, пешонасидан эса тинмай қон оқарди. Ниҳоят йиқилди. Бир-икки бор туришга уринди-ю, бироқ мадори етмай шилқ этиб жойига тушди. Бошқа қимирламади. Кўзлари адоғига икки томчи ёш қалқиб қонларни оқиш рангга бўяди ва юзига сирқиди.

— Жиннилар! Мени алдашди, жиннилар!.. — Ташқарида бола — қотилнинг фарёди янгради.

Худди шу лаҳза оломон орасини ёриб, ичкарига интилаётган баҳайбат аёл кўринди. Кирди. Марҳум томон яқинлашди. Сўзсиз

термилди. Аста ортига ўгирилди-да, ташқарига чиқди. Қаршисида бош эгиб туришган ўғиллари Ҳошим билан Собирнинг юзига тарсаки туширди.

— Номардлар!

Ниҳоят аёлнинг кўзларига эси оғиб қолган бола — қотил чалинди ва беихтиёр тўхтади. Боланинг юзидан ушлаб ўзига қаратди. Милклари ораси ёшга тўлди ва болани ўпди, кўксига босди:

— Бояқиш бола, отангнинг ўчини олибсан-да... эртадир-кечдир барибир шундай қилишинг керак эди... Лекин мана бу ифлосларнинг алдовига ишонганинг яхши бўлмабди. Улғайиб, ҳаммасини тушунасан...

Шовқин-сурон кўтарилди. Марҳумнинг акалари оломонга ташланган, дуч келганни тепар, дўппослашарди. Лекин аёл бу гал уларга ўгирилиб ҳам қарамади. Оломон тарқалгач эса, масжид олида қизча — марҳумнинг синглиси пайдо бўлди, кўрқа-писа ичкарига кирди. Серрайиб бир нафас тургач, мурда устига ташлаб, қонли юзидан ўпди:

— Акажон...

ИЗТИРОБ

— Отажон! — дея мурожаат этди Мэри беозоргина эрига ва кучли бир меҳр билан билакларини силади. Кейин эрининг оппоқ оқарган соқол-мўйлови, қошлари ва қудратли елкалари, қайғули нигоҳини ғамгин кузатаркан, қиёфасида бечора ва нотавонликка ўхшаш аломатлар акс этди. Қаршисидаги баҳайбат эрига ҳар гал қараганда, у ҳақда ўйлаганда юраги доим гупиллаб ура бошларди. — Негадир кўнглимни кўркув босяпти, — гапини давом эттирди у. — Менинг ёлғизлигим, сендан бошқа суянчиғим йўқлигини ўйлашга мажбурман... менга қулоқ тут, фикрингдан қайт. Ахир, ўзинг иродали кишиларни хуш кўрасан-ку.

— Азизим Мэри... — Эрнест, беҳад толиққан, бу пайтга етиб ҳаёт чидаб бўлмас даҳшат ва машаққатга айланган, барчасига лоқайд қаровчи одам аҳволида зўр-зўраки жилмайди. Жилмайишида ҳам толиққани сезилди. У хотинининг майда ажинлар тушган ёноқларига шapatiлади. “Хаёлингга ҳеч нарса келтирма” деган маънода кўзларини қисиб тикилди. — Сен билан ҳали кўп ажойиб-ғаройиб дамларни кечираимиз. Ўша дамлар биз учун қайтадан туғилиш вази-фасини ўтайди. Мен ҳеч қачон табиатдан ҳайиқмагандим. Унга доим ўчакишиб келардим. Кейинги пайтларда табиат вужудимни сиқяп-

ги. Демак, у ғалаба қиялпти. Енгилмасларнинг енгилмаси ҳам унинг ўзидир...

— Барибир, доим ўзинг мени “мард эркалар жонларига қасд қилмайдилар” деб ишонтиргансан. Ахир, одамлар сенинг мана шу мардлигингни ёқтиришарди. Сантьягони эсла. Бирор вақт ҳаётдан нолимаган. Еярга бурда нони бўлмаган тақдирда ҳам, ҳаётни мамнун жилмайиб қаршилаган. Мени... ўйлашга мажбурсан... — Мэри бошини эгди-ю, ҳўнграб юборди. Юзини чангаллаб ўкириб йиғлар, эрига қарашга журъат этолмас, ҳўрлигини эса босолмасди.

— Вой, тентаквой, — Эрнест хотинининг қўлтиғидан олиб ўзига қаратди, бошини кўксига босди. — Вой, тентаквой-эй. Сен ҳам йиғлар экансан-а...

— Отажон! Отажон! — деди Мэри ўпкасини босолмай ва эрининг пинжига суқилди, юзини кўкрагига сурди. — Бари-бир мени ўйлашинг керак... ақалли биргина болам бўлганда... ота-онам, бола-чақам ҳам сенсан. Сени деб, Англиядан, ота-онамдан кечдим. Сендан кейин менга...

— Мэри, чарчагансан. Кир, дам ол. Болажоним, озгина асабийлашдинг. — Унинг кўзларида нимадандир қоникмаслик аломати ифодаланди. — Мен “Океандаги оролларни” тугатиб қўйай.

— Отажон, борақол, омадингни берсин, — Мэрининг чехраси хиёл ёришиб эрини иккинчи қаватга кузатди. — Толиқишинг билан туш. Пиёз сомса пишираман.

Эрнест жавоб қилмади. Ёғоч тутқични ушлаб, оёқларини зинага босиб тепага кўтарила бошлади. Кенг, ёруғ ижодхонасига кирди, ўртада тўхтади, ишни нимадан бошлашни билмай бир нафас гангиб турди. Кейин лоқайд дераза томон яқинлашди. Очди. Юзини шабадага тутиб, кўзларини юмди. Мияси чидаб бўлмас даражада голиққанди. У бошини кўтарди. Сесканди. Лекин шабада ҳам бугун илгаригидай баҳри-дилини очмади, аксинча, кўнгли ташналигини оширди. Аста-секин кўзларига қаршидаги арчалар, жимирлашиб оқаётган сой, сой соҳилидаги ёввойи тераklar чалинди, япроқларнинг шитирлашларини бефарқ тинглади. Шундан кейингина у умри бўйи ҳаяжонга, ҳайратга солган табиатдан ҳам, ўй-хаёллари, ҳатто ўз-ўзидан ҳам кўнгли қолганини ҳис этди. Аламзада бир туйғу билан ортига бурилди-да, кўзи ногаҳоний деворда осиглик турган қўшоғиз милтиққа тушди, маъюс термилди. Кўнгли оғир тортиб, қовоқлари уйилди. Қўли беихтиёр милтиққа чўзилди, чўзилди-ю, назарида Мэри жонланиб дарҳол қўлини тортди. Асаблар толиқиши уни оғир фожиага чорлар, юраги санчиб, танасини титратар

эди.

— Оҳ, зерикдим... — дея гўлдиради ниҳоят ва деворга муштини тиради, кўзларини юмиб, бошини мушти устига босди. — Беҳад толиқдим. Эрталаб бўлганда Италияга жўнардим, Андирианани кўриб қайтардим... — унинг овози бўғилган, мутлақо ширасиз эди.

“У доно қизни шу қадар соғиндимки, — дея ўйлади ке-йин. — Кўксига бошимни қўйиб йиғлагим келяпти, юрак қонга тўлди...”

— Мэри Андирианани бу ерга келиб яшашига розилик бермади. Биз билан яшаганда умрим чўзилиши тайин эди... — шивирлади кейин у.

Бошини кўтарди, қафтларини бир-бир сиқди. Ич-ичидан ғайритабиий бир куч тошиб келаётгани, вужудига сиғмай бораётганини сизди. Кейин Италияга қилган сафарини, буқа уриштириш ўйинига тушгани, дўсти Луис толиқиб қолганида буқа уни шохига илиб деворга ура бошлаганида, у майдонга ҳаллослаб тушиб буқанинг бўйнини қайириб ташлаганини эслади. Ўша куни майдондан чиқаётганда гўзалликда тенгсиз қиз Андириана уни кучиб, ҳатто ўпиб, унинг асарларини ўқиши, беҳад ҳаяжонланишини айтганди. Эллик уч ёшлик Эрнест, ўн олти ёшли қизга нисбатан қалбида чексиз бир муҳаббат туйғусини туйган ва бу туйғу уни узоқ йиллар ҳасратга чўқтирганди. Қизни ўйлаганда тунлари ҳам сапчиб турар, аэропортга келар, Италияга йўл олар, кўриб, кўнглига таскин бериб қайтарди. Узоқ бедорликда кечган кун-тунлардан сўнг у ўша қиз туфайли “Дарё ортидаги дарахтлар соясида” номли романини ёзганди. У ҳар гал қизни эслаганда юраги адоқсиз дард-алам, қайғу-ҳасратга, ғам-ғуссага тўлар, узоқ муддат шундай орзиқиш билан яшаб юрарди.

“Эртага Римга учаман, — хаёлидан кечирди ниҳоят у. — Ўша доно қизни кўриб қайтаман. Эрнестдай енгилмас дўстининг қариганини, иродаси олдида ожиз бўлиб қолганини ўз кўзи билан кўрсин...”

У ёнига ўгирилди, курсини ушлаб сиқди, орқага сурди, ҳафсаласизлик билан чўқди. Ёзув машинкасини олдига тортди. Янги қоғоз қистирди. Бетлади. “Океандаги ороллар” романининг тўхтаб қолган бетини қидириб топди. Икки қаторгина ёзди-ю, ғазаб билан машинкани ортга итарди. У ҳаяжонланар, ёзиш эса кўнглига мутлоқ сиғмасди. Қарийб икки соат ўтиши ҳам самара бермади. Ёзиш жонига теккани, тинкасини қуритгани, ёзишга бошқа иштиёқ қолмаганини аниқ сизди. Лаҳза сари кўнгил ғашлиги, ташналиги ортаётгани шундан далолат бериб турарди. У асабий қоғозларни гижим-

лади-да, бурчакка улоқтирди. Шиддат билан қўзғалди. Пастга тушди

— Отажон, тинчликми? — сўради Мэри эрининг бесаранжом кўзларини кузатиб ва кўнглини овлаш мақсадида одатдагидай биллакларини силади.

— Болажоним, зерикдингми, — деди у кўпдан бери қайгулашган кўзларини хотинига тикиб. — Робертга айт. Машинани ўт олдирсин, Айланиб келамиз.

Мэри ҳовлига чиқди. Эрнест эса Африкадан олиб келган гулдор тўнини елкасига ташлаб, хотинининг қайтишини тоқатсиз кута бошлади.

— Роберт, болажоним, — деди у ташқарига чиққач ва шофёр йигитнинг елкасидан кучиб эркалатди. — Қафасдаги шерваччани, бўри, тулки боласини, оҳучани машинага орт.

— Отажон... — Мэри ҳайрон эрига қаради. Лекин Эрнест бу гал хотинига диққат қилмади. Айвондаги катак томон юрди. Катак эшигини очди, севимли оқ тўтисини олди, елкасига қўндирди. Машинага чиқиб ўтирди. Роберт орқа томонга шер, тулки, бўри боласини ва оҳучани ортди.

— Ҳайда.

Машина ўқ тезлигида учиб кетди. Эрнест оғир сукунатга толганди. Баъзан кичкинагина ойнадан липиллаб ўтаётган дарахтларга енгилгина назар ташларди. Мэри билан шофёр йигит ора-чора бир-бирларига қарашар, Эрнестнинг бирдан нияти ўзгариб қолгани сирига тушуна олмас, сўрашга эса ботинмасди. Эрнестнинг уйилган қовоқларидан, юзидаги аянчли қайғудан сиқилгани, толиққанлиги англашилари эди. Назарида бугун ҳаво ҳам, атрофидаги манзара ҳам оғирлашиб борарди, жамики мавжудот жамланиб вужудини беҳад эзарди. “Ҳиссиётли одамлар учун яшаш ҳеч қачон осон бўлмаган, — тинмай ўйлаб борарди у. — Доно одамлар учун эса ундан бешбаттар. Умрлари тугаш олдидан ҳаёт улар учун яна ҳам даҳшатли ва аянчли тус олган. Ҳиссиётсиз, эътиқодсиз, манфаатпарастлар учунгина яшаш доим осон бўлган, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади...”

— Манфаатпарастлар менга тўда-тўда бўлиб, оҳуни ўртага олиб хомталаш қилаётган бўриларни эслатади, — шивирлади кейин у гумтайиб. — Улар ўз манфаатлари йўлида ҳар қандай аблаҳликдан қайтмайди. Мен ҳам, менгача бўлган донолар ҳам уларга қарши курашиб келишди, бари бир уларни тугатолмади. Тугатолмайди ҳам. Худонинг қудрати ҳам шунда. Олижаноблардан кўра, нобоп-

ларни ортиқроқ яратган. Мана шунинг эвазига тараққиёт бўлади. Нобоглар кам бўлса, курашнинг асло қизиғи қолмайди. Чунки, донолар бир-бирлари билан курашмайдилар.

— Отажон, нималар деб шивирляяпсан? — Эрнест хотинининг эвозидан ҳушёр тортиб жимиди.

— Болажоним, — деди кейин у ғамгин тортиб. — Ҳаммаси кексалик.

— Отажон, ўзинг катта маблағ сарфлаб тузаттирган ҳиндуларнинг ибодатхонасини ҳам бир саёҳат қилсак яхши бўларди. Анчадан бери эсламай қўйдинг.

— Бу билан қонингда ҳиндунинг қони бор демоқчимисан? Қон таркиби немисда ҳам, инглизда ҳам бир хил. Қиёфаларидаги аломатларга келсак, энди бу ёғи Худонинг инъоми. Ахир, бир хиллик азал-азалдан инсоннинг кўнглига тегиб қолган, зериктирган...

— Ундай демоқчимасман...

Эрнест хотинининг гапига бу гал эътибор бермади. Тумтайиб олди. “Оҳ, бечора ҳиндулар, — дея беихтиёр кўнглидан кечирди у. Қоним асли яҳудийнинг қонига бориб туташади. Қачонлардир бо-яқиш ҳинду Ватанида таҳликасииз, изтиробсииз яшаганди. Инглиз, испан ерини босиб олди-да, тентираб қолди. Отилди, ўлдирилди. Ватанидан ажралди. Катта маблағ сарфлаб ибодатхоналарини тиклатдим. Мен, буни қоним яҳудий қонига бориб туташishi учун эмас, аксинча, инсон тафаккури бунёд этган ёдгорлик бўлгани учунгина тузаттирдим...”

— Мэри, сен қандай фикрдасан? — у елкаси оша хотинига юзланди, — ҳиндулар қачонлардир ўз ватанларига эгалик қиладилар? Испану инглизлар ўз юртларига қайтиб кетадими?

— Отажон, бу болаларча соддадиллик, хаёлпарастлик холос...

— Болажоним, сен доно аёлсан. Оҳ, инсон зоти! Табиатнинг мутаносиблигини бузди ва ҳатто, топтаб ҳам ташлади.

Унинг боши эгилди. Юз-кўзларидаги қайғу-ҳасрат аломатлари қуюқлашди. Шу лаҳза у ўз-ўзига нисбатан чидаб бўлмас бир нафрат туйғусини тўяр, тишларини ғичирлатарди. Бу унга Африкага қилган сафарларини, ўз кўнглини хушлаш учун турли-туман жонворларни ўйламай-нетмай, совуққонлик билан отганини эслатди. Ўзини ер юзидаги энг ваҳший, мутлақо ҳис-туйғусиз йиртқич жонзот ўрнида кўрди, юраги эзилди.

— Роберт, тўхта, — дея ғўлдиради у ва машина тўхташига ҳам сабри чидамай эшикни очди-да, тўтини ўриндиққа қўйди. Тушди. Орқа эшикни очиб оҳучани кўтариб, авайлаб ерга туширди. Бўйни-

даги арқонни ечиб олди. Охуча икки қадам юриб, ҳуркиб атрофга аланглади. “Ҳайт” деган овоздан кейингина сой томон чолиб кетди. Сой бўйига етиб тўхтади, ортига ўгирилди, гангиб туриб, қайтадан чопди. Сўнг дарахтлар орасига кириб йўқолди. Эрнест машинага чиқди.

— Эрнест... ахир не азоблар билан Африкадан келтиргандинг-ку...

— Боёқиш бизни алқайдиган бўлди, — деди Эрнест қониқиш ва мамнунлик билан. — Биз уни узоқ вақт тутқунликда асрадик. Ўтибор бердингми, эркинлик уни гангитиб қўйди. Бечора тутқунлигини унутиб қўйиб, гўё биз уни тутқунликдан халос этганимиздан қувониб бизга термилди. Эркинликка чиққанини чиндан ҳам сезганидан кейингина чолиб кетди.

— Бу ерда бирор йиртқичга ем бўлади. Биз эса ҳалокатдан асрадик.

— Бари бир ҳаммаси эркинликка етмайди. Бўри еса ҳам, эркинликка чиққанидан кейин ейди-ку. Унинг учун тутқунликда ўлгандан кўра, эркинликда бўрига ем бўлгани маъқул. Эркинликда туғилганди, эркинликда ўлсин. Ахир, табиат ўз-ўзини ейиш ҳисобига фаолиятини давом эттиради-да...

— Қизиқ... Шунча вақтгача нимага уларни асирликда ушлаб турдинг.

— Фақат ўз манфаатим, кўзларимни қувонтириш учунгина. Гўзалликка эришолмаганингдан кейин уни тутқунликда сақлаб гашналигинингни қондирасан. Ўтибор берсанг, табиатнинг барча мўъжизалари орасида энг гўзали ҳам шу оҳулар. Уларнинг озорсизлигини ҳам кўзда тутяпман. Ҳой, Роберт, тўхта.

У машинадан тушиб бўри боласини занжирдан бўшатди. Бўри боласи ўзини дарҳол дарахтлар орасига урди.

— Қизиқ, — деди Мэри, — бу ярамас ақалли миннатдорчилик билдириб бизга қараб ҳам қўймади. Туз кўр қилгур...

— Бўри-да, бўрилигига борди. Бўриларда ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳисси ортиқроқ ривожланган.

Машина қўзғалди. Орага сукунат чўмди. Машина тоғ орасидан чиқди. Бийдай дала ўртасида Эрнест шофёрнинг қўлини ушлади. Бу гал у тулкини тутқунликдан халос этди.

— Қизиқ, — деди Мэри эрига ҳайрат билан боқиб. — Бўри боласидан кейин тулкини бўшатдинг. Албатта, навбат шерваччага етди. Тушунмадим...

— Бу фирибгар тулківачча бўри боласи билан шерваччани аҳмоқ

қилади. Бир-бирларига тўқнаштирмайди. Йўқса, шервачча билан бўривачча умри бўйи бир-бирларига ҳамла қилиб, азоблаб ўтишадди

Мери билан Роберт мириқиб кулишди.

— Бўри ҳам оҳуга тинчлик бермайди-ку.

— Бўри уни қидириб топгунча, оҳу кўзлаган ерига етиб олади.

Эрнест учун шервачча билан хайрлашиш осон бўлмади. Силаб-сийпалади. Узоқ муддат термилиб турди.

— Шервачча, — деди у ва овозида титроқ оҳанги сезилди. — Сени Африкадан олиб келгандим. Асли ўз юртингга, ҳамжинсларинг орасига қўйиб юборишим керак эди. Сени бошқа жонворларга қараганда кўпроқ занжирда тутдим. Сен мард жонворсан. Сени кўрганда доим мардлик ҳақида ўйладим. Албатта, сенсиз қийналаман. Фақат мендан ранжима. Инсон зоти яралибдики, мардларни занжирда тутишга уринди. Ахир мен ҳам шу инсон зотиданман. Мардликни шарафлаб туриб номардлик қиладиган зотдан...

Эрнест шер боласини бўшатди, кузатди. Шервачча оғзини катта очиб эснади, бемалол керишди. Лекин қочишни хаёлига келтирмади. Назарида гўё уни қисқа муддатга саёҳатга олиб чиқишгану гўё қайтадан занжирга тушишини кутарди. У кескин ёнига ўгирилиб, машинага ўтирди.

— Отажон, қара, ортимиздан чопаяпти, — деди Мэри. Лекин Эрнест ортига қарамади. Ёшланган кўзларини Мэри билан Робертдан яширди. — Нимага уларни қўйиб юбординг?

Жавоб бўлмади.

— Отажон, — деди Роберт ниҳоят Эрнестга. — Нима учун шерни даштга қўйиб юбордингиз?

— Шерлар ҳайвонларнинг султони бўлиши билан бирга, мутлақо гўл жонивор, — жавоб қилди у. — Ўлжа мўлроқ жойга қўймасанг, очидан ўлади. Бу ерда кийиклардан ташқари қашқирлар, чиябўрилар ҳам учрайди. Овчилар ҳам кам.

“Шер чиндан ҳам мард жонивор, — деган фикр урилди бирдан унинг миясига. — Мен бутун умр уларга ҳавас қилиб яшадим. Уларнинг йўлини тутдим. Баъзан зоти паст одамлар мени ҳам номардлик қилишга мажбур этди...”

У бир қур Парижга боргани, бокс томошасига тушганини хотирлай бошлади. Ўша куни рингда жаҳонга машҳур профессионал боксчилар Рошель билан Томсон куч синашиши керак эди. Томсон ёш ва тажрибасиз боксчи эди. Тажрибали, ёши улуг боксчи Рошелдан енгилди. Ҳайвоний ҳирс қурбони Рошель енгишига кўзи

етгач, секундатларнинг хуштагига ҳам қарамай Томсонни бурчакка сиқиб телбаларча савалади. У “рингда рақибини уриб ўлдирди” деган гап — обрў учун шундай қилаётганди. Бир пайт рингда баҳайбат одам пайдо бўлди-ю, бало-қазодай Рошелга ташланди. Уриб ерга йиқитди ва Томсонни ўлим хавфидан асраб қолди. Яхшики, одамлар рингга кўтарилишиб уни ажратиб олишди, йўқса Рошелни уриб ўлдириши аниқ эди. Хемингуэйга ўқлар узилди. Яна ишқибозлари жонига ора киришди, ўраб ташқарига олиб чиқиб кетишди. У ана шу ҳаракатини ўзича номардлик деб биларди.

“Шер, мард жонивор, — яна хаёлан такрорлади у. — Фақат мардликни ёқтиради”.

— Роберт, орқага қайтамиз, — деди ниҳоят Эрнест ва елкасидаги тўтини қўлига олди.

— Отажон, ақалли шу тўтини қўйиб юборма, — ёлворди Мэри машина тўхтаганида эрининг тирсагидан олиб. — Ахир, у ҳар куни “Эрнест” дея сени уйғотади.

— Қариди, — деди у ва оқ рангли тўтини жиддий кузатди. — Ақалли қариганда қондошлари орасида яшасин. Қондошлари орасида ўлиш унинг учун ҳам шарафли иш. Шу ердан ушлаб олгандик, — у тўтини учириб юбориб, машинага чиқди. Машина қўзғалиши билан ойнага нимадир урилди. Эрнест эшикни очди. Тўти ўзини ичкарига урди, унинг елкасига қўнди-да, қаттиқ чирқиралди.

— Отажон, сендан кўнгил узолмаяпти, — деди бу гал Мэри қувониб ва тўтининг қанотларини силади. — Ке, қўй шугина уйда қолсин. Овунамиз.

— Оҳ... Қушлар ҳам тутқунликка кўникар экан... Биздан кўнгил узса ҳам, тутқунликдан кўнгли узолмаяпти.

— Сенга ўрганган.

— Йўқ, йўқ! Менга эмас, қафасга ўрганган. Қафасга... Демак, қафасдан бўшалса сиқилади. Мен, узоқ муддат қамоқда ўтирган одамларни қамоқдан бўшалгандан кейин тез орада ўлиб қолганини эшитганман. Майли, олиб кетаман. Ўзидан кўрсин. Бари бир, уни биз тутқунликка кўниктирдик. Демак, бизни қарғаб ўтади. Роберт, толиқдингми?

— Отажон, сиз билан ҳеч қачон толиқмаганман.

— Ҳа, муттаҳам, кўнглимга қарайсан-а. Сирасини айтганда, голиқдинг. Ҳа, майли, жин урсин ҳаммасини. Яқинда толиқмайсан...

— Отажон... — Роберт Эрнестга юзланиб, жиддий, айна вақтда

оғир бир ғам билан кузатди. У қадрдони Хемингуэйнинг чехрасида аянчли бир ғам-ғусса аломатини кўраркан, илк бор юрагини ачиниш туйғуси эгаллади. — Сиз ҳам одам экансиз, — гапини давом эттирди у. — Мен эса сизда доим илоҳий бир қудратни кўрардим... бирор вақт тушкунликка тушмассиз деб ўйлардим...

— Болажоним, — тўнғиллади Эрнест, — ҳаммасига кексалик сабаб. Одам ёшлигида зўр бериб гўзалликка талпинади. Кексайгач эса, гўзалликдан юз ўгиради. Ҳамма нарса зериктира бошлайди. Ҳа, майли, кексаликни ҳам жин урсин. Яхшиси, сен билан бугун океанни томоша қиламиз. Ўзинг айтмоқчи, қудратни ёқтирасан-ку. Қудрат фақат океанда мавжуд. Океандаги қудрат эса кексаймайди. Болажоним, машинангни ўша томонга ҳайда.

Шофёр машина рулини ғарб томонга бурди. Тоғ оралаб узоқ юрдилар. Улар соҳилга етиб келишгунча гаплашишмади. Эрнест машинадан тушди. Оппоқ қумлоқ соҳил бўйлаб илгариледи. Паришон тунги океанни кузатди. Ичига қумлар тўлиб борётган шиппагига ҳам эътибор бермай илгарилайверди. Тиззасигача сувга ботди. Тўхтади. Бармоқларини бир-бирига ишқалаб сувга тиқиб кафтини тўлдириб сув олди-да, юзига сепди. Сўнг қўлларини белига тираб, кўзларини катта очиб чексиз-чегарасиз океанга, сатҳидаги қудратли тўлқинларга кучли бир иштиёқ билан термилди. Юрагида гурфа ҳис-туйғулар — дард билан алам, ғам билан ҳасрат, қайғу билан кулфат, изтироб билан ғусса ҳис-туйғуси қўзғалиб, хуружга миниб, қаршисидаги тенгсиз гўзаллик — океанга нисбатан бўлган ичикишини орттириб юборди. Шовиллаб, оппоқ кўпиклар сачратиб қумлоқ соҳилга отилаётган тўлқинли океан, адоқсиз саховатлари билан унинг қалбига жойлашиб борар, ташналик ва изтиробини оширгандан оширар эди. У юз, ҳатто минг марталаб турли елкан, қайиқлар, моторли кичик кемаларда океанга чиққан, улкан балиқларни овлаган, баъзан тунлари ҳам қолиб кетган, ўзининг қудратли, содиқ ҳамроҳи шу океан билан узоқ йиллар сирлашганди. Океан, унга ҳарчанд шер янглиғ очиқчасига, мардона жанг қиладиган илоҳий бир қудратдай туюларди. Океан унинг учун ҳеч қачон номардлик йўлини тутмасди. Бундай туйғу океанга мутлақо бегона эди.

— Мен океанга чиққан кезларим ўзимни доим эркин ҳис этганман, — деб шивирлади у ниҳоят юзига урилаётган сув зарраларидан сергакланиб. — Унинг телба ғалаёнини севдим, бутун умр унга ичикиб ўтдим.

“Эй-воҳ, — ўйлади кейин оёқларини кериб. — Бугун эса мана

шу илоҳий ғалаён ҳам мени зериктира бошлади. Табиат вужудимни аёвсиз сиқяпти. Балки, табиатнинг инсонни инкор этгани шудир... ёшликда табиат инсонни бағрига тортади...”

У ногаҳоний ўз елканида бир қур океанга чиққани, катта бир балиқни қармоққа илинтирганда кучли тўлқин кўтарилиб, даҳшатга солганини хотирлади. Ўша куни у чиндан ҳам океан билан юзма-юз туриб мардларча олишган, олишганда ҳам телбаларча, ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди, қабилда олишганди. Оқибат қудратли ғалаён уни қайиғи билан соҳилга итқитиб юборганди. Қармоққа илинган балиғини эса бошқа балиқлар тит-питини чиқариб кетишганди. У, ўша куни ўзини енгилган ҳисобламаган, океан ҳамласига бардош бергани учун беҳад қувонганди. Ўша воқеани у доим ғурур билан ёдларди. Қоплон, йўлбарс, шерлар билан жанг қилиб ҳам бирор вақт бунчалик лаззатланмаганди. Орадан уч ой ўтгач, “Чол ва денгиз” қиссасини ёзганди. Орадан кечган узоқ муддатли даҳшатли жанг оқибатида у асар яратилганди. У океанга чиқишидан илгари албатта, катта ва шиддатли жангга ҳозирланар эди.

Мовийдан мовий, чексиздан чексиз мана шу қудратли кенглик — сувлик турфа ғалаёнлари, сирлари, сеҳрлашлари оҳанглари билан унинг қалбида қўним топганди. Океан ҳам Эрнестдай мард, ҳалол балиқчини кўрмаганди. У океанга муқаддас нарсага қарагандай қарар, ҳурматини ўринлатар, кучли бир эътиқод билан эъзозларди. Кексайганига қадар мана шу қудрат билан олишди, гарчи, баъзан кучсиз келса-да, олишишдан қайтмади. Олтмиш икки йиллик умрининг йигирма йили океанда, йигирма йилини Африка ўрмонзорларида овда ўтказди, қолганини эса адабиётга сарфлади. Олтмиш икки йил қуруқлик билан, сувлик билан бирга ҳаракатда бўлди.

“Эсимни танибманки, — деган хаёл кечди ниҳоят миясидан. — Ўзимни ҳамма жойда эркин сездим, кўнглим истаган ишни қилдим. Агар бирор тузук асар яратган бўлсам, бу ҳам шу эркинлик самараси. Бироқ, ҳеч қачон ўзимни океан бағрида эркин ҳис этолмадим. Кўп ҳолларда у эркимни чеклаб келди...”

— Инсонда фикрлаш қобилияти мавжуд, — дея шивирлади кейин сув сатҳига сапчишаётган зоғора балиқларни кузатиб. — Табиатда эса қудрат мавжуд. Инсон, табиатнинг бечора, нотавон бир қисми. Бечора қушлар, жониворларнинг қисмати эса нақадар аянчли...

“Одам ўлгандан кейин ҳам ҳаракатда бўлади, — кўнглидан ўтказ-

ди кейин. — Одам табиат маҳсулотини ейди, одамни эса табиат ейди...”

— Отажон, — у хотинининг овозини эшитиб бошини кутарди.
— Қайтайлик. Этим жунжикди.

— Бечора океан, — деди у хаста овозда. — Назаримда мен билан хайрлашяпти. Ахир, умримнинг ярмини бағрида ўтказдим-да...

— Эрнест! Яна мени қўрқитяпсан...

— Мэри, “Чол ва денгиз”да мана шу қудратни чиройли ифода-лаганман-а

— Буни, бутун адабиёт аҳли тан олди. Сен фақат океаннигина эмас, инсоннинг қудратини ҳам тўла-тўкис намоён қилгансан. Лекин Сантьягонинг йўлини тутмаяпсан...

— Сен ҳақсан. Океан мутлақо самимиятни ёқтиради. Моҳияти билан океан мутлақо самимиятдир. Бироқ, инсон ҳар қачон ҳам самимиятни хушлайвермайди. Носамимийлик фақат инсонга хос хислатлар. Ҳатто, жониворлар ҳам инсонга нисбатан самимийроқ. Мэри! Австралия, Африка, Америкадаги юзлаб майда эл-элатларнинг катта эл-элатлар томонидан тугатилаётганига нима дейсан? Бечора ҳиндуларнинг қисмати нима бўлади?!

— Яна болаларча соддадиллик қилияпсан. Сирасини айтганда, бу ерга сен ҳам, мен ҳам келгиндимиз-ку...

— Ҳа, улар бизларни ҳам уриб ўлдиришга ҳақли... — У паришон хотинига термилди. Термилар экан, Африкадан Кубага қайтгани ва яҳудийларнинг тўнтариши устидан чиққан лаҳзалари ёдига тушди. Ашаддий социалист Эрнест ўша куни Кубанинг лоларанг байроғини тантанавор ўпганди.

“Алвидо, телба галаён! — дея ҳаёлидан кечирди у аламзада бир гуйғу билан океанга тикилиб. — Алвидо! Баъзан сени тунда ҳам безовта қилдим. Сен билан доим самимий учрашдик, худди шундай видолашамиз. Қудратингни қалбимда олиб кетаман...”

— Мэри эсингдами, Сантьяго: “Эркак зоти тўшакда ётиб ўлишга ҳаққи йўқ. У ё жангларда, ё пешонасидан ўқ еб ўлиши керак”, деган. Чоли тушмагур шундай деб мени ҳайратга солганди.

— Ахир, асарни сен ёзгансан-ку, Сантьяго яна: “Инсонни эзиб ташлаш мумкин, лекин уни енгиб бўлмайди”, деган.

— Шундайку-я, бари бир мен жангларда пешонамдан ўқ еб ҳам ўлмадим... Бунга ярамадим... Сантьяго айтмоқчи, ҳеч ерда енгилмадим. Энди ундай деёлмайман...

— Сен, шу инқилобни деб Кубага кўчиб келдинг. Шунинг ўзи курашмасми? Курашда ўлиш шартмас. Кураш — ҳаёт. Ўлим эса —

мағлубият...

— Сен Кубада қолишинг керак...

— Отажон...

У бошини эгди. Шу вақт бирдан отаси Грейс Хемингуэй — камсуқум, олижаноб инсонни кучли бир орзиқиш билан эслади. Табиат қонунларини ҳеч қачон бузмаган ўша отасидан у кўп нарсаларни ўрганди. Ўзидаги барча яхши аломатлар отасидан ёдгор эди. Бироқ, отаси бу дунёнинг даҳшатларига бардош беролмай жонига қасд қилди, ўзини отиб ташлади. Ўша куни у отасидан беҳад нафратланди, ҳатто кўп йиллар уни иродасиз эркак, деб айблаб юрди. Ўз жонига қасд этишни, у доим ожизлик белгиси деб биларди. Мана бугун отасидан ўринсиз ранжиганини тан олди. Эндиликда отаси унинг учун ягона мард, иродали одам бўлиб чиқди. Ўзини отишдан кўра мардлик, иродалилиқ йўқ...

“Байрон, Пушкин, Лермонтов, — ўйлади кейин у, — тўшакда ўлмади. Ҳатто, Толстой сўнгги дақиқаларида уйдан чиқиб кетди. Жек Лондон эса заҳар ичиб ўлди...”

— Мэри, Беховен бир пайтлар: “Ҳарбий қонунларни билганимда аблаҳ Наполеонни енгиб ташлардим”, деганди. Умрининг охирида эса: “Энди Наполеон ҳақида бошқача фикрдаман”, деди. Албатта, кейин ҳақиқатга қайтганди. Чунки, кейинчалик у Наполеонни табиатнинг қудратли жараёни эканини англаб етди. Уйга қайтганимиздан кейин Бетховеннинг “Тўққизинчи симфонияси”ни қўйиб берасан. У мана шу симфониясида табиатнинг қудратини, инсон зотининг эзгуликка не чоғли ўчлигини пайғамбарларча каромат қилган. Алвидо... — шивирлади у елкаси оша океанга юзланиб ва алам билан ортига ўгирилди. “Океан бари бир абадий, — деган фикр урилди шу лаҳза миясига. — Фақат Эрнестгина ўткинчи...”

У кўзойнагини қаншарига кўтарди. Кўтарар экан, кўз очиб кўрган хотини Хэдлини эслаб юраги ўртаниб кетди. Томоғи қақради. Елкалари нозик, бурни чимчилаб қўйгандай бичимли, оқ, холдор юзли, бели ингичка, қадди-қомати билан Леонардо Да Винчининг “Мадонна”сини эслатадиган ўша Хэдли никоҳ ўқитиш учун монастырга борганларида Исо пайғамбарнинг сурати тагига чўкиб жимгина йиғлаганди. Органнинг оғир ва даҳшатли оҳанги янграганда эса кўз ёшлари кўксини ҳўл қилганди. Тўй оқшомида ҳам меҳмонларнинг кўзларига тик боқолмай бош эгиб ўтирганди. Эрнест Хэдлининг кун-тун йиғлагани сирига ўшанда тушунолмаганди. Икки йил бирга яшашди, сўнг ажралишди. Бечора Хэдли ўша

икки йилда кейинги айрилиқни олдиндан сезган экан. “Ўша куни Хэдлининг йиғлаши сирини онамдан сўраганимда, — дея ўйлаб бошлади у. — Онам: “Қиз бола турмушга чиқишдан олдин йиғлайди” деб мени юпатганди... аслида бундай эмас экан...”

У зўр бериб яна бир бор Хэдлининг қиёфасини назарида тиклашга уринди. Тиклади. “Мен, фақат Хэдлинигина севгандим, — хаёлидан кечирди кейин. — Қани ҳозир, узоқдан бўлса-да, бир мартагина кўрсам. Бэмбе билан Патрик нимагадир келишмай қўйди...”

— Мэри, — деди ниҳоят хотинига юзланиб. — Болалар келишмаяпти. Бугуноқ хат ёз. Келишсин. Бир кўрай...

— Ёзаман.

Эрнест иккинчи хотини Полинани ва отасининг ўлимига қисман сабабчи онасини истар-истамас эслади-ю, дарҳол хаёлидан чиқариб ташлашга тиришди. Машинага ўтиришди. Уйларига қайтишди. У тўтини қўлига олиб жиддий тикилди.

— Эй, тентаквой, — деди кейин мазахли жилмайиб. — Эркинликни ёқтирмадинг-а. Катакка ўргангансан... Чиндан ҳам энди эркинликда яшолмаслигингни англадинг.

У хаёлга чўмди. Хотирасида аста-секин Африка саёҳатлари жонлана бошлади. Бир қур саёҳатда Африкадаги энг юксак чўққи — Климанжерога кўтарилган, музлаб қолган қоплонни кўриб ҳайрат ва даҳшатга тушганди. Ерли аҳоли унга қоплон адашгани, лекин ортига қайтиб, бошқа йўлдан чўққиға кўтарилишни истамагани, оқибат музлаб қолганини айтишганди. “Чиндан ҳам, йўлдан адашгандан кейин, яна ортга қайтиш, янгитдан йўл бошлаб умрни хазон қилишнинг қизиги йўқ, — деган фикр урилди унинг миёсига. — Бунинг учун қайта туғилиш керак. Қайта туғилишнинг эса иложи йўқ. Чўққиға чиқдингми, бас, музласанг ҳам ўша ерда қол...”

Машина Хемингуэйнинг Кетчумдаги сўнгги уйи “Айдохо” қаршисида тўхтади. Эрнест ерга тушар экан, эшикни очиб қаршилаётган Робертни кучди-да:

— Чарчамадингми, чол? — деди беминнат бир жилмайиш билан елкасига қоқиб, — мендан хафамасмисан?

— Нимага хафа бўларканман? — жавоб қилди хушчақчақлик билан Роберт. — Фақат ботинолмайман. Саловатингиз босади.

— Ҳозир ҳам ботинмасанг яхши бўларди, — ҳазиллашди у. — Аммо-лекин болаларни кўпайтир. Хотинингни асло ранжитма. Кўз очиб кўрганда гап кўп... Кексайганингдан кейин тушунасан. Болаларни кўпайтир, қимирлаган жон ҳеч қачон очдан ўлмайди.

- Негадир уйга кетгим келмаяпти...
- Тентак бўлма, фақат мендан ранжима...
- Нимага ранжишим керак...
- Хуп.
- Энди болаларингнинг ёнига жўна. Истаган пайтингда келасан, — у Робертнинг елкасига қокди.
- Отажон, тунингиз хайрли бўлсин.
- Сенинг ҳам. Кузатиб қўяйми?
- Асло.
- Роберт уйига қайтди.
- Отажон, — деди Мэри ўзлари қолгач эрига. — Мен овқатга қарай. Сен ишингга ўтир.

Эрнест тепага кўтарила бошлади. У кўтариларкан: “Бояқиш Мэрига қийин бўлди, — дея ўйлаб борарди, — боласи йўқ...” У қадамларини санаб босар, тўхтар, нафасини ростлаб, қўзғалар, яна тўхтаб бир нуқтага термилиб қоларди. Иккинчи қаватга кўтарилиш унинг учун бугун даҳшат, машаққатга айланиб кетди. Миясини турли хил ўйлар тўлдириб ташлаган, у эса зарур-нозарурини саралолмай қийналарди. Кўнглини чидаб бўлмас бир дард эзар, юраги сиқилиб, кўнгли айнарди. Ниҳоят у ўйлари орасидан “Эркак зоти тўшакда ётиб ўлишга ҳаққи йўқ. У ё жангларда, ё пешонасидан ўқ еб ўлиши керак...” деган фикрни саралаб олди. Олдию, ўғиллари ва Хэдлини эслади. Аста-секин хотирасида Испаниядаги буқа жанги, ўзи бўйнини қайириб ташлаган қора буқа ва Африка саёҳатлари, юрагига яқин дўстлари жонланди ва тезлик билан йўқолди. Отаси, онаси, укаси, опасини эса енгилгина эслади. Кейин бир марта океандан чиқиб пиво ичиш мақсадида соҳилга яқинлашгани, бир тўда америкалик бойваччалар оёқлари остига шишаларни синдириб иргитишгани, у эса шиша синиқларини босиб, кумни қип-қизил қонга бўяб ўша бойваччаларни роса савалаганини хотирлади.

Ниҳоят тепага кўтарилди. Чироқларни ёқди. Хона ўртасида гангиб узоқ туриб қолди. Ёзув машинкаси ва машинка ёнида сочилиб ётган қўлёмаларга кўзи тушар экан, кўнгли гумириб дарҳол терс ўгирилиб олди. Кутилмаганда нигоҳи деворда осиглиқ турган қўшогиз милтиққа қадалди. Шу севимли милтиғи тасаввурида унга Африка сафарларидан бирида, уч кун изидан тушиб, уч кунлик жонгдан сўнг отган сариқ шерни жонлантирди. Шер уч бор ўқ еб ҳам ўлмаган, унга ташланиб, оёқларини чайнаганди. Яна икки ўқ узилгандан кейингина шер жон таслим қилган эди. У пешонасини сиқ-

ди. Кўзларини юмди. Юмгани кез яқиндагина шифоланиб чиққан асаб касалликлари шифохонасини эслади. Ўзида ана шундай аломатлар, яъни мия фаолияти сусайиб, жисман чарчаганини, натижада ўз жонига қасд қилиш истаги кучайганини ҳис этди. Кўзларини очиб яна отаси ва ўша сариқ шерни ёдлади. Кейин қўллари беихтиёр милтиққа чўзилди...

Устма-уст қарсиллаган ўқ овозидан Мэри даҳшатга тушиб, қичқириб юборди:

— Эрнест...т...т...

ЁЛҒИЗ ЕЛКАН

Шом. Кўл сатҳида кучли шамол қўзғалганди. Шамол тинч, осойишта кўл оромини бузиб, қават-қават тўлқинлар ҳосил қилар, тобора кучга минар, қудратини намоён этар эди. Ана шу кучли-қудратли ғалаён аро ёлғиз елкан сузиб борарди. Ғалаён елканга қарши, елкан эса ғалаёнга қарши исён бошлар, икки орада кўпиклар ҳосил бўлар, ўша оппоқ кўпиклар чарсиллаб ёрилар, баъзан елканнинг қирларига тегиб ҳуштак чалар, сув зарраларини эса йўловчилар бетларига тинимсиз урарди. Ғалаён босилган ерда олтин рангли ҳалқачалар пайдо бўлар, жимирлашар, зоғора балиқлар эса гемага сапчиб, ўша ҳалқачаларни ямларди.

Ёлғиз елканни кўкраги юнгдор, бўйни йўғон, бурни япалоқ, елкалари кенг ва қудратли, билаклари лорсиллаган, ияklarини қалин соқол босган барзанги йигит бошқарарди. У ғалаёнга парво қилмас, эшакларни кўтариб-туширар, афтига урилаётган сувларга эътибор бермасди. Орқа ўриндиқда эллик ёшлардаги сочлари мош-гуруч оқарган, очиқ пешона, кўзлари, чеҳраси ғамгин, бургут бурунли шопмўйлов киши ўтирар, гарчи турқида паришонлик аломати сезилса-да, тенгсиз бир ҳаяжон, изтироб билан кўл манзараси, исёнкор ғалаён ва оқшом бесаранжомлиги — алангани жиддий кузатиб борар, ора-сира қўллари бир-бирига сиқар, турли томонига эгилар, баъзан эса бошини орқага ташлаб “оҳ” деб қўярди.

— Ҳой, тўхтанг, илтимос, озгина тўхтанг! — кутилмаганда оқиш қумлоқ соҳилдан аёл кишининг илтижоли ҳайқириғи эшитилди ва орқа ўриндиқдаги киши кайфиятига озор етказди. У сапчиб тушиб, бурилди, овоз эшитилган томонга қаради. Ялтираётган оқиш қумлоқ соҳилда, ҳарир кўк либосда нотаниш аёл кўл силкирди. Барзанги йигитнинг қўллари ҳаракати беихтиёр сусайди ва кенг елкаси оша ортига — хўжайинга енгилгина назар ташлади.

— Ажойиб жазманга ўхшайди, — минғирлади у қалин лабларини ялаб ва аёлни кузатди.

— Соҳилга бур, — ниҳоят буйруқ қилди орқа ўриндиқдаги шопмўйлов киши ва қалбини кўпдан бери эзиб келаётган ғам-ғусса ҳисси ҳозир хуружга минганини сезди ва бу туйғу юзининг гиришишида ҳам ифодаланди. Барзанги йигит елканни соҳил томон бурди. Намхуш соҳилда ўрта бўй, қалин қора сочлари нозик элкаларига тундай ёйилиб тушган яланг оёқ жувон турар, таҳлика ва изтиробда елканнинг олд қисмидаги барзанги йигитни ва орқа ўриндиқдаги шопмўйлов кишини олазарак кузатарди. Жувон мезбонларнинг раъйига қарамай апил-тапил сув кечиб, елканга қўл чўзди. Лекин оёғи сирпаниб йиқилди. Туролмай оғзидан пуфакчалар чиқариб ҳансирай бошлаганди, орқа ўриндиқдаги киши сакраб туриб қўлидан олди ва чиқишига кўмаклашди.

— Жонингиз соғ бўлсин! — деди жувон нотаниш халоскорига миннатдорчилик билдириб ва бошини бир неча бор силкиб ҳам қўйди. — Жонингиз соғ бўлсин! Сиз бўлмасангиз ўлиб қолишим аниқ эди. — Кейин у барзанги йигитга юзланди, обдан турқини кузатиб олгандан сўнг: — Ҳайда, ҳайдайвер, йўл ҳақингни икки баробар қилиб тўлайман, — деди. Шу пайт соҳилда ўнга яқин ранг-баранг кийимдаги сочлари тўзғиган аёллар кўринди ва қўллари билкишиб олиб кетишларини сўраб қичқаришди. Лекин бу гал елкан тўхтамади, одамлар ҳам уларга эътибор беришмади.

— Хоним, нимага бу қадар безовтасиз? — мурожаат этди барзанги йигит ўзича жувонга хушомад қилган бўлиб.

— Эй, нимасини айтай, — жавоб қилди ниятига етиб кўнгли жойига тушган жувон ўзини эркин ҳис этиб. — Сиқилдим. Очиғини айтсам, яшаш жонимга тегди. Озгина юрагимга эрк берай, дедим. Назаримда, “вас-вас” касалига дучор бўляпман. Ўзимни осгим келаверади.

— Қақилламай гапиринг, жоним, — уқтирди барзанги йигит орқа ўриндиқдаги шопмўйлов кишига ишора қилиб, — у киши ҳам ҳордиқ чиқаряптилар.

— Нимага тилимни чеклайсан?! — бўғилди жувон. — Ҳамма эрда бизларни чеклайсизлар. Ҳаммаси жонимга тегди. Сиз эркалар ҳар ҳолда она наслингизга ҳурматсизлик қиляпсизлар. Боёқишлар оёқости бўлди. Топталди. — У ёнига ўтирилди ва ҳамон паришонлик билан тутқунлигидан қутулолмаётган кишини жиддий кузатди. — Нима, бу киши пайғамбармилар? Ундан кўра тезроқ ҳайда. Қанақасига хоҳласанг шунақасига ҳисоб-китоб қиламан... сираси-

ни айтганда, мени дўқ-пўписанг билан қўрқитолмайсан. Эҳ, қўрқа-қўрқа юраклар қон бўлди. Энди эса қўрқмайман...

— Хоним, менга ҳеч қанақа пул керакмас. Фақат шаллақилик қилманг. Ўзи, нима мақсадда елканга чиқдингиз?

— Нима мақсадда... гўрга боришга чиқдим. Ҳайда.

Бармоқларини бир-бири орасига суқиб, майиштириб бораётган орқа ўриндикдаги киши безовталаниб, ёнига — жувонга қаради. “Гўрга” деган сўзини беихтиёр кўнглидан ўтказар экан, қалбининг бир чеккасида жувонга нисбатан ачиниш ҳисси қўзғалди.

— Жаноб, ёнингизга сурилиб ўтиришимга рухсат этсангиз, — деди жувон ва шопмўйлов кишига термилиб туриб, юраги гупиллаб ура бошлади. Вужуди титраб кетди. Ёнидаги киши нигоҳидаги қатъият, қудрат жувонни беихтиёр мафтун этган, шу сабабли қаттиқ ҳаяжонланаётганди. — Юзингиздан марҳаматли одам кўринасиз... лекин мен сиздан ҳайиқяпман... худо ҳаққи, ишонаверинг...

Шопмўйлов киши жувоннинг гапини жавобсиз қолдирди. У жувоннинг оқ упа сурилган майда юнгли пешонаси, майда кўкиш томирлари сиртига тепган юпқа, оқ қулоқлари, қулоқлари орти ва иякларини ҳам қоплаган майда қора юнгчалар, бичимли бурнининг ўнг томонидаги нўхатдай қизғиш холи ва холига керагидан ортиқ сурилган қора бўёқни, ингичка, юнгдор бўйни, эндигина бўйга етган қизларникидай нозик, нафосатли елкаларини, танасига ёпишиб турган кўк ҳарир кўйлагини ҳавас ва кучли бир иштиёқ билан кузатди.

— Марҳамат, — деди кейин беозоргина жувоннинг кўнглини кўтариш учун. — Истаганингизча тилингизга, юрагингизга эрк беришингиз мумкин. Бу ерда мутлақо эркинлик ҳукмрон.

— Жонингиз соғ бўлсин! Сиз эркакларнинг султони экансиз. Ахир, мен умримда биринчи марта эркимни чекламаган кишини кўряпман. Ҳа, эркаклар орасида ҳам мақташга арзигуликлари бор. Мен бунга ишонаман.

Жувон ёнидаги эркакнинг гапларидан сўнг хаёлга чўмди, ҳатто, узоқ вақт гапиришга журъат этолмади. Ўзини ноқулай аҳволдан қутқариш учун иложи борица эркакнинг кўзларига қармасликка уриниб, узун тирноқлари билан танасига ёпишган кўйлагини чимчилаб кўтарди, жунжиккан билаклари, елкаларини кафти билан ишқалай бошлади. У зимдан олдидаги барзанги йигитни, ёнидаги шопмўйлов кишини кузатар, ҳамон гапиришга, қимирлашга ботинмасди.

Шамол бирдай қутурар, ғалаён шиддатга минар, бунга на би-

лакларига зўр бериб эшкак ураётган барзанги йигит, на бесаранжом жувон ва кўл манзарасини ғамгин кузатиб бораётган шопм-ўйлов киши эътибор берарди.

— Жаноб, нимага гапирмайсиз? Юрагим ёрилаёзди, — деди ниҳоят жувон ёлғизлик-чорасизлик азобидан қутулиш учун ва қовоқлари орасига ёш қалқди. — Мен сиздан ҳеч нарса талаб қилмайман... Ҳамма нарса жонимга тегди. — Жувон бечора бир қиёфада ёнидаги эркакка термилди. Эркак тирсақларини гижимлаб, ғалаён қилаётган тўлқинлар, пишиллаб, чирсиллаб ёрилаётган кўпиклар ва кўпикларни ямлаётган зоғора балиқларни миқ этмай кузатиб борарди. — Жаноб, — яна жувоннинг ёлворувчан овози янгради. — Тўлқинларни севасизми? Мовий кўлни-чи? Балиқларни-чи? Чағалайларни-чи? Оҳ, мен уларни қанчалик севишимни билсангиз эди... билсангиз ҳам ҳис қилолмайсиз. Назаримда шу мовий кўл, қудратли тўлқинлар вужудимнинг бир бўлагига ўхшайди. Мана шу тун чўқаётган кўл манзарасини кузата туриб баъзан йиғлаб юбораман, Сиз, чамамда пулдор жанобга ўхшайсиз. Албатта, пулдор жанобларга менинг гапларим кулгили туюлади. Чунки, улар бундай ҳисдан, тушунчадан маҳрумлар. Уларга айшу ишрат, аёлларнинг гурурларини поймол қилиш бўлса... Зериктирдим-а? Келинг, озгина очилиб гаплашайлик. Одам одамга ғанимат. Дунёда абадий нарса йўқ. Одам ҳам бу дунёда абадиймас. Фақат доно одамлар билан ўтказган лаҳзаларинггина абадийдир. Мени жазманларим қугишяпти... Ҳозир яна ачиган-сасиган, нас босган ётоғимга қайтаман. Ундан у ёғи... гурурлар топталиши... очигини айтсам, эркак зоти жонимга тегди, жонимни оғзимга келтирди. Ҳаммаси эрга гегишдан, бола туғиб, бешикка солиб «алла» айтишдан ўтаверсин. Биласизми, агар қайта туғилишнинг иложи бўлганда кўргами, каргами, майиб-мажруҳгами тегардим-да, тинчгина яшардим. Болаларни кўпайтирардим...

Жувон қугилмаганда нотаниш кишига ҳасрат қилаётганини англаб, дарҳол жимиди, хижолатдан қизариб бошини эгди, енг билан кўз ёшларини артди. Боши аста кўтарилди, чуғурлашиб тўшларини тўлқинларга уришаётган чағалайларга термилиб оғир хўрсинди. Кўз ёшлари ниҳоят тиниб ўрнида оқиш чизиклар қолди. Шопмўйлов киши ҳам сергакланиб, ёнидаги бахтсиз аёлга жиддий тикилиб:

— Хоним, — деди қатъий оҳангда. — Бунча ўзингизни ўтга-чўққа урасиз? Ахир, инсон қисмати шундай. Азалдан шундай бўлган, шундай бўлиб келаверади. Кимдир бу дунёда куйиши, ким-

дир ана шу куйганлар ҳисобига бахтли бўлиши керак. Ҳаётнинг ашаддий қонуни шундай. Бу ёзилаётган китоблар, яратилаётган мусиқалар, тинимсиз ишлаб чиқарилаётган қирон қуроллари, узоқ юртларни истило қилишлари — ҳаммаси нисбий, шартли тушунчалардир.

— Менга қаранг, сиз ҳам ёзувчимасмисиз? Гапларингиз доноларнинг гапларига ўхшайди. Оҳ, ҳаётнинг қонуни ҳам қуриб кетсин! Ахир, бахтсизликнинг ҳам чегараси бўлиши керак-ку. Келинг, жўн гаплардан гаплашайлик. Ақлли гаплардан бошим оғрийди. Китоб ўқийсизми? Сизга қайси ёзувчи маъқул?

— Ўзингиз кимни ёқтирасиз?

— Менга кўпроқ Мопассан ёқади. “Ёқади” деган сўзим албатта, унга бўлган муҳаббатимни ифодалолмайди. Унинг ҳамма асарини ўн марталаб ўқиганман. Кўплари ёд ҳам бўлиб кетган. Қизалоқлик кезларимданоқ уни ғойибдан севиб қолгандим. Бечоранинг ўзи ҳам менга ўхшаш бахтсиз экан.

— Қизиқ, бахтсизлиги сабаби нимада экан?

— Уни бўйдоқ дейишганди. Билмадим, ҳозир балки уйлангандир.

— Уйланмасликнинг қанақа бахтсизлиги бор?

— Бола-чақасиз одам, албатта, бахтсиз-да. Ёзувчилик ўз йўлига. Китоб бола-чақа деганимас. Тўғри, ёзувчи одамлар қалбини изтироблардан халос этади. Китобсиз бу дунёни тасаввур қилиш маҳол. Китобсиз, одамлар аллақачон эсларидан оғишарди. Ўзингиз айтганингиздай, ҳамма нарса нисбий.

— Ахир, кўп ёзувчилар, рассомлар, мусиқа яратувчилар ҳам бола-чақа қилишмаган-ку. Фойда бир томонданда-а...

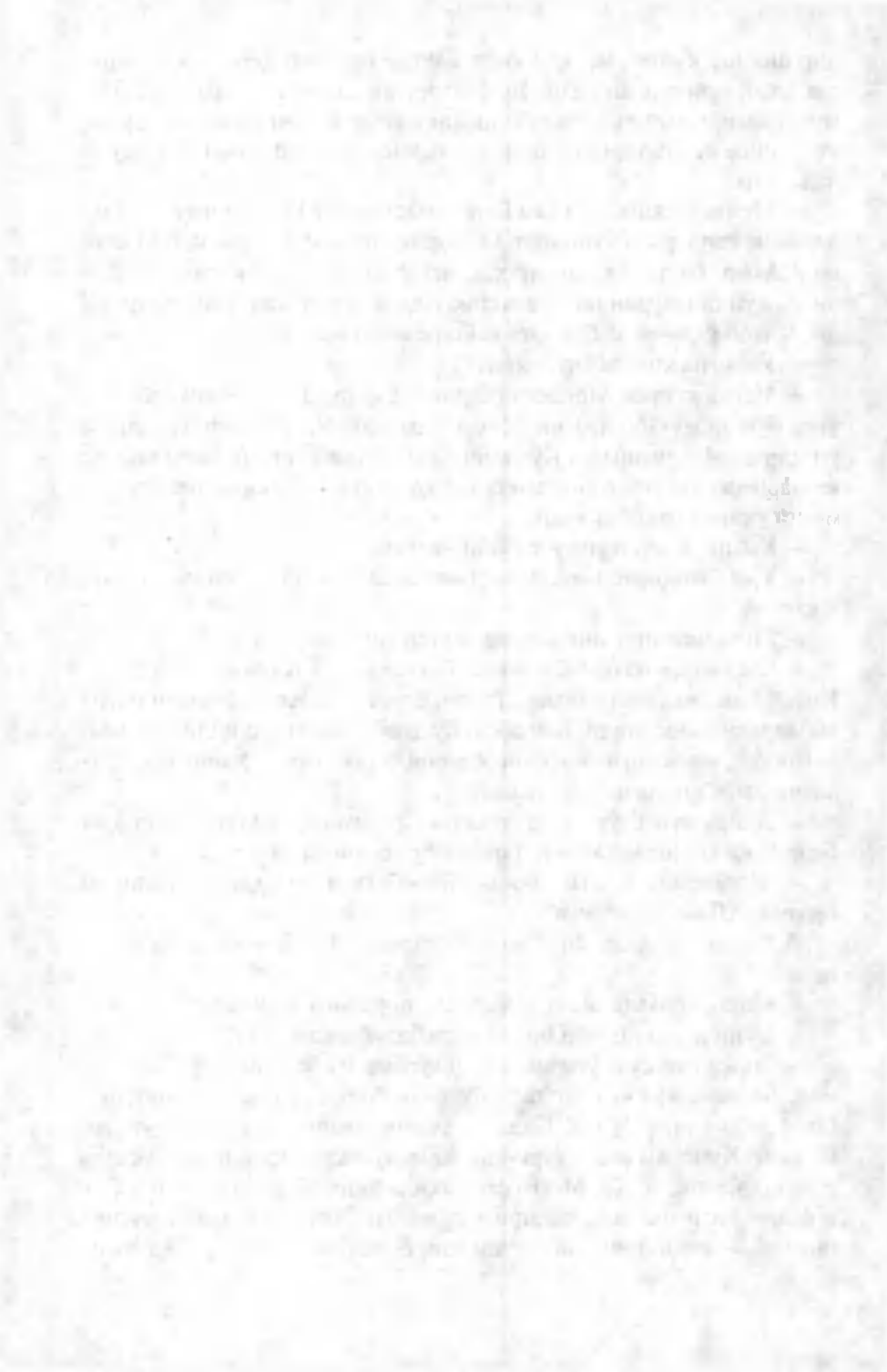
— Истайсизми, сизга бошқа бир бахтсизлик ҳақида гапириб бераман. Шошмаяпсизми?

— Ҳеч қачон шошмаганман. Қиладиган ишим — елканда айланиш...

— Қандай бахтлисиз-а. Нима, елкан ўзингизникими?

— Буни нима қизиги бор? Сизга барибир эмасми?

— Сиркангиз сув кўтармайдиган кўринасиз. Майли, хафа бўлмайман. Бахтсиз жувоннинг хафа бўлгани билан ким ҳам қизиққан... Оҳ, ўз елканинг бўлса! Бошинг оққан томонларга ҳайё-хут деб кетсанг. Кўнглим сезиб турибди, эзма-чуруклик қляпман. Аёллар сергап бўлишади. Ҳа, Мопассан ҳақида гапираётувдим. Мен... Париждан йигирма беш чақирим узоқдаги Лоур қишлоғида туғилганман, — дея шошилмай ҳикоясини бошлади жувон. — Қишлоғи-

зилган тор-тиғиз йўллар бўйлаб шарқ томонга элтарди. Йўлда эркаклар дилижон олдини тўсишар: “Бундай нозанинни қардан топдинг? Бунақасини бутун Парижда ҳам кўрмагандик, қолдир, ҳақини оласан!” — дейишарди. Мен эса таҳқирланиб йиғлар, қалтирардим. Дилижонда ҳам Мопассанни ўйлардим. Мени қандай қаршиларкин, қанақа кийимда чиқади? Назаримда уни кўришим билан юрагим тарс ёриладигандай туюлаверарди. Чунки, ўз тасаввуримда уни пайғамбарга айлантириб қўйгандим. Чиқиши билан ўзимни кучоғига отаман: “Сизнинг чўрингизга айлангани келдим!” — дейману тўйиб-тўйиб йиғлайман, дея ўйлаб борардим. Хуллас, Мопассан мен учун ҳаёлий жаннатга айланганди-ю, жаннатга кираётган одам қандай аҳволга тушса, мен ҳам шундай аҳволга тушгандим. Йўл узоқ экан. Боғга етгунимизча қош қорайди. Тополмасам нима бўлади, деган ҳаёл мени қийнади. Ахир, номусимни унга, фақат унга асрагандим-да. Унга хотин, туғилажак болаларига она бўлиш орзуси билан ёниб-ўртанардим. Мени тинглаяпсизми?

— Тинглаяпман...

— Дилижон боғга яқинлашди. Юрагим қинидан чиққудай урар, ғомоғим қақрар, тинмай ўқчирдим. Кўзларим ҳам тиниб борарди. Ичкаридан мана, мана худди сизга ўхшаш паришон, камгап, барваста йигит чиқади-ю, мени қаршилайди, кучоғига босади. Қизиқ, нима учун сизга ўхшаган деяпман? Эшитяпсизми?

— Эшитяпман...

— Ниҳоят, дилижон кўчадан аввал ўнгга, сўнг чап томонга бурилди, кейин йўл адоғидаги катта темир дарвоза қаршисида гўхтади. “Мопассан шу ерда истиқомат қилади”, дея тушунтирди ҳамроҳим. Қўлимни кармонимга суқдим. Бор пулимни ҳайдовчига узатдим. Унинг кўзлари ола-кула бўлиб: “Бу кўп, хоним”, деди.

— Ҳаммасини олаверинг, менга энди пул керакмас, — дея қўлини қайтардим. Хайрлашишни ҳам унутибман. Хайрлашадиган аҳволда эмасдим. Ўша лаҳзада мени ҳеч нарса қизиқтирмасди. Пешонамни ёргудай темир панжарага сурар, ишқалардим. Бари бир ҳароратим босилмади. Бутун вужудим кўзга айланиб ичкарини кутатаман. Ўн қадамча наридаги икки қаватли иморат ичида шамлар порлар, кимдир турар, юрар, чекар, кимдир ўтирар, нимадир ичарди. Ўша ғимирлаётганлар орасидан ўз тасаввуримда яратган барваста гавдали, хушбичим Мопассанни излардим. Лекин ичкаридаги эркакларнинг бирортаси ҳам унга ўхшамасди. Унга ўхшашини тополмаётгандим. Менинг Мопассаним тенгсиз эди. Осмонга қарасам, ой ҳам, осмон ҳам, юлдузлар ҳам мунис туюларди. Ичкарида

гуллар қийғос очилган, қандайдир қушнинг бўғиқ сайраши эшитиларди. Мен тинмай ўзимни қаршимдаги муҳташам боғнинг бўлғуси чўриси бўламан, деб тасаввур қилар, шу ҳис энтиктирарди. Нимасини айтай, тошлар ётқизилган тор йўлак четида ям-яшил майсалардан тортиб, азамат чинорларгача мени ичкарига чорлар эди. Дақиқа сари ўзимни улугъ ёзувчининг хотини қиёфасида кўрар, назаримда узун кўйлагим этакларини кўтариб, зодагон хотинлардай гулларга сув қуяр, қушларга дон сепар, аравачада ўғилчамни ўйнатиб юрар, меҳмонга келган ёзувчиларни қаршилардим. Оҳ, буларнинг ҳаммаси тасаввурларгина эди, холос!

Ичкарида ҳамон нотинч эди. Мен эса дарвоза олдида бўғилар, ичкаридан Мопассанни чақиришга ботинмасдим. Муҳташам қаср қаршисида туриб: “Мопассан пулдор одам экан, мени менсимаса керак, нимага келдим-а”, дея ўйлардим. Ниҳоят, дарвозани қоқишга журъат этдим. Лекин ҳадеганда ичкаридан хабар бўлмади. Мени тинглаяпсизми?

— Гапираверинг...

— Тўртинчи марта дарвозани қоққанымда кимдир ташқарига чиқди, ишониб-ишонмай мен томонга қаради. Дод, деб юборишимга оз қолди. Гўё қанот боғлаб учиб кетишга шайлангандим. Чунки, ташқарига чиққан одамни Мопассан деб ўйлагандим. Ҳалиги одам қаршимга келиб тўхтади. Кўзларим тиниб, бошим айланди. Хайрият, ўзимни қўлга олдим. Кўкрагидан қорин қўйган, думалоқ юзли, бурни муштдай (кўнглим уни Мопассанмаслигини дарҳол сезди), гандираклаётган киши дарвозани очди. Ўзимни орқага тортдим. “Йўқ, у эмас” деган фикр миямда чарх уриб айланди. Мезбон мени кузатди, бирдан кўзлари катта очилди-да:

— Кўзимга ишонгим келмайди, — дея гўлдиради шира босган лабларини ялаб. — Тушимми ё ўнгимми? Умримда бунақа нозанинни кўрмагандим, Тавба, тавба. Сенга ким керак? Қандай қилиб бу ерда адашиб юрибсан?

— Менга... менга... — узоқ вақт калавамнинг учини тополмай дудуқланиб турдим, сўнг аранг тилимни ўнглаб олдим. — Менга жаноб Мопассан керагидилар. Жуда ҳам зарур эдилар... узоқ ердан излаб келдим... фақат ўзларини кўришим керак...

— Қайси Мопассанни сўраяпсан?

— Ёзувчи Мопассанни-да. Машҳур ёзувчини-да. Дунёда бошқа Мопассан ҳам борми? Бошқаси борлигига ишонмайман... Тезроқ чақира қолинг...

— Ёзувчи Мопассанни сўраётган бўлсанг, — дея минғирлади

қаршимдаги эркак ва қўрқувимни кучайтириб юборди. У ҳақда ёмон гап эшитгандан кўра, қочиб қолганим маъқул, деган фикр мени қийнай бошлади. Қаршимдаги эркак оғзини катта очиб кечирди. — Ўша хотинбоз Мопассанни сўраётган бўлсанг... у бугун жазмани билан шаҳарда ишрат қиляпти...

— Ёлгон... Ёлгон! Алдаяпсан! — дея қичқирдим телбаларча. — У, бунақа куфр ишларни қилмайди. Бундай қилиши мумкинмас...

— Ҳой, жим! Нима бало қишлоқимисан? Бу ерда бўкирма. Бу ерда маданиятли кишилар ҳордиқ чиқаришяпти.

— Нимага уни хотинбоз дейсан? Нимага ишрат қиляпти, дейсан!

— Менга ишонмасанг, ҳозир бир одамни бошлаб чиқаман, ундан ўзинг сўрайсан.

Жувон юзини чангаллади, ихраб, йиғлашга тушди.

— Йиғламанг... — шивирлади шопмўйлов киши ва юрагини оғир бир дард кемираётганини ҳис этиб пешонасини сиқди.

— Кейин нималар бўлганини эслолмайман, — деди жувон ва силкиниб, юзига тушган сочларини орқасига ташлади. Унинг юзи, лаблари тиришар, на йиғлаётгани, на кулаётганини фарқ қилиб бўлмасди. — Мопассанни эслашнинг ҳожати ҳам йўғиди, қолмагани. Кейин бўкирдим, қичқирдим, юзимни тирнадим, сочларимни юлдим. Энди мен учун барибир эди. Панжарага суялиб тўйиб-тўйиб, ўксиб-ўксиб йиғлаганимда қўлимга бегона қўллар қўйилди. Қўлим қандай кўтарилгани, қаршимдаги одам юзига қандай тушганини ҳам сезмадим.

— Аблаҳ, қишлоқи, нимага мени урасан? — ўшқирди қаршимдаги бетамиз. — Мопассан бузуқ бўлса, менда нима гуноҳ?!

— Ифлос Мопассан! Аблаҳ Мопассан! — дея чинқириб ортимга ўтирилдим-да, югурдим. Югуравердим. Кейин мункиб йиқилганим, бурним қонаганини аранг идрок этдим.

— Кейин-чи?..

— Кейин қандайдир қўллар яна юзимни силади. Кўзимни очдим. Тепамда ҳалиги шилқим турарди. У менга энг яқин, қадрдон кишимдай туюлди. Кучиши, ўпиши, бағрига босишига бошқа қаршилиқ қилмадим. Дилижонга ўтказди.

— Бахтсиз аёлга ўхшайсан, — деди сочларимни ўйнаб. — Юр, сенга бошпана топиб бераман.

Парижга қайтганимизда тун яримдан оққанди. Йиғи билан овоза бўлиб, қандай кўчалардан ўтганимизни сезмабман. Кекса, баҳайбат чинор дарахтлари-ю, кимсасиз, овлоқ маҳалланигина эслаб

қолдим. Дилижон кўримсизгина уй қаршисида тўхтади. Мени кузатиб келаётган эркак ичкарига кириб кетди ва сал ўтмай эллик ёшлардаги хўппа семиз бир аёлни бошлаб чиқди. Бертила исмли ўша хоним мени кучди: “Қизи тушмагур, бунча чиройлисан, бу ярамаснинг қўлига қандай тушдинг?” деди-да, ичкарига етаклади. Катта хонада уч-тўртта ярим-яланғоч аёл ва эркаклар бир-бирини кучиб ўтиришар, карта ўйнашарди. Дастурхон қойилмақом тузалганди. Истаган овқатингдан ейишинг, кўнглинг тусаган мусалласдан ичишинг мумкин эди. Кейин Бертила хоним мени тўрдаги кимсасиз хонага бошлади. Шу тун... ўша эркак билан қолдим... эрталаб ҳушимга келиб, чинқириб йиғладим. Уни тепдим, юлдим, у эса қочиб кетди. Бу ёғи, кўз ёши тўкиш билан ўтди... Ёнимда бир даста пул ётарди...

— Қайтиб уни кўрмадим. Исмини ҳам билмасдим. Нима қилишим кераклиги ҳақида узоқ бош қотирдим. Аниқ бир қарорга келолмадим. Чунки, борадиган ерим тайинмасди. Қишлоққа эса қайтолмасдим. Менга ошиқу беқарор йигитлар олдида юзим шувут бўлганди. Бертила хоним уйида қолиб кетдим. Аста-секин бу ердаги қонун-қоидаларни тушундим. Янги-янги меҳмонларни қабул қила бошладим. Дарров кўникиш осон бўлмади. Чунки, ҳамон ғойибдан севган ўша Мопассанни унутолмас, юрагимдан чиқариб таштолмасдим. Инсон ҳаммасига кўникар экан. Бир куни кўчада катта акамга кўзим тушиб, у мени чақирганди қочдим. Яхшики тополмади. Топганда ўлдириши тайин эди. Энди... мени бутун Франциядаги эркаклар танишади... фақат сиз танимаслигингиз мумкин...

Жувоннинг овози узилди. Паришон бир нуқтага термилганча узоқ вақт жимиб турди. Энди унинг кўзлари, нигоҳида бу дунёнинг барча даҳшатлари, фожиаларига кўникиш ва бу қонунларни совуққонлик билан қаршилаш, бажариш, ижро этиш, жумладан, кўл, тўлқинлар, қушларга ҳам лоқайд муносабатда бўлишга ўхшаш аломатлар акс этар ва айни вақтда, узоқ муддат дард чеккан ва ниҳоят юрагига яқин киши топиб, дардини тўкиб олган бахтсиз инсоннинг бечорачилиги ифодаланар эди.

— Кейин ҳам Мопассанни кўрмадингизми? — сўради шопмўйлов киши орадаги жимликни бузиб ва беозор жувонга термилди.

— Кўрмадим, — деб жавоб қилди жувон бу гал бирмунча хижолат тортиб. — Кўришим мумкин эди, лекин хоҳламадим. Чунки, кўришнинг иккаламиз учун ҳам қизиғи қолмаганди. Барибир узоқдан бўлса-да, ақалли бир мартагина кўргим келади. У чиндан ҳам хаёлимда бунёд этганимчалик чиройлимиди ё бошқачамиди.

Қизик-а... янги босилган китобларини қидириб топаман, ўқийман, йиғлаб хумордан чиқаман. Китоблари кўнглимга таскин беради

— Билмайсизми? У ҳали ҳам уйланмаган эканми?

— Билмайман. Энди барибир эмасми. Унга теголмайман-ку...

— Топганингизда, балки у сизга уйланган бўлармиди...

— Ўзим тегмасдим! Етар, кўп гапирдим. Бахтсизлик одамни маҳмадона қилиб қўяркан. Чигалим бир оз ёзилди. Бўйнинг узилгур Бертила хоним қидириб қолмасин. У ярамас ахир, бизга ўхшаган бахтсиз аёллар ҳисобига кун кўради-да. Ҳой, барзанги, елканингни соҳилга бур. Сени ҳам роса зериктирдим.

Кўпдан бери сукут сақлаб суҳбатни тинглаб келаётган барзанги йигит елкаси оша жувонга, сўнг хўжайинига маъюс назар ташлади. Хўжайини “майли” дегандай бош силкигандан кейингина у елканни ёнига бурди ва оқиш, қумлоқ соҳилга элтиди.

— Мана, қўл ҳақинг, — деди жувон ва йигитга пул узатди.

— Мен пул олмайман, — тўнгиллади барзанги йигит. — Бу киракаш елканмас.

— Пулингиз ўзингизга сийлов, — деди орқа ўриндиқдаги шопмўйлов эркак ва ёнидаги кичкинагина қутичани олиб, ичидан қирмизи рангли семиз китобни олди. Эринмай дастлабки саҳифасига “дастхат” ёзиб жувонга узатди. Кейин кескин ёнига ўгирилди. — Ҳайда, тезроқ ҳайда.

Жувоннинг кўзлари ола-кула бўлиб, шошилишча китобни очди. Катта қилиб, чиройли услуб билан ёзилган “дастхат”ни такрор-такрор ўқиди. Титраб, бир-бирига мингашиб, қоришиб бораётган ҳарфлар аста-секин тиниқлашди. “Мопассан ҳам сизни қаттиқ севади эди... ўша куни... У ҳам сизга уйланишга тайёр эди...”

— Ҳой, шошманглар! — қичқирди жувон жонҳолатда қўлини силкиб. Бироқ елкан тўхтамади. Ёлғиз елкан тобора оқиш, қумлоқ соҳилдан узоқлашиб борарди. Тун қуюқлашган, тўлқин-галаён шовири сусайиб, қушлар овози ҳам тинганди.

Тун бўйи йиғлайверишдан қовоқлари шишиб, кўзлари қизарган, миясида кучли оғриқ қўзғалган ўша жувон янги тонгни соҳилда қаршилади. У соҳилда танҳо қалтираб кўз ёшлари билан ўша ёлғиз елканни изларди. Узоқ излади, кутди. Ойлаб кутди, кутаверди. Кутиши бари бир натижа бермади. Келгуси йилигина ўша оқиш, қумлоқ соҳилда, шом палласи ўша ёлғиз елканни кўриш унга насиб этди. Яланг бош, яланг оёқ ўзини сувга отди, амал-тақал қилиб елканга яқинлашди. Уни таниган барзанги йигит дарҳол елканни

ортига бурди. Елканда йигитнинг ўзи ёлғиз эди. У жувонни кузатар, бир нималар демоқчи бўлар, журъат этмасди.

— Ҳой, йигит! — йиғлаб мурожаат этди жувон. — Елканингдаги ўша кунги жаноб қани?

— Уни... нимага сўраяпсан?

— Менга жуда керак эдилар... ақалли бир мартагина кўришим керак...

— У... — йигитнинг боши эгилди, бурни титради ва гўлдираб қолди, бир неча дақиқадан сўнг аранг тилини ўнглади. — У киши оғриб қолганлар... кўпдан бери ўзларига келмаяптилар... табибларнинг боқиши ҳам самара бермаяпти... — Йигит жимиб, кўз ёшларини артди.

— Ёлғон! Ёлғон! У оғримаслиги керак, оғришга ҳаққи йўқ! Эшитяпсанми?! Оғришга ҳаққи йўқ! Йўқ! — Жувон соҳилни, қўлни ларзага келтириб бўкирди. — Аблах, сен ҳам мени алдаяпсан! Ҳамма эркаклар ёлғончи! Ҳамма алдоқчи! Бу дунёда биттагина рост гапирадиган, алдамайдиган эркак борида... у ҳам оғриб қолибди... уни ҳам эсидан оғдиришибди...

Жувон тўсатдан барзанги йигитнинг юзига қулочкашлаб туширди. Кейин елканни ушлаб силкитди, муштлади, тепди, бу билан ҳам қоникмай тишлади. Бир пайт овози ўз-ўзидан тинди, қўллари шалвираб тушди, аста кўзлари юмилди, оёқлари майишди. Сўнг вужуди сув хоҳишига мойиллик билдирди. Ҳаракатсиз танасини гўлқинлар аста-секин бағрига олди-да, силкита-силкита ичкарига тортиб кетаверди...

Эртаси куни қўлга биринчи бўлиб чиққан “табиат шайдолари” — ҳордиқ олувчилар сув бетида липиллаб турган мурдани кўриб ёқаларини ушлашди. Бу — ўша Мопассанни севиб қолган, чўриси-га айланишини бутун умр орзу қилган бахтсиз жувон эди... У қора ҳарир либосда эди...

ХУН

(Ўтмишдан)

— Саломат хола, Саломат хола! — ўқдай учиб келган боши катта бола тоб ташлаб қийшайган эшик қаршисида кескин тўхтади. Қақраб ачишаётган томоғини намлаш учун икки бор зўр-зўраки йўталиб, қўлини кўтарди ва жазавага тушиб эшикни муштлай бошлади. — Хола, бу ёққа қаранг!

Эшик қаршисидаги пастаккина ошхонада букилиб қозонни киртишлаётган аёл қутилмаган безовталиқдан таажжубланиб қаддини ростлади. Диққатини жамлаб эшикни тинглади. Эшик яна тақиллади. Аёлнинг пешона териси тортилди. Кунчиқиш томонга қараб солинган айвонга сергақлик билан тикилди, сингиси кўринмагач, кўлидаги капгирни қозонга қўйиб эшик томон юрди. “Тавба, ким келди? Ҳеч қачон эшик бунчалик тақилламаганди... — деган фикр аёлни ҳайратга солди. — Эшик очиқ-ку, киравермайдими...”

Эшик кўтарилиб очилди. Қалтираб, ранги мурданики каби оқарган боланинг қаршисида баҳайбат гавдали, елкалари қудратли, қалин, узун сочлари мош-гуруч оқарган, кўзлари катта аёл пайдо бўлди. Аёлнинг қовоқлари тортилиб, нигоҳидаги паришонлик аломатлари қуюқлашди. Дудуқланаётган боланинг елкасига оғир кафтларини босди.

— Отабек, нимага бўғиялсан? Тинчликми? — сўради кейин эркакларникига ўхшаш йўғон, жарангдор овозда ва қалин, туташ қошлари кескин чимирилди. — Гапир, бўтам.

— Хола, онам сизни тез чақириб кел, деди. Қодир акамни Носир бой... — бола гапини давом эттиролмай хўнграб юборди. Ўзини аёлнинг кучоғига отиб, юзини кўксига ишқалаганча тўйиб-тўйиб йиғлай бошлади.

— Нима...

— Қодир акамни... Носир бой уриб ўл... онам айтди...

Боланинг елкалари ғижимланди, оёқлари ердан узилди. У оғриққа чидолмай чинқирди. Кейин қулоқларини чангаллаб, юзини беихтиёр аёл юзига тўғрилади.

— Нима дединг, итвачча?..

— Онам айтди, Қодир акамни Носир бой...

Аёлнинг қўллари бўшашди, юраги силкинди, вужудига титроқ кирди. Кейин у боши айлангани, кўзлари тинганини ҳис этди. Олам бир зумда қоп-қора рангга бўялди.

— Она, онажон! — қичқирди бола ногаҳоний ва аёлнинг билакларини юмдалаб аранг чангалидан қутилди. Ортига тисарилиб нотавон бир қиёфада термулди. Кейин юзини чангаллади ва ўкириб йиғлади. Аёл қотиб турар, назарида ўзига ўхшаш паҳлавон ўғли Қодир жонланар, узоқлардан қонига беланиб, онасига талпинарди. Унинг кўзлари қонталашиб, важоҳати бузилди, нигоҳи эса қаҳрланди.

Ниҳоят у сесканиб ортига ўгирилди. Эшикни тепди. Эшик қар-

силлаб деворга урилди ва бир неча бор ғирчиллаб очилиб-ёпилди.

— Лазокат, — ғўлдиради у айвонга яқинлашиб.

— Нима гап опа? — айвонга туташган пастаккина уйдан аёлга ўхшаш йўғон-йўлпи, бўйи пастроқ, сочлари тақимиға урадиган синглиси Лазокат чиқди.

— Жиянингни... Носир бой уриб ўлдирганмиш... — у ошхонага ўтди, тўнка устидаги янги сопланиб, чархланган тешани олди, паранжисини ёпинишни ҳам унутиб ташқарига чиқди.

— Вой ўлмасам... — деди Лазокат хушини йиғиб ва қўлидаги супургини ерга ташлади, липпасини тушириб, кўзларига қалқиган ёшларни енги билан артди. Ошхонага ўтди. Тўсинга суқиб қўйилган ошпичоқни суғирди-да, опаси кетидан югурди. У икки бор турмуш қурган, бироқ фарзанд кўрмай турмуши бузилганди. Кўндан бери опаси билан истиқомат қилар, жияни Қодирни ўз фарзандидай ардоқларди.

Кеч кирганди. Қодирнинг бевақт ўлиmidан хабар топишган қўни-қўшнилар, қариндош-уруғлар қўчаларга чиқишган, ўзларича қотилликка алоқадор сабабларни бир-бирларига тушунтиришарди. Носир бой Қодирга кўпқарига бориши, тезроқ отни эгарлашни буюрибди, лекин Қодир сабзи казиш билан овора бўлиб, отни вақтида эгарламабди, жоҳил бой кетмон билан бошига урибди, Қодир...

Одамлар аёлни кўришлари билан жимишиб, кўзлари билангина ҳамдардликларини ифодалаб кузата бошлашди. У ялангоёқ, сарпойчан, теша сопини маҳкам сиққанча катта, тупроқли йўлдан ўтиб борар, лекин ҳеч кимга эътибор бермас, ўқтин-ўқтин атрофдан эшитилган гапларни эса жавобсиз қолдирарди. Оёқлари остида ўралашаётган болалар ҳамма нарсага лоқайд бир-бирларини қувишар, алла нималарни кўрсатиб мақтанишарди. Холаси ортидан ҳиқирлаб бораётган бўз қўйлак-иштондаги Отабек бугун ўртоқларига қўшилолмас, ёнига яқинлашганларини жеркиб берарди. Лазокат эса тупроқни пупиллатиб опасига етишга шошилар, имлаб ёнига чақиришаётган аёлларга диққат қилмасди. Эшиклар олдида набираларини тиззалари орасига сиқиб ўтиришган кексалар ҳам бугун аёлга бир нарса дейишга журъат этишмасди.

Аёл қишлоқ гузаридаги кўк масжидга етиб ўнг томондаги тор қўчага бурилди. Кўча адоғидаги атир гули ўйиб ишланган катта оқиш дарвоза қаршисида тўхтади. Дарвозани тепиб очди. Ичкарига кирди. Дарвозахонада катта, қора қашқа от қантариқлик турар, қудратини танасига сиғдиrolмай пишқирар, кишнар, турли томонга айланарди. Тўрт томони баланд пахса девор билан ўралган,

тўрт танобли кенг ҳовли бугун нотинч эди. Қаердадир сигир бўки-
рар, яқин-орада товуқ қақилларди. Атлас қўйлак, жиякли, ло-
зимдаги жувонлар қатор уйларнинг биридан чиқиб, иккинчисига
кирарди.

Ниҳоят ҳовлида ўн саккиз ёшлардаги юпун кийинган, кўхлик-
кина оқсоч аёл кўринди ва меҳмон томон юзланди.

— Ассалому алайкум! — деди у меҳмонга кучли бир ҳайрат
билан термулиб. — Пошша ойимни чақирайми?

— Чақир!

Оқсоч аёл пириллаб кўздан йўқолди. Салдан кейин ҳовлига ор-
қасидан семирган, бошига катта оқ шойи рўмол ташлаган кампир
чиқди ва тасбеҳини ўгириб меҳмон томон юрди. Қўлларини бўкса-
сига тираб қаддини ростлади. Кутилмаган меҳмон — теша ушлаб
қалтираётган аёлни кўриши билан дудуқланиб ўзини орқага торт-
ди.

— Ҳой Олим, бу ёққа чиқ, — ўшқирди у дарвозахона ёнидаги
катта, баланд айвонга қараб. Ерга тушган тасбеҳини ола туриб кўз
қирри билан меҳмонни кузатди. — Айланай, кириг...

— Гўрсўхта, мен ҳам ўғлимни сенга ўхшаб белим оғриб, не
тўлғоқлар билан туққандим. Сенда кўп, менда эса битта эди...

Кампирнинг бақбақалари титради, қўйлаги этагиниғимжла-
ганча, аппил-тапил ёнига ўгирилди-да, кўздан йўқолди.

— Нима гап, тинчликми? — деди айвон ортидаги катта уйдан
чиққан кампирга ўхшаш ғўлабир, чап юзида кафтдай тожи бор
эркак ва меҳмонга кўзи тушиши билан дарҳол жимиди. Ортига
сурилган салласини пешонасига тортиб ўнглади. Бир неча бор га-
пиришга оғиз жуфтлади, бироқ тилини ўнглолмади.

— Ўғлим қани?

— ...Ана у кичик уйда... — Олим бойнинг вужудига титроқ
кирди, лекин обрўли одамлиги, айни вақтда эркаклиги эсига ту-
шиб, кафтларини бир-бирига сиқди, шу билан титроғини яшир-
ган бўлди. Аёл, бой ишора қилган — катта уй ёнидаги кичик уй
остонасидан ўтиб тўхтади, дилгирлик билан атрофга аланглади.
Устига кўрпача ёпиб қўйилган девор тагидаги марҳум-ўғлига ти-
килди. Худди шу пайт дарвозахонада шовқин-сурон кўтарилди.
Ичкарига ўқдай отилиб Лазокат кирди. Опаси ўғли тепасида қотиб
турарди. Лазокат бўкириб ўзини жиянига ташлади, кўрпачани кўта-
риб, юз-кўзларидан ўлиб йиғлашга тутинди. Марҳумнинг бошига
кетмон билан қаттиқ урилган, кетмон бурнигача кесиб тушган,
кесилган ердан қон ва мия қатиғи сизиб чиққанди. Аёл ўғлига

узоқ қаролмади...

— Худоё жувонмаг бўлларинг! — ҳамон бўкирарди Лазокат. — Уйларинг куйсин! Бола-чақаларинг кўчада тентираб қолишсин! Ёлғизгина хиянимнинг бошига етдиларинг! Мен ҳам уларни чопиб ташлайман.

— Шошма, — дея аёл синглисини қайтарди. — Жўра тоғангга бор. Арава олиб келсин...

Лазокат Олим бойнинг ёнидан ўтаётиб ошпичоқ кўтарганди, кампир қўлини ушлади. Лазокат хўнграб йўлида давом этди. Аёллар йиғлашар, қотилни қарғашар, болалар эса оналарининг қўлларини сиқишар “кетамиз” дейишарди. Аёл шиддат билан ёнига ўғирилди-да, айвонда қотиб турган Олим бой томон яқинлашди.

— Саломат... тушун... тақдир экан... ажали етган... қўлимдан келган ҳамма хизматни қиламан... — гўлдиради Олим бой ўзини четга тортиб.

— Тақдир эмас! Хизматинг бошингга қолсин! Ўғлимнинг хунини берасан! Қонга қон оламан! Қозини чақир, орани очди қилсин! Уканг қани?

— Қўрқиб қочибди...

— Ўзинг қочиргансан...

— Саломат... ҳой, ким бор?

Уч-тўрт хизматкорлар югургилаб келишиб аёлнинг олдини тўсди.

— Наридан тур, хезалаклар! — ўшқирди аёл. Шу орада ҳовлига Лазокат кириб арава келганини айтди. Кўпчилик бўлиб мурдани аравага ортишди. Арава қўзғалди. Арава ортида бошини эгганча, битта-битта босиб келаётган аёл одамлардан ажралиб гузар қаршисидаги чойхона томон бурилди. Эгри-бугри кўчаларни босиб, ниҳоят оқиш эшикни қоқди. Ичкаридан ўн ёшлардаги лўппи юзли, қалин сочлари ёноқларига ёйилган, катта кўзли қизалоқ чиқди ва меҳмонга термудди.

— Отанг бормилар? — деди меҳмон қизчага.

— Намоз ўқияптилар, — жавоб қилди қизча ҳамон аёлдан кўзларини узолмай.

— Саломат холам сўраяптилар де, чиқсинлар.

— Хўп, — қизалоқ изига қайтди. Ўн дақиқалардан сўнг чуваккина, қовоқлари шилпиқ қози кўринди.

— Ке, Саломат, — деди у ва аёлнинг қаҳрли нигоҳига бардош беролмай кўзини олиб қочди. — Эшитдим... ҳозиргина Олим бойнинг ўзлари келгандилар. Укаси қўрқиб қочибди... Нимага теша кўтариб...

ёда бўлсин! Омин!

— Қанақа арзинг бор? Қаердан келдинг? — ниҳоят сўради амир.

— Фиждувондан. Ёлғизгина ўғлимни кеча бойнинг укаси кетмон билан чоғиб ташлади. Отаси ўлгандан кейин Олим бойнинг қўлига қўшчи тушганди. Хун талаб қилиб келдим. Фиждувон қозисига учрашдим, қўлимдан келмайди, деди. Ўғлимнинг қонига қон олиб берсангиз...

— Қозикалон! — деди амир пахмоқ қошларини уйиб.

— Лаббай, олий ҳазрат, — дея чап томондаги ияги ичига торғиб кетган саллални киши сапчиб туриб, қўлларини кўксига босганча амирнинг қаршисида эгилди.

— Аблаҳ, сен қаерга қараяпсан? Мен, бу ерда қанақа кўппакларни боқаяпман? Нима, менинг даргоҳимда ҳам қонунбузарлар борми? Бўлса, нимага мен бундан беҳабарман?! Олим бойни танийсанми?!

— Олий ҳазратларининг ўзлари ҳам танийдилар. Юзида тожи бор. Ўтган йили олий ҳазратнинг ҳурматлари учун зиёфат уюштирганди...

— Ҳозироқ одам юбор. Жарчи жар солсин, одамларни йиғиб хунини олиб берсин! — Амир аёлга юзланди. — Сен боравер. — Кейин у қозини кузатди. — Фиждувон қозисини бугун чақириб жазола.

— Қуллуғ, қуллуғ.

— Қуллуғ, — дея аёл ҳам қозикалоннинг гапларини такрорлаб қўзғолди. Орти билан юриб оstonадан ўтди, аркни тарк этди. Синглиси билан қишлоғига жўнади. У беҳад очиққан, ташналик эса мутлақо ҳолдан тойдирганди. Лекин овқат ейиш ҳам, сув ичиш ҳам кўнглига сиғмасди. Юраги беҳаловат урар, миясида фақат ўғли ҳақидаги ўйларгина миҳланиб турарди. У гоҳ ўғлининг атак-чечак юрган, югуриб келиб қучоғига отилган, миқ-миқ эмиб ухлаб қолган кезларини ўйлар, тунлари ухламай ўғилчасига ятак, дўппи, тўн гиккан лаҳзаларини эсларди. Кейин қаршисида елкалари кенг, баланд бўйли, билак ва болдирлари лорсиллаган йигит-ўғли қад кўтарар, йўлдош бўлсин деб, яна фарзанд кўриш мақсадида муқаддас ерларга бориб топинганини хотирлар, юраги қайтадан хунларга гўларди. Ўғлининг ўлимини эслаганда эса жонидан тўйиб, бўкириб оламни ларзага келтиришга шайланар, лекин ўч олмасдан ўлишга ҳаққи йўқлигини ўйлаб шаштидан тушарди. У ҳарчанд ёлғизгина ўғлидан абадийликка ажрагани ҳақидаги фикрни миясига сиғдирилмас, ўғлини гоҳ қозикалонга, гоҳ амирга таққослар, ўзича

улардан юксак ўринга қўяр, қотилга бўлган нафрати баттар кучаярди.

Опа-сингил хўроз илк бор қичқирганда Фиждувонга етиб келишди. Уйларига боришга юраклари дов бермай, тўғри гузарга бурилишди. Ниҳоят аёлнинг қулоқларига:

— Одамлар! Эшитмадим деманглар, гафлатда қолманглар! — деган жарчининг овози эшитилди. Сергакланиб атрофга аланглади. — Бугун, гузарда Носир бой қатл этилади. Эшитмадим деманглар, гафлатда қолманглар!

Жарчи отини савалай-савалай охири кўздан йўқолди. Бир зумда гузарни одамлар тўлдирди. Қишлоқ мутлақо нотинчланди. Итлар асабий акиллашар, моллар бўжиришар, товуқлар қақиллашар, уй-қусираётган болалар йиғлашар, ҳамма қатл этилажак Носир бой ҳақида қизишиб гаплашарди. Кимдир амирнинг одиллиги, бахтсиз аёлнинг арзига қулоқ тутганини уқтирар, бошқаси амир, марҳумнинг опасига мутлақо қайишмагани, фақат ўзининг обрўси, ундан ҳам кўра салтанати тагига сув кетказмаслик учунгина шундай қилганини тушунтирарди. Катта болалар оёқлар остида ғимирлашар, катталарнинг гашларига тегишарди.

Носир бойнинг қўлларини боғлаб олиб келишаётганини кўрган оломон қалқиб олдинга талпинди. Улар елкаларига қўлларини қўйишиб, бошларини кўтаришиб қотилга қарашди. Жарчи майдон ўртасида алжираб-валжираб одамларни ортларига суар, даврани кенгайтирар эди. Қотилни ўртага олиб киришди. Одамлар сукутга толишди. Опа-сингил даврани ёриб ўртага чиқди. Йиғилганларнинг нигоҳлари аёлга қадалди. У қалтирар, бутун вужуди кўзга айланиб қотилни кузатар, худди шундай ғазаб ва нафрат билан қозига юзланар, яна ўнгланар, гўё ҳаддан зиёд очиққан шердай ҳар лаҳза қотилга ташланишга, чайнаб ташлашга шайланарди. Икки кунда унинг бўйи сезиларли даражада чўккан, елкалари ҳам олдинги қудратини йўқотган, лекин кўзлари ва нигоҳидаги қаҳр аломатлари куюқлашганди. Пешона териси асабий йиғилар, қоши чимириллар, тишлари бир-бирига қаттиқ тиралаётгани сабабли жағ мушаклари узлуксиз титрарди. Ёнида шашқатор ёшлар тўкиб ҳиқирлаётган синглисига мутлақо эътибор бермасди. Хаёлида бутун дунёни татиғулик, бутун эркак зотининг ўрнини босғулик ўғли жонланар, хун олишга чорлар эди.

Ниҳоят беқасам тўндаги бармоқ ва иякларидан пес бўла бошлаган ўрта ёшлардаги вакил олдинга сурилди. Бир неча бор пешонасини артиб алоҳал қотил ҳақида ва қотилликнинг қандай юз бергани, бунга шахсан амирнинг ўзи аралашгани, бунинг учун амир-

га ҳамду санолар айтиш зарурлиги, қотил энг олий жазо — ўлимга маҳкум эканлигини узоқ гапирди. Озгина тин олиб одамларга:

— Қотил қандай қатл этилишини истайсизлар? — дея мурожаат қилди.

— Осилсин! — деган хитоблар янгради атрофдан.

— Осилади! — дея вакил ортига тисарилиб қозига юзланди. — Буюринг, дор ясашсин.

— Йўқ! — гўлдиради аёл қотил томон яқинлашиб ва йиғилганларни ўзига қаратди. — Болани мен туқанман. Қотилни жазолашга мендан бошқа одамнинг ҳаққи йўқ!

— Ҳукм шу ерда ижро этилиши шарт, — таъкидлади вакил. Аёл шиддат билан қотил томон сурилди. Қонталашган кўзлари олайди. Худди шу кез назарида яна бешик, бешикда миқ-миқ ухлаётган ўғли чақалоқ жонланди. Чақалоқ сут эмар, жилмайиб онасига термуларди... Кейин тасавбурида эри ўғилчасини осмонга отди, илиб олди. Чақалоқ қиқир-қиқир кулди... У хаёлан эрига: “Ҳой, бой бўлинг, ёлғизимни қийнаманг” деди. Эри болани унга узатди. У чақалоқни кўксига босиб айлантирди... Кейин хаёлида енгларини ҳимариб кетмон билан ер чопаетган — роса куч-қувватга тўлган навқирон йигит-ўғли қад кўтарди.

Аёлнинг кўзлари юмилди. Юмилган кез яна назарида қалт-қалт титраётган қотилнинг мурданики каби оқарган юзи, нотавон кўзлари ва унинг орқасидан семирган, ҳамма нарсага бирдай лоқайд онаси намоён бўлди. Кейин бунга даврадаги кўзлари ёшли аёллар уланиб кетди. Тасавбурида ўғли ҳурмати учун гўё ер юзидаги барча аёллар кўк кийишиб, уввос солиб йиғлашар, атрофини ўрашиб: “Ўйлаб кўр, ҳамма оналарга ҳам осон эмас, бир гўдакнинг дунёга келиши қанчалар оғир, аммо ўлдириш жуда осон”, деяётгандай туюлди. У кўзларини очиб атрофга аланглади. Аёллар... улар тенгсиз бир қайғу-ҳасрат билан уни кузатиб туришарди. У қотилга қаради.

— Ўғлимни ўлдирдинг... — шивирлади у қалтираб. — Кетмон билан уриб ўлдирдинг... Мени қотиллик қилишга мажбур этдинг. Умрим бўйи “одам ўлдиргансан”, деган маломатга қўядиган бўлдинг...

“Эрим йўқ... — ўйлади у қайтадан кўзларини юмиб. — Ишонган, суянган ёлғизгина ўғлимни ана у бойвачча чопиб ўлдирди... бефарзанд синглимга ҳам осонмас... энди мен нима қиламан?.. Қаерга бораман?.. Борди-ю, менинг ўғлим уни ўлдирганда... Улар ўғлимни ҳам, мени ҳам ўлдиришарди...”

— Оналар ҳеч қачон одам ўлдирмаган, ўлдирмайди, қотиллик ҳам қилишмаган, — шивирлади у яна. — Оналарни одам ўлдириш-

га, қотил бўлишга ана у бойваччалар мажбур этади...

У бошини кўтарди. Синглиси жазавага тушиб қотилнинг яктагини йиртар, бошига муштлар, юзини тирнарди. Ниҳоят аёлнинг теша ушлаган қўли кўтарилди... Узоқ, жуда узоқ вақтдан кейин кўзлари тинди... боши айланди... кўнгли айниди... Кейин... Қўлидаги теша беихтиёр силкинди...

— Опа, опажон! — чинқирди кутилмаганда Лазокат ва ерга йиқилган опасига ёпишди. Қўлтиғидан олиб турғазига уринди. Даврадаги аёллар олдида чиқишди. Бахтсиз онанинг атрофини ўраб олишди...

Атрофдан фарёдлар кўтарилар, кимдир йиғлар, кимдир кимнидир овутар, яна кимдир қайт қилар, чириллаб йиғлаётган болаларни эсасонлари кўтариб уларига қайтишарди.

Гузарда одам сийраклашди.

Пешонасига теша санчилган қотил гандираклай-гандираклай охири ерга йиқилди...

Вакил билан қози аллақачонлар жуфтакни ростлаб қолишганди. Ўн қадамча нарида қотилнинг онаси — орқасидан семирган кампир сочини юлиб, юзини тирнаб йиғларди. Эшиклар олдидаги кексалар яқин орада бундай воқеа юз бермагани, бу охир замондан дарак бериши, оламни ер ютиш, сув босиш муҳлати яқинлашгани ҳақида каромат қилишар, айни вақтда аёл ҳақлиги, бу иш бойларнинг кўзларини очиши мумкинлигини эътироф этишарди.

Отабек ҳўнграб йиғларди.

Аёл оғриб қолганди. Уни кўпчилик бўлиб уйига олиб қайтишди. Пешинга яқин мурда ювилиб, кафанга ўралди. Номозшомда қабрга қўйилди. Аёл кўк кийиб, белига белбоғ боғлади. Эртаси куни эмаклагудай бўлиб қабристонга йўл олди. Ўғли қабри устига чироқ ёқиб қайтди. Тунда қишлоқ аҳли кутилмаган даҳшат — қасирқусур овоздан уйғонишиб, сарпойчан кўчаларга югуриб чиқишди. Олим бойнинг уйи қарсиллаб ёнар, алангаси бутун қишлоқни қоплаганди...

ҲУРЛИК

Қари шер ҳасрат билан термилиб турган чайир дарахт, бирибига чирмашган қинғир-қийшиқ шохлар ва шохларда омонатгина тебранаётган ҳазин япроқлар хиралаша бориб, охири қип-қора ранг билан қоришди. Қоришгани кез кўпдан бери ҳолсизланган гўштсиз қовоқлари ўз ихтиёрисиз юмилиб, нураган тушунчаси

гашқи муҳит хавфини унутди. Миясининг қайсидир нуқтасида турли-туман, катта-кичик бўлиб ёниб, тинмай ўзини таҳқирлаётган кўзлар, қаҳрли нигоҳлар, тиржайган тумшуклар, курак тишлар ҳақидаги тушунча ҳам сўнаётган нурдай пирпираб туриб, бир неча дақиқалардан кейин эса миясидан мутлақо чиқиб кетди. Чиқиб улгурган он танаси беҳоллиги ҳам зўрайиб, гандираклай-гандираклай оғир бошини тирноқлари ўсган бесўнақай оёқлари остига қўйди. Қўйиши билан шалвираб тушган лаблари орасидан кексалик сўлаклари оқа бошлади.

Қовоқлари, кўз милклари, терисининг турли ерлари учиб, титраб, шу тариқа уйқуга толди. Қулоқлари остида Йўлбарс, Қоплон, Айиқ, Бўри, Тўнғизнинг ғиншиб ириллаши ва чинқириви қайтадан жонланди. Бироқ ҳадеганда бу овозларни илғамади. У қисқагина туш кўрар, тушида ям-яшил майсали қирғоқда офтобга тобланиб, мириқиб сув ичар, атроф тинч ва осойишта эди. Тез орада туши ўзгарар, мугузлари ингичка, олачипор, гўё совутилган от янглиғ гўзал оҳуларнинг ортидан тирақайлатиб қувар, бирини тугиб олар, метиндай оғир панжаралари остига босиб, иссиқ танасига ўткир тишларини қирсиллатиб ботирар, гўштларини узиб-узиб ер, ён-верида бошқа йиртқичлар илинж билан уни, оёқлари остидаги ўлжани кузатишар, лекин ёнига яқинлашишга бирортаси ботинмас эди. Тушида ҳам у ўрмон ҳукмдори эди...

Кутилмаганда туши ўзгариб, қорни тўймасдан бетайин Йўлбарс бало-қазодай оёқлари остидаги ўлжага ташланиб олиб ҳам қўйди. У юнгларини ҳурлайтириб, Йўлбарс бошқараётган йиртқичлар тўдасига қарши исёнга кўчди-да, катта оғзини очиб бўкирди. Бўкиришдан эса ўзи чўчиб уйғонди. Бошини аранг кўтариб, туришга уринди. Қанча уринмасин барибир туришга мадори етмади.

“Йўлбарс чайнаб ташлади... ўламан... аблаҳлар бир неча кундан бери йиқилишимни тинмай кутишаётганди, ниҳоят ниятларига етди...”, қабилидаги табиий ҳис билан Қари Шер қовоқларини очибоқ аввал қаршисидagi дарахтни сўнг атрофини кузатди. Ҳақиқатан ҳам турқи мутлақо ваҳшийлашган Йўлбарс қаршисига гиржайиб, ириллаб рақибга қараб турар, ҳар лаҳза йиқилишини кутар, чинакамига йиқилиши билан чайнаб ташлашга шайланарди. Танаси фаолияти путурдан кетиб, эрта-кеч ўлимини кутаётган Шернинг кўзлари Йўлбарсни илгаригидай аниқ кўролмади, фақат ириллаши оҳангидан Йўлбарс эканлигини тахмин қилди.

Атрофидаги таҳқирлар кучайгандан кучайиб борар, ўзи истамаган пайтда сергакланишга, қолган арзимас умрини ҳимоя қилишга

мажбур этарди. Шу сергаклик ва тушунча-туйғу дилгирлиги умрини асраш учун ҳозир ягона восита эди. Ҳукмидаги йиртқичлар ҳам фақат мана шу лаҳза-сергаклик ва дилгирлигини йўқотиши, гангиб йиқилишини тоқатсизлик билан кутишаётганди. Қари Шер роппароса ўн йиллар муқаддам ўзига ўхшаш сариқ ёлдор Шер-отаси ҳаддан зиёд қариб, зулмкорлиги туфайли йиртқичлар тишлари орасида галқон бўлгандан кейин, адоқсиз зулмлар-эвазига ўрмон ҳукмдорлигига эгалик қилганди. Ўзи хон, қўланкаси султон қабилида йўл тутиб, ўзидан кучсиз йиртқичларни талаб, ўрмондан қувиб ҳам чиқарган эди. Ана шу кучсиз, яъни жабр кўрган қондошлари пайт пойлаб унга ташланиш, чайнаб ўлдириш йўлини излар, бир қадам ҳам жойидан жилишга имкон бермаётганди. Бермас, ўч олиш хирсида ёниб ўртанардилар.

Қари Шер одатий бўкириш, яъни бошқа йиртқичларнинг тушунча ва ҳисларига сингдирган қўрқув ваҳми билангина тугаб бораётган умрини сақлаб келар, табиийки бугун ё эрта даҳшатли манзара содир бўлар, узлуксиз ўтказган ситамлари учун жафо чеккан жониворлар уни ёриб ташлашлари керак эди. Йиртқичларда ўч олиш хирси кучли тараққий қилгани ва эртадир-кечдир албатта, ўч олиши тайинлигини у яхши ҳис этарди. Қари Шернинг ҳис этаётганини қаршисида пайт пойлаётган йиртқичлар ҳам сезар, фақат икки томон ҳам бирдай қулай вазият туғилишини кутаётганди.

Бир неча соатлардан буён оёқларига чўкиб, баъзан туриб, йўғон тумшуғи, қора бурнини ялаб, ўлжага ичиккан тишларини бири-бирига уриб, рақиб-шерни таҳликага солаётган, яъни шиддат ва кескинликда тенгсиз махлуқ-тарғил Қоплон асабий кўзғалди. Чиройли керишиб, аввал юнгларини силлиқлаштирди, сўнг хурпайтириб ириллади.

Ҳаракатларининг беҳад кескинлиги, овозининг тиниқлиги ва жарангдорлигига қараганда дардисар Қоплон бўлиши керак... Қоплонгина жуда қисқа муддатда бутун куч-қувватини оёқлари ва оғзига жамлаб шиддат билан жанг бошлайди, кескин, нозик ҳаракатлари билан рақибининг кўзларини очишга ҳам имкон бермай ағдариб ташлайди. Йиртқичлар орасида энг таъсирчан, кекчиси ҳам шу дардисар Қоплон. У ўқ тезлигида рақибига ташланиши, худди шундай тезлик билан зарба етказиб, дарахтга кўтарилиб кетиши мумкин. Қари Шер йигирма йиллик ҳаёти жараёнида бу нозиктаъб, эҳтиросда тенгсиз махлуқнинг ҳаракатларини синчиклаб кузатган, унинг нималарга қодирлигини англашда етарли таж-

риба ҳам орттирганди. Рақиблари орасида унинг учун энг хавфли-
си ҳам шу Қоплон эди. Йўлбарс, Айиқ, Бўри, Тўнғиз, Сиртлон
рақибига бир марта куч билан ташланади, олишиб кўради-да, кучи
этмаслигига ишонгач, ортига чекилади, бирмунча вақт қайта ҳужум-
дан ўзларини тияди. Қоплон эса жангни бошладими, орани очди
қилмасдан қўймайди. Рақибини эринмай ойлаб, йиллаб кутади,
найрангли ҳаракатлари билан жонига тега-тега охир-оқибат енг-
ди...

Яна бир қайсар, дардисар махлуқ — Йўлбарс ҳамон уни куза-
гиб, қаршисида қотиб турибди. Йўлбарс, табиийки, Қоплондан
бир неча бор қудратли, қудратлигина эмас, ўлгудай фирибгар ҳам.
Лекин Қоплонга қараганда мардроқ, аҳмоқликда эса Айиқдан ҳам
ўтиб тушади. Айни пайтда рақибининг кучини ҳам ҳисобга олади.
Енгишини сезгандан кейингина ҳужумга кўчади. Шерга бас кела-
диган ҳам мана шу аблаҳ Йўлбарс. Ўрнини эгаллайдиган, ундан
кейин ўрмонга ҳукмронлик қиладиган ҳам балки шу Йўлбарсдир...
унда раҳм-шафқат туйғуси мутлақо йўқ. Нафси учун ўз боласини
ейишдан ҳам қайтмайди...

Ана у — баъзан калласини кўтариб, бурнини ялаётган, лоқайд-
лик билан ўзига назар ташлаётган, яъни Қоплон билан Йўлбарс
ўртасида туриб, уларнинг ҳужумини кутаётган, бироқ ўзича таш-
ланишга ботинмаётган махлуқ ҳойнаҳой Айиқ. У бирор вақт Шер
билан юзма-юз тўқнашмаган, тўсатдан учрашиб қолган кезлари
эса бўкириб қочиб қутулар, шаллақилигини ёқтирмагани сабабли
Шер ортига ўгирилиб кетаверарди. Бугун у аблаҳ Шердан ўч олиш
пайида...

Бири туриб, бири ётиб, думларини оёқлари орасига қисганча,
ириллаб, хириллаб дарахтлар орасидан чиқолмай Йўлбарс, Қоп-
лон, Айиқнинг ҳаракатини кутишаётган махлуқлар, табиийки, бўри-
лар... улар доим ҳам қудратли Шерга очикдан-очик ҳужум бош-
лашга ботинмай, ириллаб асабига тегиб узоқларда юришади, ўлжа
олингандан кейингина безбетларча ҳаммадан илгари тумшуқлари-
ни суқишади. Катта йиртқичлар каби яккама-якка олишишга яра-
майди. Тўда-тўда бўлиб рақибларига ташланади-да, дум, оёқ,
қулоққа чанг солиб, турли томонга тортишади, обдан эсанкиратиб
сўнг енгадилар. Қари Шер кейинги пайтларда кўпроқ мана шу
номард махлуқлардан ўзини асраш йўлини излаётганди.

Овозларининг заифлиги, ҳаракатларининг сустлигига қараган-
да чиябўри, тулки, сиртлонлар ҳам тобора яқинлашиб, Шернинг
атрофини қуршаяпти... қизиқ, бу майда-чуйда, эзма-чуруқ мах-

луқ-махлуқотваччалар, ҳайвонлар султони — Шердан нима истайдилар? Турли-туман ташландиқ ўлимталар билан ҳаёт кечирадиган шу эзма — чурук махлуқваччаларга бирор вақт озор етказмаганди-ку! Уларга доим беписандлик билан қараб келарди-ку! Ҳа, уларга ўлимта зарур. Қоринлари очган, оч қоринга гўшт кирса бўлгани. Бошқа йиртқичлар Шерни ерга ағдариб, саранжомлаб ташлаб кетишади, унинг зулмидан қутулса бас. Мурдаси билан асло қизиқмайдилар. Шернинг гўштини ейиш ҳозирча йиртқичлар учун одатга айланмаган. Майда-чуйда махлуқлар учун эса бари бир. Сассиқми, аччиқми-қорин тўйдиришлари керак...

Қари Шер жуда яқиндан олинаётган иссиқ нафасни туйди. Туйиш эса уни сескантирди. Сесканиш эса дарҳол онги ва ҳисларига даҳшатли хавф яқинлашаётганини сездирди. Қўрқув, таҳлика ўзини ҳимоя қилиш ҳисси, кутилмаганда унинг нураган вужудини титрата бошлади. Фаолияти сусайган, томирлари хийла кенгайиб, қонлари оқиши ҳам бир нави тезлашди. Бу жараён уни озгина тетиклаштирди. Пайлари титраб, не азоблар билан оёқларига қалқиди. Хатарнинг тафтини сусайтириб, шу билан кўнглига таскин бериш ниятида у мағрурлик билан керишди. Оғзини катта очиб, синган, илдизи бўшашган курак тишларини кўрсатиб, тусмол билан Йўлбарсни кўзлаб ириллади. Қорнини ичига тортиб бўкиришга уринди. Бироқ ўзи истаганча овози чиқмай хириллаб қолди. Бари бир сунъий тиржайиши эса бекор кетмади. Шернинг ваҳимаси маълум даражада Йўлбарсни саросимага солди, нақ тумшуғи остида сезилган нафас ҳартугул узоқлашди.

“Демак, Йўлбарс ҳали ҳам мендан ҳайиқади, қанча тиришгани билан бари бир ёнимга яқинлашишга, ташланишга ботинмаяпти...” қабилидаги тушунча бирдан миясида жоланиб, руҳи озгина енгил тортди. Кўнгли ғашлиги ҳам озгина тарқалди. Худди шу пайт нимадир ёнига “гуп” этиб тушди-ю, ўтакасини ёриб юборди. У чўчиб тушиб, овоз эшитилган томонга ўгирилди. Ярамас Қоплон! Қоплон дарахтга сапчиб чиқиб, қайтадан ўзини ерга ташлаб, ҳар сония мавжудлиги, ўч олишга тайёрланаётганини эслатиб турибди. Ярамас Қоплон паққос унинг юраги билан ўйнашади-я. Айни пайтда қоплонвачча роса куч-қувватга тўлгани, ҳали-бери курашдан қайтмаслигини қари Шер олдида тантанавор намойиш қиляпти. Бундай найрангли ўйинлар фақат қоплонваччанинг қўлидан келади. Ҳеч қачон кузатиш, пойлашдан зерикмайдиган, эринмайдиган шу махлуқгинна бир неча ойлардан буён тинимсиз қари Шернинг ҳисларини мазахлаб, эзаяпти... чамаси у Шернинг юрагини қий-

наб, ҳисларини эза-эза тоқатини тоқ қилади-да, сўнг ўқ тезлиги-да устига ташланиб, лаҳзада саранжом-саришталайди...

Қизиқ, жуфти — Арслон шундай нозик паллада тентираб қаёққа кетди экан? Ахир кексайиб, овга ярамай қолгандан буён ўша содиқ жуфти ёнидан жилмай, доим ҳамдардлик билдирарди-ку! Ақалли ёнида ётса ҳам мадад бўларди-ку! Болалари-чи? Ўйинқароқлар қаерлардадир чопишиб, ўлжа излаб юришганмикин? Улғайган бошқа болалари аллақачонлар бошқа ерларга кетиб ўз ҳукмини ўтказишяпти, кенжалари эса ўзларидан, яъни қорин тўйдиришдан ортмайди...

Ана у шаллақи, инжиқ Айиқ ҳамон тумшугини ялаб, ундан ўч олиш пайида ўртанаяпти. У аблаҳ қачон қишки уйқуга толади? Тезроқ уйқуга толақолганда рақиблари сони биттага камаярди. Ҳар ҳолда Айиқда инсоф бор. Ошкор асабига тегмаяпти. Юраги, онги, ҳислари билан ўчакишяпти. Майда-чуйда махлуқ-махлуқваччаларнинг овозлари тинди, демак унинг бўкириши чекинишига мажбур этди. Кўрқиб чекинишди. Тун чўкиб ётибди. Ўрмон ичи зимистон. Мана шу нарсагина унинг учун даҳшатга айланыпти. Тонг эса унга шодлик инъом қилади. Тонг унга, унинг тугаб бораётган умрига ҳурлик келтиради. Тонг отиши билан рақиблари думларини оёқлари орасига қисади-да, турли томонга жуфтакни ростлашади. Демак, у ҳурликка эришди. Қайтадан тун чўкканга қадар таҳликасиз яшайди. Туни билан жонларини ҳовучлаб, хилват ерларда писиб, ҳаётини сақловчи иккинчи, учинчи даражали йиртқичлар учун ҳам, озорсиз бошқа жонворлар учун ҳам тун қуллик, тонг эса ҳурлик вазифасини ўтайди. Улар қуллик фасли — тундагина бошқа йиртқичларга ўлжага айланади. Тонг — ҳурлик келиши билан эса ҳаммаёқ ёришади, қочиб яширинадиган ерлар аниқ кўринади ва жонларини хавфдан асраб ҳам қолишади. Шер учун эса тун ҳам, кун ҳам бари бир. Энди ҳимоясиз жониворлар каби фақат тонг отишини орзиқиб кутяпти...

“Ўрмон тезроқ ёришганда тинчиб ухлардим...” қабiliдаги туншунча бирдан қари Шернинг миясида ифодаланди-ю, тез орада унутилиб, ўрнини: “Жуфтим — Арслон нима учун келмаяпти?” деган ҳаёл эгаллади. Атрофидаги рақиблари орқасига тисарилганидан фойдаланиб, у аввал ўнг, кейин сўл томонга аланглаб, манзарани жиддий кузатди. Кўзлари нури титрай бошлади, қуюқ зулматдан бошқа нарса чалинмади. Чалинмагач, бошини эгиб, қучли иштиёқ билан ерни ҳидлади. Ўзи истаган ҳид — жуфти — Арслоннинг ҳидини туймади. Арслон балки қариганида кўрган урғочи ва эркак бола-

сини излаб кетдимикин? Балки овқат излаб авлоқларда тентираётганмикин? Қорин тўйдиришга бормас, чунки кейинги пайтларда жуфти — Шерсиз ўлжа овлашга чиқишга ботинмайди...

Қари Шернинг ҳафсаласи пир бўлиб қаддини тиклади. Атрофига енгилгина нигоҳ ташлаб, яна олдига қаради. Ўжарларнинг ўжари, қайтмасларнинг қайтмаси, шафқатсизларнинг шафқатсизи Йўлбарс яна қаршисига яқинлашиб, ириллаб, умри ниҳояланаётган Шерга ташланиб, мардларча олишишга, аламдан чиқишга шайланаётир. Балки бу чиндан ҳам сўнгги олишув бўлар... Шернинг ўрмондаги ўн-ўн беш йил давом этган ҳукмронлигига шу Йўлбарс чек қўярда, атрофида қурт-қумурсқалардай уймалашаётган махлуқваччаларни унинг гўшти билан тўйғизар... Ахир унинг ўзи ҳам умри бўйи турли жонворларнинг, ҳатто оч қолганда илонни ҳам еб ҳаётини сақлади-ку, энди унинг гўшти билан бошқа жониворлар ҳам умрларини узайтиришлари керак-ку...

Оёқлари, кўзлари толиб, тушунчаси ҳам тобора сусайиб бораётган қари Шер шафқатсиз ва қайсар, навқирон Йўлбарсга тикилганча қотиб турар, ўтмиши билан алоқадор мудҳиш воқеани хотирасида тиклар эди. Бу ҳол хотирасида ғира-шира жонланиб, сўнг хийла тиниқлашди.

Бир куни у жуфти — Арслон, урғочи ва эркак боласини бошлаб ўлжа изларди. Сердарахт кўл соҳилида мугузи камонга ўхшаш ёввойи буқалар думларини силкитиб, чивинларни ҳайдаб тинчгина ўтлашар, баъзилари энгашиб сув ичишарди. Катта бир дарахт ортида эса Йўлбарс буқаларни пойлар, шарпасини сездирмай эмаклаб илгарилар эди. Йўлбарс буқаларга яқинлашиб, ниҳоят тирақайлатиб қувишга киришди. Буқалар турли томонга сочилиб кетди. Йўлбарс эса орқароқда қолган семиз буқанинг ортидан чопди. Кўл соҳилини ўн-йигирма марта айлантириб қувиб, ҳолдан тойдирдида, орқа оёғидан тишлаб, силкай-силкай ағдарди. Ҳаш-паш дегунча қорнини ёриб ҳам улгурганди. Худди шу паллани тоқатсизлик билан кутаётган Шер Йўлбарсга ташланди. Кўкраги билан уриб рақибини ағанатиб, ўлжани тортиб ҳам олди. Арслон икки боласи билан кечгача ўлжани маза қилиб еди. Йўлбарс эса не машаққатлар билан чангалига илинтирган ўлжасидан бевақт жудо бўлиб, панада шерларнинг кетишини кута-кута охири қолдиқ гўштлири билан қорнини нари-бери тўйдирганди. Шундан бери икки азамат йиртқич пайт пойлар, бир-бирларидан ўч олиш йўлини изларди. Шер қариди. Йўлбарс эса аксинча, кучга тўлди...

Ҳадемай ўрмон ёришади. Кейин думалоқ олов-қуёш чиқади. Буни

туйғулари тушунчасига сездирыпти. Кейин табиийки, омади юришади. Ёруғлик уни рақиблари ҳамласидан асраб қолади. Атрофни аниқ кўриш — истаган томонга бемалол қочиш дегани, демак қочиш билан умрини асраши мумкун. Тонг жониворлар учун ҳаёт манбаи, тун эса ажал балосини келтирувчи бахтсиз фасл...

“Ўрмон тезроқ ёришса, ана у безбет рақибларимдан қутилардим...”, деган тушунча-туйғу уни яна сергаклантирди. Қизиқ, жуфги-Арслон қаерга кетди экан? Балки бирор юмшоқ ер топиб ухләётгандир... ахир Арслон ўзидан ҳам баттар қариди, қолдан тойди... ҳўш, болалари қани? Ақалли болалари ёнида ётса рақибларига даядилроқ ҳамла қилиши мумкин эди...

Қари Шер пароканда ҳаёли ва диққатини бир ерга жамлаб, дафъатан атрофдан бошланиб қоладиган ҳужумни унутмаган ҳолда ўзини эҳтиётлаб, синчковлик билан рақибларини излади. Йўлбарс унинг бўкирганидан бир неча дақиқа илгари орқасига тисарилган, энди узоқлардан унга термилар, ҳамон йиқилишини кутарди. Бироқ очлик алангасида қовурилаётган ана у жигарранг дардисар, қайсар Қоплон эса чекинишни ҳаёлига ҳам келтирмаяпти. Бирдан сапчиб дарахтга чиқиб, дарахдан сакраб сор бургутдай чаққон ва найрангли ўйинлари билан Шернинг юрагини қийнаяпти. У қайсар, бедаво махлуқ қутилмаганда дарахт устидан Шернинг нақ белига ташланиб, суякларини синдириши, икки қулоғи орасидан тишлаб, қимирлатмай қўйиши мумкин. Ҳиссиётида сор бургутни эслатадиган мана шу телба махлуқ дарахтдан ўлжага отилиб, осонгина тинчитади-қўяди... сор бургут...

Бир куни унинг нозик ўйинларини Шер кузатган, ҳатто ҳаваси ҳам келганди. Очиққан сор бургутлар галаси катта кўк Бўрининг ортидан қувишар, ўхтин-ўхтин устига шўнғишиб, кўзларига чанг солишарди. Бўри қочар, акиллаб ўзини дарахтлар орасига урар, лекин бургутлардан қутилолмас эди. Бургутлар султони-баҳайбат Бургут охир-оқибат Бўрининг кўзини чўқиб думалатди. Кейин калласига чанг солиб тепага кўтариб чиқди-да, ерга ташлаб юборди. Бўрининг бели синиб, майишиб, бургутлар таловида қолди. Шер бўрига ачиниб, ҳамла билан бургутларни қува бошлади. Қува бошлади-ю, бошига бало орттирди. Бургутлар тепага кўтарилар, сўнг ўқ тезлигида пастга шўнғишар, дуч келган ерига чанг солиб, юлиб олишар эди. Икки бор кўзларига ҳам чанг солишганди. У ўнлаб, юзлаб тирноқлар орасида гангиб, охири қочиб, чакалакзорга яшириниб жон сақлаганди. Шундан буён бургутлар уни таъқиблар, у эса бургутлардан яшириниб юарди. Қоплон ҳам мана шундай қай-

сар, кек сақлайдиган жонзот...

Хаёл ва диққатини бир ерга жамлаган дақиқа қари Шернинг кўзлари нури ҳам тиклангандай туюлди. Бошини дадил кўтариб, юнгларини хурпайтирганча, ириллаб Қоплонни таҳқирлашга ту-гинди. Энди унинг нотавон кўзларида: “Афсус, қаридим, оёқла-римдан мадор кетди, тишларим эса тўкилди, илгарилари тишла-римга илинган ҳайвоннинг суякларигача синдириб ташладим...”, деган маъно англашилар, кўнгли чўкиб, ёш, навқирон Қоплонга ҳавас билан термилар эди. Қоплоннинг нурланаётган тиниқ кўзла-рида: “Ҳой, зулмкор! Неча йиллардан буён менга, менинг қон-дошларимга кун кўрсатмадинг, не машаққатлар билан тутган ўлжа-ларини тортиб олиб қўйдинг, ота-онам ҳам сенинг дастингдан кўз очолмай яшириниб кун кечирди, охири ўзга ерларга қочиб, бош-пана топди... улардан жудо бўлдим, дийдорларига тўёлмадим... уч йил илгари жоним оғзимга келиб, зўрға тўнғизнинг боласини ту-тиб еяётгандим, мени ҳайдаб, оёқларимни чайнаб ташладинг, икки ой оқсоқланиб юрдим... мана энди ҳаммасини бир қилиб, майда-чуйда, эзма-чурук махлуқваччалар кўзлари олдида ўч оламан, гўштлиринг билан уларни тўйдираман, мурданг устидан ҳам роса қулишсин...”, деган ифода акс этарди.

Қари Шер Қоплоннинг ота-онаси билан ўзи орасида кечган воқеани унутмаганди. Қоплонлар икки кун чакалаklar орасида писиб, ўткинчи сайёр тўнғизлар тўдасига ҳужум бошлаб, катта бир эркак тўнғизни ўртага олиб ерга босишганди. Эндигина ейиш-га киришганда ўлжа излаб чиққан Шер, Арслон ва икки шервачча билан қоплонларни таъқиблаб қувишди. Тўнғиз гўштини пўк-пўка-сидан туширишди. Қоплонлар ҳам осонликча жон бермай, Шер-нинг қорни тўйиши, ҳаракати сусайишини кутишди. Кейин ҳужумга ўтишди. Қоплонлар дарахт устидан Шернинг устига сакраб, белига зиён етказиб, ўчларини олаётганда, унинг жонига яна Арслон ва икки боласи оро кирди. Шу тариқа Шер Қоплонларни ўрмондан ҳайдади, улар ҳам бедарак йўқолиб қутулди. Шер ўлгандан кейин-гина бу ерларга қайтадан қадам ранжида қилишлари мумкин. Улар-нинг қайтиши учун эса бола Қоплон Шернинг ўлимини тезлаш-тириши зарур...

Шер миқ этмай Қоплонинг кўзларига тикиларди. Чамаси ўткир кўзларига узоқ қараб туришга тоқати бардош беролмади. Кўнгли айниб, қорни ичига тортилди, боз устига боши ҳам айлана бошла-ди. Бу, қари Шернинг қўрқувга тушган лаҳзаларидаги юрак беҳу-зурлиги аломати эди. Қиттай қимирлаган тақдирда рақибни ташла-

ниб қолишини унутмаган ҳолда, авайлаб орқасига тисарилди. Оргини йўғон дарахт танасидаги кавакка суқишга уринди, шундай қилганда у ортидан бўладиган хавф-хатардан ўзини сақлаши, олд томондан ташланадиган махлуқни тишлари билан қайтариши мумкин эди. Сурила-сурила ниҳоят у ортини кавакка суқди. Кўнгли бир оз таскин топди, лекин ётмади, ётиш эса шу лаҳза унинг учун ўлим билан якунланиши, яъни рақиблари чайнаб ташлаши мумкин эди.

Қари Шер кучли илинж ва юпанч билан Арслонни излади. Ундан ҳамон дарак йўқ эди. Болаларини излаб кетган ҳойнаҳой. Болалари ёш, томирларида қонлари ўйнайди, қонлари шиддати билан бошлари оққан томонга чопишди. Ўрмонда ҳар лаҳза оёқлари остидан чиқадиған хавф-хатарни хаёлларига ҳам келтиришмайди, зангарлар қоринлари очганда кучлари етиш-етмаслигига қарамай ҳатто филга ҳам ташланишади. Бирдамас-бирда кучли йиртқичлар тишлари орасида эзилади. Она-отаси илгаригидай орқаларидан етиб бориб, ҳимоя қилолмайди.

Эҳ-ҳе, у ёшлигига, кучига ишониб ўрмонда озмунча махлуқларга озор етказмади! Отаси — сариқ Шернинг ўлиmidан сўнг ўрмон ҳукмронлигига тамагир йиртқичлар билан роса олишди. Бир кўр тишини синдирди, оёғини лат едирди. Териси тешилиб, бир марта қуртлаб ҳам кетди. Уззукун балчиққа ағанаб, зўрга қуртлардан қутулишга муяссар бўлди. Соғайгач, кураш яна давом этди. Икки йиллик тинимсиз жанг ниҳоят унинг фойдасига ҳал этилди. Ўрмонда ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб яшади. Катта-кичик жониворларга истаган пайтда зулм ўтказди. Энди эса...

Унинг мияси ари уясидан ғувиллаб, қорни очликдан ғулдирай бошлади. Оғзини аччиқ суюқлик қоплади. Суюқликни қийналиб ютди, ютди-ю, кўнгли озди. Ҳаммасидан ҳам кўра кексалик дарди жонини қийнапти. Чополмайди, атрофига кескин айлана олмайди. Ўлжага қувиб етолмайди, майда йиртқичлардан тортиб олган ўлжани ейишга тиши ўтмайди. Арслон ва болалари бўлмаганида аллақачон рақиблари чангалида ўлиши тайин эди. Афсус, яқин-яқинларгача шундай аҳволга тушишини хаёлига келтирмаганди. Зулм ўтказиш, зўравонлик билан умр кечирди. Ғурурланиб, бўкириб ўрмонни даҳшатга солаверди. Не-не чопқир оҳуларни ҳам қувиб етиб, бир силкиб саранжомларди... Энди эса...

У ётмасликка, тик оёқда туриб, ўзини асрашга қанчалик тиришгани билан барибир мадори етмай титрай бошлади. Титроқ эса оёқларини буқишга ундади. Тушунчасининг ҳарорати ҳам сусайиб,

ўзини тутиш қобилиятидан мутлақо ажради-да, кўзлари тиниши кучайиб ниҳоят шилқ этиб ўзини ерга ташлади. Гангиб, оғзидан сўлак оқиб узоқ ётди. Салдан кейин нақ тумшуги қаршисида оли-наётган кескин нафасини туйиб, хириллаганча кўзларини очди. Очган кез Йўлбарс ҳам, Қоплон ҳам ўзларини орқага тортди. Де-мак, Шер қариса-да, ўлмаган... бу гал ҳам рақиблари янглишган-ди.

Шер панжаларини ерга қаттиқ босиб, бутун кучини кўкрагига жамлаб, туришга уринди. Бехад қийналиб оёқларини ростлади. Бироқ икки биқинидан ёнига сурилиб, тишлашга шайланаётган бўрилар-нинг шарпаси уни жунжиктирди. Бўрилар... Йўлбарс, Қоплондан ҳам кўра унча-бунчага алданиб ортига чекинмайдиган шу безбет махлуқлар доим уни саросимага соларди. Йўлбарс ҳам, Қоплон ҳам мард, роса олишади, кучи етмаса ўгирилиб ўзини четга торта-ди. Бўрилар эса ойлаб, йиллаб пайт пойлайди, дам олиб яна жанг-га киради. Чарчатиб, толиқтириб ғалабага эришади. Озгина ён бер-дими, вассалом, оёқларидан айрилади. Турли томонга тортиб кети-шади. Бугун ҳам бўрилардан қутулса марра уники. Тонг отса иста-са-истамаса чекинишга мажбур, ҳозир...

Оғир ва сирли ҳансирашдан Шер чўчиб тушди. Беихтиёр рақиб-ларига ташланишга шайланиб, ёнига ўтирилди. Хириллаб, шалви-раган лаблари орасидан сирқийётган сўлакларини ялаб, ўзи томон яқинлашаётган Арслонни кўрар экан, қалби қувончларга тўлиб-тошди. Кўзларига ёш қалқиб, юраги гупиллаб ура бошлади. Умри қил устида турган, атрофини рақиблари ўраб, лаҳза сари бостириб келаётган палла жуфтининг пайдо бўлиши танасини яйратиб юборди. Кўрқув ҳиссини унутди. Энди рақиблари очиқчасига ҳужумга ўтол-майди. Болалари келганда, нур устига аъло нур бўларди. Умрида ўнга яқин болалар орттирди, бироқ ҳеч бири ҳам вафо қилмади, тўзиди, табиийки, бугун ё эрта кенжа болаларидан ҳам айрилади. Йўқолиб қолишлари шундан далолат бериб турибди. Ахир ўзи ҳам қачонлар-дир ота-онасини ташлаб бедарак йўқолганди-ку... ёнидаги Арслон билан муҳаббат ўйинларини ўйнаб ота-онасини эсидан чиқарган, кейин эса ўз болалари билан овунган эди. У пайтлар отаси ўрмон ҳукмрони бўлиб бўкирганида ўрмондаги жониворлар зир титрар, тутилган ўлжалари ҳам фақат унга насиб этарди. Ниҳоят отаси қариди. Ўтказган ситамлари эвазига ўзидан ёш Йўлбарс, Қоплон, Айиқ, Тўнғиз ва бўрилар ерга йиқилишини кутиб, йиқилгач пар-ча-парчаларга бўлиб ташлашди. Ҳар қандай зулм жавобсиз қолмас-лиги, ҳар қандай ҳукмрон ҳам ўтказган зулмига яраша эртадир-

кечдир жазосини олишини Шер отаси тимсолида аниқ кўрганди. Фақат отасидан қилган айш-ишрати-ю, сурган даври-давронгина қолганди. Қисматнинг охирини ўйламаслик отасинининг бошига шундай кулфат солганди, отасининг ўлиmidан кейинги даҳшатли жанглр оқибатида у ҳокими мутлоққа айланди...

Отасининг қисмати бугун ўз бошига тушди. Тонг отгунча аҳвол шу. Тонг ёришиб ёнги, тушунчаси, ҳисларига эрк бағишлагач, эмаклаб бориб, бошқа йиртқичлардан қолган ўлимталар билан қорнини тўйғазади. Қайтадан жойига келиб чўзилади-да, ўлимини кутади... Арслон пайдо бўлиши билан бўрилар ортларига чекинди. Таъқибларнинг қаҳри ҳам қирқилди. Эҳ-ҳа! Бечора бўриларга ҳам қанчадан-қанча ситам ўтказмади... У бўриларга доим беписандлик билан қарар, босиб-янчиб кетаверарди. Яхши эслайди. Арслон билан хилват ерларда, ям-яшил кўл соҳилида муҳаббат ўйини ўйнаб, табиат қаршисидаги бурчини адо этиб, иккаласи ҳам роса очиқишди. Вужуди мутлақо енгил тортди. Муҳаббат гаштидан икки кун қорни ҳақида ўйламаганди. Ўша кун и жуфтини қолдириб тунда овга чиқди. Тўлин ой мовий бўшлиқларда суза-суза уфқлар томон чўкиб борарди. У эса тиришиб, кўзларини сузиб ўлжа изларди. Олдиан чиққан тулки, қуён, олмахонларни тирқиратиб қувар, лекин етолмай қоларди. Ярим чақиримча йўл босгач, қалин дарахтлар орасида ғимирлаётган нарсаларни кўрди. Жонҳолатида ўзини чакалакзорга урди. Бироқ ҳеч нарса тополмади. Салдан кейин кўл соҳили томон эмаклашиб бораётган бўриларга кўзи тушди. Оҳулар тонгга яқин кўл бўйига сув ичгани келишар, бўрилар мана шу сувсаган оҳуларнинг пайига тушишганди. Олачипор оҳулар атрофга аланглр, лекин бўрилар борлигини билишмасди. Писиб, эмаклаб олдинга силжиётган бўрилар ортида қолган оҳуга ташланишди. Шохдор оҳуни турли томондан қуршаб ҳам олишди. Кўз очиб юмгунча ўтган вақт ичида бўрилар шохдор оҳуни тишлаб ерга ағдаришди. Худди шу дақиқани орзиқиб кутаётган текинхўр Шер шиддатга миниб, бўриларга ҳужум бошлади. Бўрилар қочишди, фақат тарғил Бўри — тўда сардори қочмади. Шер билан юзма-юз туриб ириллашди. Шер унинг тумшуғидан тишлаб олиб силкийверди. Шу тариқа бўрилар сардорининг бўйнини синдирди. Бўйни синган сардор эса тез орада ўлди ва тулки, чиябўри, каламушларга ем бўлди. Ўша воқеадан бери бўрилар таҳликада яшар, унга яқинлаша олмас, Шер уларни қувар, лекин етолмасди. Бўрилар чопқирлиги ҳисобига ютиб кетаётганди.

Мана, бўрилар ҳам ўч олиш ниятида пайт пойлашяпти. Бу ман-

зара уларнинг олайган кўзлари, тиржайган тумшуқлари, кескин ҳаракатларидан англашиляпти.

Арслон ғингший-ғингший ўзини эрининг оёқлари остига ташлади. Йўқолиб қолгани учун гўё узр сўраётгандай иштиёқ билан аввал тумшугини, сўнг оёқларини ялашга киришди. Қари Шер ҳам ийиб кетиб жуфтнинг тумшуги, кўзларини ялади. Шу билан гўё эрлик бурчини адо этди. Болаларидан эса ҳамон дарак йўқ...

Даҳшатли пиқирлашдан Шер ҳам, Арслон ҳам шашт билан бошларини кўтардилар. Кўтаришди-ю, қаршисида чўғдай ловуллаётган кўзларни кўришди. Кўзлардан анча пастда қайрилма курак тишлар ялтираб турарди. Пиқирлашлар кўтарилгандан-кўтарилиб уни саросима ва таҳликага соларди. Ярамас тўнғизлар қаёқдан пайдо бўлди? Кўпдан буён тўнғизларнинг бунақа таъқибини сезмаганди-ку! Чамаси улар ҳам Йўлбарс, Қопюн, Айиқ, Бўриларга, кўмаклашиш ниятида...

Қари Шернинг юрагини кўрқув ҳисси қамради. Тўнғизлар тўдаси жуда яқинлашиб қолган, раҳимсизларча жангга ҳозирланарди. Бошқа ўрмон жонворларининг безовталаниши, Шернинг атрофида уймалашаётгани, унинг тугаб бораётганини тўнғизларга сездирган эди. Шернинг танасига титроқ кирди. Титрамаслигининг иложи йўқ эди. Тўнғизлар тўдаси ташланса борми, курак тишлари билан қорнини ёриб, тилка-пора қилади. Тўнғизларнинг важоҳати мутлақо бузилган, бир зумда курак тишларини танасига суқиб, кўтариб, ўрмон зулмкорини парчалаб, бошқа жонворларни эрк билан таъминлашини қари Шер тахминан ҳис этиб турар эди. Шер сунъий кучаниш, сунъий хириллаш билан қаддини ростлаб, оғзини катта очар экан, зўр бериб бўкиришга уринди. Лекин кучи етмай тиришиб қолди. У қайтадан кучанди. Худога шукр, бу гал овози тиниқ жаранглай бошлади. Гўё ўрмон титраб, титраш силкиниш билан алмашди. Ўрмондаги жониворлар гўё тўсатдан момақалдироқ гумбирлагандай чўчиб, саросимада бир-бирларига қарашди, ҳатто қочиш йўлини ҳам излаб қолишди. Навбатдаги бўкириш билан Шер ўлмагани, ўрмон ҳукмронлигини ҳозирча ҳеч кимга бермаслигини эслатди. Арслон ҳам жўшиб кетиб тилини осилтириб керишди-да, бўкирди. Таҳликага тушган тўнғизлар довдираб орқаларига тисарилди. Кўздан ҳам йўқолди. Энди улар узоқларда, курак тишларини ерга суқиб, аламдан чиқиш учун тупроқ иргитар, илдизларни синдириб куч-қудратларини намойиш қилардилар. Улар ҳам бу қилиқлари билан ҳали жанг тугамагани, Шер билан даҳшатли жанг энди бошланиши ва энди қарзларини узишлари тайинлигини англатардилар.

Тўнғизлар ғалаён кўтарган томондан хириллаш, ириллаш овозлари янграб, тобора кўтарилиб бораверди. Чамаси у ерда иккинчи даражали йиртқишлар, яъни тўнғизлар билан айиқлар ё бўрилар орасида низо чиқди. Чиндан ҳам тўнғизлар аламларини олиш ниятида бўрилар тўдаси билан жангга кирган, овозларининг даҳшатли янграганига қараганда иккала томон ҳам ён берадиганга ўхшамасди. Бари бир жангда бўрилар ютади. Чунки тўнғизлар бўрилардай чаққонмас, чапдастмас. Ёнларига тез ўгирилолмай, тўғри ўтиб келиб, кескин бурилолмай ҳар лаҳза кескин ҳаракатлар қила оладиган бўриларга ем бўладилар. Фирибгар бўрилар эса қочади, тўнғизлар қувиши билан четга чиқиб, рақибини ўтказиб юборади-да, ортидан ташланади, устига миниб олиб, нақ қаншаридан тишлаб қонини оқизади, шу тариқа жонларидан жудо этади. Ҳайтовур, хириллаш, ириллашлар тугади, чамаси тўнғизлар ён берди.

Даҳшат! Ана у — қўзлари ёниб, ҳар дақиқа учқунлар сачратаётган Йўлбарс, Қоплон жилишни ўйламаяптилар. Улар чамаси Шерни обдан тинчитиб, сўнг жилишади. Ютиб чиққани эртагаёқ ўрмон ҳукмронлигини қўлга олади. Бошқа Шер ғалабага эришиб, ҳукмронликни олгунча даври-даврон суради. Ҳозирча қари Шер тирик, демак бунинг иложи йўқ.

Янги хатар туғилмаслик учун у яна бир бор бўкирди. Лекин кучини сарфлаб қўйгани учун бу гал қурби етмади. Ичаги ёрилгудай тортилиб, томоғи қаҳраб кетди. Бурни, оғзидан шилимшиқ суюқлик оқди, шилимшиқ қуюқлашганига қараганда қон аралашган кўринади.

Оҳ, қачон тонг отади! Тонг — ёруғлик! Ёруғлик эса — ҳурлик! Мана шу ҳурлик умрини яна бир неча соатларга суриши мумкин. Ёруғлик! Ақалли жони узилаётганда ана шу муқаддас ёруғликни, барча жонзот бирдай орзу қилувчи, уларнинг армонига айланган ёруғлик-ҳурликни кўриб қоларди... лекин уни кўриш яна насиб этадими, йўқми? Қизиқ-да, унинг ўзи ёруғлик-ҳурликни орзу қила туриб, бошқалардан дариг тутди. Зулм унинг учун ёруғлик мазмунини ифодалаб келди... бошқа жониворлар учун эса унинг тушунчасидаги ёруғлик зулматга айланди... бари бир ёруғликдан кўра муқаддас тушунча йўқ...

Арслоннинг пай ва томирлари тик оёқда узоқ туришга чидамади. Кексалик Шерга нисбатан унга кўпроқ таъсирини ўтказди. Ерга йиқилди. Шер эса таланиш балосидан қўрқиб ҳамон ётмасликка тиришарди. Тиришаётган кез қаршисида лаблари шалпайган додир Айиқ пайдо бўлди. Бунга бало бормиди? Бари бир Шер уни

лоқайдлик билан қаршилади. Мутлақо қўрқув ҳиссини ҳам туймади. Иккиланмай олдинга силжиди. Жангга ҳозирланди. У бирор вақт Айиқдан ҳайиқмаган, ҳозир эса оддий пўписаси — хириллаши билан ҳам уни қочиришига ишонарди. Айиқ ҳам чамаси бир қур ундан тортган азоби эвазига ўч олиш ниятида...

Хотирасида ёзнинг ҳаддан зиёд иссиқ кунларида кечган кўнгилсиз воқеа тикланди. У, ўша кунлари иссиққа чидолмай оғзини катта очиб ҳансирар, кўл соҳилига яқинлашиб тинмай узун тилини чўзиб, сув ичар, ташналигини қондирар, сўнг ўлжа изларди. Ёнида Арслон, болалари ҳам ҳансирашарди. Даъфатан қаршисидан тўнкадай семирган Айиқ чиқиб қолди. Улар бир-бирларига сирли термилиб туришди. Қорни очиб, сўлақлари оқаётган Шернинг феъли бузилди... у бирор вақт Айиқнинг гўштини еб кўрмаган, мазасини ҳам билмасди. Ўлжа тополмаётгани, очлик ҳолдан тойдираётгани сабабли Айиқнинг гўштини ейишни режалаштирди. Эркак Айиқ ҳам кучига ишониб, ҳадеганда Шердан қочмади. Шернинг ҳамласини у кескин қаршилаб, сўлақмондай панжаси билан зулмкорни уриб ағдарди. Лекин устига чиқиб улгурмади. Айиқларда бундай одат йўқ эди. Шу билан у ютқазганди. Олишиш роса икки соатга чўзилди. Рақиблар бир-бирларини қип-қизил қонга бўяб ҳам ташлашди. Шерлар яна номардлик йўлини тутишди, тўдаси билан Айиқнинг турли томондан тишлаб силкий бошлашди, қўзғалишга қўйишмади. Қулай пайтдан фойдаланиб Шер Айиқнинг бўйнидан тишлаб, эза-эза охири суяқларига зиён етказди. Айиқ икки кун тиришиб ётди, алоҳал соғайди. Шу-шу Шерни кўрарга кўзи йўқ, ўч олиш учун пайт пойлади...

Жониворлар ичида хотираси ортиқча тараққий қилган ҳам шу айиқлар. Чунки улар бошқа жониворлардай бўлар-бўлмасга кучқувват сарфламайди. Қиш бўйи ухлаб олиши эвазига хотира қувватини асраб қоладилар. Бугун Шердан ўч олишга шайлангани сабабли, ўтказилган ситам таассуротлари ҳамон хотирасида сақланарди. Лекин ўлгудай қўрқоқ, дангаса махлуқ ҳам шу айиқлар. Шер бир бўкириши билан унинг ўтакасини ёрди. Шер ҳам айиқларнинг мана шу ожизлигини яхши ҳис этар, бугун ҳам нишонни тўғри олганди. Довдирлиги туфайли салдан кейин яна ўзини ўтга — Шер панжасига урди. Тумшуклари тўқнашди. Бироқ биринчи бўлиб тишлашга иккаласи ҳам ботинмади. Барибир Шер шерлигига борди, журъатни ҳам у кўрсатди. Айиқнинг тумшугини тишлаб силкиди, лекин тишлари терисига ботмай, силкаш имкониятидан айрилди. Айиқ эса чап томонга бурилиб, Шернинг ёнини олиб

ириллаётган Арслонга ёпишди, панжаси билан уриб ағдарди. Худди шу лаҳзани тоқатсизлик билан кутаётган, фақат илк ҳужумга ботинмаётган Қоплон дарахт устидан ўзини Шерга отди. Шер гангиб бориб йиқилди. Йиқилгани он Қоплон орқа оёқлари орасига чанг солди, тишларини қиртиллатиб ботириб чунонам силкидики, рақибни оғриққа чидолмай инграб юборди. Қоплон оғзи қонга тўлди, тишлари бир парча гўштни юлиб ҳам олди...

Куч-қудратини танасига сиғдиролмай, дам-бадам керишиб пайт пойлаётган Йўлбарс ҳам ногаҳоний шиддатга минди. Шернинг нақ тумшугидан тишлаб, панжаларини бўйнига босди. Йиртқичлиги олий нуқтага кўтарилиб, силкиди, силкийверди. Бечора Шернинг герилари узилар, гўштлири осилиб қолар, суяклари эса қарсиллаб синар эди. Айиқ тишлар, юнгларини суғуриб четга иргитарди. Жанг авжига чиқиб, зулмкор Шер танаси ўнлаб тишлар орасида хомта-лаш бўлаётган, яъни жонини абадиятга топшираётган палла бир томондан тўнғизлар, бошқа томонда бўрилар, сиртлонлар бостириб кела бошлашди. Энди улар ҳам турли томондан Шернинг танасини тишлаб тортишар, бурдалашарди. Ниҳоят териларининг тит-питлари чиқди, суяклари ҳам парчаланди...

Орадан ярим соатлар чамаси вақт кечган, Шернинг ҳаракати мутлақо тинди. Йўлбарс, Қоплон, Айиқ тумшукларини ялаб, ўзларини четга тортишди. Бироқ Тўнғиз, бўрилар ва сиртлонлар жилмас, ўлик танани ҳамон эзишар, судрашарди. Арслон ҳам жуфти-эрининг касрига қолиб, талон-тарож бўлди...

Йиртқичлар аста-секин тарқалиб, ўрмонга ёйилиб кетди. Ёйилгани кез турли томондан ўкирик, қичқирик, увлаш, инграш, ихрашлар янграб, тобора тантанавор тус ола борди. Ўрмон ғалабага эришган, яъни ўч олган йиртқичларнинг овозларига тўлиб-тошди. Ўрмонда ҳурлик фаслига навбат етиб, ҳурлик байрами бошланди...

Катта дарахт остида илма-тешиқ қилинган пўстакни эслатадиган баҳайбат Шер чўзилиб ётар эди... Шу тариқа ўрмон султони — қари Шер ҳокимлигининг мутлоқлигига тамоман чек қўйилди. Ўрмондаги зулм ҳам барҳам топди...

Тонг отарга яқин эса қон исини олган тулки, чиябўри, қашқир, сиртлон, яна сонсиз-саноксиз махлуқ-махлуқотлар ўлик Шерни турли гомонга тортишди, судраб, бир-бирларидан қизганиб оёқлари остига босиб охири пўк-пўкасидан туширишди. Уларнинг ўч олиши — Шернинг гўштини ейиш билан ниҳояланди. Тез орада ўрмон ёришди. Ёришиш эса узоқ муддат қулликда яшаб келган ўрмон жониворларига ҳурлик ато этди... Бу ҳурликнинг илк фасли эди...

ЮПАНЧ ҚАЛЪАСИ

(Ўтмишдан)

— Ҳой, гафлат босган одамлар! Гафлат уйқусида ухлайверасизларми?! Сизлар ишонган, топинган, машъал қилиб бошингизга кўтарган, сизларга ҳур кунларни ваъда этган шоирингиз Асадулла Ортиқий сотқинлик йўлини тутиб, шу тун Юпанч қалъасига қочиб кирди. Уйғонинглар, тезроқ сотқинга чора кўринглар! Йўқса, у қўл-оёғингизни боғлаб шоҳга топширади...

— Нима гап? Бу қандай фарёд? Шу пайтгача бундай фарёдни қулоқ эшитмаган, бундай ғалаённи кўз кўрмаганди-ку! — Одамлар ҳайрон бир-бирларидан сўрашарди.

Бу кўнгилсиз воқеа 1000 ҳижрий йилнинг куз тонглиридан бирида фавқулудда юз берди. Одамлар кутилмаган бу дард-алам, ғам-фиғонга тўла фарёдга дош беролмай ҳовлиқиб, яланг оёқ, яланг бош югуришиб кўчаларга чиқишди. Еру осмон адоқсиз бир даҳшатга тўлиб-тошганди. Моллар ўчкорлик билан маърашар, итлар алам билан акиллашар, дарахтлар қарсиллаб синар, йиқилар, қушлар эса мунгли-мунгли чуғиллашар, турли жониворлар қулоқларни қоматга келтириб бўқиришар эди. Тоғлар силкинар, чўққилар қулар, сувлар орқаларига оқар — ер юзида инсон кўзи кўрмаган, қулоғи эшитмаган кўзғалиш-ғалаён содир бўлаётганди. Чолкампирилар такбир айтиб осмонга қарашар, ёш-яланглар турли томонга югуришар, гўдаклар чирқираб йиғлашарди. Кўзлар, нигоҳлар осмонга қадалганди. Осмонни оқ либосдаги руҳлар тўлдирганди. Улар гўё сор бургутлардай турли томонга учишар, қичқиришар, кўзларидан қон ёшларини тўкишиб: “Кўрлар, лоқайд махлуқлар! Қачонгача гафлатда ухлайсизлар?! Ишонган, умид боғлаган шоирингиз Асадулла Ортиқий сотилиб Юпанч қалъасига ўтди. Сизларни сотиб мансаб оляпти. Арзимаган, ўзи айтмоқчи “ҳолвайтардай мансаб” учун шу йўлни тутди!”, дея одамларга дашном беришарди.

Одамлар эсанкираб қолишганди. Кўзлари тиниб, бошлари айланарди. Ҳатто кўнгиллари айниб қайт ҳам қилишарди. Чунки улар илк бор мана шундай даҳшатли руҳлар исёнини кўришлари эди. Улар даҳшатда югуриб уйларига киришди. Кетмон, теша, болта кўтаришиб изларига қайтишди. Шаҳар марказидаги Ҳурлик майдонига йўл олишди. Ҳурлик майдони кимсасиз ва тинч эди. У ерда ҳозирча бирон-бир шарпа сезилмасди. Ҳурлик майдони кўпдан бери сукут сақларди. Кўпдан бери сукутга толганди. Ҳурлик майдони

кўпдан бери халқни кутарди. Халқ эса Ҳурлик майдонини кўпдан бери унутиб қўйганди. Ҳатто эсламай қўйганди. Бугун ногаҳоний руҳлар исён бошлади-ю, тўс-тўпалон кўтарилиб Ҳурлик майдонига яқинлашди. Ҳурлик майдони ҳам оломонни ҳурлик билан қаршилади. Оломон орасида аёллар ва болалар ҳам кўзга ташланарди. Бу Шош халқи учун мутлақо янги ҳол эди. Демак, бугун улардан шафқат кутиб бўлмасди...

Оломон руҳлар қуршовида Ҳурлик майдонини бир неча бор айланиб:

— Сотқинлик қурисин, сотқинликка ўлим! Яшасин ҳурлик! — дея қичқиришди, сўнг бир чақиримча наридаги қуллик-қарамлик саройи — Юпанч қалъасига йўл олишди. Одамлар қўлларидаги қуролларини кўтаришиб, очиқдан-очиқ ҳамла-жангга ҳозирланганди. Улар бугун омон бермаслиги тайин эди. Улар узоқ йиллар топинган, ўзларини бахшида этган, ҳур кунларни ваъда қилган шоирлари — Асадулла Ортиқий сотқинлик йўлини тутиб, шу тун яширинча Юпанч қалъасига кирганди. Халқ бу хабарни руҳлардан эшитганди. Ўша безовта — умрлари бўйи халқни, Ватанни болалардан асраш учун тинмай курашган, жонларини жабборга берган, шу йўлда бевақт қурбон бўлган руҳлар бу хабарни тонг саҳарда одамларга етказганди. Руҳлар осмонда ҳамон фарёд чекишарди:

— Тезроқ сотқинни жазоланглар! Йўқса, қўл-оёғингизни боғлаб шоҳга топширади!

— Ҳой, дарвозани очинглар! Темир панжараларни йиқитинглар! Юпанч қалъасида ким бор?! Бу ёққа чиқинглар! Чикмасангиз аҳволингизга маймунлар йиғлайди! Салтанатни ер билан яксон қиламиз! — оломон ҳамон бақириб, қуроллари билан сарой дарвозаси ва темир панжарани урарди. Тонгги безовталиқ — фарёддан шоҳ саройида ҳам нотинчлик бошланганди. Сарой аъёнлари таҳлика, изтироб билан турли томонга юришар, юз бераётган ғалаён ҳақида бош қотиришар, лекин аниқ бир қарорга келишолмасди. Қони миясига тепиб, юрак хасталиги ортган шоҳ Иброҳим Ғазабийнинг ёнида пири, вазирлар, шоирлар уймалашар, кўнгил беришарди. Кўпдан бери тинчлик, осойишталик ҳукм сураётган жаннатмакон боғ — биргина шоҳ ҳазратларининг кўнглини овлаш вазифасини ўтовчи шу боғдаги қушлар султони — товуслар қанотларини ёзишиб жонни қийнаб қийғиллашарди. Беозор оҳулар ҳам ҳуркишар, турли томонга чопишарди. Булбуллар руҳлар фарёдига монанд ҳазин ва маҳзун сайрашарди. Қафасдаги шер, қоплон, йўлбарслар ҳам ўзларини темир панжаларга уришар, қафасига қарши

исёнга кўчишганди. Соқчилар, бичилган қора қуллар эса таҳликадан кўзлари олайиб, ичкаридан чиқадиган буйруқни кутишарди. Бу биргина мунофиқлик — шоир Асадулла Ортиқийнинг сот-қинлиги туфайли юз бераётган даҳшат эди...

Орадан ўнлаб дақиқалар кечди. Ниҳоят боғда шохнинг ишонган кишилари — вазирлар, пирлар, мўтабар кексалар, шоирлар пайдо бўлди. Ташқаридаги қутурган оломонни кўриб ёқа ушлашди. Сўнг уларнинг фикрлари осмондаги руҳларга қадалди. Руҳлар исёни уларни ҳам даҳшатга солганди. Манфаат, мансаб учун ўзларини шу қуллик-қарамлик саройига бағишлаган, бола-чақаларини абдий иснодга қолдирган сарой аъёнлари фавқулодда бу ҳолдан эсларидан оғишгача етди. Чунки, улар кўп бор халқ ғалаёинини кўришган, бартараф ҳам этишган, бироқ руҳлар исёнига дуч келишмаганди. Назарларида улар учун қиёмат-қойим — охир замон яқинлашганди. Бу ҳол гўё шох саройидан бошланадигандай туюларди...

— Ҳой, бандаи мўминлар! Сизларга нима керак? Нима етмаяпти? Нимага каллаи саҳарлаб бу ерга келдингиз? — Ичкаридан бўғиқ овоз эшитилди.

— Бизга ҳурлик керак! Хурликка қарши чиққан сотқин шоир — Асадулла Ортиқий керак! Тезроқ уни бизга топширинглар! Тезроқ уни жазолайлик! Йўқса, ана у руҳлар ғазабига учраймиз, жувармаг бўламиз! — оломон бўғилиб қичқирарди.

— Худо хайрингизни берсин! Бизга қулоқ тутинглар! Шоир Асадулла Ортиқий шох ҳазратларидан авф сўраб саройга келди. Шох ҳазратлари у кишини бажонидил қабул этдилар. Асадулла Ортиқий сарой шоирларига раҳбар қилиб тайинланди. Энди у киши катта маош олади, алоҳида аравада уйига олиб борилиб, олиб келинади. Шох ҳазратлари шоирга катта илтифот кўрсатдилар... шоирнинг бешта боласи бор экан. Юраги хаста экан. Унга ачининглар!

Ичкаридан оломонни мурасага чорловчи хитоблар янгради.

— Сотқинлар, аблаҳлар! Йўқолинг! Ўша шохларингни чақирларинг! Йўқса, ҳозир дарвозангни ҳам, темир панжарангни ҳам бузиб ичкарига кирамиз! Сенларга ҳам, салтанатингга ҳам омонлик бермаймиз! — Ҳамон ташқаридан хурпарварларнинг овозлари эшитиларди.

Сарой аъёнлари халқ билан мурасага келишолмасликларига ишонишгач, воқеани тушунтириш учун Иброҳим Ғазабийнинг истиқболига шошилишди. Орадан ярим соатлар чамаси вақт кечди. Боғда симоби салласини бошига омонатгина ўрнатган шохнинг ўзи кўринди. У зарбоф тўнда, калача ковушда эди. Бугун одатдагидай

шоҳона кийинмаган, олтин камарини, олтин қиличини ҳам тақмаганди. Паст бўйли, ялпоқ бурунли, пахмоқ соқол-мўйловли шоҳнинг ранги мурданики каби оқарган, вужуди қалтирар эди. У қисқа-қисқа йўталиб, баъзан кўксини чангаллаб бу билан юраги хасталигини билдириш учун шафқат истаб гоҳ оломонга, гоҳ руҳларга қарар, нима дейиш, нима қилишни билмасди. Халқ кўпдан бери шу тахлит кўчага — Ҳурлик майдонига ғазаб билан чиқмаган, яқин орада эркларини ҳам талаб этмаган эди. Шоҳ шундан қўрқаётганди...

— Сизларга нима етмаяпти? Мендан яна нима истайсизлар? Ахир, сизлар талаб этган ҳурликни бердим-ку! Ҳунармандлар, савдогарлар, деҳқонларни ойлик солиқларидан халос этдим-ку! Солиқларни йилда бир марта тўлаяпсизлар-ку! Ана у осмондагилар кимлар? Нимага улар менга ҳамлага тайёрланияпти? — шоҳ асабийлик билан оломонга юзланди. — Гапиринглар! Илтимосларингизни бажо келтираман... Фақат салтанатга зиён етказманглар...

— Тилёғламалик қилма! — Ўшқирди оламон. — Ҳамма нарсадан хабардорсан! Бугун солиқ ҳақида гап бўлаётгани йўқ. Оёғингни ялаб саройингга кирган шоирни бер! У юзимизга лой чаплаб, сотиб кетди. Биз кўп йиллар унга топингандик, ишонгандик... У бизга ҳур кунларни ваъда қилиб келганди. У аблах бизнигина эмас, ота-онаси, ака-укалари, опа-сингиллари, хотини, болаларини алқади. Тезроқ олиб чиқиб бер. Йўқса, бор будингдан ажрайсан. Ўзингни эшакка тескари миндириб сазойи қиламиз. Биздан энди омонлик кутма. Жонимиздан тўйдик. Ўлиш ё қолиш...

— Тушунинглар ахир, — гўлдиради Иброҳим Ҳазабийнинг ўтакаси ёрилиб. — Шоир Асадулла Ортиқий ҳимоямизга олишимизни сўради. Қонунга кўра биз уни паноҳимизга олишимиз шарт. Шоирнинг озгина эса кирди. Бизни, салтанатимизни ёқлаб ғазаллар битди. Бу билан сарой аъёнларини ҳам қувонтирди. Илгарилари маст-аластлик билан шаънимизга лаънатлар ёғдириб ғазаллар ёзарди. Ўшанда биз уни таъқиблаб, бир неча бор жазолагандик. Ўзига бўлмаса ҳам беш боласига ачининглар. У сарой шоирларига раҳбарликка гайинланди. Катта маош ҳам оляпти. Ўзига алоҳида арава ажратилди. Уйига олиб бориб, олиб келади. Рухсат берсаларингиз саройга қамасак... Шунинг ўзи унга жазо...

— Лўттивозликни йиғиштир! Шоирни кутяпмиз! — Оломон гелбаларча дарвозани, темир панжарани кетмон, теша, болта билан ура бошлади. Худди шу пайт осмонда яна фарёд кўтарилди.

— Ҳой, қонбузар шоҳ! Ота-боболаринг руҳини ранжитма! Кўр,

шол бўласан! Кўкда биз чирқираб қолдик. Сотқин шоирни тезроқ халққа топшир! Йўқса қарғишга учрайсан, саройинг ёнади... Халқ ўт қўяди. Руҳлар билан ҳазиллашган шоҳлар бирон вақт омон қолмаган! — Руҳлар исёни яқин-орада ниҳояланмаслиги, оломон ҳалибери тинчлик бермаслигини, мақсади жиддийлигини англаган, уларни алдаган тақдирда бор-будидан ажралиши мумкинлигига кўзи етган шоҳ қалтираб изига қайтди. Сотқин шоир унинг оёқларига йиқилиб ёлворишига қарамай халққа топшириш ҳақида буйруқ берди.

— Аблах, сотқин! — хириллади шоҳ шоирнинг орқасига тепиб. — Сени деб салтанатимдан ажрайми?! Илгари мени мазах қилгандинг, энди халқни... эрта ё индин яна менинг устимдан кулишинг мумкин. Сени халқ жазоласин. Сендан мен ҳам қутулай, улар ҳам қутулсин. Икки томонни ҳам аҳмоқ қилиб юрма!

Асадулла Ортиқий халқни сотиб, ундан қочиб шоҳ саройига келгани эвазига тун бўйи унга шароб тутилганди. У беармон шароб ичганди. Бу билан у сотқинлиги, “сотқин” деган тушунчадан қутулиш ниятида эди. Тонг отарда ҳам у ғирт маст эди. Орзу-умидлари шу тонг пучга чиқди — шоҳ уни халққа топшириш ҳақида буйруқ берди.

Икки соқчи шу лаҳзадаёқ унинг қўлтиғидан олиб ташқарига олиб чиқди. Шоир дарвозага яқинлашгач, оёқ тираб оломонга назар ташлади. Ўзига таниш юзлаб чехраларни кўриб, қийиқ кўзларини аранг очиб, қошларини учириб, киприкларини пирпиратди. Қахрланган нигоҳлар, катта очилган кўзларга бардош беролмай бошини эгди. Ўрта бўй, териси устихонига бориб ёпишган, кенг пешонали шоир хўнграб йиғлай бошлади. Барибир соқчилар унинг додига қулоқ солишмади, дарвозадан ташқарига улоқтирди. Орқаси билан ерга тушган шоир одамларнинг оёқлари остида ётиб:

— Кечиринглар! Бу ахлатни бир едим, бошқа емайман! — дея ялиниб-ёлворди. — Бешта болам бор... уларни боқишим керак... ақалли болаларимга...

— Искирт, ифлос! Сен халққа, қолаверса ота-боболар руҳига ҳам хиёнат қилдинг! Болаларинг қачон оч қолганди? Ҳолингдан доим хабар олиб турардик-ку? Сен яшаган уй биз учун муқаддас эди. Аждодларинг руҳига дуолар ўқирдик. Сенга пайғамбарга топингандай топинардик! — турли томондан шу тахлит ҳақорат сўзлари ёғилар, оёқлар шоирни беармон тепарди. — Кўзларинг қаерда эди?! Бизни сотиб шоҳнинг оёқларини ялаб, Юпанч қалъасидан бошпана топдинг! Аблах, мана бир йилдан бери бизни, “тўнғиз-

лар, жўжалар, шоҳга ҳазиллашманглар, тумшугингиз, қанотингиз қуяди”, деб газал битяпсан. Халқинг, ота-онангни ҳақоратлашга қандай ботиндинг?! Дунёда энг катта гуноҳ, катта ифлослик сотқинлик эканини билардинг-ку! Доим бизни ҳурликни севишга, эрксизликка қарши чиқишга чорлардинг-ку! Ёш шоирларни омиликда айблаб, тўғри йўл кўрсатишга уринардинг-ку!

— Уринглар, ўлдилинглар! У улуғ халққа, улуғ Ватанга иснод келтирди! У туғилган халқ, Ватан фарзанди бўлганимизга минг бор афсуслар едик! — руҳлар бирдай фарёд чекишарди. Осмонда ҳамон поклик, номус, ор учун қайғураётган руҳлар тобора пастлашиб, ерга қўнишга шайланишарди. — У ифлоснинг гапларига қулоқ солманглар! Ер юзига ҳали унақа шайтон яралмаган. Ҳар сония сизларни алдайди ҳам...

Одамлар Асадулла Ортикийни Ҳурлик майдони томон судрашарди. Уларни руҳлар кузатиб боришарди. Шоирнинг танаси момағалоқ бўлиб кўкарган, оғзи-бурнидан қон оқар: “Хунаса, эркак бўлмай ўл!” деган ҳақоратлар бағрини эзар, юзига тушаётган балғамлар эса жонини бўғзига келтирарди.

Ниҳоят, сотқин шоирни Ҳурлик майдони ўртасидаги супага чиқаришди. Ҳурлик майдони безовталанди. Кўпдан бери тинчлик, осойишталик ҳукм сураётган Ҳурлик майдони ғалаён, исёнлар марказига айланди. Қачонлардир Ҳур кунлар учун курашган, оқибат мансабга берилиб халқни алдаган шоир қисмати Ҳурлик майдонига чўкиб ётган оғир сукутни бузди. Халқ ўзи кутмаган, истамаган бир пайтда яна Ҳурликка талпинди. Ҳурлик улар учун қайтадан машъал, маёқ вазифасини ўтай бошлади. Ҳурлик майдони, ҳурпарвар халқ сотқин шоирни жазолаш учун бу сукунатни бузиб ташлади. Икки паҳлавон йигит шоирнинг қўлтиғидан олиб турғазди. Шоир ҳамон қийиқ кўзларини очишга уринар, қошларини учириб, киприкларини пирпиратарди. Халқни, дунёни мастлик билан кузатарди. Халқ ҳам, дунё ҳам кўзларига маст бўлиб кўринарди. Маст шоир халқни, маст дунёни истаганча мазах, эрмак қилиши, истаган пайтда, истаганича сотиши мумкин эди...

— Мени кечиринглар! Ҳаммаси ичкилик оқибатида юз берди! Бешта боламга раҳмингиз келсин!..

Орага сукунат чўмди. Осмонда тонг саҳардан бери чирқираб учиб юришган руҳлар аста-секин Ҳурлик майдонидаги супага қўнишди. Саф тортишиб сотқин шоирнинг атрофини ўрашди. Уларнинг ортларида оппоқ либосдаги эл кексалари, деҳқонлар, ҳунармадлар, оддий халқ турарди. Оломон тоқатсизлик билан ҳукмини

кутишарди. Ниҳоят халқнинг истаги билан ўртага юз ёшларни қоралаб қўйган, оппоқ соқоли кўксига тушган чол — халқ оқсоқоли чиқди. Чол халқнинг маънавий отаси ҳисобланар, байрамларини ҳам шу чол бошқарар, наврўз кунлари далага илк уругини ҳам шу маънавий ота сепиб берарди. Баҳайбат бу чол ҳеч қачон, ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмаганди. Чолнинг айтгани айтган, дегани деганди. Халқ учун у қонун ҳисобланарди. Чол умрида биринчи бор ғазабга минганди.

— Азиз руҳлар! — дея оқсоқол аввал руҳларга мурожаат этди, сўнг халққа юзланди. — Қадрдон фарзандларим! Руҳлар безовта-лангани, бошимизга тушажак эркисизлик балоларидан хабар бергани ҳаммангизга маълум. Шу тун биз учун бахтсизлик юз берди. Сизлар ишонган, топинган шоирингиз Асадулла Ортиқий сотқинлик йўлини тутиб, Юпанч қалъасига қочди. Шоҳ ҳам унинг бетайинлигини англаб бизга қайтарди. Дунё шу пайтгача бунақа хиёнатни кўрмаганди. Бундан кейин ҳам кўрмайди. Ўзингизга маълум, Асадулла Ортиқий шу пайтгача сизни ёқлаб мадҳ этди. Ҳур кунларга чорлаб ғазаллар битганди. Энди мансаб учун бизни: “Тўнғизлар, чумчуқлар, шоҳга ҳазиллашманг, тумшуғингиз, қанотингиз куяди”, деб қоралай бошлади. Сотқинни жазолашимиз керак. Унга қанақа жазони раво кўрасизлар?!

— Биз руҳларга ишонамиз, руҳларга топинамиз. Руҳлар нима-ники раво кўришса, биз шунга розимиз, — жавоб берди оломон.

— Ота-боболарининг азиз руҳлари, марҳамат! — халқ оқсоқоли қўлларини кўксига босиб, ўзини четга олди. Ўртага биринчи бўлиб паст бўйли, пешонаси кенг, дўнг, кўзлари катта, ғамгин, елкалари қудратли руҳ чиқди. Атрофга, сотқин шоирга жиддий тикилиб қўйди.

— Мен кўп асарлар ёзган, илгари ўтган шоир Алишер Ғиёсийман, — дея кўзлари ёшланиб гап бошлади у. — Мана шу азиз халқни, Ватанни деб бу дунёдан ёлғиз ўтдим. Бола-чақаларим, хотинимга бўлган меҳр-муҳаббатимни шу Ватанга бағишладим. Халқни ҳам, Ватанни ҳам дунёга танитдим. Лекин мана бу итвачча шоир мени ранжитди. Гўримда тик туришга мажбур этди. Қачонлардир шиддати, қайтмаслиги, халқ, Ватанни деб ёниб-ўртаниши билан руҳимни қувонтирганди. Энди... бу сотқин туғилган халққа, Ватанга мансуб бўлганимдан афсус-надоматлар чекапман. Ҳой, итвачча! Сен биринчи галда шоирлигингга эмас, эркаклигингга жавобгар эдинг-ку! Шоир сифатида халқни, Ватанни сотганингда, эркак сифатида сотишга ҳаққинг йўғиди-ку! Дўппи ўрнига рўмол

ўра. Бил, тарих ҳеч нарсани яширмайди! Қачонлардир сотқинлигингни юзага чиқаради. Ўшанда бугун ер юзига шарманда бўласан! Бу ифлоснинг ғурурини поймол қилиб, сўнг дорга осинглар! Мурдасини эса Ватан чегарасидан чиқариб ташланг. Токи, танасидан унган ўт-ўландан бирор жонзот озиқланмасин. Сотқинлар миқдори қамин

— Мен халқдан, Ватандан бутун умр узоқларда яшаб йиғлаб ўтдим, узоқларда ҳам шу азиз халқ, Ватанни мадҳ этдим, — иккинчи сўзни узун бўйли, қирра бурун, тимқора соқол-мўйловли Гадоий исмли шоир олиб, шоир томон юрди. — Сен тўнғизнинг илк ғазалларингдан беҳад қувонгандим. Энди шоҳнинг оёқларини ялаб, Ватанга тупурдинг. Сен хунасаннинг йўлини тутдинг. Сенга ўхшаган қонбузарлар онаси, синглиси, қизига кўз олайтиришдан ҳам тоймайди. Ватанга ёв бостириб кирса, сен биринчилар қаторида дарвозани очиб берасан... — Гадоий халққа юзланди. — Бу сотқиннинг ғурурини топтанглар... сўнг дорга осинглар. Мурдаси ҳазрат Алишер Ғиёсий айтганларидай, Ватан тупроғидан чиқариб ташлансин!

Кейин сотқин шоир қаршисида бўйдор, кўзлари қонга тўлган — эркак зотининг гўзали, султони — халқ қаҳрамони Мангуберди руҳи пайдо бўлди ва айбдорнинг юзига мушт туширди. Сотқин шоир кўзларини юмиб, юзини яширишга уринди. Унинг эркаклигига тепган бошқа руҳ-Ғаробий эди. Сотқин шоир уни дарҳол таниди.

— Биз туғилган Ватанда туғилганинг учун аждодларингга лаънатлар айтамиз! — деди икки халқ қаҳрамони. — Бошимизни эгдинг, ор-номусимизни топтадинг...

— Янглишдим, қаттиқ янглишдим... энди бундай йўлни тутмайман, — минғирларди Асадулла Ортиқий ширакайф кўзларини аранг очиб: — Одам янглишар экан. Кечиринглар. Бешта болам бор. Ақалли болаларимга ачининглар!

— Сотқиннинг болалари ҳам сотқин! — деди халқ оқсоқоли ва ёнига ўгирилди. — Руҳларнинг буйруғи биз учун қонун. Сотқинни эшакка тескари миндириб сазойи қилинади. Сўнг ғурури топталиб дорга осилади... қани, эшак келтиринглар!

Қора мода эшак келтирилди. Асадулла Ортиқийни забардаст бир йигит кўтариб эшакка миндирди. Оёқ-қўлларини боғлади. Эшакчи бошини эгиб арқонни тортди. Бечора эшак хижолатдан бошини кўтаролмай илгарилади.

— Халойиқ! Эшитмадим деманглар! Фафлатда қолманглар! Со-

тқин шоир Асадулла Ортиқий сазойи қилиняпти! — Жарчи отини чоптириб шаҳар айланиб жар соларди. Хурлик майдонида руҳлар, кексалар, деҳқонлар сукутга толиб туришарди. Хурлик майдони бугун сотқин шоирни шу кўйи қаршиларди. Шу кўйи кузатарди. Кўчалар одамлар билан лик тўлганди. Эшак ҳам, эшакчи ҳам ҳамон бошини кўтаролмай қадам ташларди. Ўйинқароқ болалар эса турли гомондан тупроқ олиб шоир юзига сочишарди.

— Сотқин шоир! Хунаса шоир!

Азамат йигитлар куракларда ахлат олиб шоирнинг афтига отишарди. Суюқ ахлат шоирнинг афтига, елкалари, либосига ёпишар, у эса кўзларини юмиб, афтини тириштириб жон асрар эди.

— Эркак бўлмай ўл! Сен эркак эмас, хунасасан! Сен билан яшаган аёлнинг падарига лаънат! Бошингга рўмол ўра! Паранжи ёпин! — йўл четидаги аёллар ҳам қўлларига тушган нарсаларни фирибгар шоирга иргитишарди.

— Ўғли бўлса хунаса, қизи бўлса ғар чиқади...

Эшак ҳам, эшакчи ҳам ҳақоратларга чидолмай, одамларга қарашга ботинмай илгарилаб боришарди. Йўлнинг охири кўринмасди. Асадулла Ортиқий мана шу адоқсиз, ниҳоясиз йўлни эшакка тескари минган ҳолда босиб ўтиши, ҳақоратлар ва ахлатлар билан меҳмон қилиниши керак эди... Халқ қарийб беш юз йил ичида бунақа шармандаликни кўрмаганди...

— Шоири замон ўзларими? — деган ғамгин ва таниш овозни эшитиб Асадулла Ортиқий кўзларини хиёл очиб, аланг-жалаңг ён-верига аланглади. Таниш чехрани кўриши билан ҳўнграб юборди.

— Устоз! Мени кечиринглар! Янглишувлик бўлди! Ўзлари қачонлардир мени севгандилар. Энди менга раҳмлари келсин. Беш болам бор... мени оламондан ажратиб олсинлар...

— Бола ҳаммада ҳам бор, — тўнғиллади Мақсудий исмли марҳум шоир ва дардли бошини эгди. — Боласини ўйлаган ота сотқинлик йўлини тутмайди. Тириклигимизда ўзларига ҳавас қилардик. Ҳатто олдиларидан кесиб ўтишга ботинмасдик. Дунёда биргина муқаддаслик бўлса — ўзлари деб тушунардик... Ўзлари бир қур “халқ йўқ, халқ сотқин”, деганларини ҳам ўқигандик. Маълум бўлдики, халқ бор экан, сотқин — халқ эмас, ўзлари экан. Биз ҳам юзларига тупураимиз...

— Устоз...

— Турқинг қурсин! Юзинг абадий ахлатдан аримасин! Яхшики, тириклигимда сотқинлигингни кўрмадим...

— Ҳой сотқин! Сендай ифлос ўғилни туққани учун, биз оналарга

иснод келтирдинг! — шоир бу овозларга эътибор бермади. Беришни истамади. — Илоё, у дунё-бу дунё кўкарма!

Руҳлар бармоқларини қарсиллатиб шоирни қарғашар, турли томонга юриб жазо ижро этилишини кутишарди. Оломон ҳамон шоирни калтакларди. Еру кўк бирдай нотинч эди. Осмонда қушлар, ерда жониворлар безовталанаарди. Оламни қушларнинг аламли чирқираши, жониворларнинг ҳасратли бўқириқлари тўлдириб юборганди. Дарахтлар қарсиллаб қулар, тоғлар қарсиллаб кўчарди. Ҳаммаси биргина шоирнинг сотқинлиги туфайли юз бераётганди. Олам шу сотқинликни ҳазм қилолмаётганди...

— Шоирим, ўзларими... — Кутилмаганда эшитилган бўғиқ, ғамгуссага тўла овоздан Асадулла Ортиқий бошини кўтариб, кўзини очишга уринди. Лекин бадбўй ҳидга бардош беролмай бурнини жийириб, кўзини очди. Барибир юпинч излаб овоз чиққан томонга аланглади. Ўрта бўй, тор пешона, дўппили Мирий исмли марҳум шоирни ғира-шира таниди.

— Устоз! — бўқирди у кейин, — ўзларига ғазал бағишлагандим. Ақалли шунинг учун мени оломондан қутқариб олсинлар. Бошқа бу йўлга кирмайман. Болалар, хотин бор...

— Шоирим! Онангиз номини, нонни тилга олиб, минг марта лаб қасам ичсангиз ҳам энди сизга ишонмайман, — гапини давом эттирди шоир Мирий. — Тириклигимда эрта-кеч яратгандан умрингизни узайтиришни сўрагандим. Яхшики тирикликда сотқинлигингизни кўрмадим. Кўзим оқиб тушарди. Ахлат ебсиз, еганда ҳам каттасини ебсиз...

— Устоз, — дея Мирийнинг гапини бўлди йўл четида туришган ёш шоирлар ва қаҳр-ғазабга тўлиб сотқин шоирни муштлашди. — Сиз уни кўп бағрингизга олдингиз. У эса бизларни таъқиблади. Дунёдаги ягона ҳасадгуй шоир ҳам шу Асадулла Ортиқий. Ҳатто бизларни шоирлар рўйхатига киритишганда ҳам у ўчириб ташлади. Умрлари бўйи ёнини олган, унга сарой мукофотларини олиб берган, юқори лавозимларга кўтарган устозларни ҳам манфаат учун юзларига тупурди. Устидан шикоят қилди. У дунёдаги ягона мунофиқ одам...

— У дунё, бу дунё ундан розимасман, — шивирлади Мирий. — Бундай шоирлар халқнинг, Ватаннинг душмани...

Асадулла Ортиқий сукутга толди. Бу унинг абадий сукутга толиши эди... Кун оғиб борарди. Сотқин шоир кирмаган кўча қолмади. Дунёдаги ягона шармандаликни ҳам у кўрди. Ахлатларга белаб гашланди. Кечга яқин эса уни яна майдонга олиб киришди.

— Ҳой, азамат йигитлар! — овоз берди ниҳоят халқ оқсоқоли.
— Мана бу ифлосни олиб бориб аввал эркаклик ғурурини поймол этинглар... сўнг дорга осилади.

— Худо хайрингизни берсин! — ёлвора бошлади Асадулла Ортиқий. — Уринглар, ўлдириглар, кўзларимни ўйинглар. Фақат эркаклик ғуруримга тегманглар.

— Овозингни ўчир! — ўшқирди халқ оқсоқоли. — Олиб боринглар!..

Асадулла Ортиқий юзини тирнаб, дод солиб йиғлади. Ўзини турли томонга олди. Бироқ азамат йигитлар чангалидан қутулолмади. Уни сувга пишишиб, тозалашгандан сўнг дарахтлар орасига олиб ўтишди...

Йиғлай-йиғлай кўзлари қизариб шишган Асадулла Ортиқийни қайтадан майдонга — Ҳурлик супасига олиб чиқишди. У бошини бошқа кўтармайдиган бўлиб эгганди. Эркаклик ғурури топталганди... оломон дор тагига унинг хотини, қизлари, ўғлини олиб келишди. Одатга кўра уларга сўнгги сўз берилди.

— Менинг бунақа эрим йўқ, — деди ориқ, узун бўйли аёл — шоирнинг собиқ хотини Каромат бошини кўтаришга, одамларга қарашга журъат этолмай. — Йигирма йил тўнғиз, илон, чаён билан умр кечирган эканман. Умримни сувга оқизибман... энди мен учун яшашнинг қизиғи йўқ. Сотқин билан бирга мени ҳам дорга осинглар...

— Менинг бунақа отам бўлмаган, бўлмайди, — фикрини баён қилди етти ёшлардаги — турқи-таровати билан Асадулла Ортиқийга ўхшаган бола бошини эгиб. — Хунагани ҳеч қачон “ота” демайман. Мени ҳам, у хунаса билан бирга осинглар. Ундан кейин қилиб бугун умрисиз яшашни истамайман...

— Биз отасиз туғилганмиз, — деди қизи шашқатор куз ёшларини тўкиб. — Мен шунча йиллар тўнғизнинг тумшуғидан овқат еган эканман. Сотқин ота яна мени тилга олиб, мен учун ўзини кечиришингизни сўраяпти. Кечирманглар... Оҳ, бошқа қизлар каби энди мен “ота” сўзини тилга ололмайман. Мени энди ҳеч ким келин қилмайди. Шунинг учун мени ҳам у ифлос билан бирга осинглар.

Дор... доргина сотқинни, сотқинликни кечирмайди... Уларга чек қўйди. Халқ сотқиннинг хотини, болаларини ўз ҳимоясига олди.

— Сотқиннинг мурдасини энди Ватан чегарасидан чиқариб ташланглар! — буйруқ берди халқ оқсоқоли. Буйруқ аъло ўринланди.

Аста-секин Ҳурлик майдони тинчиди. Кейин олам ҳам тинчиди.

Хурлик майдони қайтадан сукутга толди. Рухлар яна осмонга қўтарилиб кетишди. Қушлар эса тинчиб ерга, дарахтларга қўнишди. Жониворлар ҳам инларига киришди. Тоғлардаги садолар ҳам тинди. Халқ уй-уйларига тарқалди. Фақат сарой нотинч эди. Шоҳ эса безовта эди. У ҳамон халқдан ҳайиқаётганди.

Эртаси куни жарчи шаҳар айланиб, Асадулла Ортиқийнинг гўштини тулки, чиябўрилар еб кетишгани ҳақида яна жар солди...

ТУТҚУН

— Ҳой, Қодирбек! Хўтикни ушлаб боғланглар, — ўшқирди кўкрагидан қорин қўйган Одил чўтир лапанглаб ҳовлига кирар экан. — Эртага марказга тушамиз. Икки ёшга тўлди. Минишга ўргатиш керак. Бу аблаҳ отасига ўхшаб тишлайдиган, тепадиган одат чиқарди. Бошига нўхта уриб қантариб ташла...

— Хўп, — деди ўн олти ёшлардаги Қодирбек сиркаси сув кўтармайдиган отасини бошқа жавратмаслик ниятида ва қовоқларини уйиб отхона устунига тиралган четан таёқни олиб, она Эшак ёнида диркиллаб ўйноқлаётган тарғил Хўтик томон яқинлашди. Қиртиллатиб нушхўрд чайнаётган она Эшак, бурни шишиб, мурти сабза ура бошлаган ўспирин қўлидаги таёқни кўриб безовталанди. Орқага тисарилди. Ортини онаси белига тираб турган тарғил Хўтик ҳадиксираш ва ўзини ҳимоя қилиш ҳисси билан ўспиринни кузатди. Асов хўтикни ўргатиб миниш иштиёқида ўртанаётган — илгари бир неча бор тишлаб, тепгани эвазига ўч олишга шайланган ўспириннинг кўзлари қонга тўлиб, қўллари титрар эди. Тарғил Хўтик ҳам ўспириннинг феъли бузилгани, бугунги ҳужуми онасига эмас, ўзига қаратилганини тахминан сизди.

Кутилмаганда хўтикнинг қулоқлари чимирилиб, ҳаяжондан юз териси тортилди. Хурпайган юнглари эса силлиқлашди. Аста-секин лаблари тортилиб олпоқ тишлари кўринди-ю, олдинга сакради, сакрагани кез пешонасига оғир зарба тушди. Кўзлари тиниб, мияси чайқалди ва бир неча дақиқага ҳушидан ажралди. Гандираклаб қолган ва гавдаси бамисоли япроқдай силкинаётган хўтик тушунча-туйғусини, онаси ва қаерда, нимага турганини бирмунча вақт фарқолмай турди. Кўзлари олди хиёл ёришиб, мия чайқалиши озгина босилгач, онаси томон ўгирилиб бечорачилик билан пинжигач суқилди. Ёнига ўспирин яқинлашаётганини ҳис этиб, орқа оёқларини кўтариб силкиди. Оёқларига ҳам кучли зарба тушди ва

зирқиратиб юборди. Хўтик шумшайиб типирчилар, онасининг турли томонига ўтиб ўзини калтақдан асрар эди. Ўспирин унинг ортидан қувиб турли томонга ўтар, ушлаш йўлини излар, лекин уддасидан чиқолмаётганди. Она Эшак ҳам қорнини ичига тортиб, думини оёқлари орасига сиққанча, танасига тушадиган таёқни тахминан ҳис қилиб, сония сари қалтирарди.

Тарғил Хўтик ўз истаги билан эмас, мажбурият юзасидан ўспиринни яна бир тепиш, тишлашга шайланди. Улгурмади. Устига ёмғирдай ёғилган таёқ зарби мутлақо гангитиб ташлади. Эшакка эшак деб қарашга кўниккан, уни истаган пайтида истаганча калтаклаш мумкинлигига табиий ҳис билан қаровчи ўспирин хўтикни кўз очишга қўймади. Ўспирин анчадан бери хўтикни отасидан яширинча нўхталаш, эгарлаш, тенгқурлари билан ўтлоққа тушиб, улоқ тортишиш пайига тушган, лекин уддалай олмаганди. Бугун отасидан алоҳида буйруқ бўлди. Хўтик ҳам бу гал тўнини тескари кийган инсон боласига бас келолмади...

— Аблах, қўлга тушар экансан-ку, — тўнғиллади ўспирин Хўтикни охурга қисиб туриб ва қулоқларидан ушлади-да, бутун кучи билан бурай бошлади. У эшакнинг жони қулоғида эканлиги, қулоғини бураб ҳар қандай кучли эшакни истаган мақомига ўйнатиш мумкинлигини кўпдан бери биларди. — Бошингга бошлаб нўхта ураман, оғзингга сувлиқ солиб, оёқларингни эса арқон билан боғлайман. Қўлга айланасан...

— Бўйин бермаса, сувдан, пичандан қис, — минғирлади молхонадан тўни этагини белбоғига қистириб чиққан Одил чўтир, — эшак зотининг бунақа баттолини кўрмагандим. Отаси ҳам ўн марта сотилди, эгаларини тишлаб, тепиб охири қочди, бўриларга ем бўлди...

Ота-бола Хўтикни охур устига қисиб туриб нўхталади. Арқон билан устунга сириб ҳам ташлади. Чорасиз қолган Хўтик сувлиқни чайнар, тишларидан ўт чақнаб кетар, лекин оғзидан чиқариб ташлаш йўлини тополмай қийналарди. Бундан буёнги қисмати маълум эди. Қариган онаси ўрнини эгаллаши — кўкламда онаси ўрнида ўт, кузда ўтин ташиши, ҳафтасига бир марта марказга қатнаб, устига ортилган қопларни қишлоққа етказиб келиши — хонадон қулига айланиши — юмушини бажариши зарур эди. Она Эшак ҳам одамлар қўлига боқим бўлгани сабабли ҳозир боласининг ёнини ололмади, термилиб чекланди. Бир-икки бор ҳорғин ханграб, бу билан гўё: “Ҳой Одил чўтир! Йигирма йилдан бери мени қулдай ишлатасан, истаганингча калтақлайсан. Вақтида овқатим, сувимга

қарамайсан. Ақалли қариганимда менга раҳминг келсин, ўғлимни урмай, алдаб нўхтала. Эртадир-кечдир барибир қисматига кўникади, қуллигини бўйнига олади...” демоқчи бўларди. Бечора тилсиз жонивор фикрини эгасига англатолмади. Қайғу-ҳасратлари ифодаланмай юрагида қолиб кетди. Яралгандан бери одам боласининг оғирини енгиллаштириб келган эшак ҳам, табиатнинг севимли фарзанди эканлиги, уларда ҳам орзу-умид ҳисси мавжудлиги билан Одил чўтир қизиқмас, ҳатто қизиқишни истамасди. Балки, гўштларини ейиш мумкин бўлганда Одил чўтир озгина эъзозларими?! Бир-бирини тинимсиз ўлдириб, таъқиблаётган инсоннинг, эшакларда ҳам юрак борлиги, улар ҳам инсондай ҳаяжонланиши ва ўз наслини сева олиши, уни асрашда алоҳида эътиқодга эгалиги билан неча пуллик иши бор!

Икки йилдан бери онаси ёнида ўйноқлаб, оппоқ, лаззатли сутини эмиб, баъзан тўқайда эшаклар билан қувишиб, тишлашиб эркин-эркин юрган тарғил Хўтик учун нўхта, сувлиқ, арқон ва эган саноқсиз калтаги қутилмаганда даҳшатга айланди. Она Эшак учун эса бу аллақачонлар кўникилган қонун эди. Эртадан бошлаб боласи унинг юкини енгиллатиши мумкин... Нўхта, сувлиқ, арқон уларга ажодларидан мерос. Не-не азамат эшакларни мана шу матоҳлар у дунё сафарига кузатди. Улар фақат ўлимлари олдидан шу матоҳлардан халос бўлганди. Ўз қисматларига ўзларигина йиғлаб ўтдилар. Уларни кузатиб қолган болалари ҳазин-ҳазин ҳанградилар ва аста-секин тақдирларига тан бериб, тинчидилар. Тиш, туёқ билан ҳар доим ҳам ўзларини ҳимоя қилолмадилар, чунки инсонда тишдан, туёқдан кўра кучли қурол — ақл мавжуд. Ақли билан тишдан, туёқдан кўра антиқа ҳийлаларни ўйлаб топа олади.

Ховлига мактабдан қайтган Одил чўтирнинг бир тўда болалари югуриб киришди. Жилдларини ерга улоқтириб:

— Вой, Хўтикни боғлашибди, энди тишлолмайди, теполмайди, мазза қилиб минамиз, урай! — дея қичқиришиб тутқун хўтик атрофини ўраб олишди. Боши катта бола нўхтасига ёпишди, бурни япалоқ бола эса юнгидан чангаллади. Хўтик тишлаш, тепишга уриниб кўрди, лекин арқон билан нўхта тишлашга ҳам, тепишга ҳам имкон бермади. Кўпчилик бўлиб хўтикни муштлашди, тепишди, охири устига миниб тинчишди. Хўтик қулга айланганини яна бир бор сизди. Чексиз азият чеккан Хўтик инсон боласи каби ўзини яна онаси пинжига суқиб, дардига чора излади. Болалари учун ўзларини балоларга урган инсон онаси каби, Она Эшак ҳам боласини ҳимоясига олишга тиришди. Бироқ чора тополмади.

Болалар янги қўлга ўргатила бошлаган асов Хўтикни мина-мина, қийнаб охири толиқдилар, ўзларича Хўтикнинг тепиш ва гишлаши эвазига ўч ҳам олган бўлишди. Сўнг гуриллашиб кун ботиш томондаги уйга кириб йўқолдилар. Хўтик уларнинг ортидан нафрат билан қараб қолди. Калтак зарбидан танаси ҳамон зирқираб оғирди. Биринчи марта у ичида ўпкаси мавжудлиги, беҳад сиқилгани, юраги ҳам борлиги, азоблангани, кўзлари билан атрофни кўриш мумкинлиги, кўз ташқи муҳитдан ўзини ҳимоя қилиши учун асосий қурол экани, қулоғи ҳам борлиги, қулоқ билан овоз ва шарпаларни эшитиши, шунга яраша ўзини чоғлаши зарурлигини ҳис этди. Томирлари борлиги ва томирларида иссиқ қонлар оқаётгани, калтак зарбидан ўша қонлар оқими тезлашганини ҳам у илк бор сизди.

Ҳовли тинчиди. Олам қора парда орасида эрий бошлади. Ичкаридаги молхонада сигир-бузоқлар инқиллар, киртиллатиб нушхурт чайнади. Она Эшак эса шумшайиб боласини кузатар, унга галпинар, ёнига яқинлашиб, бўйнини озор бермай қашлагиси келар, бу билан азобини енгиллаштиришни истар, бироқ бўйнидаги арқон қўзғалишга қўймаётганди. Хўтик эса мунғайиб турар, онасидан кўзларини узолмас, калтаклангани, озодликдан маҳрум бўлгани сабабига тушунолмас, қисқа-қисқа ҳанграр, бу билан гўё: “Она-жон! Мени калтаклашаётганда сен нимага жим турдинг?! Бир болангни одам таёғидан асраёлмасанг, нимага яшайпсан?! Наҳотки бундан буёнги умрим калтаклар остида, нўхтада, арқонда кечса...” демоқчи бўларди. Бунга жавобан Она Эшак ҳам сўзсиз фарёдлар билан гўё: “Болажоним! Арқондаман, сени бефаросат одамлар калтагидан халос этолмайман! Жоним ачиди, начора, кўз ёш тўкиш билан чекландим. Жонимдан узилгансан, жонга ачинмасликнинг эса иложи йўқ.. Одамлар қўлига қараммиз. Истасалар сув, пичан бермай кўяди. Истасалар кўчага ҳайдаб юборишади. Кўчада эса бўрилар таъқибига учраш мумкин... чида, эрта-индин ҳаммасига кўникасан, кўникканингдан кейин эса азоблар оддий ҳолга айланади... Мени ҳам бир пайтлар сендай азобларди, аста-секин кўникдим...” дерди.

Алламаҳалда хонадон аъзолари бирин-кетин ташқарига ёзилишга чиқишди. Бепарво изларига қайтишди. Тез орада уй чироғи ҳам ўчди. Уч томонини ҳайбатли чўққилар ўраб турган, яъни уч-тўрт хонадондан иборат Тубганинг тагида қишлоғи ҳамон тун пардаси остида мудрарди. Чўққилар устида ялтираётган юлдузлар ва яримта ой кўзга ташланар, узоқ-яқиндан турли-туман овозлар эшитилар,

сўнар, қоялар бағридан совуқ шабада эсар эди.

Тарғил Хўтик тасаввурида қундузлари кўрадиган чўққилар ёнбағрида ўйнаб, қувишиб юрадиган архар, тоғ қўйлари жонланарди. У баъзан онаси билан тўқайда ўтлаб юрган кезлари ўша ёввойи жониворларга ҳавас билан боқарди. Уларга айланиб қолиш истаги ҳам баъзан юрагини ўртаб юборарди. Ўша жониворларнинг шохлари бор, оёқлари ингичка, шохлари билан сузишлари, оёқлари билан одамларга етказмай қочиб қолишлари мумкин. Боз устига, улар эркин... эркинликнинг нечоғлик қадрли эканини тилсиз жонивор мана энди англай бошлади. Уларнинг гўштлари ҳалол экани, инсон милтиқлар билан отиб олиши мумкинлигини бечора Хўтик қаёқдан билсин!

Ҳовлида ҳамон сукунат ҳоким эди. Молларнинг тинчигани, гўсиндаги товуқларнинг уйқусираб “қиғғ...”лашлари тарғил Хўтиكنинг юрагидаги қўрқув туйғусини кучайтирди. Чўққилар гўё эгилиб, унинг устига қулаётгандай туюлар, фақат юлдуз ва ойгина беозор шуълаланиб, уни истиқболига чорлар эди. Она Эшак бугун ётолмас, гамгин боласини кузатиб, тик оёқда тонгни қаршилаётганди. Онасига қараганда дуркун хўтик эрта-кеч ўйноқлаб, баробар тишлашар, бугун эса бирдан кичрайиб қолганди. Калтак зарбидан сўнг эркинликда кечирган умри ҳам гўё ёлғондай туюлар эди. У, оддий тасмадан тикилган нўхта, темирдан ясалган сувлиқ, иглардан ҳимарилган арқон вужудини шунчалик азоблаши, оддий гаёқ зарби танасини ларзага келтиришини ҳазм қилолмасди. Озодлигидан маҳрум этилиб, калтаклашганини ҳазм қилолмасди. Озодлигидан маҳрум этилиб, калтаклашгани етмагандай, сувсиз, пичансиз қантариб ҳам ташлашди. Ҳеч бўлмаса арқондан бўшатишганда онасини эмиб, ҳовуридан тушар, оғриқларини унутарди. Чўққилар, юлдузлар, ой, архар, ёввойи қўйлар — ҳаммаси эркин. Уларнинг бошларига нўхта, оғизларига сувлиқ, оёқларига эса арқон тушмаган... Биргина Хўтик ҳибсда. Озгина сув беришса ҳам майли эди.

Тарғил хўтик ҳам онаси каби тик оёқда туриб тонг оттирди. Беҳад чўллади, очикди. Илгарилари тунда қорни очса молхонага кирар, нушхўрд ер, қорнини тўйғазар, тоғорадаги сувдан ичиб ташналигини қондирарди. Одамлар уйғонишди. Ташқарига чиқишди. Илинж билан ўзларига боқиб турган хўтиikka тиржайиб қараб, юз-қўлларини ювиб яна уйга кириб кетишди. Салдан кейин эса ҳовлида Одил чўтир билан қовоқлари уйилган ўспирин пайдо бўлди. Ўспирин аввал Она Эшакни эгарлаб, отасининг минишига ҳозир-

лаганди, у ўспиринни судраб боласи томон интилди. Бўйинини бўнига сурди, ишқалади. Беозоргина қашлади. Хўтик қулоқларини солинтириб, бошини эгганча жим турар, кўнгли бўшаб, кўзлари ёшлар, оёқлари қалтирар эди. Одил чўтир эшак томон яқинлашиб, боласига кўрсатаётган илтифоти учун қамчи билан “меҳмон” қилди.

— Қари махлуқ, — ўшқирди Одил чўтир қорнини силкиллашиб ва оёғини узангига суқди, — болангга ачинганингга ўлайми. Қодирбек, хўтикни кечгача арқондан бўшатма, сув ҳам, пичан ҳам берма. Бир тавбасига таянсин.

Хонадон хўжаси Она Эшакка миниб қаёққадир жўнади. Тарғил хўтик онаси ортидан талпинди, лекин арқондан бўшалолмай тўлганиб қолди. Очликдан ичаклари чулдирар, беҳузур кўнгли эса бирдек сув истарди. Оёқлари ҳам танғилгани сабабли ётолмас, қимирласа йиқиладигандек туюлаверар, толиқиш ва уйқусизлик ҳаммасидан кўра юрагини эзарди. Хаёлида қишлоқнинг қуйи қисмидаги ўтлоқ, ўтлоқ юқорисидаги булоқ жонланар, бунга онаси ортида диркиллаб ўйнаган, эшаклар тўдасига кириб тишлашиб қувишгани қоришиб кетарди. Одамлар кўклам ва куз кунлари — ишлар енгиллашгач, эшакларини арқондан бўшатишар, ўтлоққа қўйиб юборишарди. Куллар — эшаклар учун озодлик фасли бошланарди. Улар нўхта, арқондан бўшалиши билан бирга ораларида ишқий ўйинлар ҳам бўларди. Баъзан хўтик катта эшаклар таъқибидан қочиб онаси пинжига суқилар, жон сақларди. Ўшанда у илк бор қоялар бағридаги ёввойи эчки, қўйларни кўриб ҳаваси ортганди. Бу ўтмишдаги, яъни кечагача кечган тарих эди. Тарихи-нўхтасиз, сувлиқсиз, арқонсиз кечганди. Бугундан бошланадиган тарихга эса нўхта, арқон битилди. Бугунги тарихига туганмас калтаклар ҳам тиркалди.

Кўклам ва куз фаслидаги эркинлик даврида эшаклар тўдасини хачирдай катта, тарғил эшак бошқарар, бошқа ханги эшакларга кун йўқ эди. Гоҳо отларга ҳам ҳамла қиладиган ўша тарғил Эшак тарғил хўтикка индамас, аксинча бошқа эшаклар сиқувга олганда уларни тўдадан чиқариб юборарди. Ораларида бошқа эшакларга маълум бўлмаган сир — қондошлик ришталари мавжуд эди. Ўшанда у отасини таниган, илк бор болалик ҳиссини туйганди. Олдиндан келса тишлайдиган, ортидан келса қарсиллатиб тепадиган ўша тарғил Эшак анчадан бери кўринмас, йўқолиб қолганди. Марказга элтадиган йўл томон чопиб кетган, бошқа қайтмаганди.

Чўққилар ортидан ҳар куни кўтариладиган думалоқ олов — қуёш оламини қайтадан ёритди. Тарғил Хўтиkning тун бўйи тана-

сини жунжутган совуқни эритиб, ниҳоят тушунчасидан чиқариб ташлади. Иссиқ танасини яйратди-ю, бироқ ташналигини ошириб юборди. Онасидан ҳамон дарак йўқ эди. Онасига ичикиб мунгли-мунгли ханграрди. Ҳовлига ориқ, қош-кўзлари қора, камгап хонадон бекаси чиқди. Лекин ҳўтикка қарамай изига қайтди. Худога шукр. Яна жонига мактабдан қайтган болалар ора кирди. Устига миниб толиқишганидан кейин пешонасини силади, ҳатто япалоқ бурунлиси жўшиб кетиб, юзини юзига босди, кўзларидан ҳам ўпиб қўйди. Ҳўтик бу гал тепишга, тишлашга мутлақо уринмади. Аксинча, қалби юмшаб, тумшугини болаларнинг оёқларига ишқалаб ўйнашди. Боши катта бола арқонни ечишга киришди:

— Ечма, отам ўлдиради, — дея қичқирди япалоқ бурунли бола ва онасининг жаврашига қарамай отхона бурчагидаги пачоқланган тоғорани ҳўтикнинг олдига суриб, ўчоқ ёнидаги челақдаги сувни қуйди. Боши катта бола эса симтўр билан ўралган пичандан суғуриб олиб, ҳўтикнинг олдига ташлади. Оҳ, қандай бахт! Толеси кулиб боқди. Болалар болалигига борди, уларнинг раҳмдил юраклари ҳўтикка илтифот кўрсатди. Шодликдан тарғил Ҳўтикнинг кўзлари катта очилиб, ёшланиб ҳам кетди. Тумшугини тоғорага суқиб, сув ичди, ичаверди! Сув! Мана шу сувда гўё ўз кўзи, қулоғи, юраги, оёқлари, қорни, ҳатто онаси, онасининг оппоқ, лаззатли сути, пичан, уйқу мужассамланганди. Фақат сувдан Одил чўтир ва унинг қовоқлари уйилган ўғли чиқиб кетган, нўхта, сувлиқ, арқон эса унутилганди. Сув танасидаги оғриқни енгиллаштирар, бироқ пичан ўтмасди.

Номозшомга яқин дарвоза очилиб, устига ўтин ортилган Она Эшак кириб келди. У онаси томон интилди, ҳар кунгидай чопиб боролмагач, ҳазин хангради. Ҳозирги ханграшида ичикиш билан интизорлик ҳислари ифодаланарди. Она Эшак тўғри боласи томон юриб, оёқларини кериб, эмиш учун қулайлик туғдирди. Ҳўтик ўлиб-тирилиб тумшугини онаси елинига чўзди. Барибир нўхта билан сувлиқ ҳалақит берди. Юксакликлардан қуриган арчаларни кўтариб қайтган Она Эшак боласини эмдиrolмай жони ҳалак эди. Боласи онасига қараб, бу қараши билан гўё: “Онажон! Кун бўйи сувсизликдан ўлаёздим. Мени бўшатишмади, ортингдан эргашиб боролмадим. Сенсиз олам кўзларимга торайиб кўринди.” демоқчи бўлар, онаси ҳам “ҳимм.”лаб, бу билан гўё: “Болажоним! Бир пайтлар мени ҳам онамдан ажратиб олиб қантариб ташлашганди. Акаларинг, опаларингни ҳам шу хилда қийнашиб, охири сотиб юборишди. Болаларимни излаб, бўзлаб тополмай юрагим қонга

гўлганди. Қисмат, инсонга қулмиз, чида. Сени ҳам сотиб юборишлари мумкин. Илгарилари эшаклар мўл эди, кейин отиб ташлашди, отилмай қолганлари кўчаларга ҳайдалди, яқин орада пуштимиз мутлақо қуриб кетади. Мана буниси даҳшат”, — дейишга уринарди.

Ўспирин Она Эшак устидаги ўтинни туширди. Тери қотгандан кейин эса эгарини олиб пичанга қўйди. Озгина сув ичди-ю, ётди. Боласи эса ҳамон жазо муддатини ўтаётганди. Эшакларга оддий қуллардай қарайдиган, улардан иш қуроли сифатида фойдаланиб келаётган Одил чўтирнинг уйи тошлардан тикланган, ҳовлиси тор эди. Ён томонда ва пастроқда болалари мўл яна икки хонадон жойлашганди. Марказга олиб борадиган тор-тиғиз йўл четида ҳам уч-тўрт хонадон истиқомат қилар, ҳаммаси йиғилиб Тубганнинг тагида қишлоғини ташкил этарди. Мактаблар уйларда, яъни болалар еттинчи синфгача шу қишлоқда ўқиб, сўнг мактабга кетишар, ўша ерда тунаб ўқишарди. Болалар юқори ва қуйи қисмга бўлиниб муштлашар, эркаклари ҳам тарафма-тараф бўлиб, улоқ тортишар эдилар. Тубганнинг тагида қишлоғида дўкон йўқ эди. Қишлоққа машина ҳам юрмасди. Эшак-отлар машина вазифасини ўтарди. Одамлар марказдан ун, қанд, ёғ ва турли газмоллар олиб қайтишарди. Катта шаҳардагилар дунёда шундай қишлоқ борлигини билишмас, бу ерга давлат ва сиёсат тушунчаси ҳам етиб келмаганди. Давлат ҳам, сиёсат ҳам ўзлари эди. Қишлоқ одамлари қулоқ қилиш йиллари бу ерга қочиб келиб жойлашганди.

Одил чўтирнинг юрагига худо ниҳоят шафқат туйғусини солди. Тун ярмида ташқарига чиқиб, тарғил Хўтикнинг оёқларини арқондан бўшатди. Хўтик ҳайрон эди. Хўжасининг кутилмаганда кўрса-таётган илтифоти сирига тушунмасди. Табиий бир ҳис билан тепиш, тишлашга уринди, лекин қурби етмади. Она Эшак туриб, боласи томон интилди. Ортини ўгириб, орқа оёқларини керди. Боласи тумшугини онаси маммасига чўзди. Сўрди, сўраверди. Оғзига бемаза суюқлик илинди. Барибир эмди, эмаверди. Нима биландир ташналигини қондириши, қорнини тўйдириши керак эди. Хўтикнинг кўнгли бир нави таскин топди. Топгани кез онаси оёқлари тагига чўзилди. Танаси титраб, учиб, охири тинчиди. Тинчигани он у нўхта, сувлиқ, арқон, калтак ҳақидаги тушунчадан узоқлашди. Одил чўтир, ўспириндан эса мутлақо узилди. Қулликнинг биринчи кунини шу тариқа кузатди, тунини эса шу тариқа қаршилади. Бир кун, бир тун тик оёқда туриш, чекилган даҳшатли азоблардан сўнг хўтик гўё қайтадан туғилгандай роҳатланар, энди қулоқ-

лари остини шилиб, яра қилган нўхта, жағ милкларини шилиб ачиштирган сувлиқ билан ҳам иши йўтиди. Туш кўрар, тушига бир тўда эшаклар ўтлаб юрган тўқай ва уларни бошқараётган тарғил Эшак, қоялар остидаги архар, ёввойи қўйлар кирар эди. Баъзан туши ўзгарар, Одил чўтир билан ўспирин таёқ, арқон, нўхта кўтариб уни қувиб юришарди. Туши яна ўзгарар, одамлар ўша эркин жониворларни ҳам эгарлаб минар эди.

Қулликнинг яна бир тонгги ҳам отди. Очиққан эшаклар ҳар кундагидан кўра эрта туриб олишди. Қовоқлари уйилган ўспирин она Эшакни эгарлади. Хўтикка яқинлашганда табиий сезги билан тишлаш, тепишга шайланди, лекин кўзи олдида таёқ жонландию, шаштидан тушди. Худди шу кез нақ нешонасига мушт урилдида, гандирклатиб юборди. Хушини йўқотиб турган паллада устига эгар урилди, қорнини сиқиб айил боғланди, ортига эса қуйишқон тушди. Вужуди турли томондан сириб ташланди. Қулликка тўла эришди.

Она Эшакка Одил чўтир, тарғил Хўтикка эса ўспирин минди. Пастладилар. Тор-тиғиз йўл бўйлаб марказга жўнашди. Эгарга ўрганмаган хўтик гандираклаб йўл четига чиқар, аранг ўзини ўнглаб онаси ортидан эргашар, тинмай ҳансирар, ҳаммасидан ҳам кўра бел оғриғи, оёқ толиши жонини оғзига келтирар, танасидан терлар оқар, қамчи зарбидан фақат олдинга интилар эди. Тушга яқин одамлар гавжум марказга ҳам етиб келинди. Илгарилари адашиб кетмаслик учун одамлар хўтикни оғилга қамаб кетишар, бечора кун бўйи ичикиб, ҳанграб онасини кутарди. Онасининг елини тирсиллаб — сутга тўлиб қайтар, эма-эма сутга тўйиб, онаси ёнида мазза қилиб ухларди. Хўтик биринчи марта кўп одамларни, ортидан тутун тарқатиб чопаетган ғаройиб нарсаларни кўриб ҳайратланди, ҳатто ҳуркиди ҳам. Одамлар она-болани катта бир чинор шохига боғлаб, йўл четидаги бинога киришди. Алламаҳалда чиқишиб, бошқа бир бино — дўкон ёнига яқинлашишди. Эшакларнинг устига оғир ва катта қоп ортишди. Тарғил Хўтикнинг бели букчайиб, аранг ўзини ўнглади. Келган томонларига қараб ҳайдалди. Она Эшак гўё ҳеч нарса кўрмаган, билмагандай пилдираб борар, бола-си эса гандираклаб, оёқлари майишиб гўё одамдай инқиллаб, онаси ортидан етолмасди.

Йўл. Чексиз-чегарасиз йўл. Оғир, машаққатли йўл. Тарғил Хўтик бир неча бор орқа оёқларини кўтариб, қопни ағдариб ташлашга ҳаракат қилди. Лекин устма-уст бошига тушган қамчи зарби шаштини қайтарди. Марказ ортда қолди. Ниҳоят тошлоқ йўл ҳам бош-

ланди. Она Эшак ҳамон пинак бузмай илдамлар, одамларнинг эса парвойи палак, эшакларга қамчи босиб боришарди. Одамларга осон, чунки устларига қоп ортилмаган, бошларини нўхта, белларини айил, оғизларини сувлиқ, орқаларини қуйишқон қийнамаяпти. Уларнинг устларига минадиган — ўзларидан кўра кучли жонзот йўқ. Истаган пайтда қўшиқ куйлашади, рақсга тушишади, тўй- томоша қилишади. Иссиқ, юмшоқ тўшакларда эркин ётиб ухлашади, овқатлари, чойлари тайин. Эркаклари аёлларини севади. Эшакларга ўхшаб йилда бир-бирларини интизор кутишмайди. Боши тошдан, танаси темирдан бўлган бечора эшакларнинг пешоналарига юк ташиш, оч-наҳор кун кечириш, қаригандан кейин эса қўчага ҳайдалиш, дуч келган ерда ўлиш ё бўриларга ем бўлиш ёзилган.

Тарғил Хўтикнинг оёқлари майишар, бели букчайиб, оёқлари толар, онасига тахлит қилиб илгарилар, бу билан гўё: “Онажон! Тўхта, озгина дам олайлик. Белим синади, оёғим қи-йилди, нимага юраверасан, тўхта ахир, менга раҳминг келсин.” демоқчи бўлар, онаси ҳам қанграб, гўё: “Тўхтасам, эгам бошимга ит кунини солади. Чида, бу қулликнинг бошланиши, сени яна бир йилга чўзиладиган қуллик кутиб турибди, ҳадемай белинг, оёқларинг, миянг ҳам ҳаммасига кўникади. Тихирлик қилаверсанг, кўчага ҳайдашди. Бўриларга ем бўласан.” қабилида жавоб қиларди.

Адоқсиз йўл хўтик учун тобора даҳшатга айланиб борарди. Танаси оғриғига кўз тиниши, боши айланиши ҳам келиб қўшилди. Гўё туёқлари бўғинларидан ажралишга, бели синишга етганда хўтик чидолмай ўзини ерга ташлади.

— Ҳаром ўлгур, нимага ётасан? — ўспирин жазавага тушиб хўтикни савалай кетди, боз устига бош-кўзи демай тепди.

— Ур, турғаз, бунақада ётоқ бўлиб қолади, — хириллади Одил чўтир. Хўтик кўзларини юмганча, бошини турли томонга силкиб жон сақлар, лекин туришни ҳаёлига келтирмасди. У қамчи ёмғири ва терлар сели орасида тўлганиб узоқ ётди. Бечора хўтик устига нима учун юк ортилгани, нима учун тинмай калтак еяётгани сирига тушунолмас, фақат юрагини одамларга нисбатан нафрат ва ғазаб туйғуси қамраганини ҳис этарди. Вужуди тасма, айил, қуйишқон таъсирида эзилар, танасининг озод қолган ерларидан тинимсиз терлар қуйиларди. Ота-бола хўтикни кўтариб турғазини, яна қамчи босиб ҳайдашди. Ўн қадамча юрмай хўтикнинг олдинги туёғи тошга тегиб мункиди-ю, пешонаси билан шағалга санчилди. Яна озгина дам олиш имконияти туғилди. Ота-бола не азоблар билан хўтикни қайтадан оёққа қалқитди. Йўл. Хўтикнинг вужуди

гашналикдан ёнаман, дерди. Сув эса йўқ эди. Назарида осмон ҳам унинг устига миниб олганди.

Биринчи довонни ошиб ўтдилар. Олдинда яна азамат учта довон қад кўтариб турарди. Довонга чиқилганда ҳўтикнинг юраги дош беролмади. Ётди. Қамчиларни бу гал жимгина қаршилади. Энди унга барибир эди. Яна умрини давом эттириб, қоплар остида ҳансирав, арқон, тасмалар орасида бўғилиб, сув ичмай йўл босгандан кўра, шу ерда ўлгани маъқул эди. Галдаги қамчи зарбига чидолмай ҳанграб юборди. Кейин тумшуғини ерга қаттиқ тираб, кўзларини очишга киришди. Кўз милклари ёшга тўлгани сабабли атрофини кўришга ҳалал берди. Ниҳоят кўзларини очди. Ер чирпирак бўлиб айланар, гўё чўққилар эгилар, қулар, лекин зарбаси сезилмасди. Мияси ғувиллар, юраги санчар, нима учундир одамлар уни энди урмай, қўлларини белларига тираганча, тепасида қотиб туришарди.

Тарғил Хўтик тумшуғини кўтарди. Ҳансиравши озгина босилганди. Оғриқлар ҳам жиндек енгиллашгандай туюларди. Кўнгли фақат сув истарди. Бироқ сув кўринмасди. Ётгиси келаверарди. Она Эшак ҳам тўхтаб узоқлардан боласига термилар, баъзан қисқа-қисқа, мунгли-мунгли ҳанграб, ҳанграши аста-секин тинар, ёшлар билан алмашарди. У чидолмади, охири ортига ўгирилиб боласи томон юрди. Тилини чиқариб, боласининг қулоқларини ялашга тутинди. Бироқ боласи бу гал эътибор қилмади. Нима учундир одамлар ҳам бу гал она Эшакнинг инон-ихтиёрига қўйиб беришди. Бир неча бор яланганидан кейин боласи кўзларини очди-ю, танаси бир оз яйраганини ҳис этди. Кўзлари олди ҳам ёришди. Жуда қисқа муддатга нўхта, сувлиқ, айил, қўюшқонни унутди. У қарши қоялар бағрида ўрмалашаётган ёввойи эчки ва қўйларни кўрди. Улар пастга — одамлар, эшакларга қараб пишқиришар эди. Уларнинг устида қоп йўқ эди. Арқон, тасмалар вужудини эзмаётганди. Кутилмаганда ҳўтикнинг ўша ёввойи — эркин жониворларга қўшилиш, қаёққадир қочиб кетиш ҳақидаги фикр уриларди, юрагида ҳам шундай ҳис кўзғалди. Эркин жониворлар нимадандир ҳуркиб, арчалар орасига кириб, кўздан йўқолди. Эрк султонлари — ёввойи жониворлар ўз хоҳишлари билан кўздан йўқолган кез ҳўтикнинг боши, бўйни, сарисига саноқсиз қамчи ёмғири ёғила бошлади.

Ниҳоят устидаги қоп олинди. Олингани кез у сапчиб кўзғалди. Қалтираб, гангиб бир оз жойида қотиб турди. Миясига на тепиш, на тишлаш ҳақидаги фикр келди. Тез орада устига яна қоп ортилди. Яна қамчилар билан саваланиб, онаси ортидан ҳайдалди. Онаси

устидаги юкни писанд қилмай илгарилар, гўё чарчамаётгандай кўринарди. Йўл сойлик томон чўзилгандан чўзилиб борарди. Юқорига кўтарилишдан ҳам кўра пастликка тушиш машаққатли экан. Қоп бўйинга сурилиб, олдинги оёқларига зўр келар экан. Белининг олдинги оёқлари курагига бориб туташадиган ери гўё пичоқ кесаётгандай ачишар, ачишиш аста кучли санчиқ билан алмашарди. Сойга тушилса, сув ичиб озгина куч йиғиши, қаддини ҳам тиклаши мумкин эди. Бироқ узоқ эмасди, лекин мана шу қисқа масофани босиб ўтиш лаҳза сари бало-қазога айланаётганди. Бўйнига сурилган қоп оёқларини мутлақо толдирди. Туёқлари шағалга ботиб, юриши қийинлашди. Салдан кейин у қоп, айил ва қуюшқон таъсирини сезмай қолди. Таъсир ўз-ўзидан йўқолди. Ётди, бошқа кўзгалмади. Энди кўзлари ҳеч нарсани кўрмас, қулоқлари ҳеч нарсани эшитмасди. Юраги гўё узилиб тушган, тамоман ҳушидан ажралганди.

— Бу аблаҳдан яхши эшак чиқмайди, фирт ётоқ бўлади. Икки ёшли хўтиklar туппа-тузук эшакка айланарди, — тинмай бўғиларди Одил чўтир. — Қодирбек, сен она Эшакнинг юкини ташлаб қайтиб кел.

— Хўп, — дея ўспирин она Эшакни ҳайдаб йўлга тушди. Довондан ошгач, қоп ортига миниб ҳам олди. Одил чўтир қопни тушириб хўтикни турғазди. Гўё хўтикнинг танаси йўқолиб қолганди. Кўзларига чалинаётган мавжудот — гоҳ катталашиб, гоҳ кичиклашиб, боши эса гўё тўқмоқ билан ураётгандай тақиллар, кўнгли озар, хириллаб йўталар, бироқ қорнида ҳеч нарса йўқлиги сабабли қайт қилолмасди. У онаси кетган томонга қараб ҳанграшга уриниб кўрди, лекин қорни ичига тортиб кучанди-ю, барибир кучи етмади. Аранг хириллади, хириллаши аста-секин инграш билан алмашди. Онаси уни эшитмади, эшитса-да, ўспириннинг зуғуми билан ортига қайтмади, қайтолмади. Одам харсангга ўтириб бамайлихотир атрофни кузатарди.

Тарғил Хўтик ўт тишлади, лекин тамшанишга мадори етмади, беихтиёр тишлаган ўтини қайтариб ташлади. Шабада яқин орадан сув салқинини олиб келар, димоғига уриб, ташналигини баттар оширар эди. У зўрға оёқларини кўтариб пастлай бошлади. Одам бу гал индамади. Амал-тақал қилиб қўлмак сувга ҳам етиб олди. Қулгиллатиб ичишга тутинди. Сув бу гал онаси сутидай азиз ва лаззатли туюлиб кетди. Сувни ичишга ичди-ю, салдан кейин танасини қалтиратиб юборди. Аммо боши айланиши, кўзи тиниши озгина босилиб, атроф ёришди. Юраги уриши ҳам мўътадиллашиб, мияси

фаолияти ҳам илгариги ҳолига қайта бошлади.

Узоқлардан она Эшакнинг қораси кўринди. Яқинлашди. У онасига талпиниб, тумшугини бўйнига сураб экан, сукутга толди. Она Эшакнинг кўзларига ёш қалқиди. худди шу пайт Одил чўтир билан ўспирин қўллашиб қопни Она Эшакнинг устига ортишди. Ўспирин уни олдига солиб ҳайдади. Одил чўтир эса Хўтикка минди. Хўтикнинг оёқлари яна майишиб онаси ортидан илдамлаб кетди. Унинг учун қопдан кўра устидаги одамнинг мингани маъқул туюлди. Ҳар ҳолда одам ўзини ўнглаб борапти. Белининг эгилиши ҳам олдингидаймас. Энди у йўрғалар, иложи борица йўлни қисқартириш илинжида ўртанарди. Хўтик жимгина йўл босар, хотирасида эндигина оёққа турган, бўлғуси эгалари ирим қилишиб, орқа оёқлари тиззасига қизил латта боғлаб қўйишган, яъни эркин ўйноқлаб, онасининг иссиқ лаззатли сутидан эмган кезлари тикланди. Оёқлари чигалини ёзиш учун ўша пайтлар турли томонга чопар, ўқдай учиб келиб онасига урилар, тишлар, маммасига ёпишар, бир-икки бор ниқтаб ўриб яна ўйноқлар эди. Болалар уни ёқтириб қолишган, нон, қанд, пишлоқ тутишар, эвазига устига минишар, у эса дингирлаб болаларни ағанатиб қочарди. Кейин унинг гасавбурида тўқай, арқонлардан бўшалган эшаклар тўдаси, хўтиklar билан тишлашиб, қувишган даври, сўнг отаси - тарғил Эшак онасининг ёнига яқинлашиб ҳидлагани, у ўзини бахтиёр сезиб қанграгани жонланди. Устидаги эгарнинг турли томонга сурилиб, ярасини ачиштириши хотира ва тасавбурини четга суриб ташлади.

Қош қорайганда эшаклар қиялик томон тирмашди. Тез орада дарвозадан ичкарига киришди. Она Эшакнинг устидаги қоп туширилди, хўтик эса Одил чўтирдан қутулди. Шу тариқа эшаклар ўз ҳолига ташланиб, жуда қисқа лаҳзаларда унутилди. Ўлгудай толиққан она эшак дарҳол ётди. Тарғил Хўтик эса ётолмади. Ҳозирча одамларга маълум бўлмаган, яъни эгар шилиб ярага айлантирган бел оғриғи ва ачишидан узоқ тўлғонди. Бир пайт ётди-да оёқларини чўзиб юборди. Белидаги оғриқ кескин кучайди-ю, аста-секин босила борди. У фақат инқиллар, на сув, на пичан ҳақида ўйларди. Тери қота бошлаган, лекин чанқоғи босилмаганди. Гўё вужудининг ярми йўлда йўқолиб кетган, ярми белидаги яраси — яғирига кўчганди.

Ўзини табиатнинг “тож-сарвари”, деб билган валломат инсон ҳар қачон ҳам қондоши — жониворларга раҳм-шафқат қилавермаган. Айниқса эшакларга. Тарғил Эшак тўла эшак бўлиб шаклланмасдан жонини оғзига келтирган Одил чўтир уни силашга, сув

бериб кўнглини олишга ҳам ярамади. Ётиш олдидангина ёзилишга чиққан ўспирин одатга кўра эшакларни эгардан халос этди. Она Эшак учун енгиллик туғилди. Бироқ эгарнинг олиниши ҳўтик учун даҳшатга айланди. Эгар олинаётганда бамисоли одамдай инграб, бошини турли томонга уриб, оғриқ ва ачишишга чидолмай туёқларини ерга қарсиллатиб урди. Танасининг эгарга кўникмаётганлиги, устига биринчи галда оғир юк ортилгани сабабли бели шишиб териси шилинган, шилинган ерида кафтдай яра ҳосил бўлганди. Яғирга кўзи тушган ўспириннинг танаси жунжикиб, сесканди. Тўқимлар қип-қизил қонга беланганди. На онаси, на сув, на пичан кўзига кўринар, мажбурият юзасидангина онасига суйкаларди. Гўё оёғи куйган одамдай турли томонга талпинар, оғриқ азобидан устунни тишлар, деворларни тепарди. Гўё ярасини нимадир ўткир тумшуги билан чўқир эди. Баъзан у онасига қараб, гўё “Онажон! Раҳминг келсин, тезроқ белимдаги оғриқни олиб ташла! Бошқа чидолмайман! Нимага жимсан, онажон! Нима учун болангнинг оғриғи учун одамларни тишлаб, тепмайсан?! Онажон! Мени ўлдир, бундай азоблардан кўра ўлганим маъқул.” дея фарёд чекар, онаси ҳам гўё: “Болажоним! Оғриғитнгни ҳис қилиб турибман, чунки, қачонлардир бундай азобни бошдан кечирганман, сени эмас, менинг белим оғрияпти. Мен ҳам илк бор эгар зарбидан азобланганимда онам бағрига суқилиб йиғлаганман, лекин онам бечора ҳам оғриғимни енгиллаштира олмаган. Қисматимиз шунақа. Озгина чида. Ўлмаган менинг жоним, болам. чида” дейишга шайланар, бироқ дардини очиқ ифодалай олмас, кўзлари билангина боласига кўнгил бериб чекланарди.

Ўспирин ўчоқдаги совуб улгурмаган кулдан бир кафт олиб, ҳўтикнинг яғрига сепди. Ҳўтик сапчиб тушди. Кўзлари ёшланиб, аламзадалик билан ўзини турли томонга урди. Шу лаҳзагача танасидан кечирган оғриқ, ачишиш ҳолва экан. Гўё белига юзлаб, минглаб найзалар отилиб, териси гўштини тилар, саноксиз туз сепилар эди. Кул яғири сувини сўраётгани сабабли оғриғи, ачишиши беҳад кучайганди. У азобга чидолмай ўспиринни жон ҳолатда тишлаб, тўни енгини узиб олди. Кейин онасига ташланди, тишлади, тепди, тепаверди. Она Эшакнинг боши айланиб, кўзлари тиниб кетди. Қулоқларини чимириб ҳанграб ҳам юборди. Ҳанграши оҳангида гўё: “Кўр бўлгур, нимага мени тишлайсан, тепасан?! Ахир, оқ сут берган онани тишламайди, тепмайди-ку! Сени шу пайтгача одамлардан ҳам, эшаклардан ҳам асраб, авайлаб келдим-ку! Сени азобласа одамлар азоблади-ку, менда нима гуноҳ”, деган маъно

ифодаланар, бунга жавобан хўтик ҳанграб, гўё: “Ҳаммасига сен, фақат сен айбдорсан! Сен мени туғмаганингда одамлар бунчалик азоблашмасди. Одамлар менга ўтказган ситами учун сендан ўч оламан” дерди. Хўтик мутлақо жонидан тўйганди. Яшашдан кўра ўлимни афзал кўраётган тилсиз жониворнинг сўнгги илинжи — қулликка қарши исён бошлаш эди ва бунга онаси тўғри келиб қолганди.

Ниҳоят, хўтик тинчиди. Оғриқ бир оз сусайган, ачишиш ҳам озгина босилганди. У ниҳоят ҳолдан тойиб йиқилди. Бошқа онасига қарамади. Она Эшак боласининг тепасида қулоқларини осилтириб қотиб турар, баъзан бўйнини қашларди. У тик оёқда тонг орттирди. Бечора, боласининг кўзлари уйқуга кетгандагина бошини кўтарди.

Чўққилар ёришганда тарғил Хўтик хиёл енгил тортиб уйғонди. Танаси гўё тўлишган, оғриқлари гўё унутилиб, беҳад очиққан, гашналиги эса ортганди. У беихтиёр тумшугини охурга суяб, нуш-хўрдларни киртиллатиб чайнай бошлади. Ёнига яқинлашган молларни қарсиллатиб тепиб бир оз ҳовурдан тушди. Шу орада олди очиқ отхонада ўспирин пайдо бўлди. Охурдаги эгарни кўтариб хўтик гомон юрди. Хўтик бошини кўтариб, ўспирин томон ўгирилди. Кўзи эгарга тушар экан, дафъатан ярасида кучли оғриқ қўзғалганини ҳис қилди-ю, сесканиб кетди. Худди шу лаҳзада хотирасида узоқ йўл, қон, сўнг белига кучли оғриқ киргани, ачишиш билан алмашгани ҳақидаги ҳис тикланди. Боши айланиб, кўзлари тина бошлади. ҳушига келганда ўспирин тўқимларни хўтикнинг устига гашлашга шайланаётганди. У кескин ортига тисарилди. Юнглари ҳурпайиб, қулоқлари чимирилди. Кўзларида чексиз бир нафрат ва ғазаб алангаси ловиллаб, кўзини очиб юмгунча кечадиган сонияда шиддат билан олдинга отилди. Оғзи катта очилиб, оппоқ тишлари ялтиради. Лабларидан оқиш суюқлик сачради. Ниҳоят тишлари киргиллаб, аввал қаттиқ, кейин эса юмшоқ нарсага ботди. Ўспириннинг гўштини тишлаб, бир неча бор силкаб ҳам ташлади. Кўзларини очиб, қайтадан ортига тисарилганида ўспирин ерга ағанаб, ўнг елкасини гижимлаганча чинқирар эди. Уйда чой ичиб ўтиришганлар апил-тапил ташқарига шошилди. Отхона томон яқинлашишди. Кўзлари олайган Одил чўтир кетмонга ёпишди. Кимдир косов, яна кимдир тош, бошқаси челақ кўтариб хўтик томон бостириб кела бошлади. Хўтик қутурган туядай пишқириб дуч келганга ташланарди. Одил чўтирни ҳам тепиб ер тишлатди. У бу гал шу қадар кучли зарб билан тепгандики, кетмоннинг сопини ҳам синдириб

юборди. Тишлаб челақ, тош, косов кутарганларни ҳам бирин-кетин тўзитиб ташлади-да ўртани ёриб ўтиб, қийшайиб турган дарвозага ўзини урди. Ташқарига чиқиб ҳам олди. Сирпаниб, сурилиб пастлади. Марказга элитадиган йўлга тушиб, чопди, чопаверди. Ортидан болалар югурганди, Одил чўтир бўкирди:

— Қувманглар! Қорни очиб ўзи келади! Чопиб ташлайман.

Хўтик аста-секин кўздан йўқола борди. Эртаси кун илғининг аҳволи ёмонлашгач, Одил чўтир она Эшакка ўтқазиб марказга жўнади. Довонни ошиб, дарахтлар гўжгон ўсган кимсасиз сойликка тушганда, бирдан тўхтади. Ўнг соҳилга ўтиб, кўзига чалинган қора нарса томон яқинлашди. Қора нарса — тарғил Хўтикнинг бўрилардан қолган боши, териси, суяклари эди. Омон қолган боши, кўзларида ҳали ҳам ҳаёт нурлари сўнмаган эди. Онаси билан биргаликда кечирган икки йиллик эркин умр хотираси мана шу кўзлардагина сақланиб қолганди. Кўзлар яна осмоннинг мовий рангини ўзида акс эттираётганди.

Уч-тўрт қадам нарида бошқа баҳайбат махлуқнинг суяклари, юнглари, чириб улгурмаган туёқлари сочилиб ётарди. Буниси марҳум хўтикнинг отаси-тарғил Эшакнинг қолдиқлари эди. Отаси ўтган йили Одил чўтирнинг қўшниси — Ҳосил ўғрига қарши исён қилган, юзини тишлаб, бир парча гўштини узиб олиб қочган, оқибат бўриларга ем бўлганди.

Она Эшак ўғил ва собиқ жуфтининг қолдиқлари устида бошини эгганча оёқлари қаттираб узоқ муддат сукут сақлаб турди. Кўзларидан тўкилаётган шашқатор ёшлар суяклар устига томди, томаверди. Бир неча лаҳзадан кейин эса она Эшак қийшайиб йиқилди. Бошини марҳум боласининг бошига ташлади, оғзи очилиб қолди. Бечора она Эшак ерни ҳўллаб ҳам юборди. Қулдор — Одил чўтир бир пайтда икки қули — Она Эшак ва тарғил Хўтиқдан жудо бўлди.

Бетоб ўғил-ўспиринни опичлаб, ноилож йўлида давом этди.

ОЛОВ

Олам бугун ҳазон рангида товланарди. Дарахтларнинг паст-ки шохлари япроқларини тўкиб улгурган, юқори қисмидаги япроқлар эса чирт-чирт узилиб, оғир ҳавони ҳадеганда ёриб ўтолмай липиллаб, сарғайиб сўлган ўт-ўланлар устига аста қўнар, сувга

тўкилганлари тинчгина оқар, баъзилари илдишларга қоқилиб қий-шаяр, тез орада сув уларни оқиза бошларди. Бу пайтга келиб куз-нинг қуюқлашган илоҳий сукунати шакл-шамойили билан бир-бирига ўхшамаган ранг-баранг қушлар чуғури бузар, гоҳо улар арзимас шарпадан ҳуркиб учар, атроф тинчигач, қайтадан сайра-шар, йирикроқлари парларини ҳурпайтириб, тумшукларини бир-бирига суркар, бу билан гўё яқин орада тушажак қишдан ўзлари-ни огоҳлантирар эдилар. Сарғайиб сўлиган ўт-ўланлар ва тинимсиз тўкилаётган ҳазонлар табиатнинг тўрт фаслидан иборат бир йил-лик умрни ниҳояланганидан дарак берар, табиатнинг абадий фао-лияти — сукунат эса тирик жонлар қатори инсон қалбига ҳам маъюслик солар, ўзи атрофидаги муҳит ва манзара ҳақида жид-дийроқ бош қотиришга мажбур ҳам қилар эди.

Улуғ ёзувчи беҳад ардоқлаган, яъни қулига айланган “Ойдинли қирлар” боғида ҳам бугун илоҳий бир жараён кезар, инсоннинг боқий умри билан табиатнинг абадийлиги орасидаги мутаносиб-ликни равшанлаштиради.

Мажнунтол, оқ терак, қайин, чинорлар оралаб, қуриган ўт-ўланлар қатори, ҳамон яшнаб турган майсаларни қирсиллатиб бо-сиб икки от ёнма-ён борарди. Отлардан бири қадимий араб тул-порларидан бўлиб, оқ рангли танасининг у ер - бу ерида ёнғоқдай кулранг ҳоллари ҳам бор эди. У эгасининг нозик таъбига мослаб безатилган, иккинчи қашқа — қизил отнинг безатилишига унча-лик эътибор берилмаганди. Эгаларининг раъйига қараб илгарила-ётган отлар кузнинг оғир сукунатида қулоқ солаётгандай, гўё та-биат умри қаршисида ўз умрлари ўткинчи лаҳзадай туюлаётганини англаб, атрофга сирли қараб қўйишар, қисқа-қисқа пишқирав эди. Отларнинг бирида кенг пешонали, узун бурунли, олтин рангли сочларига оқ оралаган, толиққанлигидан кўз милклари ва қовоқ-лари салқиб, кўкиш тусга кирган эркак ўтирар, табиатнинг дард-ли сукунати билан ҳазонлар тўкилиши кўпроқ таъсирини ўтказиб энтикишга ундаётганди. Қашқа от устидаги, кўзлари катта, ёши қирқдан ошган бўлса-да, йигирма ёшли қизлардай сўлимлигини йўқотмаган йўғон ва узун соч-ларини турмаклаб қўйган нозиктаъб аёл ёнидаги укасининг толиққанини ҳис қилгани сабабли уни жимгина кузатиш билан чекланаётганди. Аёл кун бўйи укасининг ижоддан бўшаши, кейин кайфиятини кўтариш мақсадида ҳар куни кеч билан бирга “Ойдинли қирлар” боғига сайру саёҳатларга бош-лаб чиқишга одатланган эди. Бу саёҳатлар ниҳоялангач эса эркак “ташландиқ” инсон болалари — қашшоқларга қўшилар, бирга бўза

ичар, овқатланар, рақсларга тушар, кўнгилларини кўтариб сўнг ўз хонасига ошиқар, китоб муталаасидан сўнг тунги оромга толарди.

Боғнинг ярми босиб ўтилгач, оқ отнинг жилови кескин тортилди-ю, сукунат бузилди. Ён-атрофдаги қушлар ҳуркиб учди. Аёл сергакланиб укасига юзланди.

— Опажон... — деди ука нотавон бир қиёфада ва чуқур ҳўрсиниб зўрға тилини ўнглади: — Ўлсам, албатта, мана шу улуғвор чинор тагига кўмгин... — У жимиб улуғвор чинор дарахти ва шохларидан тўкилаётган йирик япроқларига бечорачилик билан тикилди ва қушлар чуғурини тинглади. Унинг чехраси лаҳза сари қайғулашиб борар, кўзлари замирида қўрқинчли ва бир тушкунлик аломатлари ифодаланган эди. — Опажон, фақат сенгина менинг илтимосимни бажаришинг мумкин... дунёда мен учун бир Худо-ю, бир сен мавжудсан...

Олам бирдай сукут сақлар, дарахтлар бирдай япроқларини тўкар, хазон фасли хилқатни оғир ва дардли сукутга толдирганди...

Қашқа от устидаги аёл жиловни ўз ҳолига ташлаб қўйиб, бошини эгганча, юзини чангаллаб ҳиқиллаб борар, гоҳо лабини тишлаб овозини чиқармасликка уринар, хаёлан худодан ўзига ўлим беришини сўраб ва бу ният тезроқ ижро этилиб, укасининг ўлимини кўрмаслик умидида ўртанар эди. Шу билан бирга укасининг гапларини эшитмаган бўлиб қолиши, уни ёлғонга айланиб қолишини орзу қиларди.

— Опажон... етар, йиғлама... сен учун ҳам мен йиғлаб бўлдим... — деган меҳр оҳанги жаранглаётган овоз эшитилганда эса аёлнинг йиғиси ҳўнграш билан алмашиб, ёшлари сони ортди. Ука от жилловини ёнига буриб, опасининг ловиллаб ёнаётган юзига кафтини босди-да, юзини ўзига қаратди, — опажон, укангнинг эркалигини сен кўтармасанг, ким кўтаради?! Бу дунёда икки бахтсиз бўлса — бизмиз. Йиғлаган ҳам икки киши бўлса — яна иккимизмиз... ахир менга қайғуриб турмуш кўрмадинг, бола-чақадан ҳам воз кечдинг... менсиз умринг хазон бўлишини ҳам тушунаман...

— Жек... — ниҳоят Элизанинг титроқ овози янгради, — ўзинг айтганингдай илинжим ҳам, юпанчим ҳам ёлғиз сенсан... сенсиз бу дунёда бир лаҳза ҳам яшашни тасавур этолмайман.

— Опажон, оқ-қоранинг фарқига борадиган ёшдасан. Тушун: ўлим ҳақ. Туғилмоқликнинг ўлмоғи ҳам бор. Ахир, Жек Лондон тўшакда ётиб ириб-чириб ўлган экан, деган гапнинг авлод оғзидан эшитиш нақадар кулгули туюлишини ўйлаб кўр... шундай экан, укангга қулоқ солмасликка асло ҳаққинг йўқ. Бундай қонунни

инсон ўйлаб топмаган, бирон-бир китобда ҳам ёзилмаган...

— Жек, етар...

У товонини отнинг бикинига ниқтади. От шиддат билан қўзғалди. Қашқа от ҳам оёқларига зўр берди. Жек табиатан вазиятга мослашиш ва дарҳол уни ўрганиб ўз ҳукмини чиқариш борасида фавқулодда иқтидорга эга эди. Атроф-муҳит, жумладан табиатда кечаётган жараёнларни ҳам тезгина ҳис этар ва шунга яраша жавобга ҳозирланар ва бу масъулиятли ишни юксак маданият нуқтаи назаридан бажара оларди ҳам. Ҳозир ҳам опасининг қўнглини олиб, тезлик билан вазиятга мослашиб, гўё ёш боладай самимий жилмайиши билан табиатга ҳавас ва иштиёқ билан тикилиб орадаги ноқулай вазиятни ўзгартиришга улгурди. Элиза ҳам қисқа муддатда “ўзлиги”га қайтган укаси кайфиятидан мамнун жилмайиб оти жиловини силкиди.

— Тентаккина опам, мени тинглаяпсанми? — деди у боғни адоғлаб қолганларида, — фасллар ичида мен кўпроқ кузни хуш кўраман. Куз фикрлаш қобилиятимни орттириб, ҳисларимга эрк беради. Руҳим эса енгиллашди. Инсон учун муқаддас тушунча, туйғу — қалб, руҳан, жисмонан эркин бўлиш. Тўла эркинликка эга бўлолмаган ҳар қандай ижодкор улуғ асарлар яратишга мутлақо қодирмас. Асарларининг қаерларидир тиришиб туради. Жамиятнинг якка ҳукмронликка мойиллиги эса санъатнинг заволидир. Исо пайғамбар: “Сиз ҳақиқатга инонинг, ҳақиқатгина сизни ҳурликка олиб чиқади”, деган. Яна: “Сиз қул эдингиз, мана шу қуллик ҳисси эса сизни ҳурликка чиқишингизга халақит бераяпти...” дейди. Инсон фикрлаш ва кўриш қобилияти билан худога яқин туради. Инсондаги илоҳийлик белгилари ҳам фикрлаш ва кўриш қобилиятидир. Ўзинг ўйлаб кўр, ахир инсон фикрлаш қобилияти билан бутун оламни биргина лаҳзада кезиб чиқади, арзимас ақли, ақл кўзлари билан бутун борлиқни кўра олади. Мана, худонинг биздаги қисми. Инсоннинг туши... тушида бахтли, бахтсиз дамларини олдиндан кўра олиши ҳам худонинг бизга кўрсатган инояти. Худо биз билан тўғрима-тўғри мулоқотда бўлмай, тушларимиз орқали қудратини намоён қилади. Бу ҳам инсондаги илоҳий куч.

— Қайсаргина укам, бу ҳақда кўп гаплашганмиз, — суҳбатни бўлди Элиза ва дафъатан очилиб-сочилиб кулди. — Инсоннинг ўз жонига қасд қилиши илоҳийликка кирмайди... Илоҳиёт — абдий...

— Киради. Жониворлар ўз жонларига қасд қилолмаганликлари учун илоҳий қудратлардан маҳрум... Бечора Мартинга ачинаман.

Эсини танибдики, табиатга ичикиб яшади, самоватдан, илоҳиётдан юпанч излади. Лекин табиатнинг “инсон” деб аталмиш қисми унинг орзу-умидларини барбод этди, табиат — онаси бағрига сигдирмади. Умрининг сўнггида эса илоҳиётга ҳам шубҳа билан қарай бошлади... мана шу касофати учун худо ҳам уни паноҳига олмади... Ҳаёт чидаб бўлмас даҳшатга айлангандан кейин бош олиб ёввойи одамлар орасига кетиш, содда-ибтидоий ҳаёт тарзи билан яшамоқчи эди. Ҳислари исёнига қулоқ солиб, кенг сувликлар орасида тан-ҳоликда яратган билан дардлашмоқчи эди, худо уни ғалаёнга маҳлиё этди, ғалаён орасида турганида тубанликларни яна ҳам аниқ кўрсатди. Гўзал манзили — илинжи мана шу ғалаён эканлигини англади-ю, ўзини ҳурликлар кўксига отди. Ғалаён эса қондоши — Мартинни кафтларига олиб эркатлатди, уни еттиёт бегоналар, тубанлар қуршовидан халос этди... яратган Мартинни шундай эркатлатди...

— Жиннивой, сен Мартинмассан...

— У бечоранинг қора қисматини ёзган мен эканлигимни ҳам унутмаслигинг керак... фарқимиз — у ўта шахсиятпараст эди. Мен эса ҳар ҳолда иродали эркакман. Барибир Мартин мансуб бўлган инсон наслиданман... унда мавжуд инсоний иллатлар менда ҳам мавжуд. Боз устига ғалаёнга аслида Мартин эмас, камина интилган...

— Сен биринчи иродали эркаксан. Мана шу ироданг билан адабиётда кўплар эгаллай олмаган ҳур чўққиларни сен эгалладинг. Шунинг учун ҳам опанг яратганнинг олдида бурчли. Сенинг номингдан опанг яратганга шукроналар айтади. Лекин... ниятинг ғалаёнга қўшилиб кетиш экан, нимага “Бўри уйи”ни қурдирыпсан? Уйга бор будингни сарфладинг. Илгаригидай пулларингни қашшоқларга улашаверсанг бўларди-ку...

— Элиза, ер юзида қанчадан-қанча олижаноб, эзгу ниятли кишилар тубанлар томонидан камситилиб, ташландиқ ҳолга тушди. Кимдир уларга қайғуриши, ватанлик қилиши керак-ку. Бу менинг зиммамга юклатилган экан, демак бу яна худонинг саховати. Уйни битириб, уларни киритсам кейин оёқларимни бемалол узатиб кетаман.

— Қашшоқларнинг ҳам сен ва меникидай кўз, қулоқ, қўл-оёқлари мавжуд. Юрак, мияси ҳам бор. Улар туғилишдан феъл-атворига кўра дангаса эдилар. Худо уларни мана шу касофатлари учун ҳам жазолади. Асли улардан нафратланиш керак...

— Мен художўй одамман. Аслида худо бандаларини бахтли-бах-

гсиз қилиб яратади. Демак, бахтсизларнинг кўнглига қараш яна худонинг Жекка кўрсатган инояти.

Отлар бир маромда илгарилар, олам эса ҳамон сукут сақларди. Қуёш аллақачонлар оламни етим қолдириб зангори уфқлар остига чўкиб кетганди. Элиза отни ўз эркига қўйиб бериб, табиатда шу кез содир бўлаётган жараёни тўлалигича ҳис этиб, укаси ҳақида бош қотирар, у билан биргаликда кечирган ғаройиб дамларини хотиралар эди. Жекнинг онаси Флора ҳомиладорлигида эри Чани билан ажралишган, ҳаётнинг турли машаққатларини бошидан кечирган, соддадил бир киши, яъни Элизанинг отаси Лондонга турмушга чиққанди. Бу пайт Элизанинг онаси оламдан ўтган, отаси билан кун кечирарди. Жек Элизага ҳамдардга айланди. Қизалоқ уни ўгай ука сифатида эмас, қондош сифатида тан олди ва умрини шу жафокаш инсонга сарфлади. Қаҳатчилик йиллари ҳам ўз улуши — бир бурда нонни Жекка илинар, баъзан укасининг ёнини олиб болалар билан муштлашарди.

“Укам нима учун, “ўлсам, чинор тагига кўмасан...” — деди қабилидаги хаёл Элизага ҳамон тинчлик бермас, юрагини эзар, лекин бу ҳақда аниқ бир қарорга келолмай, кўзлари ёшланар, ёшларни нозик бармоқлари учи билан артар, сездирмасликка тиришарди.

Ниҳоят отлар боғни ортда қолдириб, бугдойдан эндигина бўшаган қирликларга тирмаша бошлади. Қир тепасига кўтарилганликларидан кейин Жек от жilовини орқа — уйи томон бурди. Ола-қуроқ дарахтзорлар, дарахтлар тагидаги яшил майсалар ва майсалар устида тентираб юришган товукларни кузатиб, сўнг қоронғулик қоплаётган уфққа термилди. Узоқ-яқин дарахтлар орасида яккам-дукам уйлар кўзга ташланар, деразалардан ёқила бошлаган чироқлар шуъласи таралар эди. Жекнинг назари дарахтлар орасида оқиш товланаётган узун тахта уйга тушди. Ўнга яқин хона-хоначалардан иборат уйнинг кираверишидаги — хизматчи аёлга тегишли қисмида чироқ ёнганди. Уй зинасида Жекнинг “Вафо” номли севимли ола ити қулча бўлиб ётар, ит эгаси — Жек бугун ўзи билан олиб кетмаганидан аразлагани сабабли кечки вазифаси — ҳуришни ҳам унутганди.

Пастда ола-қоронғуликда, енгил тебранаётган қорамтир дарахтлар кўзга ташланар, ўнг томонда — ўн чақиримча наридаги қишлоқда болалар машъала ёқиб қичқирар, мана шу болаларгина инсониятнинг келажаги барбод берилмагани, абадиятга дахлдорлигини эслатар, қир остида эса бирдай хазонлар тўкилар эди. Баъ-

зан бурун ва киприкларга тегиб қочиб, зада қилаётган чивинлар умри, Жекнинг назарида гўё худо томонидан яратилган қонунларнинг номутаносиблиги — инсонни эркалитиб, чивинларни ўғай жонзотга айлантиргани инсофсизликдай туюларди.

— Жек, “Катта хонадоннинг кичик хизматчиси” романингни тугатдингми? — сўради шабада этини жунжиктираётган Элиза ва эрадаги ноқулай жимликни бузди.

— Тугатдим, — жавоб қилди Жек совуққонлик билан. Илгарилари у янги асарига нуқта қўйиши билан ёш боладай ўйноқлаб, қаҳ-қаҳ отиб опасини кучар, мақтанар, кўнглини кўтарадиган сўзлар кутарди. Опаси ҳам укасининг кўнглига қараб эркататар, қўшилиб кулар, кеч билан эса саёҳатларга олиб чиқар эди. Бугун эса...

Алламаҳалда улар жимгина изларига қайтишди. Жек отини боқувчисига топшириб, опаси билан омонатгина хайрлашиб ётоғига йўл олди.

— Жек, тунинг хайрли бўлсин, — деди Элиза ва укасининг ортидан қараб қолди.

— Сени ҳам худо ёрлақасин, опа, — шивирлади Жек елкаси оша опасига назар ташлаб.

Салдан кейин эшик очилиб хизматчи аёл мўралади-да:

— Маъзур тутсинлар, қаҳва ичгилари борми? — деди ийманиб.

— Азизам Сакина, бир рюмкагина қаҳва тайёрлаб берсангиз, айни муддао бўларди, — деди хонадон хўжаси олатий раҳмдиллиги билан. Хўжайиннинг кайфиятсизлигини кўрган хизматчи аёл маъюс тортиб аста эшикни ёпди. Жек оёқларини чалкаштириб диванда ўтирар, мажруҳ қиёфаси гўё узоқ сафарга отланган йўловчини эслатарди.

— Марҳамат, — деди Сакина хўжайини олдига қаҳвани қўйиб.

— Ташаккур, худодан сизга соғлиқлар тилаб тураман, — дея Жек аёлнинг уйдан чиқишини кутди, сўнг тамакига ёпишди. Зўр бериб тутатди. Тамаки таъсири билан боши айланиб, томирлари бўшашиб, гўё асаблари озгина ёзилгандай, изтироблари бир нави сусайгандай туюлди. У тамаки торта туриб, бир нуқтага тикилганча, болалик кезлари қорни очиб, ейишга ҳеч вақо топилмагач, кўчага чиқиб бир йўловчининг халтасидан гўшт олиб қочгани, одамлар ортидан қувгани, барибир гўштни ташламаганини хотиралади. У ўша воқеани эслаганда гоҳ қувнар, гоҳо ғамга чўкарди. Аста-секин хотирасида собиқ хотини Бэсси билан ажралишгани, қизчалари тирик етимга айланганда жонидан тўйиб ўзини ўлдириш мақсадида денгизга боргани, жалада қолиб, бўйнигача сувга

ботганда қандайдир одам сочидан чангаллаб судраб чиққани ва уйига олиб келгани ҳақидаги воқеа тикланди. Уйига келиб ҳаёт билан ўлим орасида қолган бир қадамли масофани эслаб даҳшатга тушганди. Кейин Гавой оролларида тентираб юриб, чивин, сўналарнинг чақиши оқибатида безгак касалига мубтало бўлгани, ҳарорати кўтарилиб узоқ вақт ўзини билмай ётгани ҳақидаги фикр миясини қамради. Яхшики, ўшанда қандайдир бир сеҳргар жоду билан ўқиб, аччиқ ўтларни янчиб ичирганди, йўқса Гавой ороллари тупроғи уни аллақачонлар кўкартириб чиқарарди...

— Қанчадан-қанча балолар тўфони ёпирилди, мен эса уларни босиб, янчиб ўтиб кетавердим, ўлмадим, — уқтира бошлади Жек ўзига-ўзи, — фақат юрагимни бездирдилар...

“Бутун умр ўғил кўришни орзу қилгандим, — дея ўйлай бошлади у ва собиқ хизматчи япон аёлни эслади. — Ниҳоят худо ўғил ато этди. Чармиан туфайли ўша япон аёли ўғлимни олиб кетиб қолди. Уни эркалатиш бахтига ноил бўлолмадим. Барибир ўғлим учун яшаб ўтаман. Балки Японияга кетарман. Балиқчи кемалардан бирига ёлланиб ўғлимнинг ёнида умр кечирарман...”

— Тентак, нималар деб валдираяпсан, — дея ўзини ўзи койиди, — сен ҳеч қаёққа кетолмайсан. Ҳаммасидан кечсанг ҳам, адабиётдан кечолмайсан...

“Оҳ, қодир худо! — кўнглидан кечирди кейин у, — яна бир саховатингни аяма. Бэссининг қалбини олижаноблик нури билан ёрит. Инсофга келиб қизларимни юборсин. Уларни соғиндим... улар ҳам мени кўролмаса, бир умр йиғлаб ўтадилар...”

— Аёллар, опа-сингил, қиз сифатида жуда улуғ, — мин-ғирлади у, — лекин хотин сифатида беҳад тубандир. Ўз ака-укалари, ўғилларини эъозлайдиган шу хотинлар, эрлари ҳам кимнингдир ўғли, отаси, акаси бўлганини билган ҳолда оёқ ости қиладилар. Оҳ, бутун умр вафоли ёр, содиқ хотин изладим, бўзладим! Бироқ тополмадим... икки хотиним ҳам устимдан роса кулди. Ҳатто Чармиан бир қур: “Сен ўлганингдан кейингина тинчгина ухлайман... сен тирик экансан азоблар орасида қовриламан...” деди.

“Орада ўлим бор, — хаёлидан ўтказди кейин юраги сиқилиб, — ўлимгина улуғга ҳам, тубанга ҳам осонгина чек қўяди. Барибир қашшоқлар учун яшашим зарур. Мендан кейин уларнинг ҳолига маймунлай йиғлайди. Етар! Бас! Бу дунёда Жекдан кўра бахтли умр кечирган кимса йўқ. Демак, бундан буёғига ҳам мардона чидашим керак...”

— Бечора Мартин орзусига эришди... — шивирлади бу гал у

оғир хўрсиниб, — ғалаёнга қўшилиб кетди... Мен эса шунга ҳам ярамадим. Ярамас Мартин! Мени доим истиқболига чорлайди, чорлаб туриб йиғлайди. Ахир у норасидаликда бу дунёни тарк этди. Белидаги болалари туғилмай ўлди. Худо томонидан унга ажратилган бир нозанин бева қолди...

“Хур денгизларинг томон чорлайвер, чорлайвер! — кўнглидан хитоб қила бошлади Жек ва бошини кўтариб девордаги сурат — ғалаёнга жиддий назар ташлади. — Қадрдоним Мартин! Ортингдан албатта, етиб оламан. Бирғалашиб ҳурликларга қоришиб кетамиз... Инсон оламида ҳурлик йўқ... Унда қашшоқлигу қуллиқкина мавжуд...”

У ўнг томонига ёнбошлаб, жуфтланган қўллари устига юзини босди. Қўзлари беихтиёр юмилди. Мияси ва ҳисларидан узилиб тинчгина дам олиш ниятида эди. Бўлмади. Хотирасида мовийдан-мовий, чексиздан-чексиз сувликлар жонланди. У ўша сувликларда телба ғалаёнлар ва ёвуз наҳангларнигина кўрарди. У ғалаёнлар орасидаги наҳанглар ҳужумига дуч келарди. Лекин парво қилмади. На ғалаёнлар, на наҳанглар юрагида бирон-бир таҳлика ё изтироб туйғусини кўзгатарди. Фақат қалбан уларга ичикканини қайд этди. Ниҳоят тасаввурида Африка ва Жанубий Америка қитъаларининг океанга туташадиган соҳилларидаги юзлаб майда ороллар ва у ерда умр кечирадиган — шўралаган юзлари, ёрилган лаб ва товоилари, қамишдан тўқилган соябонлари — кенг сават қалпоқлари, номусларинигина яшириб юрадиган одамлар ва банан дарахти япроқлари жонланди. Сувларидаги заҳарли балиқлари, жизиллатиб чақадиган ва безгак касалига мубтало қиладиган чивин ва сўналарини эслаб сесканди. Чивин ва сўналар бечора оролликларнинг туғилган гўдакларини чақиб безгакка учратади, гўдаклар тинимсиз ўлади, ота-оналари қон-қақшаб қолаверади. Барибир оролликлар эркинликлари билан ғурурланиб яшайдилар. Уларга эркинлик ва гўзаллик улуғ мулк ҳисобланади.

“Исо пайғамбари: “Сиз ҳақиқатгагина ишонинглар, ҳақиқат сизларни ҳурликка олиб чиқади...” деб янглишмаган, — хаёлидан ўтказди у ҳайратланиб. Лекин исо яҳудийлар ҳақида гапирган. Ирландлар билан инглизлар эса ҳақиқатга ишонмайдилар... чунки улар ҳақиқатни етти қат ер қаҳрига тушириб кўмиб ташлаганлар...”

— Бугун одамлар “Бўри уйи”ни ювиб, супуриб чиқишди, — гўлдиради у ниҳоят, — худо хоҳласа эртага кўчиб кирамиз. Улар уйлик бўлгач, меҳнатга ўргатаман. Зора болалари меҳнатга ўрганса, ақлли болалари Жек кўкариб чиққандан кейин эслашар... кей-

ин доно бир аёлни топиб уйланарман, номаълум оролга олиб кетарман, қолган умрни ҳурликда ўтказарман...

— Жаноб! — Кутилмаганда ташқаридан хизматчи аёлнинг бўғиқ овози янгради. У анча вақтгача овоз қай томондан эшитилаётгани, кимнинг овози эканлигини фарқлолмай турди. Ниҳоят таниди.

— Киринг, нимага бўғиялсиз? — қичқирди у асабий.

— Қаҳва олиб кирдим.

— Курсига қўйинг.

— Маъзур тутсинлар, — хизматчи аёл орти билан юриб чиқиб кетди. У шиддат билан туриб, қарши девордаги оқиш рангли қутичани очди. Виски олиб курсига қўйди. Рюмкани тўлдириб ичди. Жигари бетоблигини ҳам унутиб иккинчи, учинчи рюмкани ҳам бўшатди-да, жойига чўкди. Тишларини гичирлатганча, муштларини туғиб узоқ вақт турли томонга ағанаб ётди. У ухлаши, ухлаганда ҳам тошдай қотиб ухлашни кўпдан бери истарди. Лекин ухлолмас, ҳаёт эса тобора даҳшатга айланиб бораётганди. Кун бўйи юраги сиқилиб, мияси оғриб юрар, қисқагина ухлаган кезлари эса ҳолсизланиб қолар эди. Ваҳоланки у эндигина қирқ ёшни тўлдирганди... тинимсиз ёзиш юраги ва мияси фаолиятини сусайтирганди. Ёзмасликнинг эса иложи йўғиди.

— Жаноб Жек, турсинлар! — деган хирилдоқ овоздан у кўзларини очар экан, гангиб атрофга аланглади. “Бўри уйи” ёняпти...

— А-а-а... нима? — У қичқириб юборди. У биринчи галда кемадан деб ўйлади. “Фалокат юз беряпти, кемани ҳалокатдан қутқариш керак...” деган хаёл билан гўё кемадан ташқарига — палубага чиқишга уринар, чиндан ҳам гандираклаб атрофни пайпаслар, ушлайдиган нарса изларди. Ниҳоят у ҳушини йиғиб ўз уйидалиги, хизматчи аёлнинг овозини эшитганлигига обдон ишонгач, пешонасини кафти билан артиб, курси томон яқинлашди. Эшик эса ҳамон қоқилар:

— Жаноб Жек,! — дея кимдир қичқирарди.

— Сакина, нимага қичқираялсиз?

— Янги уйимиз ёняпти, кимдир ўт қўйганга ўхшайди... — ҳўнграб юборди хизматчи аёл.

“Нимага янги уйимиз ёниши керак?... — хаёлидан кечирди у, — тушунмадим... Янги уйни ўзим учун эмас, қашшоқлар учун қургандим-ку... Худо менга эмас, қашшоқларга қайғуриши керак эди-ку...”

— Тезроқ чиқинг, одамлар сув сепишяпти...

Жекнинг пешона териси кескин йиғилиб ёзилди. Тез орада фик-

рини жамлаб ҳам олди. Шундан кейингина “Бўри уйи” ёняпти!” деган гапнинг маъносини англаб, яланг оёқ, сарпойчан ташқарига югуриб чиқди. Зинада туриб бир чақирим наридаги муҳташам қаср — ўзи йиллар давомида ният қилиб қурдирган уйини ловиллаб ёнаётганини кўрди. Шоҳлар саройини доғда қолдирадиган “Бўри уйи” ёнгандан ёнар, алангаси осмону фалакка кўтарилар, шуъласи эса оламни ёритар, нималардир оловли излар қолдириб, қарсиллаб ерга қулар ҳам эди. Ич кўйлақларда ташқарига югуриб чиқишган Элиза билан Чармиан “Жек! Қайдасан?” дея фарёдлар чекишар, одамлар челақларда сув ва қум сепар, лекин оловни ўчириш чорасини тополмай бўғилар эдилар. Олов! Жек умр бўйи бунақа даҳшатли оловни кўрмаганди. Даҳшати ва ваҳмини сезмаганди. Қалби-га муқаддас туйғу, яъни инсонни иситган, ўчоғини қайнатган — турмуш тарзи бўлиб туюлган олов бугун уйи билан бирга вужуди, пуллари, орзулари, келажакка боғлаган умидларини ҳам ёндиради, кулга айлантиради эди. Олов бугун кўпдан бери оёқларини чалган хунасалар, сотқинларни ўзида акс эттираётганди. Олов ўша жинслари ноаниқ тубан махлуқларнинг тиш ва тирноқларига айланиб, Жекнинг юраги ва миясини тишлар, тирнарди. Рақиблари ниятларига етган, уни пичоқ билан сўймай, ўқ билан отмай, олов билан қуйдираётганди.

Кўз ўнгида уйи ловиллаб ёнар, лекин ёнаётганига ишонгиси келмас, гўё ёлғондай кўринаверарди. Даҳшат! Қайси қилмаган гуноҳлари учун уйи ёниши керак! Борди-ю, кимдир қасддан ўт қўйган бўлса, ўтказмаган қайси ситами учун ундан ўч олиши керак?! Бирор одамнинг бурнини қонатмади, топган пулларини умр бўйи муҳтожларга улашди-ку.

— Жаноб Жек, энди нима қиламиз? — хизматчи аёлнинг ҳиқиллашини эшитди, лекин эътибор бермади.

— Тезроқ ёрдамга келинглари! — деган хитобдан кейин Жек сесканиб, ҳушини йиғди.

“Уй сабабсиз ёнмайди, чунки яқин орада одам яшамайди, олов ҳам йўқ...” ўйлади у.

— Жек, укажоним! Нимага уйимиз ёняпти? — қичқирди қовоқлари шишиб, сочлари тўзғиган Элиза. — Ахир сен худонинг гашига тегадиган даражада гуноҳ иш қилмагандинг-ку! Жарақ-жарақ пулларингни одамларга тарқатганинг учун уйинг ёниши керакми?

— Азизим Жек... — Чармиан ҳўнграб эрининг пинжига суқилди, — шунча қийинчиликлардан кейин роҳатланиб яшаш ниятида эдик...

— Чармиан, ваҳший ваҳшийлигига боради... — дея у хотинининг кўнглини кўтаришга уринди. — Тубанлар очиқчасига жангга киришдан кўрқадилар. Уйингга ўт қўядилар ё орқангдан пинҳона уриб ўлдирадилар...

У олдинга силжиди. Оловнинг тафти юзини қиздира бошлади. Назарида олов энди гўё ҳиссиз, пуштсиз тўфонга айланиб борар ва алангалар орасидан юзлаб тубан махлуқлар тиржайиб, илжайиб кўринар, қаҳ-қаҳ отишар, гўё уни мазах қилишарди. Бошқа бир томонда уйи ёнмаётган дунёда қанчадан-қанча толесиз инсонлар юзларини тирнаб, сочларини юлиб, Жекдан мадад сўрар эдилар. Табиат ҳам гўё олов ва аланга орасида бўғилиб, пинҳон йиғлар, осмонни эса қушлар галаси тўлдирган, ҳазин ва маҳзун чирқирашлар, аллақерлардадир жониворлар бўкиришарди. Жек ҳеч нарсани фарқламас, қўлларини ғижимлаш, лабларини ялаш билан чекланарди. Уйининг кундузи эмас, тунда ёнаётгани ҳақида ўйлар, бироқ аниқ бир қарорга кела олмасди.

— Жек, уйни қашшоқлар учун қурдиргандинг, қашшоқларнинг душманлари кўп бўладими? — У хотинининг овозини хира англади.

— Ҳечқиси йўқ, — кутилмаганда у қичқириб юборди, сўнг қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Қайтадан қураман...

...Унинг боши эгилди. Бармоқларини сочлари орасига суқиб, оғир сукутга толди. Елкалари кўтарилиб тушди. Милклари орасига беихтиёр ёш қалқиди... бурни, лаблари титради. Кейин эса ҳиқиллади, ҳиқиллаш йиғи билан алмашди. Энди у тўйиб-тўйиб, яъни бутун умр йиғиб келган дарду аламлари, қайғу-ҳасратларини жамлаб йиғлади...

— Жек... ҳеч қачон йиғламагандинг-ку... — у опасининг овозини эшитиб ёнига юзланди, пешонасини кўксига босиб сукутга толди.

— Опажон, — дея шивирлади бир пайт у, — дунё қотилларга гўлиб-тошиб ётибди, бу дунёда фақат қотилларгина яшайди... Биз эса бу дунёга бевақт туғилганмиз...

У шиддат билан ёнига ўтирилди ва ҳеч нарсага, ҳеч кимга эътибор бермай ёнаётган уй томон юрди. Тез орада атрофни қашшоқлар ўраб олишди.

— “Бўри уйи”ни бизларга атаб қурдираётгандинг! — деган хитоблар янгради.

— Жек омон бўлса, сизларга бундан ҳам кўра гўзал уй қуриб беради, — жавоб қилди у ўзини ҳеч нарса кўрмаган одам қиёфаси-

га киритишга тиришиб, — беҳад толиқдим, ҳозир ўз ҳолимга қўйинглар. Бу дунёда Жекнинг эмас, сизларнинг душманингиз қўп экан. Бориб ухлайверинглар, уйга умид билан ўт қўйганлар ҳам ўз қилмишларини кўриб қувонсинлар...

— Жаноб Жек...

У хизматчи аёлнинг иягидан олиб юзини ўзига қаратди.

— Азизам Сакина, сен нимага йиғлайсан? — деди у беозоргина, — сенинг иссиқ ётоғинг бор. Ана у — қашшоқларга оғир бўлди...

У ётоғига кириб эшикни ичкаридан занжирлади. Диванга чўкиб кафтларини тиззаларига босди. Хона сукунати вужудини эза бошлади ва илк бор сукунатдан қаттиқ нафратланди. Гўё олов энди сукунатни ҳам ёндириб, унинг танасига кўчганди...

“Дунёда “олов” деган жисмсиз иссиқлик мавжуд-а, — қабилидаги фикр ногаҳоний миясини қамради. — Оддий ёғоч ва латталардан ўт чиқиши қизиқ-а... Худонинг илоҳий кучларидан бири — олов. Олов тимсолидаги қуёш миллион йиллардан бери сўнмайди. Сўнмаслиги билан илоҳиётга киради...”

— Қонларим ҳарорати ва миям қуввати билан топилган пулларимни шу илоҳий куч — олов ёндириб тугатди, — дея у ўзига-ўзи уқтирди, — гўзалликни ҳам шу олов барбод этади. Олов тубанларга таъсирини ўтказа олмайди...

Кутилмаганда у ўғилчасини хотирлади. Ўша мурғак гўдакка ёниш, ёндириш тушунчаси йироқ эди. У ҳали ёндиришларни англаб, олчоқлар ёққан оловда ёнишни сезиб улгурмаганди...

“Қизиқ, — хаёлидан кечирди у, — ўғлим японга ўхшармикин, ё ирландга... кимга ўхшашидан қатъи назар, барибир отаси Жек билан фахрланади. Қизиқ... мен ҳеч кимга ёмонлик қилмаган бўлсам, нимага уйимни ёқишди? Ахир мантиқ — ёмонлик эвазига ўч олишни талаб этади-ку! Ўт қўймасдан, уйга кириб олишса ҳам қаршилик кўрсатмасдим-ку...”

— Жек, ўзингдан кўр, — минғирлади кейин у, — “Бўри уйи”-га сарфлаган пулларингни бечора ҳиндуларга бериб, уларни безгак касалидан қутқарганингда сени абадий алқаб ўтишарди... бечора ҳиндулар ҳозирча Жекнинг уйига ўт қўйишни ўрганиб улгурмадилар...

У беихтиёр “ғалаён” деб аталмиш суратга термилди. Термила туриб Чармиан билан ажралиш ташвишида юрган пайт-лари, дардини енгиллатиш учун авлоқ кўчалардан бирига кириб беармон бўза ичганини эслади. Оёқда туролмай гандираклаб уйига қайтаётганида йўлда икки миршаб олдини тўсган, қийиқлик қила бошла-

ганида уни калтаклаб миршабхонага олиб келишганди. “Жек Лондонман” деганига ҳам қулоқ солишмай истаганларича устидан кулишганди. Мана сизга маданиятли инсон, маданиятли олам фуқаролари...

Кераксиз ўй-хаёллардан қутилиш баҳонасида Жек “Денгиз бўриси” номли романидаги Бўри Ларсин ҳақида ўйлай бошлади. Катта балиқчи кемасининг хўжайини — Бўри Ларсин гоҳ тўнғиз, гоҳ шер, баъзан эса наҳанг қиёфасига кирар, куч-қудратини терисига сиғдирилмай уззукун денгизчиларни сўлоқмондай мушти билан калтаклар, бўйин бермаганларини тириклайин сувга отиб юборарди. Инсоннинг барча ваҳшийликлари, қотилликлари мана шу Бўри Ларсинда жамланганди. У фақат одамларни калтаклаш ва ўлдиришдан лаззатланарди. Дунё Бўри Ларсинларга тўлиб-тошгани, ҳамон улар ғалабага эришаётганига мана энди мутлақо ишонди. Улар тинимсиз кўкариб чиқаверадилар ва яшовчан ҳам бўлади. Қотилликлари эвазига турли мукофотлар ва темир тақинчоқларни олишди...

Ёзувчининг қулоқлари узлуксиз шанғиллар, мияси эса гўё ари уясидай гивирлар, тушунча ва ҳислари эса бирдай оловлар орасида ёнарди. Олов эркин фикрлашга, бемалол ҳаракат қилишга имкон бермаётганди. Гўё сувдаги ғалаён қуруқликка қўчган, қуруқликдаги барча гўзалликни сўлитаётганди...

“Тубанларнинг зуваласи оловдан узилган, — қабилидаги фикр ҳамон унинг юрагини ўртаётганди. — Худонинг улуғларни камроқ, тубанларни кўпроқ яратишдан мақсади — курашни зўрайтириш, тараққиётни тезлаштириш, яъни ҳаёт мутаносиблигини тенглаштириш бўлгандир... бу ҳам худонинг одамзодга кўрсатган инояти...”

— Улуғларнинг қисмати — оҳуларнинг қисматига ўхшайди, — шивирлади у, — йиртқичлар қисмати эса моҳият-эътибори билан тубанлар қисматини эслатади...

Жек гавдасини олдинга силкаб бу билан туришга осонгина имконият яратди. Бу одат унга болаликдан ёдгор эди. Силкиниб турар экан, деворга михланган қутичани очди. Виски шишасини олиб охиригача шимирди. Кўзлари ёшланиб, хунук кекирди-да, шишани жойига қўйди. Сўнг ёзув курсисига келиб чўкар экан, қаршисидаги сурат — қизчалари суратига тикилди. Бармоқлари билан суратнинг юзини артди.

“Ҳўкиздай ишлашдан бошқа юмушни билмайдиган Жек Лондон собиқ хотини Бэсси учун тубан одам бўлиши мумкин, —

деган хаёл миясидан кечди, — лекин қизларимда нима гуноҳ? Улар отасини кўриш орзусида яшаётгандирлар, нимага қизчаларимни ёнимга юбормайди?..”

У чидаб бўлмас юрак зирқираши ва ҳислар қақшоғи билан бошини эгди. Барибир чидай олмади. Дарҳол бошини кўтариб суратга қаради. Бир оздан кейин кўзғалиб, яна ўзини диванга ташлади. Кўлини чўзиб жавондан “Мартин Иден” романини олиб, варақлай бошлади. Мартиннинг ўлими билан боғлиқ бобини қидириб топди. Ўқишга тутинар экан, назарида яна улкан олов сели жонланди. Энди олов қаъридан юзлаб тиришган-буришган инсоний қиёфалар чиқиб келар, унга ташланишга шайланишарди. Бечора Мартин не машаққатлар билан ёзувчилик шоҳсупасининг олтин тахтига кўтарилган, орттирган пулларини олди-орқасига қарамай қашшоқларга сарфлар, бошқа томонда эса олчоқ ва ғаламислар уни дўппослар, оёқларини чалар, у эса ўз-ўзини ўлдириш йўлини излар эди.

“Бас, етар! — деган фикр миясини қамради, — ўз оналари кўкрагига қўл солган валатилардан қандай эзгулик кутиш мумкин. Узоқ умр кечиришга қанчалик тиришганинг билан тубанлар зулмини шунчалик кўп тортасан. Вужудимни каналар каби кемирдилар, энди озгина соғ қолган миям, бемор юрагимни кемирмоқчилар... нима гуноҳ қилдимۇ нима учун уйимни ёқдилар?..”

Шу лаҳза унинг тасаввурида, денгиз сафаридан қайтган кезлари хунук жилмайиб олдини тўсадиган, яъни эркаклик, аёллиги номаълум бўлган аянчли махлуқлар — бесоқоллар жонлана бошлади. Ўз ҳисларини қондириш йўлида бузуқ аёллардай ишшайиб, ҳисобсиз пуллар инъом этадиган ўша аянчли махлуқларни кўриш Жек учун дунёдаги энг ифлос ва жирканч инсоний хулқ ҳисобланар, ҳатто ўшалар наслига бориб тақалишидан афсусланар эди. Узлуксиз ўйлар, барибир худо нима учун шундай — жинси ноаниқ махлуқларни яратгани сирига тушунолмасди. Инсоният асрлар оша орттирган — эришган гўзал мулк — санъатни ҳам ўшалар ўз хирслари йўлида сотиб юборишга ишонарди. Тенгсиз ёзувчи, олижаноб инсон — Жекнинг уйига ўт қўйганлар ҳам ўшалар... Улар аёлларга ҳам, эркакларга ҳам бирдай нафрат ва рашк билан қарайдилар, чунки эркаклар уларни қоралайди, аёллар эса уларнинг ризқларини қияди...

Эшик қоқилди. У опасининг ҳам, хотинининг ҳам овозини таниди, лекин эшикни очмади, жавоб ҳам бермади. Ташқарининг тинчишини кутди, тинчиши билан виски ичиб кўнглини чоғлади.

Олов танасининг соғ қолган ерларини, соғ ўй-фикрлари билан липиллаб уриб турган юраги ва ҳисларини жизғанақ қилар, энди оловдан қочиб қутулиш эса мутлақо самарасиз туюларди. Олов гўё унинг хонасига ҳам кўчганди. Ҳўл-қуруқ баробар ёнаётганди. Жек миясининг қайсидир нуқтасида, юрагининг қайсидир қирларида сақланиб қолган фикр ва илинж туйғуси умрини яна озгина муддатга чўзишга, ижодга қўл уришга ундар, бироқ қолган умри саҳифалари билан бирга ёзилажак улуг асарларига ҳам олов чангалини солиб улгурганди. “Бўри уйи”ни қайтадан қураман, деган фикрини эса инкор этиб бўлганди...

Ниҳоят у мияси ўз фаолиятидан ажралаётгани, танасида ҳам улкан бир бўшлиқ содир бўлаётганини аниқ-ошкор англади, сезди. Худди шу кез олам бўм-бўш — тақир ерга айланди. Гўзаллик ва муҳаббат масканига айланган санъат ҳам бирдан сароб билан қоришиб кетди...

— Яна ўн йил яшадим... ўнлаб асарлар яратдим... — дея қаҳр билан ўзига-ўзи мурожаат этди. — Ҳўш? Нимага эришаман? Инсон зоти умринг билан қизиқмайди, ёзган китоб-ларингни эса ўқимайди. Умр эса ўз-ўзини алдаш, юпатиш билан кечди, кечаверади... Ахир, одам ўз-ўзини алдашига ҳам чек қўя билиши керак... Ақлли одам учун қариб-чириб, ачиб-сасиб тўшакда ўлишдан кўра бахтсизлик йўқ...

“Бутун умр туш кўриб, тушлар билан яшадим, — деган ҳаёл уни сергаклантирди, — ҳақиқий ҳаёт лаззатини эса олчоқлар татилади...”

У кафтларига тиралиб, бамайлихотирлик билан қўзғалди. Узун курси тортмасини тортиб бурчагидаги ўроғлик қоғозни олиб очди. Узоқ — абадийликка ухлатадиган дорига жиддий ва илинж билан термилди... Ниҳоят тили устига ташлади... Устидан қаҳва ичди, тамаки чекиш эса кўнглига сиғмади. Тафти сўнган олов аста-секин кучайди, алангаси эса вужудини куйдира бошлади. Ошқозонидан бошланган олов қонлари, юраги, миясига кўчди. Йўқликка кўчиш олдидаги лаззатли лаҳзалар билан ҳаётга интилиш орасидаги илинж сониялари жанги кучайиб хотирасида бирдан собиқ хотини Бэсси ва қизлари Жоан, Бэсс, япон аёл ва ўғилчаси тикланди. Бироқ уларни хотирасида узоқ тутиб туrolмади, толиқди. Кейин ўларнинг ўрнини севимли опаси Элиза эгаллади. Лекин Элизани ҳам ўзи истаганча хотирасида узоқ кўролмади. Яна бир неча онлардан кейин унинг вужуди инқирозга юз тутди. Худди шу кез эса кўз қорачиғи, мияси, юрагига катта ва даҳшатли олов келиб қадалиб қолди...

Ташқаридаги елиб-югуришлар, дод-фарёдларни эшитмади, англамади... Тунга яқин хизматчи аёл эшик занжирини пичоқ билан кўтариб туширди. Диванга яқинлашиб хўжайинини туртиб кўрди. Қимирламагач, инграб ташқарига югурди. Хонага Чармиан, Элиза кирди. Зудлик билан табиб чақирдилар. Жекнинг ошқозонини бир неча бор сув билан ювишди. Кечга яқин эса қонларининг тирик қолган қисми ҳаракатга келди... Ҳаётининг сўнгги чечаклари япроқ ёзди-ю, Жек хиёл кўзларини очди. “Салом!” дегандай овоз чиқарди. Дарҳол кўзларини юмди, шу тариқа кўзлари юмиқлигича қолди... Сўнгги бор нима демоқчи бўлганини ҳеч ким англолмади...

— Жоним, жаҳоним... — Элиза севимли укасининг пешонасига пешонасини босиб ҳиқирлади, — сени деб турмушга чиқмагандим... бола-чақа қилмагандим... сен эса менга ачинмадинг...

Музаффар, мунаввар олам сукут сақлар, гўё улуғ санъат — адолат бир бурчакка сиқилиб юм-юм йиғларди... Гўё Япониянинг қайсидир кўчасидаги чироқсиз хонадонда чилласи чиқмаган гўдак чирқираб йиғларди...

Мутлақ ёниб тутаган “Бўри уйи” атрофида ҳамон қашшоқлар тентиращар, еру кўкни бошларига кўтариб, яратгандан хўжаларини тирилтириб беришни сўрадилар...

Роппа-роса уч кундан кейин Элиза укасининг хокини васиятига кўра боғ ўртасидаги қудратли чинор тагига кўмиб қайтди... Яна уч кундан кейин эса юпунгина қабр устида хазонлар хирмони қад кўтарди.

ПОКЛИҚДАН КЕЙИНГИ УМР

(қисса)

Оқ рангли “Мерседес” машинаси тезлигини пасайтира бориб олтин рангда товланаётган қумлар устида беозоргина тўхтади. Машина янгилиги сабабли мотори ўчирилганини орқа ўриндиқда паришон келаётган жувон сезмай ҳам қолди. У ўнг томондаги ойнадан чексиз мовий денгизга, кечки шабада билан қўзғалган сув сатҳидаги майда тўлқинларга беихтиёр термилиб сукутга толди. Эгри-бугри, кирдим-чиқдим денгиз қирғоғидаги қалин дарахтлар ва дарахтлар шоҳларига қўниб бир-бирларини чўқиётган қаргалар, қирғоқларга урилиб енгилгина ортига қайтаётган тўлқинлар — сув

бағрига сингиб кетаётганди. Лаҳза ўтмай янгитдан жонланаётган оқшомги нотаваон тўлқинлар, тун чўкиши билан қорамтир ранг олабошлаган ҳудудсиз мовийлик, ғамгин оҳанг янг-лиғ аёл қалбини эзгандан эзар эди. Тўлқинлар шамолнинг кучайиши билан мавжланар, шовуллаб тўкилар, оппоқ кўпиклар ажратиб порсиллаб ёрилар, бу қудрат лаҳза сари такрорланар, бу манзара аёлга сония сари тугаб бораётган умр сарҳадларини эслатар, толесиз кечаётган ҳаётини яна ҳам маъюс ва самарасиз қилиб кўрсатар эди. Кепчикдай бўлиб, қип-қизариб улкан сувликни кесиб турган — уфққа ботиб бораётган қуёш гўё тўлқинларни ёндириб, чўққа айлантираётгандай таассурот қолдирар, машина ойнаси ортида уймалашаётган чивинлар гўё ўша чўғни талашаётгандай туюлар эди.

Кузнинг хазонлар тўкилаётган кунлари эди.

Олдинги ўриндиқда — машина йўлга чиқишидан анча илгари, яъни жувоннинг келиш ва келмаслигини билолмай беҳад асабийлашган, келгани ҳақиқатга айлангандан буён ҳаяжонланаётган, ўттиз ёшни қоралаган йигит ниҳоят рангдор, билаклари лорсиллаган қўлини чўзиб машина радиосининг мурватини буради. Шерали Жўраев ижросидаги “Баҳор айёми” қўшиғи тугади... Қўшиқ фарёди тиниши билан гўё дунёнинг оҳори тўкилгандай, нималардир қулагандай, қаердадир, қандайдир жарликлар пайдо бўлгандай, ағдарилаётгандай туюлди-ю, аёл сесканиб кетди. Кўзларига пўртираб ёш қалқиди. Танаси бўшашиб, ўзига ўзи ортиқдай кўрина бошлади. Маъюс оҳангга, фарёдли қўшиққа юрагида қайтадан эҳтиёж туғилди. Пешонасини олдинги ўриндиққа босилган қўли устига қўйди. Қайғу-ҳасрат билан энтикди. Тушунчада — “Ҳозирги қўшиқни такрорла!” деган бир нидо қайнаб, бирдан ғамгинлашиб қолди. Ич-ичидан: “Ҳой номард! Ҳозирги қўшиқни такрорла!” деган бир нидо қайтадан қайнаб чиқди, ҳатто гапиришга оғиз ҳам жуфтлади, бироқ кўпдан бери сақланиб келаётган кек туйғуси нимагадир имкон бермади. Уйдан чиққандаги изтироб, одамлар кўриб қолиши мумкинлиги ҳақидаги қўрқув тушунчаси, хотирасидан бирмунча кўтарила бориб, қулоқлари остида ҳайдовчи йигитнинг икки кун муқаддам: “Энди менга жазман бўлиб қол...” деган сўзлари қайтадан жаранглади...

Гўё кимдир миясига оғир нарса билан туширгандай, аёл ҳадик билан бошини кўтарди. Олазарак атрофга аланглади, ниҳоят ғазаб, нафратга тўла нигоҳи мавҳум бир изтироб, жилмайиш билан ўзига гермилиб турган йигитга қадалди.

— Мунаввар, сенга нима бўлди? Нима учун бу қадар қаттиқ

изтироб чекасан? Сенга нима етишмайди?..

Мунавварнинг узун, қалин киприклари ораси жикқа ёшга тўлди. “Қачонлардир жон-танимдан ортиқ яхши кўрган одамим бугун душманга айланди...” деган фикр ялт этиб миясига урилди, кўз ёшлари аста-секин қовоғи соҳиллари ва киприклари орасидан тошиб, пастки қовоқлари оша юзига, юзидан эса лабларига сизиб гушди, тишлари орасига сингди, таъм-сиз, лекин илиқ ёшларни эринмай ялади. Қиёфасидаги олижаноблик, меҳр-оқибат, раҳмдиллик туйғуси сўна бориб, ўрнини ҳам ўзидан, ҳам ўзгалардан нафратланиш, айни вақт-да жонига қасд қилишга шайланган кишининг важоҳатига ўхшаш аломатлар эгаллади. Йигит ҳамроҳининг сирти ва ичида ҳар лаҳза содир бўлаётган ўзгаришларни сезиб турар, кўнглини юмшатишга, фавқулодда бир сеҳр билан бутун борлигини сеҳрлаб, ўзига нисбатан қайтадан меҳр туғдиришга уринар, бироқ ўзи истаётган, яъни шу лаҳза орзу-армонга айланган сеҳрлаш қобилияти йўқлигидан афсусланиб, сўлгин бир илинж билан қўлини чўзди. Бармоқлари аёлнинг қўли терисига тегиши билан гўё у чўғ ушлагандай даҳшатга тушиб ўзини орқага тортди.

— Султон, қўлингни чўзма... — Мунаввар гавдасини орқага ташлади. Бошини ўриндиқ қирига босди. Кўзлари беихтиёр юмилди. Киприклари орасидан тинмай қайнаб чиқаётган ёшлар икки чеккаси оша қулоқларига, қулоқлари оша кейин юнгли бўйнига гушди. Юпқа, қизғиш лаблари титради.

“Онажон! — дея у хаёлан хитоб қила бошлади, — онажон!.. Нега мени бу дунёга туғдингиз? Жонимдан тўйиб кетдим... бари бир Султонни яхши кўрар эканман...”

Мунаввар ҳиқирлай бошлади.

— Мунаввар, нега йиғлайсан? Орзу-армонларингга етдинг-ку! Бугун қувонишинг керак...

— Фақат қўлингни чўзма... илтимос...

“Эй, поки парвардигор! Жонимдан тўйдим... тезроқ жонимни ол! қаршимдаги мана бу тўнғиздан қутқар... У жонимдан тўйдирди... мени бахтсиз қилиб, яна “жазман бўл!” дея устимдан кулади. Қоракўз гўдагим бор-ку! Унинг кўзига қандай қарайман... Касофати ўша гўдагимга уради-ку! Мен энди нима қилай?!” деган фикр дафъатан аёлнинг миясига урилди-ю, уни сергаклантирди. Ҳуши хиёл тикланиб бошини кўтарди. Ҳали замон “Баҳор айёми” қўшиғини тинглаб кўзлари ёшланганини, шу аснода ақли ва хаёлини назоратсиз қолдирганини эслаб, юрагининг қаеридир зирқираб

оғрий бошлаганини ҳис этди. Совуқ сесканди. Сесканиш уни жиддийлаштирди.

Йигит унга ҳамон ёввойи қиёфада термилиб турар, энди юзкўзларида бечорачиликка ўхшаш аломатлар акс этар, қатъиятини бир оз йўқотган эди. “Тавба, — деб хаёлидан кечирар эди у, — “сен” деб ҳеч қачон ҳақоратламасди. Доим “сиз” дея мурожаат этарди. Демак мендан кўнгли совуган... қизиқ, мен унга ёмонлик қилганим йўқ-ку! Фақат узилиб қолган муҳаббатни тиклаш ниятиданман...”

Йигит асабий кўзғалиб машина эшигини очди, ташқарига чиқди-да, ортига айланиб орқа эшикни очди.

— Мунаввар... туш, озгина айланайлик, зора кўнглинг чигали ёзилса.

— Тушаман, фақат кўлингни чўзма... — дея у бечора бир қиёфада машинадан тушди. Ҳислари ва тушунчаси ўзиникимасдай гангиб жойида бир нафас туриб қолди. Оппоқ, нозик кўллари беҳолгина титрар, бу титраш қошлари ўртасида, ингичка ияги устида ҳам сезилар, гўё бир неча кун тамадди қилмаган одамдай ишончсизлик билан оёқларини босар, танасида ёқимсиз, кўнглини ғаш этадиган қандайдир илиқ оқим оқар, қалбининг тўрида “Баҳор айёми” кўшиғига эҳтиёж сезилар, лекин кўшиқни қайта эшитиш кўнглига сиғмаслигини ҳам хаёлан эътироф этар, кўшиқни қайгадан эшитса гўё танасининг қайсидир аъзоси узилиб кетадигандай, улуғ бир топилдиғини абадиятга йўқотиб қўядигандай, бундан буёнги умри фақат ғам-ғусса билан кечадигандай, бу тақдири азал пешонасига битилгандай таассурот қолдирар, ниманидир тез эслашга, ниманидир худди шундай тезлик билан унутишга ошиқар эди.

Ўн икки соатли кун ниҳояланган, ўн икки соатли тун бошланаётганди.

Аёл жануб томон билан шимол томонга қараб чўзилган жарлик ёқалаб юра бошлади. Қумга ботаётган шиппаги ва шиппаги ичига тушиб ғашини келтираётган қумга ҳам эътибор бермас, кўнглига қил сиғмас бир аҳволда лоқайд илгарилар, ўнг томондаги мовий денгиз, нотавон чайқалаётган тўлқинлар, қушлар чуғури, сочлари голаларини юзига ёпаётган майин шабада ҳам диққатини тортмас, гинмай бировлар жонига қасд қилганлар ҳақида ўйлар, кейин ўзининг жонига қасд қилишга жазм этар, кейин бунинг дин билан алоқадор томонларини ўйлар, тез орада хаёлини чалғитишга ури-

нар, бари бир мана шу фикр мясининг қайсидир нуқтасида қалқиб турар, зўрлаб чиқариб ташлашга уринса-да, қайтадан тикланиб келаверар эди.

У жарга яқинлашиб беихтиёр тўхтади. Жарлик остида урилиб, лойқаланиб ортига қайтаётган тўлқинларга, тўлқинлар турли томонга суриб ташлаётган хас-хашакларга, чирсиллаётган кўпикларга, уларнинг ёрилишига, сув сатҳидаги майда нуқталарга ва уларга ташланиб чўқиб қочаётган чағалайларга жиддий ва иштиёқ билан термилди. Оқшомги, яъни оний ва илоҳий бу манзара ҳаёт ўйинлари гирдобиди юраги пароканда ва паришон бўлиб қолган аёл қалбида ногаҳоний шеър ёзишга, қўшиқ куйлашга, қўлига ғиж-жак олиб оғир ва қайғули бир оҳангни чалишга иштиёқ қўзғатди. Лекин бу нотурғун жараён тез орада иштиёқини сусайтирди, хотирасидан ҳам тез орада чиқиб улгурди.

Бошини кўтарди. Уфқлар остига чўқиб қолган қип-қизил қуёш, лагандай ялтираб яллиғланаётган чўғни талон-тарож қилаётган чивинлар кўзлари ўнгида қайтадан тикланди-ю, кўнглидаги ҳазинликни бир нави орттириб юборди. Тўлқиндан ҳам, уфқ, чивинлар, соҳил, қорая бошлаган дарахтлар, жумладан ўзи, ўйлари, олаётган нафаси, жисму жони, тушунча — туйғусигача бирдан ғамгинлашиб кетган эди. Кўнглини кўтарадиган, яшашга, янги иштиёқлар қўзғатадиган мутлақо янги манзара, иштиёқ кўринмасди. У шу лаҳза Хаста Хизрни кўришни, у орқали илтижосини Аллоҳга етказиб, исроф бўлган йигирма беш йиллик умрини қайтариб беришни, уни қайтадан бошламоқчи эканини айтишни режалаштирар, бироқ кўнглининг қаеридадир, орзу қилаётгандай илоҳий лаҳзаларни кўришга кечикканлигини сездирувчи ҳис сиртига чиқиб кўнглини беҳузур қилар, ўтмиши ёлгондай туюлар, қачонлардир ростга айланадигандай нурли бир туйғу ҳам танасининг қаеридадир нурланиб турар эди. Нималардир ниҳояланар ё ниҳояланиш арафасида эди...

— Мунаввар, илк бор шу ерларга келганимизни эслайсанми? — Аёлнинг қулоқларига қадрдон лаҳзаларни орзиқиб кутаётган ва буни тезроқ юз беришини бутун вужуди билан истаётган лаҳзалардаги одамнинг ичкииш ё мағлубиятига ўхшаш оҳангини ёдга солувчи ғалати овоз чалинди, уни шодлантириш ўрнига қайғусига қайғу қўшди. Аёл, зериккан ё меъдага бирор нарса теккан кездегидай каби нохушлик билан ёнига юзланди. — Унда машинам йўқ эди... Йўловчи машинада келган эдик... Баҳор эди... мен бахтиёр

эдим...

“Ҳа, баҳор эди... — кўнглидан кечирди Мунаввар, — йўловчи машинада одам жуда тиқин эди. Чанг-тўзон кўнглини айнатар, уч-тўрт лўли бола бир кампирнинг ҳамёнини ўғирлашган, оналари болаларини итдай калтаклашган... кимдир бозорга олиб келаётган супургисини бошидан тушириб юборганди... онам келинлик сепимдан олиб берган оқ кўйлагимни қоп-қора кир қилиб қайтгандим. Писта, бодомлар қийғос гуллаганди. Негадир энтикардим, лекин чарчамасдим, қорним ҳам очмасди...

— Унда жуда камбағал эдик, — Мунавварнинг қулоғига яна ёқимсиз овоз чалинди ва қил сигмас қалбини баттар тушқунликка солди. — Худо ҳар бир одамга уч марта бахт бериши рост экан. Катта савдо идорасининг бошлиғиман. Кўлимни қаёққа чўзсам етади...

“Менга Аллоҳ биринчи бахтни ҳам бергани йўқ... — ўйланди аёл бу гал тийраклик билан ва кўзлари ўнгида бўйи ўртадан баландроқ, пешонаси тор, юзи лўлиларнинг юзига ўхшаган қора, пахмоқ қошли, чап қовоғи учиб турадиган, чекавериш оқибатида гишлари сарғайиб, ичишдан қовоқлари сал-қиган, боз устига ияк гериси осилиб турувчи эрининг қиёфаси ўта бошлади. Ва эрининг қиёфасини зудлик билан хотирасидан чиқариб ташлашга уринди. — Ҳой, бойвачча! Сен туфайли мана шу ҳиссиз, туйғусиз, ичиш, чекишдан бошқа нарсани билмайдиган махлуққа тутидим... эрта-кеч худодан фарзанд кўрмасликни сўрадим, лекин кўрдим... худо гуноҳларимни кечирсин... Энди қизчамсиз бир лаҳза ҳам туролмайман. Бу дунёда ундан кўра азиз кишим йўқ... мен-ку, бахтсиз бўлдим, лекин қизим бахтсиз бўлмаслиги керак... оҳ, қанчалик бахтсизман...”

Мунавварнинг тасаввурида эндигина уч ёшни тўлдирган, кулча юзли, қоралиги билан отасини эслатадиган, ингичка бурни, бичимли, юнгдор қулоқлари, сочининг узунлиги билан онасига ўхшайдиган паришон, отаси ичиб келган кезлари онасининг пинжига суқилиб ҳиқирлайдиган қизчаси пайдо бўлди. Сочлари пиликлаб кўйилган, атлас кўйлак-лозим ки-йиб юрадиган қизчаси кундан-кун гўзаллашиб борар, кўчадан кириши билан кўксига отилиб, юз-кўзларидан ўпар, бир неча дақиқаларга толесизлигини унутишга мажбур этарди. Шу қизчасининг кейинги қисмати ҳозир кўнгил ғашлигини кучайтирди. Кўзлари аччиқ-аччиқ ёшланди...

— Шу мушфиқ инсон мени ушлаб турибди... уни ташлаб кетол-

майман... — аёлнинг лаблари беҳолгина шивирлади, — йўқса кўз илгамас ерларга бош олиб кетардим... эрнинг номи ўчсин, эркак юзини кўрсатмасин, эркак зоти фирибгар... ифлос, ёлғончи, бузуқ...

— Ўртоғингдан эшитдим... — дея Султон Мунавварга мурожаат этди. Ўзини меҳрибон, содиқ қилиб кўрсатиш ўчун зўр бериб бечора бир қиёфада қовоқларини артди, овозига ҳам бечора одам овози оҳангини киритиб, сунъий равишда ҳиқирлаб ҳам қўйди. — Ойсаранинг айтишига қараганда эрингга кўнглинг йўқмиш...

— Сенинг хотинингга кўнглинг борми?... Бўлса, нима учун менга жазман бўлмоқчисан?... Нимага жимиб қолдинг?... Мендан анча ёш... мени чиройли қилиб алдадинг... ёшгина қизга уйланиб кетдинг... мен аҳмоқ бўлиб қолавердим... уч йил совчиларингни кутиб йиғлагандим, уйланганингдан кейин яна уч йил йиғладим... балки бир-бирига кўнгли йўқ одамлар хиёнат қилишлари мумкиндир... бари-бир ҳақлари йўқ... гўдаклари нима бўлади, касофати кимгадир урди-ку, нимага индамайсан?!

“Ифлос, аблаҳ... — дея кўнглидан кечирди кейин Мунаввар ва лаблари титраб, киприклари ораси намланди, боши беихтиёр эгилди, хўрланган бир кайфиятда лабини тишлаб, юзини чангаллади. Кўнгли бузилиб кўз ёшлари кафтини қўл қилди. — Аблаҳ, илон, чаён... бахтсиз бўлиб қолишимга фақат сен сабаб бўлдинг... Не-не жойлардан совчи келмади, қайтардим. Ота-онамни норози қилдим, совчиларни қайтардим, икки дунёимни куйдирдим... кейин тўйинг бўлаётганини, мактабни янги битирган қизга уйланаётганингни эшитдим. Уч кун ҳушимни йўқотиб алаҳлаб ётдим... ухлолмай тун-кун йиғладим... ўзимни осмоқчи, ёндирмоқчи ҳам бўлдим... заҳар ичаётганимда келинойим қўлимни ушлаб қолди... Ярим йилдан кейин совчи келди... бу ароқхўрга ҳеч ким қиз бермагани сабабли менга совчи юборган эди... кимлигини сўраб ўтирмадим... рози бўлдим... чунки ота-онамнинг кўзи очиқлигида тўйим бўлиши керак эди... Бошимда кун ора таёқ синади... бунга, Султон, сен сабабчисан... Сен қотилсан... сен мени... қизимни ҳам ўлдирдинг...”

— Ойсара айтди дегин... — аёл ўч олишга ўхшаш аламзадалик билан ёнига юзланди. — У менинг кўп йилги ўртоғим эди. Бироқ қўшмачилигини билмаган эканман... мени ҳам ўзига ўхшатибдида, ўша холдор, жингала сочли сарвқомат нозанин сенга жазманликка ярамадими?..

— Ундай дема, мен у билан сенчалик яқин эмасман-ку. У бизга ачинади, бирга бўлишимизни истайди...

— Бирга бўлишимизни истайди... — шивирлади Мунаввар ва бармоқларини бир-бири орасига суқиб сиқди, майиштирди, кейин бир нафасга ҳушини йўқотиб кўзларини юмди. Юзи оша лабларига ва оғзига оқиб тушаётган ёшларни бу гал сезмади.

“Эй худо! Мана бу эркак қанчалик маккор, тубан, — деган хаёл миясига урилди-ю, хўрлиги келиб тўйиб-тўйиб йиғлади. — Еттинчи синфдан бери бошимни айлантиради. Уйланаман деб бошимни қотирди. Унга ишондим, кўзларим ундан бошқа одамни кўрмай қолди... менга у ягона, муқаддас нарсага айланди... тезроқ улғайишимни истадим, тезроқ уйимга совчи қўйишини кутдим... мактабни битирдим... сов-чи юбормади... Уч-тўрт йил кутдим, юбормади... оқибат...”

— Мунаввар... — шивирлади Султон. Мунаввар бошини кўтарди. Кўзлари олайиб, пешонаси тиришди, қошлари орасида ажинлар пайдо бўлди. Титроғи ҳам кучайиб бутун вужудига кўчганди. Кугилмаганда қўли муштлиланди-ю, қаттиқ силкинди... Султон ўнг юзини чангаллаб қолди... кўзи тиниб, боши ҳам айланиб кетди. Ўзига келганда Мунавварнинг қўллари ёқасини ушлаб силкитар, бўралаб қарғар, оғзига келган сўзни қайтармасди... — Мунаввар! Мунаввар! Сенга нима бўлди?... Ўзингни ушла...

— Ифлос, аблаҳ, — дея шивирлади бир пайт Мунаввар ва ўзи ҳам сезмай “шилқ” этиб ерга йиқилди. Султон қўлтиғидан олиб силкитди. Кўзларини очавермагач, машина ўриндиғидаги “Тошкент” сувини очди-да, юзига сепди... Бир неча дақиқадан кейин кўзини очиб оғир, жуда оғир энтикди. Хўрсинди. Аста-секин лаблари қимтиниб, елкалари учди ва кўзларини очишга уринди. Энди киприклари орасидан ёшлар жаладай қуйиларди... қўллари беихтиёр Султоннинг билагига қўйилди... — Султон, мени кечир...

— Ҳечқиси йўқ... озгина ҳаяжонландинг...

У Султонга жиддий тикилди. Бу гал нафратланаётгани ё нафратланмаётганини фарқ этолмади...

— Уйга қайтаман... қизчам...

— Озгина шошма, ўзингга ке... бу ҳолда кўрган одам... Ҳу ана у пистазор, бодомзорга борайлик, бошқа келолмаймиз чоғи... Эсингдами, гуллаганда келгандик... ҳозир меваси пишди... тикони кўйлагингни йиртганини эслайсанми?..

— Унда гуллаганди... энди хазон бўлди... ҳадемай япроқлари ҳам тўкилиб бўлади... — Мунаввар бошини кўтариб ўзидан икки юз қадамча наридаги — жануб томондаги пистазор, бодомзорларга

бегоналардай термилди. Термилиб тураверди. Аста-секин қонларида, танасида илиқ бир уйғониш ё қўзғалишга ўхшаш қудрат сезилди. Димоғига янги бир ҳаво урилгандай туюлди. Титроғи кучайди. Хотирасида илк бор бу ерга келгани гўё капалакдай учиб пистазор, бодомзорлар орасига яширингани, Султон югуриб, ҳансираб излагани, топиб олиб бағрига босишга уринганида бақириб қочгани ва йиғлаб “кетамиз” дея туриб олган манзара тикланди. Қаерлардадир катта гулхан қарсиллаб ёнар, нималарнидир ёндирар, қаерлардадир катта сувлар шовуллаб нималарнидир барбод қилар, ўшанда ҳам ҳозиргидай яқинлари, қўни-қўшнилари, таниш-билишлари таъқиблагандай туюлган эди. — Унда қиз бола эдим... Қўрққан эдим... бугун аёлман... қизим бор, қизлик давридан кўра кўпроқ кўрқяпман... келгуси йили пис-талар, бодомлар гуллайди, мен кўрмайман... мен хазон бўламан... лекин поклигимча қоламан... мени ҳеч ким, ҳеч қачон ёмон йўлга бошлолмайди.

— Нима учун бунчалик тушкунликка тушаверасан? Бир марта яшайдиган дунёда ўйнаб-кулиш керак...

— Бир марта яшайдиган дунёда мен алдандим... мени алдадилар... менинг ўрнимда сен бўлсанг нима қилардинг?.. Султон! Тўғриси айт! Бир марта эркак бўл! Мен сенга фақат жазман бўлиб қолишим керак... Шундайми?..

— Хоҳласанг... бошқа кўришмаслигим ҳам мумкин...

“Ифлос, фирибгар... — деган хаёл ўта бошлади аёлнинг бошидан. Беихтиёр олдинга силжиди. — Сенинг хотининг ҳам кимгадир, дейлик аввал севган кишисига жазман бўлса, нима қилардинг? Нима дердинг? Кўришмаслигимиз мумкин эмас... балки мутлақо кўришмасмиз, кўришолмасмиз, — дея у гапини давом эттирди, — мен аёлман, лекин ғар эмасман! Эшитдингми?! Ор-номусимни оёқ ости қилдинг-ку! Мен сенга жазман бўлсам, сен чақиртирган пайтда истиқболингга чиқиб, эрим билан қизчамни ҳаром... сен машинангга ўтказиб истаган ерингга олиб борасан, кайфу-сафо... айшу ишрат... худди шу паллада бошқа бир эркак, дейлик сендан ҳам пулдорроқ эркак хотинингни бошқа машинага ўтказиб бошқа томонга олиб кетса...

— Мунаввар! Ҳаддингдан ошяпсан... — Султон муштларини туғиб олдинга силжиди, кўзлари олайди... — Сени...

— Мени нима қиласан... Қўлингдан нима келади? Эркакмисан... марҳамат... Оҳ, жонимдан тўйдим... чидаб бўлмас даражада тўйдим...

— Ахир сен эрингни яхши кўрмайсан-ку!..

— Яхши кўраманми, йўқми, ахир у никоҳ йўли билан менга уйланди-ку! Сенга ўхшаб йўлига кўзларимни тўрт қилиб, тўрт йил кутқазиб, ўзга қизга уйланиб кетгани йўқ-ку! Тавба, сенда ор-номус борми?! Ҳамият борми?! Ке, яхшиси ана у тўкилаётган хазон ҳақида гаплашайлик...

Мунаввар жимиди. Мутлақо мақсадсиз олдинга силжиди. Бошини кўтарди, кўтарган кез кўзлари ўнгида мунисгина қизи ва чекишдан тишлари сарғайиб кетган эри, уч томони пахса девор билан ўралган ҳовлиси, сирлари кўчган деразалар, даҳлиз, даҳлизнинг икки томонидаги пастаккина уй, доим эшикдан кириши билан оёқларини унинг тиззаларига тираб ялпизланадиган кичкина жигарранг ити гавдаланди. Узун юзли, сочлари мош-гуруч оқарган, қулоқлари катта, бурни пучуқ қайнонасини ва кичкина эшикдан кириб чиқадиган торгина ҳовлисини эслаганда кўнгли ғашланиб дарҳол фикрини чалғитишга уринди.

“Нимага турмушга чиқдим-а? — дея алам билан ўйлай бошлади у, — Тарки дунё қилиб бутун умр онамнинг хизматини бажариб ўтсам бўлмасмиди... шоира Зебуннисодан қай ерим кам эди. Олтамиш уч ёшида қиз бола бўлиб оламдан ўтди... ҳарқалай отам билан онамни ранжитдим...”

Мунаввар икки-уч қадам босиб тўхтади ва юраги санчиб, кўнгли оғир тортаётганини ҳис этди. Чунки энди хотирасида ўрта бўйли, пешонаси кенг, сочлари қизғиш, қирра бурун, болдирлари лорсиллаган онаси тикланаётган эди. У совчиларни қайтараверганидан кейин онаси кўчага чиқмай қўйганди... Кўни-қўшнилари билан гаплашишга журъат этолмай қолган эди.

“Онам боёқиш мени, Султон ҳаром қилган, шунинг учун совчиларни қайтараётир, деб ўйлаганди. Лекин бу ифлосга қўлимни ҳам теккизмаганимни билмасди. Турмушга чиққанимдан кейин қанчалар шодланган, пешонамдан ўпиб: “Қиз бола экансан... юзимни ёруғ қилдинг... маҳалла-кўй бошқача фикрда эди...” деб, беҳад қувонганди. Пешона экан. Ароқхўр-га чиққанимдан кейин куйиб кетди...”

— Бахтли бўлганимда балки яна бир-икки йил яшармиди, — дея лаблари беҳолгина шивирлади ва кўзлари ўнгидан онасининг оқ тўшақда ётиб тўлгангани — жон талвасаси, ўзи сув томизгани ўтди, унга тобут қоришиб кетди... ўқ тезлигида қабристон томон ўтиб бораётган оломон, елкаларда лопиллаётган тобут гўё кечагидай аниқ гавдаланди, — бари бир онамнинг руҳи олдида қарздор-

ман... гуноҳкорман... онадан кўра улуғ зот йўқ экан... уч опа, тўрт ака-укадан ҳам яримта она чиқмас экан... онамни жуда-жуда соғиндим... фақат қизчамнигина кўзим қиймаётир... нимага турмушга чиқдим? Нимага турмушга чиқмай онамни боқиб ўтирмадим?... Нима учун Султон билан танишдим, ортимдан юрганида мойиллик билдирдим?... Нимага ота-онам берган одамга индамай чиқиб кетавермадим? Ахир бибиларимиз, бибиқалонларимиз эр танлашмаган-ку!... Худо умримни қайтариб берса шундай...”

— Бундан буён ихтиёрим сенинг қўлингда бўлади... — деган овоздан у сесканиб бошини кўтарди, пароканда бир хаёл билан атрофга аланглади, чала-чулпа хаёлини жамлаб Султонга қараб узоқ вақт турди. Бир дақиқадан кейингина Султоннинг сўзларини хотирлади. Кутилмаганда ич-ичидан ўксик бир алам отилиб чиқиб келаётганини ва фарёд билан алмашаётганини ҳис этиб бармоқлари билан томоғини қисди.

“Кўз очиб кўрган эрим, норасида гўдагимни нопок қилишим керакми? Аёллик ор-номусим, ғуруримни топташим керакми? — деган фикр ногаҳоний миясига ёпирилиб кира бошлади. — Эй Худо, мени бу дунёга зино қилишга, номусимни булғашга яратганмидинг? Тўрт йил кўчага чиқмадим, сочимни кестирмадим, лаб-лунжимни бўямадим, ҳиринглаб кулмадим, уй қизи бўлиб қаршимдаги мана бу тўнғизни кутиб ўтирдим... эвазига бугун ё эрта унинг жазманига айланишим керак... “жазман” сўзини эшитишнинг ўзи даҳшат... эй Худо! Бошқа яшашни истамайман... тезроқ жонимни ол...”

— Ифлос, тўнғиз! — деб ёнига ўгирилди кейин у. — Озгина менга кўнглинг бўлганда, ақалли кўнглим учун совчи қўйдираддинг... Ота-онам, опа-сингилларим, ака-укаларим олдида юзимни ёруғ қилардинг... опаларим сен билан гаплашганимни билишарди... умримни шамолга совурдим... ҳозиргача кўзларимдан ёшларим аримади, юрагимни қонга тўлдирдинг. Онам бандаликни бажо келтириб бу дунё азобларидан қутулди... ҳозиргача отамнинг, акаларимнинг юзларига қаролмайман... — унинг муштлари тугилди, кўзлари олайди, бироқ бу гал олдинга силжишга, қўлини кўтаришга ботинмади, яна аламини кўз ёшларидан олди.

У енги билан ёшларини артди, бурнини эса бармоқлари билан сиқиб қоқиб ташлади.

“Қайта туғилишнинг иложи бўлганда эди... бечора, ароқ ичмайдиган йигитга турмушга чиқиб кетардим... ҳеч ким билан гап-

лашмасдим... — ўйлади у кейин, — гаплашганларнинг ҳаммаси турмуш кўргандан кейин ажралишади... гаплашмай турмуш қурганлар эса бахтли... одам бу дунёга севиш учун эмас, бола-чақа орттириши учунгина келар экан... буни энди англадим... кеч англадим...”

Мунаввар бирдай паришонлик билан илгарилар, баъзан беихтиёр тўхтар, фикрини жамлашга уринар, жамлолмай яна илгарилар, бари бир қаерга, нима учун бораётганини фарқлолмас эди. Миясининг бир томонида Султон ҳақидаги, бош-қа томонида эса қизи ҳақидаги ўй қалқиб турар, ота-онаси, акалари ҳақидаги фикрлар миясидан анча узоқлашганди. Аста-секин фикрлари тиниқлаша бориб, энди миясини бўйдор, қовоқлари қабарик, отасидан кўра кўпроқ онасини эслатадиган елкадор, ўта таъсирчан, пахмоқ қошли тўнғич акаси ҳақидаги ўй эгаллади. У акасидан жуда кўрқарди. Энди эса кўрқув ҳиссини унутиб, хижолат чека бошлаган эди. Чўрткесар, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган ва ўзи учун сеvimли бўлган Сайфи исмли шу акаси биринчи совчиларни қайтаргандан кейин уни роса калтаклаган эди. Фақат онасининг қаршилиги билан Мунаввар жонини асраб қолганди. Бари бир акасини жониганидан ортиқ яхши кўрар, бироқ уйига боришга, ҳол сўрашга ботинмасди...

— Сен туфайли акам билан юз кўришмайдиган бўлдим, — деди у ниҳоят елкаси оша ёнига назар ташлаб, — мени — синглисини йигит билан гаплашганини ҳазм қилолмади. Сўйиб ташлашига оз қолди... орага онам тушди, “синглингни эмас, мени ўлдир!” дегани учунгина пичоғини ташлади. Акамдан хафа эмасман. Фақат сўйиб гашламаганидан ҳозир ҳам аламзадаман. Акамдай мард, бир сўзли эркаклар қолмади... умуман эркак зоти қолмади... ароққа, нашага муккасидан кетган, хотинлари, сингиллари, қизларининг орномусини унутган, жинслари номаълум одамга ўхшаш аллақандай махлуқларгина қолди... акам ҳозир шу юришимдан хабар топса тилиб ташлайди... Оҳ, қани энди шундай қилса... ё тавба! Мен сенга жазман бўлишим керак-а...

Мунавварнинг мияси, юраги, эс-ҳуши ҳам толиқди. Беҳад толиқди. Қовоқлари, киприклари кўрғошиндай оғирлашиб кетди. Йиғлаш оғибатида фақат танаси бирмунча енгиллашган эди.

“Ё тавба! Мен бу ерда бегона эркак билан нима қилиб юрибман? — деган фикр енгилгина хаёлидан кечди, — демак жазманга айланганман, эрим, қизим менсиз нима қилаётган бўлиши мум-

кин?..”

— Ана у бодом дарахтига қара, — дея дафъатан Султон унинг фикрини бўлди. — Илк бор келганимизда кўйлагинг этагини йиртганди... қара, эчкиларнинг юнглари ҳам илиниб қолган... танидингми?

— Танидим... гапни айлантиряпсан... чиндан ҳам мен сенга жазман бўлишим керак-а?... — деб туриб ўзи сезмаган ҳолда қирғоққа яқин ердаги қари бодом дарахтига беозоргина назар ташлади. Муҳаббатнинг тўрига тушган, илк бор бу ерларга ўз ихтиёри билан эмас, илоҳий бир жараён — барча жонзотига баробар инъом этилган, яъни инсон юраги ва қонларидан уйғониб чиқиб сўнг даҳшатга соладиган ҳис-ҳаяжонлар туғёни туфайли бир неча дақиқаларга ота-онаси ва ака-укалари, опа-сингиллари ҳақидаги таҳликиани ҳам унутиб, қайсидир лаҳзаларда қўрқув туйғусини хаёлидан мутлақо узоқлаштириб, ҳатто бундай қўрқув ва таҳликалар шарафли туюлган ўша лаҳзаларда энтикиб, ҳансираб, толеси кулиб боққан — қафасдан бўшалган булбулдай чирқирар, ўзини беҳад бахтли ҳис этиб, Султонга ўзида йўқ хислатларни кўрсатиш учун елиб-югуриб ўйноқлаган, дарахтлар ортига яшириниб, бирдан олдинга отилиб “ҳой” дея қичқириб яна дарахтлар ортига яширинган, оқибат кўйлаги этагини дарахт жийдаси илиб қолиб йиртган, бари бир у бунга бахтсизлик деб қарамаган, аксинча қувонган, фақат уйига қайтаётганида одамлардан уялганидан кўйлаги этагини қаватлаб олиб қишлоққа қайтган эди. Ўша оқшом гўё илоҳий манзилдан қайтгандай ухлолмаган, овқат ҳам еёлмаган, ҳожатлар ҳақида бош қотирмаган ва бунга эҳтиёж ҳам сезилмаган эди. У ўша кез илк бор одам қанотсиз учиши мумкинлигини англаганди. Гўё ухламасдан туш кўрганди. Кундузги тушида маликага айланганди, кейин шохлик тахтига ўтирганди, ҳатто кимдир бошига тож ҳам кийдирган эди...

Мунаввар, ўтмиш хотиралари гўё тушга айлангандай, ё тушдай таассурот қолдираётгандай туюлган шу даҳзаларда лоқайдлик билан бошини кўтариб кун ботиш уфқига бечора бир қиёфада термилди. Қуёш денгиз устидан кўтарилаётган қуюқ туманлар остига чўкиб улгурганди. Тирноқдеккина бир қисми гўё эриб бораётгандай қип-қизариб турар, энди ўша чўғ атрофида уймалашаётган чивинлар ҳам йўқолган, гин-гиллар, лекин кўзга кўринмас, биланги, иягини чақар, бармоқлари билан босар, лекин ушлолмас, фақат гашини келтирар, қорая бошлаган сув сатҳида нималардир

учиб юрар, сувга санчилар, бироқ у фарқлолмас, тўғрироғи фарқлайдиган аҳволда эмас эди...

“Эрта ё индин ҳу ўша қуёшга ўхшаб уфқлар остига чўкиб кетаман... — деган ўй миясига ёпирилиб кирди, — фақат қизчамга қийин бўлади... кимнинг қўлида қолиши мумкин?.. Кимнинг қўлида қолса ҳам бари бир эмасми, бир кун улғаяди... илоё тақдири менинг тақдиримга ўхшамасин... отаси қизчамга ачинмайди, чунки ароқ ичади... шу ароқ умримни хазон қилди... одамлардай ақалли бир марта эркалатмади... қизчамни унга ташлаб кетолмайман...”

— Бари бир сени севар эканман. Буни мана ҳозир англаб етдим... чунки сенинг олдингда ўзимни эркин ҳис этяпман. Сиқилиб кетяпман... хотинимнинг олдида эса ҳеч нарсани ўйламайман... — Султон унга бу гал нималардандир ҳафсаласи совиган, нималаргадир қизиқишини йўқотган одам қиёфасида тикилди.

— Энди мени алдолмайсан, — деди Мунаввар овозида титраш оҳанги сезилиб, — мен ифғатимни мутлақо бегона эркакка, сен эса ифғатингни бошқа аёлга топширдиг... асли ким кимни севгани биргина Аллоҳга маълум... — у бошини эгиб, ёшларини артди. Бурни ҳам оқди, лекин эътибор бермади, — Султон, мен сени севгандим, ҳа, севгандим... кўз ёшларим билан ёстиқларнинг нечтасини чиритдим... ота-онамни ўйлаб фикримдан қайтдим... ўзимни ёқиб ташлашга, осишга, заҳар ичишга шайландим, худодан кўрқдим... алдаш ва алданиш шу тариқа юз берди. Тан-жонимни еб битирдим... тунлари пичоқ олиб бир неча бор кўчага чиқдим, сени сўйиб ташлаш фикрига бордим... бироқ хотинингни кўзим қиймади...

“Онам бандаликни бажо келтирди, азоблардан қутулди... — деган ўй Мунавварнинг тушкун кайфиятини ошириб юборди, — ўлимини тезлашишига ўзим сабабчи бўлдим... отам тақводор одам, ҳаммасини худодан деб билади. Бари бир дилини оғритганман... рўйхуш бермайди. Ҳаммасидан кўра қизчамга оғир... муҳаббат нима, алданиш нималигини англаб етгандан кейин балки мени қораламас...”

— Султон, — деди кейин у мажнунона бир қиёфада ҳамроҳига жиддий назар ташлаб, — толиқдим, беҳад толиқдим... уйимга яёв қайтаман, сен машинангда кетавер.

— Мунаввар... мени сенсирамасдинг...

— Энди мен учун ҳеч киммасан. Керак пайтда “сиз”сирадим. Сени кўрарга кўзим йўқ. Рус шоири Пушкиннинг ўлимини эслай-

Ўзувчининг онаси Орифа Мирза қизи

Ёзувчининг отаси Ҳакимали Усмонали ўғли

Мирмузоил Мирхалил ўғли

Ёзувчи Абдумуталиб ва Хуррият билан

Ёзувчи Абдусайд Кўчимов билан

Ёзувчининг қизи Лола

Ёзувчи Рауфхон билан

Ёзувчининг жияни Мўминжон

Ёзувчининг ўғли Искандар

Ёзувчининг қизи Орифа

Ёзувчи В.П.Катаев билан

Ёзувчи

Ёзувчи жиянлари билан

санми?! Дантес билан дуэлга чиқиб бой берганди. Дантес эса Пушкиннинг хотини Наталья Гончарованинг жазмани эди. Пушкиннинг ўлиmidан уч кундан кейин Дантес жазмани Натальяни кўргани келди. У жазманининг ёқасига ёпишди: “Аблаҳ! Эримдан жудо қилдинг!” дейди. Дантес Натальяни бағрига босиб юпатди. Салдан кейин гина-кудуратни унутиб Наталья жазманининг бағрига сукулади... шу тун бирга бўлишади... мен, ўша ифлос Натальяга ўхшаб муҳаббатимни кўзларим олдида отиб ташлаган иблис қотилнинг жазманига айланишим керак... Эй Худо! Эй Худо!..

Аёл жимида, чунки хаёлида Фотима ва Зухраларни эслатадиган холдор опалари тикланди. Ўша опалари ҳам уни Султондан совчи кутиб, эрга чиқмади, дея ранжитганди... Султондан совчи келмагач, яъни Султон ёш қизга уйланиб кетгандан кейин опаларининг юзларига қаролмай қолганди. Кўп болали, баҳолиқудрат кун кўрувчи опаларининг гамгин қиёфалари тушунчасида бир неча сонияга липиллаб турди. Кейин отасини енгилгина эслади. Отасининг намоз ўқишини эслаганида хотирасида каъба масжиди ва қоп-қора тошдан кўтарилган каъба жонланди. Худонинг уйи — каъба мияси ва кўзлари қорачиғида узоқ вақт шуълаланиб, охири оппоқ ки-йимдаги ибодат қилаётганлар билан алмашди.

“Бу дунёимни хазон этдим... — дея кўнглидан кечира бошлади аёл кўнглидан ўзига ўзи мурожаат қилиб, — энди умидим у дунёдан... асли ватан ер устида эмас, ер остида... ер устида етмиш-саксон йил тентирайсан, гуноҳлар орттириб ер остига — ҳақиқий ватанингга кирасан... ер усти етмиш-саксон йилгагина ватанлик қилади, ер ости эса абадийликка... покман... биргина эримни кўрдим. Иккинчи эрни ё эркакни кўришдан кўра ўлганим маъқул, у кунлардан ўзинг асра, пок Парвардигор! Опаларим ё онам эрларига хиёнат қилганларида ўзим ҳам кечирмасдим... агар бундай аёлларни тошбўронга олишса ўзим ҳам қатнашардим...”

— Мунаввар, худо ҳаққи ишон. Мен янглишдим, хатога йўл қўйдим... аёл зоти бир экан, лекин улар орасида ақлан юксаги ва поклари бўлиши мумкин экан... аслида бир хил эканини энди тушундим... — Султон Мунавварнинг тирсагидан ушлашга уринганди, у кескин ортига тисарилиб ўзини четга олди.

— Кўлингни чўзма! Жонимдан тўйиб турибман!.. Қорон-ғу тушиб қолди, уйга қайтаман. Ойсарага айт. Сенга мени эмас ўзини қўшсин... бечора, пок аёлларни икки дунё юзларини қора қилмасин...

Аёл уч-тўрт қадам олдинга силжиди. Гира-шира кўзларига ча-
линаётган тубсиз жарликка қайғу ва ҳасрат билан термилди. Бир
қисми қулаб, тўлқинлар остида чўққидай бир кўриниб, бир йўқо-
либ турган тепаликка адоқсиз бир иштиёқ ва илинж билан узоқ,
жуда узоқ қараб қолди. Бу манзара илоҳий бир сир — сеҳрни қал-
бига жойлагандай туюлди ва шу лаҳза қизи ёдига тушиб уни шид-
дат билан ортига ўгирилишга мажбур этди. Кейин машина томон
юрди, эшигини кескин очиб кирди-да, орқа ўриндиққа чўкди.

— Кўнглимга қил сиғмайди... — дея ўзича минғирлади у ган-
гиш билан эсанкираш орасида ғужанак бўлиб, — на денгиз, на
сув, на бодомзор, на пистазор кўнглимга сиғади... кўнглим “Му-
ножот”, “Баҳор айёми” кўшиқларини истаётир... ўлган одам учун
ҳамма нарса ўлади... бахтсиз одам учун ҳам... дунёдаги энг бахтсиз
аёл мен бўлсам керак... ана у тўнғизни севдим, мутлақо хаёлимга
келтирмаган кишимга турмушга чиқдим... мана сизга қисмат... мендай
бахтсиз қиз туғилиши керак экан, туғилди... демак Султон билан
хат ёзишиб Аллоҳга шак келтирган эканман-да... демак инсоннинг
умри жараёнлари Аллоҳ томонидан режалаштирилар экан... наза-
римда ҳар сония кечадиган воқеа-ҳодисалар ҳам фақат Аллоҳнинг
инон-ихтиёри билан юз берар экан... тасодиф деган гаплар бекор,
туз-насиба тугаган лаҳзаларгина “тасодиф” деб аталар экан... Минг
марта яратган олдида тавба-тазарру қилишга бўрчлиман... бир неча
йиллардан бери бу тўнғизнинг жонига қасд этиш йўлини излаб
юргандим... энди...

— Кун ҳали эрта, — деди Султон машина ойнасидаги кўзгуга,
яъни Мунавварнинг аксига тикилиб, — бошқа кўришмасак ҳам
розиман... фақат юракка тўлган аламларни ёзиб олайлик...

— Қонхўр, қотил... машинангни ҳайда... — деди у бирдан сер-
гакланиб, овозини пасайтирди. — Кечир... Султон... бош-қа куни...
балки эртагадир... балки шу тун уйдан чиқиб уйингга борарман,
эшигингни тақиллатарман...

— Илтимос, фақат уйимга келма, эшигимни қоқма...

— Иха-хаха... ҳа... ҳа... номард! Қўрқма, уйингга бормайман...
қачонлардир бориб, ўтириб олишга ҳам ҳаққим бор эди... — у
юзини чангаллаб хўнграб йиғлай бошлади. — Мен қанчалар бахт-
сизман... эй Худо! Тезроқ жонимни ол...

Султон қўрқув ва таҳлика билан кескин ёнига ўгирилди. Икки
букилиб, ихраб, инграб ўхтин-ўхтин йўталиб йиғлаётган Мунав-
варнинг вазоҳатини кўриб кучли саросимага тушиб қолди. Юра-

гининг қаеридадир ортидаги бахтсиз аёлга нисбатан илк бор ачиниш ва қайғуришга ўхшаш ҳис уйғонди ва биринчи марта кўзлари ораси жикқа ёшга тўлди. Кўнглига бирон-бир сўз айтиб юпатиш ҳам сиғмай машина моторини ўт олдирди. Озгина қиздирган бўлса-да, ҳайдади. У асабийлашар, тинимсиз тамаки бурқитар, тепасидаги кўзгудан Мунавварнинг ёшли кўзларидан, сарғайган юзидан, сўлгин қиёфасидан кўзларини узолмас, миясида уни жазманга айлантириш фикри энди мутлақо ўзгарган, ўрнини қайғуриш, ачиниш, раҳмдилликка ўхшаш туйғулар эгаллаган эди. У ҳам энди йигитлик фасли орқада қолгани, энди уни қайтариб бўлмаслигини, ортида ўтирган, яъни ўзи туфайли толесиз бўлиб қолган ва беҳад қийналган аёлга уйланиб, қайтадан уни бахтли қилиши мумкинлиги ҳақида ўйлар, бироқ уйидаги хотини ва ўғилчасини унутолмаётган эди. Энди у тўла бўлмаса-да, ҳар қалай аёлнинг бахтсизлигига ўзи, фақат ўзи сабабчилигини тан олиб, маълум маънода ўзини айбдор ҳис қилаётган эди...

Мунаввар ҳам Султоннинг ноқулай аҳволга тушганини, инсофга келганини, жазман этиш фикри ўзгарганини тахминан ҳис қиларди. У бир неча дақиқага хаёлот оламига шўнғиб, эрининг ўрнига Султонни қўйиб ҳам кўрди. Қизчаси Султондан туғилишини истади, биргалашиб машинада сайру саёҳатлар қилишини кўнглидан кечирди. Худди шундай хазон бўлган — Султон билан хат олишган ва совчи қўйдирмаган лаҳзаларини орқага қайтаришни ва бу ҳол жуда тезлик билан ижро этилишини хаёлидан ўтказди. Хаёлини йиғиб, хаёлидан кечираётган ўйларни орқага қайтариш асло мумкин эмаслигини, бунинг учун фақат Хаста Хизрнинг ўзини учратиши зарурлиги, бу ҳол яқин орада юз бермаслигини ўйлаб, яна Султондан нафратлана бошлар, ўтмишини хазон қилгани, келажаги эса барбод бўлганини, озгина қолган умрини қизчаси ва қизчасига бўлган илинж, юпанчгина ушлаб турганини эсласа қиёфаси қайғулашар, гўё сувга чўкаётган одам аҳволига тушар, бирон-бир нарсани ушлаб ҳаётини қутқариб қолиш учун эса қудрати етишмагандай туюлар эди.

— Машинангни тўхтат, — деди у катта йўлдан сердарахт тор кўчага бурилганларида. Машина яна беозоргина тўхтади. У машинадан тушиб эшикни зарб билан ёпиб тор кўча бўйлаб юрди. Ҳар кундагидай бирор киши кўриб қолиши ё йўлидан бирон-бир қариндош-уруғи чиқиб қолиши мумкинлиги ҳақида бош қотириб ҳам ўтирмади.

— Мунаввар...

Мунаввардан садо чиқмади. У жон-жаҳди билан илдамлаб борар, гўё мияси ҳароратини йўқотгандай, қисқа лаҳзаларда хаёлига ҳеч нарса кирмасди. У бир табақали кўкиш эшик олдига етганда бир нафас тўхтаб, енгилгина атрофга аланглади. Тирқишдан ичкарини кузатди. Ҳовлини кузатди. Ҳовли жимжит бўлиб, уйда чироқ ёқилганди. Эри кўчадан қайтмаган, одатдагидай ароқдан отволиб қаердадир гангиб юрган эди. У аста эшикни очди. Эгасини кўриши билан занжирини силкаб, ирғишлаб сапчиган жигарранг итнинг ёнига бориш, бошини силаш бугун кўнглига сиғмайди. Ҳовли ўртасида бир нафас гангиб тургач, кун чиқиш томондаги девор томон яқинлашди. Туйнукдан қайнонасининг ҳовлисига мўраллади. Қайнонаси оғзи қорайган лой ўчоқнинг устига чўккалаб қозон ковлар, ўчоқнинг қибла томонидаги уйларда чироқ ёқилган, болаларнинг чуғур-чуғури баралла эзителиб турар, овозлари орасидан қизчасининг кўнғироқли овозини осон ажратиб олса бўлар эди. Худди шу пайт қизчаси дераза ойнасига юзини босиб икки кўли билан чироқ нурини ёпиб ҳовлига қаради. Тик турган қора шарпани кўриши билан тусмоллаб:

— Ойижоним келди, — дея қичқирди ва лаҳза ўтмай ҳовлига югуриб чиқди. Яланг оёқ онасининг кўксига отилди. Бўйинини кучди. Юзини юзига босди. Онасига тақлид қилиб икки юзидан уч марта ўпди. Лабларига шиллиқ нарса тегиб онасининг иягини кўтардида, жиддий тикилди... — Ойижон... нимага йиғлаяпсиз?..

— Йиғлаётганим йўқ, — деди у, баттар ўпкаси тўлиб кетиб, лабини тишлади, кўзлари жиққа ёшга тўлди. — Жоним, арзандам, сени... фақат сени кўзим қиймайди...

— Ойижон, телевизорда тулки, бўриларни кўрсатяпти, бўри куённи еб қўйди. Юринг кўрамиз...

— Мунаввархон, — деди анчадан бери келинини кузатиб турган паст бўйли, сочлари шаррос оқарган, япалоқ бурунли қайнонаси. — Овқат пишди. Кир, қизчанг билан овқатланиб кета қол. Уйлариңга чиқариб юрмай. Пияниста эринг заҳарига шу ерда еб кетар... озгина кечикдингми?

— Ҳа, кечикдим, зарур иш чиқиб қолди... тинчитдим...

У кўнгил синиқлиги билан қизчасини кўтариб емакхонага кирди. Дераза томонга омонатгина чўкди. Хатто бугун ташқарига чиқиш, қайнонасига ёрдамлашиш ҳам кўнглига сиғмай, ўн икки ёшлардаги, қизчасига ўхшайдиган қайин синглисини онасига қарашиши-

ни сўради. Овқат олиб кирилди

У қизчасининг кўнглига қараб аччиқ шовладан бир-икки марта олди.

— Ойижон, бувижоним билан бирга ётиб қолайлик...

— Мунаввархон, ётиб қолақолинглар, ер юткур эринг келиб тўпалон қилмасин, яшшамагур ғирт отасига ўхшайди...

— Майли, озгина ўтирайлик, кейин чиқармиз, — деди у, лекин уйига чиқишга, яъни эри одатдагидай ичиб келиши, маза-бемаза гаплари билан гашини келтиришини ўйлаб анча вақт икки-ланиб турди. Қизи духоба болишни тиззасига босганча эски телевизорга тикилди. Телевизорда болалар учун қандайдир эшиттириш бўлар, у кўрар, лекин манзараларини илғамас, илғаса-да, мазмунига тушунмас, хаёлини Султон билан кўл бўйига саёҳатга чиққани, бирор одам кўрган, кўрмагани, гап-сўзга қолиш-қолмаслиги ҳақидаги ўй нафас олишга қўймас, юрагини эзгандан эзар эди.

“Гарчи у кўллларини теккизмаган бўлса-да, номахрам эркекнинг машинасига ўтиришнинг ўзи гуноҳ, — деган фикр кутилмаганда хаёлидан кечди ва қалтиратиб юборди. — Эй Худо! Гуноҳларимни ўзинг кечир! Қизчамнинг юзига қарашга ҳам ботинолмаяпман...”

Мунаввар фикрини чалғитиш ниятида кўзларини телевизордан узмас, бари бир калласига ҳеч нарса кирмас, лаҳза сари асабийлашар, миясининг қаеридадир “Менга жазман бўл!” деган сўз липиллаб турар, лаблари қуришгандан қуришиб борар, тинмай лабларини ялар, боз устига томоғи ҳам қақраб, ютинса пичоқ қирққандай ачишар эди. У, ўзини гоҳ ҳовли ортидаги кекса толга осаётган, гоҳ устига ёғ қуйиб, ёқиб юбораётгандай, гоҳ эса кўл қирғоғига бориб ўзини сувга ташлаётгандай тасаввур қилар, кўзлари ўнгида сочларини юлиб марҳум онаси, опалари фарёд чекаётгандай, отаси, акалари кўзларига рўмолча босиб жимгина йиғлаётган ҳолда гавдаланар, кейин қизчаси кўлдан-кўлга ўтиб, нотаниш кишиларнинг бўйнидан кучиб, “онамни топиб беринглар!” дея чинқириб йиғлаши мумкинлигини ўйлаганда беихтиёр бошини эгар, лабини тишлар, қисқа-қисқа йўталар, шашқатор ёшларни артиш билан чекланар эди.

— Мунаввархон, нимага йиғлайверасан? — деди ичкарига шошиб кирган қайнонаси, — рўзғорга ўт тушсин. Бир гап бўлар. Нима қиласан. Пешонанг. Ким билибди пияниста эрга чиқишингни. Ёшлигида туппа-тузук эди. Онасига ҳам қулоқ солмагандан кейин нима

дейсан. Бўйнинг узилгур ўрисдан шу ароқ қолди... ҳаммани диндан чиқарди. Илгарилари ароқ ичадиганларни тош бўронга олишарди.

— Онам раҳматли эсимга тушди... — дея жавоб қилди у секингина қайнонасига.

— Жувонмарг отаси ҳам ича-ича, мени ура-ура мия-хата қилган эди. Озгина чида. Худо инсоф бериб қолар...

— Бу уйда одам борми? Ё ўлганми? — деган овоз эшитилди ҳовлида ва Мунаввар сапчиб тушди, эс-ҳушини йиғиб сергакланди. Собир исмли ориқ, бўйни ингичка, тамаки чекаверишдан тишлари саргайиб кетган эри эшик олдига келиб, қўлини эшик ёндарисига тираганча, гандираклаб сўкинди, — Ойи, мана бу безбет қачон уйда ўтириб, иссиқ овқат тайёрлаб қўяди?

— Бўйнинг узилгур, — дея ўшқира кетди она ўғлига. — Кўчадан бери келишни билмасанг, заҳарингга ароқдан отиб келсанг. Бу ҳам етмагандай яна хотинингни итдай калтакласанг. Гулдай қизни увол қилдинг... тўтидай қизчангга раҳминг келсин ақалли... заҳарингга мана бу шовлани егин-да, уйингга кириб ухла. Мунаввархон ёнимда ётади... ё тавба, бир сўм топса ичади-я...

— Келингиз чиқмайдими?

— Чиқмайди. Қўлингдан келганини қил...

— Қўлимдан кўп нарсалар келади... — дея минғирлади Собир қаддини ростлаб, кейин хотинига, қизчасига қараб туриб, лабини буриштирди, — қўлимдан кўп нарсалар келади... масалан хотинни талоқ қўйиш ҳам келади...

— Ҳой, ҳой, оғзингни юм! — қичқирди она Собирга. — Яхши-си талоқ қилмай ҳайдаб юбор... Худога шак келтирма! Қизчангга ачин. Мунавварни ҳайдасанг сенга ит ҳам тегмайди.

— Тегади, жуда тегади-да... неча-неча марусалар кўз қисиб юришибди... ҳой, Мунаввар! Қани тур... юр...

— Ҳозир... — деди Мунаввар ва қайнонасига қаради. Қайнонаси лабини қисиб, “кайфи тарқалсин, кейин кирарсан”, ишорасини қилди.

— Кирмайди, — деди она, — кир, дамингни олиб тур...

— Кирмаса, уч талоқ қўйдим... келинингиз ўзингизга тан...

— Онажон! — деб юборди Мунаввар ва бирдан ранги оқариб серрайиб қолди. — Онажон... — шивирлади кейин, — номаҳрам машинасига ўтириб саёҳатга чиққаним худога ёқмади... Худо кўрсатди... энди нима бўлади? Қизчамнинг ҳоли нима кечади?..”

— Ҳу тўнғиз! Жувонмарг, бўйнинг узилсин! — дея она ўғлини

елкасига муштлай бошлади. — Бўйнинг узилсин! Хотинни текинга олгансан-да. Онангнинг пули куйган-да...

Ҳовли тинчиди. Ичкари ҳам бир оз тинчиди. Болалар ҳам бепарво телевизор кўришар, Собирнинг ичиб келиши, ҳар куни бир марта тўпалон қилиб чиқиб кетишига кўниккани сабабли бугун ҳам бепарво эдилар, ҳаттоки “уч талоқ кўйдим” сўзига ҳам эътибор беришмаётганди...

— Мунаввархон, йиғлама, — деди уйга қайтиб кирган аёл келинининг ёнига чўкиб ва секин бағрига босди, — ароқхўрнинг талоғи тушмайди... ароқ ичмай талоқ берса бошқа гап эди... ёнимда яшайверасан. Хизматимни қилиб юраверасан. Эрсиз ўтганлар йўқми. Бир нарса деса ўзини уйдан ҳайдаб чиқараман...

— Ойижон... менга ҳеч нарса керак эмас... — деди Мунавварнинг ўпкаси тўлиб. — Онам раҳматли мени йиғлашга туққан экан... ойижон, бугун катта гуноҳ қилдим... Худо кўрсатди...

— Қанақа гуноҳ қилдинг?

— Ойижон... айтмайман

— Нима... бирор эркак...

— Йўқ, ойижон... ўғлингизга, набирангизга покман... ишонмасангиз Куръони Каримга солинг, покман...

— Толиқдинг, чарчадинг... кир, тўрдаги уйга жой солиб бераман... дам олгин, эрталаб гаплашамиз... ўзим масжидга бориб талоқ тушмагани ҳақида қоғоз олиб келиб бераман...

— Йўқ, ойижон... ҳеч нарса керакмас... Худо мени жазолади... Худо кўрсатди...

Телевизор кўрсатувлари тугаб, кўзгуси оппоқ оқариб қолди. Болалар аллақачон ухлаб қолишганди. Хонадон бекаси — олтмишларни қоралаб кўйган аёл ҳам мудрай-мудрай охири уйқуга кетди. Мунаввар оёқ учида юриб телевизорни ўчирди. Қизчасини кўтариб тўғридаги хонага кирди. Тахмондан кўрпа-ёстиқ олиб қизчасини ётқизди. Хона тўридаги тахмондан кўрпа олиб ерга ёзишга шайланди, оёғининг остига кичкина, юпқа, кўк ва қизил ҳошияли китобча тушди. Китобчани олиб варақлади. Ичидан икки букланган, сарғайиб кетган қоғоз чиқди. Қоғозни беихтиёр очиб ўқиди.

“Ўз жонига қасд қилганлар, худди шундай ўзгалар жонига қасд қилганлар, у дунё лаззатларидан бенасиблар... бундай бандаи мўминларга жаноза ҳам ўқилмайди...”

Мунаввар китобни дераза тахмонига кўйди. Қизчасининг устига кўрпа ташлади. Бошига ёстиқ кўйди. Китобчани олиб кўздан кечирди ва ҳалиги ёзувни такрор ўқиди.

“Ўз жонига қасд қилганлар, худди шундай ўзгалар жонига қасд қилганлар, у дунё лаззатларидан бенасиблар... бундай бандаи мўминларга жаноза ҳам ўқилмайди...”

— Раҳматли қайнотам ёзганга ўхшайди...

“Эртага... Султонинг идорасига бориб сўймоқчи эдим... — дея у хаёлидан ўтказди... — заҳар ичиш ниятида эдим, шундай қилганимда икки дунёимни куйдирар эканман... Худонинг ўзи йўл кўрсатди... Султон билан кўришганим эвазига эрим “уч талоқ” қўйди... Султоннинг жонига... ўзимнинг жонимга қасд қилмоқчи бўлганимда яна ўзи йўл кўрсатди...”

У чироқни ўчирди. У инграр, йиғлар, тинмай: “Ўз жонига қасд қилганлар, худди шундай ўзгалар жонига қасд қилганлар, у дунё лаззатларидан бенасибдир... бундай бандаи мўминларга жаноза ҳам ўқилмайди...”, дея тинмай такрорлар эди. Тонг отарга яқин қаҳ-қаҳа эшитилди, ташқаридаги аёл чўчиб уйғонди ва жонҳолатда тўғридаги хонага кирди.

Мунаввар тиззасини кучиб ўтирар, гоҳ йиғлар, гоҳ қаҳ-қаҳ отиб кулар эди. Сочлари оппоқ оқариб кетган эди...

МУНДАРИЖА

ОҚ ЙЎЛ СЕНГА, ЎКТАМ!	3
ҲАДЕМАЙ БАҲОР КЕЛАДИ	5
ҚОҒОЗ ҚУШЧА	50
ТИКОНЛИ СИМ	63
КАМПИР	82
УЧИНЧИ БАҲОР	91
ЗУЛМ	101
ҚОР ЁҚҚАН ОҚШОМ	113
ЙЎЛ	124
КУШХОНА СУЛТОНИ	134
АБАДИЯТ	148
ХИЁНАТ	158
ҲУР ЧЎҚҚИЛАР	170
АЛДАНИШ	189
ШАЙТОН	200
СЎНГГИ ЖАСОРАТ	211
ОҚТУЛПОР	224
ҚАДОҚ ҚЎЛЛАР	236
ҒАЛАЁН	248
ҚУЛУН	261
ТИЛ	269
ЛОЧИН	288
ИЗТИРОБ	303
ЁЛҒИЗ ЕЛКАН	317
ХУН (Тарихий ҳикоя)	329
ҲУРЛИК	339
ЮПАНЧ ҚАЛЪАСИ (Тарихий ҳикоя)	355
ТУТҚУН	366
ОЛОВ	381
ПОКЛИКДАН КЕЙИНГИ УМР (қисса)	397

Адабий-бадний нашр

Ўктам Ҳакимали

Асарлар

Биринчи жилд

ПОКЛИҚДАН

КЕЙИНГИ УМР

Қисса ва ҳикоялар

Муҳаррир Ҳ.Маҳмудова

Рассом Шухрат Одил

Мусаҳҳиҳ М.Насриддинова

Босишга рухсат берилди 24.12.2007.

Формат 84x108 1/32. Нашр табоғи 15. Адади 200.

Баҳоси келишилган нархда.

«Зарафшон» нашриёти,

Самарқанд - 2007

*«SHams - ASA» масъулияти чекланган жамияти
босмахонасида чоп этилди.*

Тошкент, Халқлар дўстлиги кўчаси, 28.